ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

1942-1944

ΜΕΤΑ 3 ΠΙΝΑΚΩΝ ΚΑΙ 101 ΕΙΚΟΝΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1948

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

1942-1944

ΜΕΤΑ 3 ΠΙΝΑΚΩΝ ΚΑΙ 101 ΕΙΚΟΝΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1948

Ἐξεδόθη ὁ παρὼν (81-83ος) τόμος τῇ 1η Δεκεμβρίου 1948.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ, ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ ''ΕΣΤΙΑ,, 9831

ΜΕΤΑΛΛΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΓ. ΜΑΡΚΟΥ 14 – ΑΘΗΝΑΙ

Πρόγραμμα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος.

1. Τῆς ἐκδόσεως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος ἐπιμελοῦνται τρεῖς τῶν συμβούλων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

2. Πᾶσα πρὸς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἐφημερίδα ἀποστολὴ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Γραμματέα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κ. Γεώργιον Π. Οἰκονόμον, Διευθυντὴν τῆς Ἐφημερίδος, λεωφόρος Πανεπιστημίου 22.

3. Ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἐφημερίδι δημοσιεύονται ἀρχαιολογικαὶ πραγματεῖαι καὶ ἀγγελίαι, μάλιστα εἰς εὑρήματα καὶ πορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἑταιρείας ἀναφερόμενα, συντεταγμέναι δὲ ἐν γλώσσῃ καθαρευούσῃ.

Ἡ ἐπὶ τῆς ἐκδόσεως ἐπιτροπεία, ᾗ ἀπόκειται ἡ περὶ τῆς δημοσιεύσεως ἀπόφασις, ἐπιφυλάσσει ἑαυτῇ πᾶσαν ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν μεταβολήν, ἣν ἤθελε κρίνει ἀναγκαίαν ἐν τοῖς πρὸς δημοσίευσιν πεμπομένοις χειρογράφοις.

Τὴν εὐθύνην τῶν ἐν ταῖς δημοσιευομέναις πραγματείαις ἐκφερομένων ἐπιστημονικῶν γνωμῶν φέρουσιν οἱ συγγραφεῖς αὐτῶν, ἀποκλείεται δὲ πᾶς προσωπικοῦ χαρακτῆρος ἔλεγχος.

4. Ἐκδίδεται κατ' ἔτος εἷς τόμος εἰς σχῆμα τέταρτον ἐκ δώδεκα τοὐλάχιστον τυπογραφικῶν φύλλων συγκείμενος μετὰ τῶν ἀναγκαίων εἰκόνων καὶ πινάκων. Ἕκαστος τόμος πωλεῖται ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἑταιρείᾳ.

5. Οἱ συντάκται τῶν δημοσιευομένων πραγματειῶν λαμβάνουσι πεντήκοντα ἢ καὶ πλείονα, μετ' ἀπόφασιν τοῦ Συμβουλίου, ἀντίτυπα τῶν πραγματειῶν αὐτῶν, ἅτινα ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ἐπιτρέπεται νὰ πωλῶνται.

6. Τὰ χειρόγραφα τῶν δημοσιευομένων κατατίθενται ἐν τῷ ἀρχείῳ.

7. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς διαμείβεται πρὸς ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ συγγενῆ τῷ σκοπῷ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

		Σελίς
Ἀ. Ξυγγόπουλος:	*Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος «Πηγὴ τῆς σοφίας»*	*1 - 36*
Στ. Πελεκανίδης:	*Ἀργυρᾶ πινάκια τοῦ Μουσείου Μπενάκη*	*37 - 62*
Ν. Μ. Βερδελῆς:	*Ἡ λήκυθος τοῦ «Ζωγράφου τῆς Μεγαίρας» ἐν τῷ Ἐθν. Μουσείῳ*	*63 - 72*
Ἄ. Ἀποστολάκη:	*Διόνυσος Δενδρίτης*	*73 - 91*
Γ. Π. Οἰκονόμος:	*Ὁ ἀνδριὰς Μίλωνος τοῦ Κροτωνιάτου*	*92 - 102*

Παράρτημα — Ἀρχαιολογικὰ Χρονικά.

Β. Δ. Θεοφανείδης:	*Ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι καὶ τυχαῖα εὑρήματα ἀνὰ τὴν Δ. Κρήτην*	*1 - 38*
Ἰω. Παπαδημητρίου:	*Ὁ Ἰοβιανὸς τῆς Βασιλικῆς τῆς Παλαιοπόλεως Κερκύρας*	*39 - 48*

ΕΙΚΟΝΕΣ

Αγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος «Πηγὴ τῆς σοφίας».

Σελ.	Εἰκ.	
5	1	Ὁ Χρυσόστομος μετὰ τοῦ Παύλου. Λεπτομέρεια τοῦ πίν. 1. Μέγεθος πραγματικόν.
10	2	Μοναχοὶ καὶ ψάλται. Λεπτομέρεια τοῦ πίν. 1.
11	3	Κληρικοί. Λεπτομέρεια ἐκ μικρογραφίας τοῦ Σκυλίτζη τῆς Μαδρίτης.
16	4	Μικρογραφία τοῦ κώδ. 766 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ.
11	5	Μικρογραφία τοῦ κώδ. 7 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Ἀθηνῶν.
18	6	Σκηναὶ ἐκ τοῦ βίου τοῦ Χρυσοστόμου. Τοιχογραφία Μ. Χελανδαρίου Ἁγίου Ὄρους.
24	7	Μικρογραφία τοῦ κώδ. Α. 172 τῆς Ἀμβροσιανῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μιλάνου.
26	8	Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ Ἠλίας Κρήτης. Μικρογραφία τοῦ κώδ. Α.Ν.Ι. 8 τῆς Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βασιλείας.
29	9	Τοιχογραφία τῆς Μ. Ντίλιου (1543) ἐπὶ τῆς νησῖδος τῆς λίμνης Ἰωαννίνων.
31	10	Τοιχογραφία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀφεντικοῦ Μυστρᾶ.
34	11	Μικρογραφία τοῦ Σερβικοῦ Ψαλτηρίου τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μονάχου.

Ἀργυρᾶ πινάκια τοῦ Μουσείου Μπενάκη.

Σελ.	Εἰκ.	
38	1	Ἀργυροῦν πινάκιον Μουσείου Μπενάκη. Ἰνὼ Μελικέρτης.
40	2	Ἀργυροῦν πινάκιον Μουσείου Μπενάκη. Τριαινοφόρος ἐρωτιδεὺς ἐπὶ θαλασσίου τέρατος ἁλιεύων.
41	3	Ἀργυροῦν πινάκιον Μουσείου Μπενάκη. Ὀρθὸς ἐπὶ δελφῖνος ἁλιεύων ἐρωτιδεύς.
42	4	Ἀργυροῦν πινάκιον Μουσείου Μπενάκη. Ἐρωτιδεὺς ἐπὶ δελφῖνος ἁλιεύων διὰ τριαίνης.
43	5	Ἀργυροῦν πινάκιον Μουσείου Μπενάκη. Ἐρωτιδεὺς ἐπὶ δελφῖνος ἁλιεύων διὰ μαχαίρας.
44	6	Ἀργυροῦν πινάκιον Μουσείου Μπενάκη. Ἐρωτιδεὺς ἐπὶ δελφῖνος ἁλιεύων διὰ μαχαίρας.

Λήκυθος τοῦ «Ζωγράφου τῆς Μεγαίρας» ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μουσείῳ.

Σελ.	Εἰκ.	
63	1	Μελανόμορφος λήκυθος ἐν Ἀθήναις.
64	2	Ἀνάπτυξις παραστάσεως τῆς ἐν εἰκ. 1 ληκύθου.
65	3	Κύλιξ τοῦ Φιντίου ἐν Μονάχῳ.
68	4	Ὑδρία μελανόμορφος ἐν Μονάχῳ.
72	5	Ἀμφορεύς. Λοῦβρον F. 208.

Διόνυσος Δενδρίτης.

Σελ.	Εἰκ.	
74	1	Ὁ Διόνυσος περιβαλλόμενος ὑπὸ κλιματίτίδων ἐκφυομένων ἐξ ἀμφορέως (Ὑφαντὸν Μουσ. Μπενάκη 4ου, 5ου μ.Χ. αἰῶνος).
76	2	Ὁ Διόνυσος καὶ παρ' αὐτὸν θύρσος ἐντὸς κληματίδος ἐκφυομένης ἐξ ἀμφορέως.
76	3	Ὁ Διόνυσος καὶ παρ' αὐτὸν κῶνος πίτυος.
77	4	Δάφνη ἀναδυομένη ἐκ φυτοῦ καὶ παρ' αὐτὴν Ἀπόλλων.
77	5	Διόνυσος (ἐρίφιος(;) (Bötticher, Der Baumkultus εἰκ. 47).
77	6	Ὁ Μίθρας ἀναδυόμενος κατὰ τὸ ἄνω ἥμισυ ἐκ δένδρου.
80	7	Νόμισμα Μύρων τῆς Λυκίας.
82	8	Κιονόκρανον μετὰ φύλλων ἀμπέλου καὶ κώνου πεύκης.
83	9	Ἡ Αἰγυπτιακὴ θεὰ Hathor, ἀναδυομένη ἐκ τοῦ ἱεροῦ δένδρου αὐτῆς.
85	10	Κέντημα Κρητικὸν μετ' ἀγγέλων.
86	11	Κρητικὸν κέντημα μετὰ Γοργόνας.
87	12	Κέντημα Κρητικὸν μετὰ μυθικῶν παραστάσεων.
88	13	Δικέφαλος ὄφις Κρητικοῦ δακτυλίου, (δμ 0.022 : ὕψ. 0.016).
89	14	Ἠπειρωτικὸν κέντημα μετὰ μορφῆς δενδρίτιδος.
90	15	Γάμος ἐπὶ Ἠπειρωτικοῦ κεντήματος.
90	16	Ἠπειρωτικὸν κέντημα μετ' ἀνθρωποκεφάλων πτηνῶν (λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 15).

Ὁ ἀνδριὰς Μίλωνος τοῦ Κροτωνιάτου

Σελ.	Εἰκ.	
93	1	Ἀμφορεὺς Συλλογῆς Faina.
93	2	Λεπτομέρειαι εἰκ. 1.
101	3	Μελανόμορφος ἀμφορεὺς τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου.

Ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι καὶ τυχαῖα εὑρήματα ἀνὰ τὴν Δυτ. Κρήτην.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΙΣΑΜΟΥ

Α' Ἀνασκαφαὶ εἰς Σελλί.

Σελ.	Εἰκ.	
2	1	Χάρτης Δυτικῆς Κρήτης
	2	Ἡ πολίχνη Καστελλίου Κισάμου. Εἰς τὸ βάθος τὸ δυτικώτατον ἀκρωτήριον τῆς Κρήτης «Γραμβοῦσα» καὶ μεταξὺ ἡ προβολὴ «Καβονῆσι».
3	3	Ἡ δυτικὴ κλιτὺς τοῦ «Σελλιοῦ», ἡ βλέπουσα πρὸς τὸν ὅρμον τῶν Μεσογείων.
3	4	Ἀναλημματικὸς τοῖχος εἰς τὴν δυτικὴν κλιτὺν τοῦ «Σελλιοῦ».
4	5	Ὑπαίθριον ἱερὸν(;) ἐπὶ τῆς ὁμαλῆς κορυφῆς τοῦ «Σελλιοῦ».
4	6	Νότιος ἀναλημματικὸς τοῖχος τοῦ ὑπαιθρίου ἱεροῦ ἐπὶ τῆς ἰσοπεδωμένης κορυφῆς τοῦ «Σελλιοῦ».
5	7	Κωνικὸς λοφίσκος ἐφ' οὗ σωρὸς ἀργῶν λίθων, ἴσως ἀρχαίου τύμβου τοῦ Σελλιοῦ.
5	8	Τομὴ κωνοειδοῦς κτίσματος ἐπὶ λοφίσκου τεχνητοῦ δυτικῶς τοῦ ἰσοπεδώματος ἀρχαίου ὑπαιθρίου χώρου (ἀβάτου;) τοῦ Σελλιοῦ.
5	9	Λακκοειδὴς καὶ λαξευτὸς ἐντὸς βράχου τάφος ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ «Σελλιοῦ».
6	10	Οἰκία κατὰ τὴν νοτίαν κλιτὺν τοῦ «Σελλιοῦ».
7	11	Κάτοψις θεμελίων ἰδιωτικῆς οἰκίας Β' π.Χ. αἰῶνος ἀποκαλυφθεῖσα εἰς θέσιν Σελλὶ (Καστελλίου Κισάμου) Νομοῦ Χανίων.
8	12	Ἐργαλεῖον ἐκ μελανωποῦ λίθου. Σταθμίον ἢ μήτρα ἀρχιτεκτ. κοσμήματος;
8	13	Εὑρήματα ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν «Σελλιοῦ» Καστελλίου-Κισάμου.
8	14	Εὑρήματα ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν «Σελλιοῦ» Καστελλίου-Κισάμου.
8	15	Εὑρήματα ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ «Σελλιοῦ» Καστελλίου-Κισάμου.
10	16	Ἡ ὑψίστη κορυφὴ τοῦ «Σελλιοῦ», ἔνθα ὑπάρχουσι λαξευταὶ δεξαμεναί. Ἡ ἀκρόπολις τῆς προϊστορικῆς Κισάμου(;)
	17	Κεφαλὴ ἀγάλματος γυναικὸς Μουσείου Καστελλίου Κισάμου.
12	18	Μονόλιθος κυλινδρικὸς κίων Μουσείου Καστελλίου Κισάμου.
	19	Κορμὸς γυμνοῦ ἐφήβου Μουσείου Καστελλίου Κισάμου.
14	20	Προχριστιανικὴ ἐπιγραφὴ Κισάμου Μουσείου Καστελλίου Κισάμου.
14	21	Χριστιανικὴ ἐπιγραφὴ Κισάμου Μουσείου Καστελλίου Κισάμου.
14	22	Παλαιοχριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Κισάμου Μουσείου Καστελλίου
15	23	Χριστιανικὴ ἐπιγραφὴ Κισάμου Μουσείου Καστελλίου Κισάμου.
15	24	Παλαιοχριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Μουσείου Καστελλίου Κισάμου.
16	25	Παλαιοχριστιανικὴ ἐπιγραφὴ Κισάμου Μουσείου Καστελλίου Κισάμου.
16	26	Παλαιοχριστιανικὴ ἐπιγραφὴ Κισάμου. Μουσ. Καστελλίου Κισάμου.
17	27	Παλαιοχριστιανικὴ ἐπιγραφὴ Κισάμου. Μουσ. Καστελλίου Κισάμου.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΙΣΑΜΟΥ

Β' Ἀνασκαφαὶ Πολυῤῥηνίας.

Σελ.	Εἰκ.	
18	1	Ἀρχαία οἰκία τῆς Πολυῤῥηνίας λελαξευμένη ἐν βράχῳ (ἐντὸς τοῦ χωρίου Ἄνω Παλαιοκάστρου) Κισάμου.
19	2	Τοπογραφικὸν διάγραμμα Πολυῤῥηνίας (κατὰ τὸν F. Halbherr ἐν Savignoni Esplorazione arch. delle provincie occidentali di Creta).
20	3	Τὸ ἀποκαλυφθὲν ὑπὸ τοῦ Halbherr τμῆμα τοῦ βορείου τοίχου.
20	4	Ἡ σημερινὴ ἐκκλησία τῶν 99 Ἁγίων Πατέρων. Κεῖται ἐπὶ εὐρέος χώρου μεταξὺ τοῦ χαμηλοτάτου πρανοῦς τῆς ἀκροπόλεως τῆς Πολυῤῥηνίας καὶ ἄνωθεν τοῦ σημερινοῦ χωρίου Ἄνω Παλαιοκάστρου Κισάμου.
21	5	Διάγραμμα ἀνασκαφῶν Πολυῤῥηνίας τοῦ 1938.
22	6	Ὁ βόρειος τοῖχος περιβόλου ἑλληνικοῦ κτίσματος Πολυῤῥηνίας.
22	7	Ὁ βόρειος τοῖχος περιβόλου ἑλληνικοῦ κτίσματος Πολυῤῥηνίας.
22	8	Τὸ δυτικώτατον τμῆμα τοῦ βορείου περιβόλου ἑλληνικοῦ κτίσματος Πολυῤῥηνίας.
23	9	Ἡ κάθετος κυρία γραμμὴ τοῦ βορείου περιβόλου ἑλληνικοῦ κτίσματος Πολυῤῥηνίας.
23	10	Τὸ μεγαλήτερον εἰς ὕψος σῳζόμενον τμῆμα τοῦ βορείου περιβόλου ἑλληνικοῦ κτίσματος Πολυῤῥηνίας.
23	11	Τὸ ἀνατολικώτερον τμῆμα τοῦ βορείου περιβόλου ἑλληνικοῦ κτίσματος Πολυῤῥηνίας.
24	12	Ἡ ὀπισθία πλευρὰ τοῦ βορείου περιβόλου ἑλληνικοῦ κτίσματος Πολυῤῥηνίας (ἡ ὁποία δεικνύει καὶ τὸ πάχος τοῦ τοίχου).
25	13	Εἰκὼν ληφθεῖσα ἐξ ἀνατολῶν καὶ δεικνύουσα ἀμφοτέρους τοὺς τοίχους. Ὁ πρὸς τὴν ἐκκλησίαν εἶναι ὁ Β τοῖχος.
26	14	Γωνία τοῦ Β (δεύτερος δόμος) τοίχου ἑλληνικοῦ κτίσματος Πολυῤῥηνίας.

Σελ.	Εἰκ.	
26	15	Στερεοβάτης μετὰ τοῦ πρώτου δόμου τοῦ κρηπιδώματος τοῦ Β τοίχου ἑλληνικοῦ κτίσματος Πολυῤῥηνίας.
27	16	Βραχώδης διαμόρφωσις πρὸς βορρᾶν τοῦ πρώτου δόμου τοῦ Β τοίχου ἑλληνικοῦ κτίσματος Πολυῤῥηνίας.
28	17	Ἡμιτελὲς δωρικὸν κιονόκρανον καὶ σπόνδυλος Πολυῤῥηνίας.
30	18	Ὑπέρθυρον (ἀνασκαφαὶ Πολυῤῥηνίας).
30	19	Ἐπιτύμβιος χριστιανικὴ στήλη. Ὀπισθία ὄψις.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΣΕΛΙΝΟΥ

Γ΄ Ἀνασκαφαὶ ἐν Κανδάνῳ.

Σελ.	Εἰκ.	
31	1	Σχεδιογράφημα ἀνασκαφῶν Κανδάνου.
32	2	Ψηφιδωτὸν δάπεδον τοῦ περιστυλίου τοῦ ἐν Κανδάνῳ ἀποκαλυφθέντος πελωρίου κτίσματος ῥωμ. χρόνων.
32	3	Ἐνεπίγραφον βάθρον ἀγάλματος εἰς Αὐτοκράτορα Λ. Σεπτ. Σεβῆρον.
32	4	Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ἐνεπιγράφου βάθρου ἀγάλματος τοῦ Σεπτ. Σεβήρου, ὅπου διακρίνονται τὰ πέλματα τῶν ποδῶν τοῦ ἀνδριάντος.
34	5	Τριπλῆ πλὰξ μετὰ στενομάκρων ἐκβαθυσμάτων πρὸς ἔμπηξιν στηλῶν ψηφισμάτων καὶ νόμων, χρησιμοποιηθεῖσα μεταγενεστέρως ὡς ἀγωγὸς ὕδατος.
34	6	Παλαιοχριστιανικὸν διπλοκιόνιον παραθύρου.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΣΕΛΙΝΟΥ

Δ΄ Ἀνασκαφαὶ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τῆς Ὑρτακίνης.

Σελ.	Εἰκ.	
36	1	Μαρμάρινον λατρευτικὸν ἄγαλμα Πανὸς Ὑρτακίνης.
36	2	Εὑρήματα ἀνασκαφῶν Ἱεροῦ τοῦ Πανὸς ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τῆς Ὑρτακίνης.
38	3	Τμῆμα ἐνεπιγράφου στήλης ὑπαιθρίου ἱεροῦ Πανὸς ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως Ὑρτακίνης.

Ὁ Ἰοβιανὸς τῆς βασιλικῆς τῆς Παλαιοπόλεως Κερκύρας.

Σελ.	Εἰκ.	
39	1	Τὸ ἐπιστύλιον τοῦ τριβήλου τῆς βασιλικῆς μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς.
41	2	Τὸ τρίβηλον τῆς βασιλικῆς μετὰ τοὺς βομβαρδισμοὺς καὶ τὰς ἐκχωματώσεις
42	3	Ψηφιδωτὸν δάπεδον ἐκ τοῦ βαπτιστηρίου πιθανῶς τῆς βασιλικῆς.
43	4	Τμῆμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου ἐκ τῆς ΒΔ πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος.
43	5	Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ συγκεντρωθέντων γλυπτῶν.

ΠΑΡΕΝΘΕΤΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ

1 Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος μετὰ τοῦ Παύλου. Συλλογὴ Δ. Λοβέρδου. Ἀθῆναι.

2 Ἀργυροῦν πινάκιον Μουσείου Μπενάκη. Ἰνὼ καὶ Μελικέρτης.

3 Σχεδίασμα ψηφιδωτοῦ τῆς Κερκύρας μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἐπισκόπου Ἰοβιανοῦ.

ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ "ΠΗΓΗ ΤΗΣ ΣΟΦΙΑΣ„

υπο ΑΝΔΡΕΟΥ ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ

Ὡς σημεῖον ἐκκινήσεως διὰ τὴν ἔρευναν τοῦ ἀρκετὰ σπανίου καὶ πολυπλόκου εἰκονογραφικοῦ θέματος τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ὡς «Πηγῆς τῆς σοφίας» θὰ μᾶς χρησιμεύσῃ μία ἄγνωστος καὶ ἀνέκδοτος ἀκόμη εἰκὼν τῆς Συλλογῆς Δ. Λοβέρδου. Αὕτη ἀνήκει εἰς τὴν ὀλιγάριθμον ὁμάδα εἰκόνων τῆς Συλλογῆς ταύτης ἀναγομένων εἰς βυζαντινοὺς χρόνους, περὶ τῶν ὁποίων θ' ἀσχοληθῶμεν προσεχῶς καὶ εἰς ἄλλην μελέτην.

Ἐνταῦθα θὰ ἐξετάσωμεν πρῶτον τὴν εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου, κατόπιν δὲ θὰ προβῶμεν εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος, τὸ ὁποῖον αὕτη παριστάνει.

I

Ἡ εἰκὼν τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου **(πίν. 1)** [1] ἔχει ὕψος 0.405 καὶ πλάτος 0.315 μ. Τὴν κεντρικὴν παράστασιν περιβάλλει πλαίσιον ἐλαφρῶς ἐξέχον (πλ. 0.063) σκαλισμένον ἐπὶ τῆς ἰδίας σανίδος, ἐπὶ τῆς ὁποίας καὶ ἡ ὅλη εἰκών. Τοῦτο φέρει παραστάσεις ἁγίων, περὶ τῶν ὁποίων ἀμέσως κατωτέρω θὰ γίνῃ λόγος. Εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ πλαισίου περιβαλλόμενον κεντρικὸν ὀρθογώνιον εἰκονίζεται ἀριστερά, ὡς πρὸς τὸν θεατήν, μοναχὸς μὲ φωτοστέφανον, καθήμενος ἐπὶ θρόνου καὶ γράφων εἰς βιβλίον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀναγινώσκονται τὰ ἑξῆς: ΙΔ[ΟΥ ΤΟ ΔΙΑ] | ΤΩ Π(Α)ΤΡΙ | ΔΕΔΟ|ΚΕΝ. | ΤΙ ΟΥΝ | ΕΛΑ[Τ] | ΤΟΝΑ. Τοῦτο εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς πρώτης ὁμιλίας τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολὴν τοῦ Παύλου (Migne P. G. 62, 11). Ὁ γράφων λοιπὸν μοναχὸς εἶναι ὁ Χρυσόστομος. Ὄπισθεν τοῦ θρόνου εἰκονίζεται ἀνὴρ ὄρθιος φέρων ἐπίσης φωτοστέφανον καὶ ὁμιλῶν εἰς τὸ δεξιὸν οὖς τοῦ Χρυσοστόμου. Οὗτος εἶναι ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, ὅπως μανθάνομεν ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν τὴν εὑρισκομένην ὑπεράνω τῆς κεφαλῆς του. Πρὸ τοῦ Χρυσοστόμου ὑπάρχει ἀναλόγιον μὲ βιβλίον ἀνοικτὸν ἐπ' αὐτοῦ, ὅπου ἀναγινώσκονται τὰ ἑξῆς: ΠΑΥΛΟΣ | ΑΠΟΣΤΟ|ΛΟΣ Ι(ΗΣΟ)Υ | Χ(ΡΙΣΤΟ)Υ ΔΙ|Α ΘΕΛΙ|ΜΑΤΟΣ | Θ(ΕΟ)Υ ΤΟΙ[Σ] | ΑΓΙ[ΟΙΣ]. Ταῦτα εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολῆς τοῦ Παύ-

1 Περιγραφὴ ἐν Ἀ. Παπαγιαννοπούλου—Παλαιοῦ. Μουσεῖον Διονυσίου Λοβέρδου, Ἀθῆναι, 1946, 38 κ. ἑξ. ἀριθ. 248, ὅπου ἡ εἰκὼν θεωρεῖται ἔργον τῶν μέσων τοῦ 16ου αἰῶνος μὲ πρότυπα βυζαντινὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα.

λου (Ἐφεσ. 1, 1). Καὶ ἀπὸ τοῦ ἄνω μέρους τοῦ ἀναλογίου, ὅπου τὸ ἀνοικτὸν βιβλίον, καὶ ἀπὸ τῶν θυρίδων τοῦ ἑρμαρίου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου τοῦτο στηρίζεται, ἐκρέουν κρουνοὶ ὑδάτων κυανοῦ χρώματος μετὰ χρυσῶν γραμμῶν. Κατὰ τὸ δεξιὸν ἄκρον μοναχοὶ καὶ ἄλλοι γενειοφόροι φέροντες οἱ μὲν μοναχικὰ κουκούλλια οἱ δὲ ὑψηλοὺς κωνοειδεῖς πίλους καὶ εἷς πλατύγυρον σκιάδιον, συλλέγουσιν ἐντὸς ποτηρίων τὸ ἐκ τοῦ ἀναλογίου ἐκρέον ὕδωρ. Τὸ βάθος τῆς συνθέσεως πληροῦσι δύο ὑψηλὰ οἰκοδομήματα συνδεόμενα μεταξύ των διὰ χαμηλοῦ τοίχου. Ἀπὸ τὴν στέγην τοῦ ἑνὸς πρὸς τὴν στέγην τοῦ ἄλλου ἐκτείνεται ἐρυθρὸν ὕφασμα. Εἰς τὴν θύραν τοῦ πρὸς τὰ δεξιὰ οἰκοδομήματος, κλειομένην μὲ παραπέτασμα, προβάλλει μοναχὸς παρατηρῶν τὸν γράφοντα Χρυσόστομον καὶ τὸν ὄπισθεν αὐτοῦ εὑρισκόμενον Παῦλον. Κατὰ τὰ ἄκρα, ὄπισθεν τῶν οἰκοδομημάτων, διακρίνονται δύο κυπάρισσοι. Τέλος ὑπεράνω τῶν οἰκοδομημάτων, ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ βάθους, εἰκονίζεται τμῆμα κύκλου, δηλοῦντος τὸν οὐρανόν, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκπέμπεται δέσμη ἀκτίνων διευθυνομένη πρὸς τὴν κεφαλὴν τοῦ Χρυσοστόμου. Ἑκατέρωθεν τῆς φωτεινῆς αὐτῆς δέσμης παρίστανται μέχρι τῆς ὀσφύος, ἐντὸς νεφῶν, τρεῖς μορφαί. Ἀριστερὰ ὁ Προφήτης Μωϋσῆς, ὡς ἀναφέρει ἡ παρ᾽ αὐτὸν ἐπιγραφή, κρατῶν βιβλίον ἀνοικτόν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἡ φράσις ἐκ τῆς ἀρχῆς τῆς Γενέσεως: ΕΝ | ΑΡΧΙ | ΕΠ|ΟΙ[Η]|ΣΕ[Ν] | Ο | Θ(ΕΟ)Σ (Γεν. 1. 1). Δεξιὰ ὁ Ἀπόστολος Πέτρος, δηλούμενος δι᾽ ἐπιγραφῆς, κρατῶν εἰς τὴν δεξιὰν δύο κλεῖδας, εἰς δὲ τὴν ἀριστερὰν εἰλητάριον κλειστόν, καὶ παρ᾽ αὐτὸν ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, καθοριζόμενος ὁμοίως δι᾽ ἐπιγραφῆς, κρατῶν καὶ οὗτος εἰς τὴν δεξιὰν εἰλητάριον κλειστόν.

Τὸ περὶ τὴν κεντρικὴν παράστασιν πλαίσιον, ὡς ἤδη εἴπομεν, φέρει ἐπίσης εἰκόνας. Εἰς τὴν ἄνω πλευρὰν παρίσταται ἡ Ἑτοιμασία τοῦ θρόνου, ἑκατέρωθεν δὲ αὐτῆς δύο Ἀρχάγγελοι μέχρι τῆς ὀσφύος προσκλίνοντες. Εἰς τὴν ἀριστεράν, ὡς πρὸς τὸν θεατήν, ὀρθίαν πλευρὰν εἰκονίζονται ἓξ Ἅγιοι μέχρι τῆς ὀσφύος, οἱ ὁποῖοι, κατὰ τὰς παρ᾽ αὐτοὺς ἡμιεσβεσμένας ἐπιγραφάς, εἶναι οἱ ἑξῆς, ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω: Ὁ Ἀπόστολος Πέτρος, βλέπων πρὸς δεξιά, εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ εἰς τὴν ἀριστερὰν κρατῶν εἰλητάριον κλειστόν. Ὁ Εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς κατενώπιον εὐλογῶν καὶ κρατῶν βιβλίον ἀνοικτὸν μὲ τὴν πρώτην φράσιν τοῦ Εὐαγγελίου του. Ὁ Εὐαγγελιστὴς Μᾶρκος, ἐστραμμένος πρὸς δεξιὰ καὶ κρατῶν ὁμοίως βιβλίον ἀνοικτὸν μὲ τὴν ἀρχὴν τοῦ Εὐαγγελίου του. Ὁ Ἅγ. Ἀνδρέας, κατενώπιον κρατῶν δι᾽ ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν εἰλητάριον κλειστόν. Ὁ Ἅγ. Ὀνούφριος, κατενώπιον μὲ τὰς χεῖρας εἰς σχῆμα δεήσεως. Ὁ Ἅγ. Παντελεήμων, τὴν μὲν δεξιὰν ἔχων πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω, εἰς δὲ τὴν ἀριστερὰν κρατῶν κεκοσμημένον δοχεῖον φαρμάκων. Οἱ ἀντίστοιχοι ἓξ Ἅγιοι τῆς δεξιᾶς ὀρθίας πλευρᾶς εἶναι ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω οἱ ἑξῆς: Ὁ Ἀπόστ. Παῦλος, ἐστραμμένος πρὸς ἀριστερὰ καὶ κρατῶν δι᾽ ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν βιβλίον κλειστόν. Ὁ Εὐαγγ. Ἰωάννης, βλέπων ὁμοίως πρὸς ἀριστερὰ καὶ κρατῶν δι᾽ ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν βιβλίον ἀνοικτὸν μὲ τὴν πρώτην φράσιν τοῦ Εὐαγγελίου του. Ὁ Εὐαγγελιστὴς Ματθαῖος, κατενώπιον, κρατῶν ὁμοίως βιβλίον ἀνοικτὸν μὲ τὰς πρώτας λέξεις τοῦ Εὐαγγελίου του. Ἡ ὑπ᾽ αὐτὸν μορφὴ δὲν σῴζει τὴν ἐπιγραφήν της. Πρόκειται ὅμως περὶ Ἀποστόλου, ὡς δεικνύει τὸ εἰς τὴν ἀριστεράν του εἰλητάριον. Τὰ χαρακτηριστικὰ ἐξ ἄλλου τοῦ προσώπου δεικνύουν ὅτι ὁ εἰκονιζόμενος εἶναι ἀσφαλῶς ὁ Ἀπόστ. Σίμων

ὁ Ζηλωτὴς [1]. Κάτωθεν αὐτοῦ ὁ Ἅγ. Ἀντώνιος, εὐλογῶν καὶ κρατῶν κλειστὸν εἰλητάριον. Ὁ Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, τείνων τὴν δεξιὰν εἰς σχῆμα κηρύγματος. Τέλος, εἰς κάτω πλευρὰν τοῦ πλαισίου εἰκονίζονται τέσσαρες Ἱεράρχαι κατενώπιον, εὐλογοῦντες καὶ κρατοῦντες εἰς τὴν ἀριστερὰν Εὐαγγέλιον. Τοῦ πρώτου ἐξ ἀριστερῶν δὲν διεσώθη ἡ ἐπιγραφή. Εἶναι ὅμως εὔκολον νὰ διακρίνῃ τις ἐκ τῶν χαρακτηριστικῶν του ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Ἁγ. Νικολάου [2]. Μετ᾽ αὐτὸν εἰκονίζονται κατὰ σειρὰν ὁ Ἅγιος Βασίλειος, ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος καὶ ὁ Ἅγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος.

Προτοῦ ἔλθομεν εἰς τὸ περιεχόμενον τῆς εἰκόνος, τὸ ὁποῖον θὰ μᾶς ὁδηγήσῃ εἰς τὴν λεπτομερῆ ἐξέτασιν τοῦ εἰς αὐτὴν παριστανομένου εἰκονογραφικοῦ θέματος, εἶναι ἀνάγκη νὰ ὁρίσωμεν τὴν χρονολογίαν της. Τοιουτοτρόπως θὰ ὁλοκληρωθῇ ἡ περὶ αὐτῆς ἔρευνα, πλὴν βεβαίως τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος.

Ὁ ὅλος χαρακτὴρ τῆς εἰκόνος, ἡ τεχνοτροπία καὶ ἡ τεχνική της ἐκτέλεσις μᾶς φέρουν χωρὶς ἀμφιβολίαν πρὸς τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων. Εἰς τὸ ἴδιον ἐπίσης συμπέρασμα ὁδηγοῦν τὰ ὑψηλὰ καὶ μὲ ὀρθὴν προοπτικὴν σχεδιασμένα οἰκοδομήματα τοῦ βάθους, χαρακτῆρος καθαρῶς ἑλληνιστικοῦ, τὸν ὁποῖον ἐπιτείνει τὸ ἐρυθρὸν ὕφασμα, τὸ ἁπλούμενον ἀπὸ τῆς μιᾶς στέγης εἰς τὴν ἄλλην [3], ὅπως ἐπίσης καὶ αἱ ὄπισθεν τῶν κτηρίων προβάλλουσαι κυπάρισσοι [4]. Πρὸς τὰς καλλιτεχνικὰς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων συμφωνεῖ καὶ ἡ ὀρθὴ σχέσις τῶν ἀναλογιῶν μεταξὺ τῶν ἀνθρωπίνων μορφῶν καὶ τῶν πλαισιούντων αὐτὰς οἰκοδομημάτων. Ὁ τεχνίτης τῆς εἰκόνος ἰδιαιτέραν ὅλως κατέβαλε φροντίδα διὰ τὴν ἐπιτυχῆ ἀπόδοσιν τοῦ βάθους καὶ γενικώτερον τοῦ χώρου. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης ἀξία πολλῆς προσοχῆς εἶναι ἡ προοπτικῶς ὀρθὴ σμίκρυνσις τοῦ εἰς τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας τοῦ βάθους εἰκονιζομένου μοναχοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὸν Παῦλον καὶ τὸν καθήμενον Χρυσόστομον, οἱ ὁποῖοι

1 Πρβ. τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Ὁσ. Λουκᾶ: E. Diez—O. Demus, Byzantine Mosaics in Greece, Cambridge, Massachusetts, 1931, εἰκ. 46, ἐπίσης τὰς τοιχογραφίας τῆς Ζίτσας: Vl. Petković, La peinture serbe du moyen-âge, II, Beograd, 1934 πίν. XXXVI b, καὶ τοῦ Πρωτάτου Ἁγ. Ὄρους: G. Millet, Monuments de l'Athos I, Les peintures, Paris, 1927, πίν. 38.4.

2 Πρβ. τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Ἁγ. Σοφίας τοῦ Κιέβου: G. Schlumberger, L'épopée byzantine, I, 57, ἐπίσης τὰς τοιχογραφίας τοῦ Μιλέσεβο: N. Okunev, Monumenta artis serbicae, III, Pragae, 1931, πίν. 2, καὶ τοῦ Πρωτάτου: Ἔγχρωμος ἀπεικόνισις παρὰ B. Georgievskij Τοιχογραφίαι τοῦ Πανσελήνου εἰς τὸ Πρωτᾶτον τοῦ Ἄθω (ρωσ.) ἄ. ἔ. πίν. 1.

3 Πρβ. προχείρως τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Μονῆς τῆς Χώρας (Καχριὲ Τζαμί) Κων/πόλεως, εἰς τὸ Δελτίον τοῦ Ρωσικοῦ Ἰνστιτούτου Κων/πόλεως, 11, 1906, Λεύκωμα, πίν. XXIII, XXIX, XXX κ. ἄ. Ἐπίσης βλ. τὰς τοιχογραφίας τοῦ νοτίου κλίτους τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ: G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris, 1910, πίν. 76-77. Ὁ Th. Schmidt, Revue Archéologique, 1912, II, 132, παρατηρεῖ ὅτι τὰ ἐπὶ τῶν στεγῶν ἁπλούμενα ὑφάσματα εἶναι συμβατικὸς τρόπος διὰ νὰ δείξῃ ὁ ζωγράφος ὅτι ἡ σκηνὴ ἐκτυλίσσεται ὄχι ἐνώπιον, ἀλλ᾽ ἐντὸς τῆς οἰκίας. Τοῦτο ὅμως ἐν μέρει μόνον δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀκριβές. Τὰ οἰκοδομήματα, τὰ πληροῦντα τὸ βάθος εἰς τὴν σκηνὴν τῆς ἰάσεως τῆς πενθερᾶς τοῦ Πέτρου, μεταξὺ τῶν ψηφιδωτῶν τῆς Μονῆς τῆς Χώρας, δὲν φέρουν ὕφασμα, ἐνῷ τὸ θαῦμα λαμβάνει χώραν εἰς τὸ ἐσωτερικόν (Δελτ. Ρωσ. Ἰνστ. Κων/λεως, ἔνθ᾽ ἀν. Λεύκωμα, πίν. XLIX 109). Ἀπεναντίας εἰς τὴν ἴασιν τοῦ τυφλοῦ καὶ κωφοῦ, μεταξὺ τῶν ψηφιδωτῶν τούτων, ἂν καὶ ἡ σκηνὴ γίνεται εἰς τὸ ὕπαιθρον, ὑπάρχει τὸ ὕφασμα, τοῦ ὁποίου ἡ μὲν μία ἄκρα εὑρίσκεται ἐπὶ στέγης οἰκοδομήματος, ἡ δὲ ἑτέρα εἶναι προσδεδεμένη εἰς δένδρον (Δελτ. Ρωσ. Ἰνστ. ἔνθ᾽ ἀν. Λεύκωμα, πίν. L. 112). Τὸ δένδρον δὲ ἐκεῖ δεικνύει σαφῶς ὅτι πρόκειται περὶ ὑπαίθρου. Ἐπίσης εἰς τὴν Μητρόπολιν τοῦ Μυστρᾶ τὸ ὕφασμα εὑρίσκεται ἀδιακρίτως εἰς σκηνὰς ἐκτυλισσομένας καὶ ἐντὸς κλειστοῦ χώρου, ὅπως ἡ ἴασις τῆς πενθερᾶς τοῦ Πέτρου (Millet, Mistra, πίν. 76.2), καθὼς καὶ εἰς τὸ ὕπαιθρον, ὅπως ἡ ἀνάστασις τοῦ υἱοῦ τῆς χήρας (Millet, Mistra, πίν. 76 3), ἡ ἴασις τῆς αἱμορροούσης (Millet, ἔνθ. ἀν. πίν. 77.1) κ. ἄ.

4 Πρβ. τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Μονῆς τῆς Χώρας: Δελτ. Ρωσ. Ἰνστ ἔνθ᾽ ἀν. Λεύκωμα, πίν. XXV 77.

παρίστανται πολὺ μεγαλύτεροι, διότι εὑρίσκονται εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον τοῦ πίνακος. Διὰ τῆς σμικρύνσεως αὐτῆς τοῦ μοναχοῦ ὁ ζωγράφος κατώρθωσε μὲ τρόπον λίαν ἐπιτυχῆ νὰ δώσῃ ζωηρὰν τὴν ἐντύπωσιν τῆς εὐρύτητος τοῦ χώρου καὶ τῆς ἀποστάσεως μεταξὺ τοῦ πρώτου ἐπιπέδου καὶ τοῦ βάθους. Ἐκτὸς ὅμως τῶν γενικῶν γραμμῶν, ὁ τεχνίτης προσεπάθησε καὶ διὰ τῶν λεπτομερειῶν νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἐντύπωσιν αὐτὴν τοῦ βάθους, χρησιμοποιήσας πρὸς τοῦτο μεθόδους γνωστὰς ἤδη εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν τέχνην, τὰς ὁποίας ὅμως δὲν μετεχειρίσθησαν οἱ τεχνῖται τῶν κυρίως βυζαντινῶν χρόνων, τῶν παλαιοτέρων δηλαδὴ τοῦ 13ου αἰῶνος. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὁ ζωγραφήσας τὴν εἰκόνα ἐσχεδίασε τὸν θρόνον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου κάθηται ὁ Χρυσόστομος, καθὼς καὶ τὸ ὑποπόδιον, διαγωνίως καὶ ὄχι παραλλήλως πρὸς τὴν κάτω πλευρὰν τῆς εἰκόνος, ὅπως θὰ ἐγίνετο εἰς παλαιοτέραν ἐποχήν. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸν τὸν καθήμενον Χρυσόστομον παρέστησεν ὁ ζωγράφος κατὰ τρόπον ἐξυπηρετοῦντα τὴν προσπάθειάν του τῆς προοπτικῆς ἀποδόσεως τοῦ χώρου. Πράγματι, οἱ πόδες τοῦ Χρυσοστόμου εὑρίσκονται εἰς δύο διαφορετικὰ ἐπίπεδα, ὁ δεξιὸς μάλιστα ἐζωγραφήθη κάτω τοῦ ὑποποδίου, διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ μετὰ τοῦ ἀριστεροῦ ἐντονωτέρα ἡ πρὸς τὰ ἔσω προχωροῦσα διαγώνιος νοητὴ γραμμή, ἡ παράλληλος πρὸς τὸ ὑποπόδιον. Ὅλαι αὐταὶ αἱ λεπτομέρειαι δεικνύουν ὅτι ἡ ἐξεταζομένη εἰκών, ἀπὸ ἀπόψεως ἐπιτυχοῦς ἀποδόσεως τοῦ χώρου, θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ἓν τῶν χαρακτηριστικωτέρων ἔργων τῆς ζωγραφικῆς τῶν Παλαιολόγων.

Ἐν τούτοις ὁ τεχνίτης τῆς εἰκόνος, παρ᾽ ὅλην του τὴν ρεαλιστικὴν διάθεσιν, δεῖγμα τῆς ὁποίας εἶναι ἡ ἐπίμονος προσπάθεια τῆς ἀποδόσεως τοῦ χώρου, δὲν ἠδυνήθη ν᾽ ἀποφύγῃ ὡρισμένας συμβατικότητας ἀρρήκτως συνδεομένας μὲ αὐτὸ τὸ θέμα τοῦ ἔργου του. Τοῦτο εἶναι περισσότερον καταφανὲς εἰς τὸν μικρὸν ὅμιλον, δεξιὰ τῆς εἰκόνος, τὸν εὑρισκόμενον πρὸ τοῦ ἀναλογίου τοῦ Χρυσοστόμου. Οὗτος, ἀπὸ ἀπόψεως ἀναλογιῶν, οὐδόλως φαίνεται σχετιζόμενος μὲ τὸ κύριον σύμπλεγμα τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Παύλου. Ἐνῷ δηλαδὴ οἱ ἀποτελοῦντες αὐτὸν εὑρίσκονται εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον τῆς συνθέσεως, εἶναι πολὺ μικρότεροι τοῦ Παύλου καὶ τοῦ Χρυσοστόμου, φθάνοντες κατὰ τὸ ὕψος μόλις ὀλίγον ὑπεράνω τοῦ ἀναλογίου τοῦ Χρυσοστόμου. Ὁ λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον οὗτοι εἰκονίζονται μικρότεροι εἶναι διπλοῦς. Ὡς θὰ ἴδωμεν ἑρμηνεύοντες τὴν ὅλην εἰκόνα, τ᾽ ἀποτελοῦντα τὸν ὅμιλον τοῦτον πρόσωπα εἶναι νοητὰ καὶ συμβολικά, οὐδόλως παρευρεθέντα εἰς τὴν παριστανομένην σκηνήν, ὅπως νοητοὶ καὶ συμβολικοὶ εἶναι καὶ οἱ κρουνοὶ οἱ ἐκρέοντες ἀπὸ τὸ ἀναλόγιον τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ἀπὸ τὸ ἐπ᾽ αὐτοῦ βιβλίον. Ἡ ἑρμηνεία ἐξ ἄλλου τῆς εἰκόνος θὰ μᾶς δείξῃ ὅτι οἱ ἀποτελοῦντες τὸν ὅμιλον τοῦτον εἶναι κοινοὶ θνητοί. Διὰ νὰ δηλώσῃ λοιπὸν τὰς δύο αὐτὰς ἰδιότητας τῶν προσώπων τοῦ ὁμίλου, τὴν συμβολικὴν δηλαδὴ καὶ τὴν τῶν κοινῶν θνητῶν, τοὺς παρέστησεν ὁ ζωγράφος, κατὰ τρόπον συμβατικόν, μικροτέρους ἐνώπιον τῶν δύο κυρίων μορφῶν, τοῦ Παύλου καὶ τοῦ Χρυσοστόμου, οἱ ὁποῖοι καὶ ἅγιοι εἶναι, ἀλλὰ καὶ πρωταγωνισταί, ὡς θὰ ἴδωμεν, τῆς εἰκονιζομένης σκηνῆς.

Ἡ ὅλη τεχνοτροπία λοιπὸν τῆς εἰκόνος μᾶς φέρει ἀσφαλῶς εἰς τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων. Ἤδη εἶναι ἀνάγκη νὰ ὁρίσωμεν κάπως ἀσφαλέστερον, κατὰ τὸ δυνατόν,

τὴν ἐποχήν, κατὰ τὴν ὁποίαν αὕτη κατεσκευάσθη. Εἰς τοῦτο θὰ μᾶς βοηθήσῃ ἡ τεχνική της ἐκτέλεσις.

Τὰ πρόσωπα καὶ αἱ χεῖρες ζωγραφίζονται μὲ ἓν γενικὸν βαθὺ καστανὸν χρῶμα, τὸν προπλασμόν, ἐπ᾽ αὐτοῦ δὲ λευκοκίτρινοι φωτειναὶ κηλῖδες λίαν περιωρισμένης ἐκτάσεως δηλοῦσι τὰ φωτιζόμενα μέρη **(εἰκ. 1)**. Τὰ λίαν προεξέχοντα σημεῖα (ῥῖνα, ζυγωματικά, μέτωπον κ.λ.π.) τονίζουσιν ἐλάχισται λεπτόταται καὶ λίαν φωτειναὶ γραμμαί, ἐνῷ ὀλίγισται ἄλλαι σκοτεινοῦ χρώματος, μόλις αἰσθηταί, σχεδιάζουν τὰς ὀφρῦς, τὰ βλέφαρα, τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τὸ στόμα. Οὕτω κυριαρχεῖ εἰς τὰ πρόσωπα μία ζωγραφικὴ τεχνική, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν ὅλα δηλοῦνται μόνον μὲ ἐναλλαγὴν φωτὸς καὶ σκιᾶς, χωρὶς οὐδόλως σχεδὸν τὴν χρησιμοποίησιν τῆς γραμμῆς διὰ τὴν δήλωσιν τοῦ περιγράμματος καὶ τῶν λεπτομερειῶν. Ἡ ἰδία τεχνικὴ χρησιμοποιεῖται καὶ εἰς τὰ ἐνδύματα. Μέσοι τόνοι σχεδὸν οὐδόλως ὑπάρχουν. Τὰ φῶτα εἶναι πολὺ ὀλίγα, τονίζοντα καὶ ἐδῶ τὰς ἀκμὰς μόνον τῶν πτυχῶν. Τὰ ἴδια ἀκριβῶς χαρακτηριστικά, ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν ἐκτέλεσιν, παρουσιάζει ἡ ὡραιοτάτη εἰκὼν τῆς Συνάξεως τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων, ἡ εὑρισκομένη εἰς τὸ Ἱστορικὸν Μουσεῖον τῆς Μόσχας [1]. Δυστυχῶς ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις τῆς εἰκόνος ταύτης δὲν ἔχει ἀκόμη ἐπιτευχθῆ. Ὁ Ajnalov χρονολογεῖ τὴν εἰκόνα ἀπὸ τοῦ 14^{ου} αἰῶνος [2], ἀλλ᾽ αἱ συγκρίσεις, ἐπὶ τῶν ὁποίων βασίζεται, δὲν εἶναι διόλου ἀσφαλεῖς [3]. Τὴν γνώμην τοῦ Ajnalov ἀκολουθοῦν καὶ οἱ

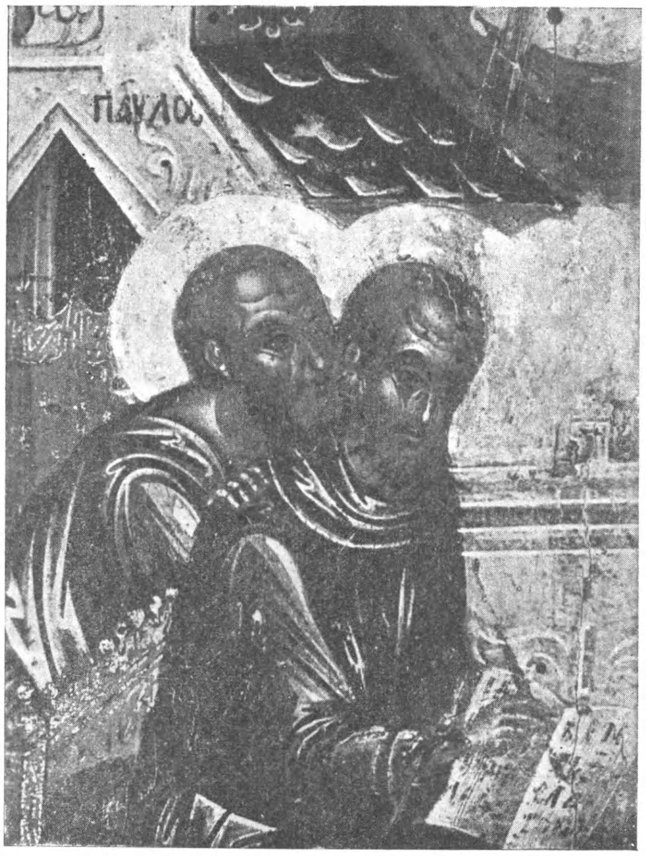

Εἰκ. 1. Ὁ Χρυσόστομος μετὰ τοῦ Παύλου. Λεπτομέρεια τοῦ πίν. 1. Μέγεθος πραγματικόν.

1 O. Wulff—M. Alpatoff, Denkmäler der Ikonenmalerei, Hellerau bei Dresden, 1925, σ. 115, εἰκ. 43.

2 D. Ajnalov, Ἡ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ τοῦ 14^{ου} αἰῶνος (ρωσ.), Πετρούπολις, 1917, 121 κ. ἑξ. Ἡ αὐτόθι, πίν. XI, παρατιθεμένη φωτοτυπία δὲν ἀποδίδει καθόλου τὴν τεχνικὴν τῆς εἰκόνος, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ παραβολὴ μὲ τὴν ἀπεικόνισιν παρὰ Wulff–Alpatoff (βλ. προηγουμένην σημείωσιν), ἡ ὁποία φαίνεται πιστοτέρα.

3 Τὸ κυριώτερον μνημεῖον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου στηρίζεται, εἶναι ἡ μικρογραφία τῆς Μεταμορφώσεως εἰς τὸν κώδ. 1242 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων περιέχοντα τὰ ἔργα τοῦ Ι. Καντακουζηνοῦ καὶ γραφέντα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1371 καὶ 1375: H. Omont, Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, Paris, 1929, πίν. CXXVI, 2. Προχείρως καὶ παρὰ Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, 2α ἔκδ. Paris, 1925-1926, II, σ. 879, εἰκ. 434. Ὁ Ajnalov εὑρίσκει, ἐκτὸς ἄλλων, μεγάλην ὁμοιότητα μεταξὺ τοῦ Μωϋσέως, εἰς τὴν ἄνω δεξιάν, ὡς πρὸς τὸν θεατήν, γωνίαν τῆς μικρογραφίας καὶ τοῦ Εὐαγγ. Ματθαίου τῆς εἰκόνος τῆς Μόσχας, παριστανομένου τελευταίου δεξιά, εἰς τὴν πρώτην σειράν. Ἡ ὁμοιότης εἶναι βεβαίως

Wulff-Alpatoff [1]. Οὗτοι ὅμως προβαίνουν συγχρόνως καὶ εἰς μερικὰς λίαν ἐπιτυχεῖς συγκρίσεις, ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν ἰδίως ἐκτέλεσιν τῶν προσώπων τῆς εἰκόνος, μὲ μικρογραφίας χειρογράφων τοῦ 13ου αἰῶνος [2]. Ἂν λοιπὸν λάβωμεν ὑπ᾽ ὄψιν ἀφ᾽ ἑνὸς τὴν τεχνικὴν σχέσιν τῆς εἰκόνος τῆς Μόσχας μὲ μικρογραφίας τοῦ 13ου αἰῶνος καὶ ἀφ᾽ ἑτέρου τὴν σχέσιν ὡρισμένων ἐπ᾽ αὐτῆς μορφῶν, ὅπως ὁ Ματθαῖος, μὲ τὰς ἀπὸ τοῦ 1265-70 τοιχογραφίας τῆς Σοπότσανι, καταλήγομεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι αὕτη ἀνήκει πράγματι εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ ἢ εἰς τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰῶνος [3]. Εἰς τὴν ἰδίαν περίπου ἐποχὴν πρέπει ἀσφαλῶς νὰ τοποθετήσωμεν καὶ τὴν ἀπασχολοῦσαν ἡμᾶς εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι πολλαὶ ἀπὸ τὰς λεπτομερείας, τὰς ὁποίας παρετηρήσαμεν εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου, καὶ μάλιστα ἡ διαγώνιος σχεδίασις ἐπίπλων καὶ ἄλλων ἀντικειμένων διὰ τὴν ἐπίτευξιν τῆς ἐντυπώσεως τοῦ βάθους, ἀνευρίσκονται εἰς ἔργα τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰῶνος. Πράγματι, τοιαύτας λεπτομερείας συναντῶμεν εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Μονῆς τῆς Χώρας (Καχριὲ Τζαμί, 1310-1320) τῆς Κωνσταντινουπόλεως [4], εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Βατοπεδίου (1312) τοῦ Ἁγίου Ὄρους [5] καὶ εἰς ἄλλα μνημεῖα. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι αἱ λεπτομέρειαι αὗται τότε μόνον παρουσιάζονται διὰ πρώτην φορὰν καὶ ὅτι συνεπῶς θὰ ἔπρεπεν εἰς τὴν ἰδίαν ἐποχὴν νὰ τοποθετήσωμεν καὶ τὴν ἐνταῦθα ἐξεταζομένην εἰκόνα. Αἱ πραγματικῶς ἐκπλήσσουσαι διὰ τὸν ρεαλιστικόν των χαρακτῆρα λεπτομέρειαι αὗται δὲν ἐμφανίζονται τὸ πρῶτον εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου αἰῶνος. Εἶναι παλαιότεραι, ἀπαντῶσαι ἤδη ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 13ου αἰῶνος, ὡς ἀποδεικνύουν αἱ ἀπὸ τοῦ 1265-70 τοιχογραφίαι τῆς Σοπότσανι, περὶ τῶν ὁποίων καὶ ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος [6]. Αἱ τοιχογρα-

ἀναμφισβήτητος, ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι τὰ δύο ἔργα εἶναι σύγχρονα. Ἡ παράστασις τοῦ Ματθαίου ἐπὶ τῆς εἰκόνος ἀντιγράφει τὰς παραστάσεις τῶν ὀρθίων Εὐαγγελιστῶν, αἱ ὁποῖαι εἶχον ἤδη δημιουργηθῆ τὸν 10ον αἰῶνα, ὅπως δεικνύει ὁ κατὰ τὸ 964 γραφεὶς κῶδ. 70 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων (Omont, ἔνθ᾽ ἀν. πίν. LXXIX). Ὁ τύπος οὗτος ἐξακολουθεῖ ἀκόμη τὸν 12ον αἰῶνα εἰς τοὺς Εὐαγγελιστὰς τοῦ κώδ. 8 τῆς Ἁγιορειτικῆς Μονῆς Διονυσίου (ἔτους 1133. A. Friend, The Portraits of the Evangelists in Greek and Latin Manuscripts, εἰς τὸ περιοδ. Art Studies, 1927, πίν. 1, 9-12). Πρὸς τὸν Ματθαῖον ὅμως τῆς εἰκόνος τῆς Μόσχας εὑρίσκομεν παρουσιάζοντα περισσοτέρας τῆς μιᾶς ὁμοιότητας, ἀκόμη καὶ ὡς πρὸς τὴν σκίασιν τοῦ δεξιοῦ ποδός, τὸν Θεοδόχον Συμεὼν εἰς τὴν σκηνὴν τῆς Ὑπαπαντῆς μεταξὺ τῶν ἀπὸ τοῦ 1265-70 τοιχογραφιῶν τῆς Σοπότσανι, εἰς τὴν Σερβίαν (N. Okunev, εἰς τὸ περιοδ. Byzantinoslavica, 1, 1929, πίν. 5). Ὁ Πέτρος ἐξ ἄλλου τῆς εἰκόνος τῆς Μόσχας, δεύτερος ἐξ ἀριστερῶν εἰς τὴν πρώτην σειράν, σχετίζεται ἐπίσης μὲ τὰς παραστάσεις τῶν ὀρθίων Εὐαγγελιστῶν, ὡς δεικνύει ἡ παραβολὴ πρὸς τὴν μικρογραφίαν τοῦ κώδ. 756 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ, ἀνήκοντος εἰς τὸν 11ον αἰῶνα (Friend, ἔνθ᾽ ἀν. πίν. VII 84 καὶ σ. 133). Τὸ ἄμεσον δέ, θὰ ἔλεγέ τις, πρότυπόν του εἶναι ὁ Ἀπόστ. Πέτρος τοῦ Ἱεροσολυμιτικοῦ κώδ. 37, ἀνήκοντος εἰς τὸν 12ον αἰῶνα (W. H P. Hatch, Greek and Syrian Miniatures in Jerusalem, Cambridge, Massachusetts, 1931, πίν. XXXVII). Αἱ ὀλίγαι αὐταὶ παρατηρήσεις, αἱ ὁποῖαι θὰ ἠδύναντο νὰ πολλαπλασιασθοῦν, δεικνύουν ὅτι δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ καταβιβάσωμεν μέχρι τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 14ου αἰῶνος τὴν εἰκόνα τῆς Μόσχας, ὡς νομίζει ὁ Ajnalov.

1 Ἔνθ᾽ ἀν. 270.

2 Κυρίως μὲ τὸν κώδ. 101 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Λένινγκραδ: Wulff—Alpatoff, ἔνθ᾽ ἀν. σ. 271, εἰκ. 110 καὶ τὸν κώδ. theol. 300 τῆς Βιβλιοθ. τῆς Βιέννης: H. Gerstinger, Die griechische Buchmalerei, Wien, 1926, Λεύκωμα, πίν. XI καὶ XIIα.

3 Ὁ Muratoff ἐτοποθέτει τὴν εἰκόνα ἐπίσης εἰς τὸν 13ον αἰῶνα (ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Ajnalov, ἔνθ᾽ ἀν. σ. 124, σημ. 1). Ἀργότερον ὅμως τὴν ἀνήγαγεν εἰς τὸν 12ον. Περιττὸν νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ γνώμη αὕτη εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανος. Βλ. P. Muratoff, La peinture byzantine, Paris, 1928, 127. Διὰ τὴν αὐτόθι, πίν. CLXXII, ἀπεικόνισιν, ληφθεῖσαν ἀναμφιβόλως ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Ajnalov, ἰσχύουν τ᾽ ἀνωτέρω, σ. 5, σημ. 2, λεχθέντα.

4 Δελτ. Ρωσ. Ἰνστ. Κων/λεως, ἔνθ᾽ ἀν. Λεύκωμα, πίν. XXIII, XXV 77, XXIX, XXXV 92 κ. ἄ.

5 Millet, Athos, πίν. 88. 1, 90. 2, 93. 1, 94. 1.

6 Okunev, ἐν Byzantinoslavica, ἔνθ᾽ ἀν. πίν. 4, 22. Vl. Petković, La peinture serbe du moyen âge, I, Beograd, 1930, πίν. 21, c. 22 a, b, 23 c.

φίαι τοῦ Ἀρίλγιε εἰς τὴν Σερβίαν [1], γενόμεναι κατὰ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰῶνος, δεικνύουν τὴν μετάβασιν πρὸς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Μονῆς τῆς Χώρας καὶ τὰς συγχρόνους πρὸς αὐτὰ τοιχογραφίας. Νομίζω λοιπὸν ὅτι καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης ἡ τοποθέτησις τῆς εἰκόνος τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ ἢ εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 13ου αἰῶνος εἰς οὐδὲν κώλυμα προσκρούει.

Τέλος ἡ λεπτότης τῆς ἐργασίας, ἡ εὐγένεια τοῦ σχεδίου καὶ ἄλλαι, εἰκονογραφικαὶ ἰδίως, λεπτομέρειαι, τὰς ὁποίας προχωροῦντες κατωτέρω θὰ ἐξετάσωμεν, δίδουν ἀρκετὰς βάσεις διὰ τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἡ εἰκὼν αὕτη κατεσκευάσθη κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἂν τοῦτο εἶναι ἀκριβές, τότε ἡ εἰκὼν προσλαμβάνει μεγαλυτέραν ἀκόμη σημασίαν, δεδομένου ὅτι ἐλάχισται εἶναι αἱ φορηταὶ εἰκόνες αἱ μέχρις ἡμῶν περιελθοῦσαι, τὰς ὁποίας θὰ ἠδύνατό τις νὰ θεωρήσῃ ἐξελθούσας ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς Πρωτευούσης.

II

Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῆς ἐπὶ τῆς εἰκόνος παριστανομένης σκηνῆς. Τὰ περισσότερα στοιχεῖα διὰ τὴν ἑρμηνείαν ταύτην μᾶς παρέχουν αἱ παλαιαὶ βιογραφίαι τοῦ Χρυσοστόμου [2]. Τὸ ἐπεισόδιον, τὸ ἀποτελοῦν τὸ θέμα τῆς ἐξεταζομένης εἰκόνος, ἐξιστορεῖται ἀπὸ ὅλους τοὺς βιογράφους του [3]. Ἐξ αὐτῶν θὰ λάβωμεν ἐνταῦθα ὡς βάσιν τὸν Γεώργιον Ἀλεξανδρείας, ὡς τὸν παλαιότερον. Ἔχει δὲ τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο ἐν περιλήψει ὡς ἑξῆς: Κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς πατριαρχίας του, ὁ Χρυσόστομος τὰς νύκτας «*ἡνίκα σχολὴν ἦγε τὸ ἐπισκοπεῖον*» (192) [4], εἰσήρχετο «*ἐν τῷ ἀναχωρητικῷ κοιτῶνι αὐτοῦ, καὶ καθήμενος ἐπί τινος θρόνου ἧπτεν ἐνώπιον αὐτοῦ λαμπάδα κηροῦ*» (192) καὶ ἔγραφε τὴν ἑρμηνείαν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου. Γράφων ὁ Χρυσόστομος εἶχε πρὸ αὐτοῦ πάντοτε μίαν εἰκόνα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, πρὸς τὴν ὁποίαν συχνὰ ἠτένιζε «*καὶ ὡς ἐπὶ ζῶντος αὐτοῦ* (τοῦ Παύλου) *οὕτω προσεῖχεν αὐτῷ... φανταζόμενος διὰ τῆς θεωρίας αὐτῷ ὁμιλεῖν*» (192). Κατὰ τὸν καιρὸν ἐκεῖνον εἷς τῶν ἐπισήμων αὐλικῶν, περιπεσὼν εἰς τὴν δυσμένειαν τοῦ αὐτοκράτορος, διέτρεχε τὸν κίνδυνον νὰ θανατωθῇ καὶ διὰ τοῦτο ἐκρύπτετο. Διεμήνυσε λοιπὸν οὗτος εἰς τὸν Χρυσόστομον παρακαλῶν νὰ τὸν δεχθῇ εἰς ἀκρόασιν τὴν νύκτα. Ὁ Χρυσόστομος συγκατατίθεται καὶ παραγγέλλει «*τινὶ τῶν εἰς ὑπόμνησιν τεταγμένων (Πρόκλος δὲ οὗτος*

1 Okunev, ἐν Seminarium Kondakovianum, 8, 1936, πίν. X 1, XI 4.

2 Αἱ βιογραφίαι αὐταὶ εἶναι τέσσαρες: ἡ τοῦ Γεωργίου Ἀλεξανδρείας, γραφεῖσα, κατὰ τὸν Baur (B.Z. 27, 1927, 6 κ. ἑξ.), μεταξὺ τῶν ἐτῶν 680 καὶ 725, ἡ ἀνώνυμος, παλαιοτέρα τοῦ 10ου αἰῶνος, τὸ ἐγκώμιον τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ ἡ τοῦ Συμεὼν Μεταφραστοῦ. Διὰ τὴν μεταξύ των σχέσιν καὶ τὴν ἐκ τοῦ Γεωργίου Ἀλεξανδρείας ἐξάρτησιν τῶν νεωτέρων βλ. E. Bardy ἐν Dictionnaire de théologie catholique, VIII 1, 660 κ. ἑξ. Πᾶσαι αἱ βιογραφίαι ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ H. Savile (Σαβιλίου), Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου τὰ εὑρισκόμενα, VIII, Etonae, 1612. Τὸ ἐγκώμιον τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ παρὰ Migne, P. G. 107, 228 κ. ἑξ. Ἐπίσης παρὰ Migne, P.G. 114, 1045 κ. ἑξ. ἡ βιογραφία τοῦ Συμεὼν Μεταφραστοῦ.

3 Γεώργιος Ἀλεξανδρείας Savile, VIII 192 κ. ἑξ. Ἀνώνυμος, Savile, ἔνθ' ἀν. 323 κ. ἑξ. Λέων ὁ Σοφός, Savile, ἔνθ' ἀν. 277 κ. ἑξ. Migne, P. G. 107, 256 κ. ἑξ. Συμεὼν Μεταφραστής, Savile, ἔνθ' ἀν. 393 κ. ἑξ. Migne, P. G. 114, 1104 κ. ἑξ.

4 Οἱ ἐντὸς παρενθέσεως ἀριθμοὶ παραπέμπουν εἰς τὰς σελίδας τῆς ὑπὸ Savile ἐκδόσεως τῆς βιογραφίας τοῦ Γεωργίου Ἀλεξανδρείας.

ἦν)» [1], νὰ τὸν εἰσαγάγῃ τὴν νύκτα εἰς τὸν κοιτῶνά του. Τὴν νύκτα ὁ Πρόκλος μεταβαίνει νὰ εἰδοποιήσῃ τὸν Χρυσόστομον περὶ τῆς ἀφίξεως τοῦ αὐλικοῦ *«καὶ ἔρχεται πρὸς τὴν θύραν τοῦ κοιτῶνος καὶ παρακύψας διά τινος ὀπῆς ὁρᾷ τὸν Ἰωάννην* (δηλ. τὸν Χρυσόστομον) *καθήμενον ἐπὶ τοῦ θρόνου αὐτοῦ καὶ γράφοντα, καὶ τὸν ἅγιον Παῦλον ἀνακεκλιμένον ὄπισθεν πρὸς τῇ κεφαλῇ αὐτοῦ, καὶ ἔχοντα τὸ στόμα αὐτοῦ κάτω εἰς τὸ οὖς τοῦ Ἰωάννου τὸ δεξιόν, καὶ ὁμιλοῦντα αὐτῷ. Ἦν δὲ Ἐλισσαία ἡ μορφὴ αὐτοῦ, καὶ ὁ πώγων τέλειος καὶ πλατύς.»* (193) [2]. Ὁ Πρόκλος, νομίσας ὅτι πρόκειται περὶ ἄλλου ἐπισκέπτου, δὲν ἐτόλμησε νὰ εἰσέλθῃ. Τοῦτο ἐπαναλαμβάνεται ἐπὶ τρεῖς νύκτας. Τὴν ἑπομένην τῆς τρίτης νυκτὸς ὁ Χρυσόστομος ἐνθυμεῖται τὸν αὐλικὸν καὶ ἐρωτᾷ περὶ αὐτοῦ τὸν Πρόκλον, ὁ ὁποῖος τοῦ ἐκθέτει τὰ κατὰ τὰς τρεῖς νύκτας συμβάντα. Ὁ Χρυσόστομος ἐκπλήσσεται λέγων ὅτι οὐδένα ἐδέχθη κατὰ τὰς τρεῖς αὐτὰς νύκτας εἰς τὸν κοιτῶνά του. *«Τότε ὁ Πρόκλος ἐξηγήσατο αὐτῷ καὶ τὴν μορφὴν καὶ τὸ σχῆμα τοῦ ὀφθέντος αὐτῷ, καὶ τὸ πῶς εἶχε τὸ στόμα αὐτοῦ κάτω εἰς τὸ οὖς αὐτοῦ, καὶ ἐν μυστηρίῳ ἐλάλει αὐτῷ γράφοντος τοῦ μακαρίου* (δηλ. τοῦ Χρυσοστόμου)... *ὡς δ᾽ ἐπαύσατο ὁ Παῦλος λαλῶν, ἀτενίσας τῇ εἰκόνι τοῦ ἀποστόλου* (δηλ. τοῦ Παύλου, τὴν κρεμαμένην εἰς τὸν τοῖχον), *καὶ θεασάμενος τὸν χαρακτῆρα αὐτοῦ ὅμοιον τοῦ ὀφθέντος αὐτοῦ, βαλὼν μετάνοιαν τῷ Ἰωάννῃ καὶ δακτυλοδεικτῶν τὴν εἰκόνα, εἶπε· συγχώρησόν μοι, πάτερ, ὃν εἶδον λαλοῦντα σοι ὅμοιός ἐστι τούτου, ὡς δὲ ὑπολαμβάνω, καὶ αὐτός ἐστι»* (194). Τότε ἐνόησεν ὁ Χρυσόστομος ὅτι ὁ Θεὸς ἀπέστειλε τὸν Παῦλον νὰ τὸν ὁδηγήσῃ εἰς τὴν ὀρθὴν ἑρμηνείαν τῶν ἐπιστολῶν *«ἐπιτρέψας δὲ τὸν Πρόκλον ἔξω τῆς θύρας* (τοῦ κοιτῶνος) *μικρὸν ἀναμεῖναι, κλείσας αὐτὴν ἔρριψεν ἑαυτὸν εἰς τὸ ἔδαφος, εὐχαριστῶν τῷ φιλανθρώπῳ Θεῷ...»* (114).

Τὸ ἐπεισόδιον λοιπὸν αὐτὸ παρέστησεν ὁ ζωγράφος ἐπὶ τῆς εἰκόνος, ἀκολουθήσας κυρίως, ὡς νομίζω, τὴν διήγησιν τοῦ Γεωργίου Ἀλεξανδρείας. Τὰ οἰκήματα οὕτω τὰ πληροῦντα τὸ βάθος τῆς εἰκόνος παριστάνουν τὸν *«ἀναχωρητικὸν κοιτῶνα»* τοῦ Χρυσοστόμου, διαμορφωθέντα συμφώνως πρὸς τὰς αἰσθητικὰς ἀντιλήψεις τῆς τέχνης τῶν Παλαιολόγων. Ὁ μοναχὸς ὁ προβάλλων ἀπὸ τὴν διὰ παραπετάσματος κλειομένην θύραν εἶναι, κατὰ ταῦτα, ὁ Πρόκλος. Ὁ ζωγράφος, ἀκολουθῶν καὶ ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο τὴν ἑλληνιστικὴν τέχνην τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων, παρέστησε τὴν θύραν ταύτην κλειομένην διὰ παραπετάσματος (βήλου), ὅπως καὶ τὴν ἄλλην, τὴν ὄπισθεν τοῦ Παύλου, καὶ ὄχι μὲ ξύλινον θυρόφυλλον, ὅπως θὰ ἴδωμεν μετ᾽ ὀλίγον εἰς παλαιοτέραν παράστασιν τοῦ ἰδίου θέματος. Ὁ τεχνίτης ὅμως τῆς εἰκόνος παρέλειψε μίαν οὐσιώδη

1 Ἀνώνυμος παρὰ Savile, ἔνθ᾽ ἀν. 323. Ὁ Πρόκλος οὗτος εἶναι πρόσωπον πολὺ γνωστὸν εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν. Οὗτος ἀνῆλθεν εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῆς Κων/λεως (434–447) Μ. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ πίνακες, Κων/λις, 1890, 181 κ. ἑξ. ὡς τοῦ εἶχε προείπει ὁ Χρυσόστομος. Ἀνώνυμος, Savile, ἔνθ. ἀν. 325. Ἐπὶ τῆς πατριαρχίας δὲ αὐτοῦ μετεκομίσθη εἰς Κων/λιν τὸ λείψανον τοῦ Χρυσοστόμου, ὅπως ἐπίσης εἶχεν οὗτος προφητεύσει.

2 Κατὰ τὸν Ἀνώνυμον, ὁ Πρόκλος βλέπει *«ἄνδρα τινὰ φαλακρόν, πλατεῖαν ἐμφαίνοντα τὴν γενειάδα, οἷς ὁ λόγος τὸν Ἐλισσαιὲ γράφει»*. Savile, ἔνθ᾽ ἀν. 323. Ἀνάλογος εἶναι ἡ περιγραφὴ τοῦ Συμεὼν Μεταφραστοῦ, Savile, ἔνθ. ἀν. 393. Migne, P. G. 114, 1104. Ἡ παρομοίωσις αὐτὴ τῆς μορφῆς τοῦ Παύλου μὲ τὸν προφ. Ἐλισσαῖον ἔχει ἀρκετὴν εἰκονογραφικὴν σημασίαν καὶ δέον νὰ προστεθῇ εἰς τὰς ἀναλόγους συγκρίσεις τῆς μορφῆς τῶν θεοφόρων πατέρων, τὰς ὁποίας παρέχει ὁ Ἔλπιος ὁ Ρωμαῖος. Βλ. Μ. Χατζηδάκην εἰς τὴν Ἐπετηρίδα τῆς Ἑταιρ. Βυζαντινῶν Σπουδῶν, 14, 1938, 413 κ. ἑξ. Βλ. καὶ σ. 402 κ. ἑξ.

λεπτομέρειαν, τὴν ὁποίαν ἀναφέρουν καὶ ὁ Γεώργιος Ἀλεξανδρείας καὶ οἱ ἄλλοι βιογράφοι τοῦ Χρυσοστόμου, δηλαδὴ τὴν ἐπὶ τοῦ τοίχου ἀνηρτημένην εἰκόνα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. Ταύτην θὰ εὕρωμεν εἰς ἄλλας καὶ παλαιοτέρας καὶ συγχρόνους μὲ τὴν ἀπασχολοῦσαν ἡμᾶς εἰκόνα παραστάσεις.

Αἱ ὑπεράνω τῶν οἰκοδομημάτων ἐντὸς νεφῶν τρεῖς μορφαί, τοῦ Μωϋσέως, τοῦ Ἁγ. Πέτρου καὶ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, σχετίζονται μὲ ἄλλα ἐπεισόδια τοῦ βίου τοῦ Χρυσοστόμου παλαιότερα τοῦ ἤδη ἐκτεθέντος. Καὶ πρῶτον διὰ τὸν Ἅγιον Πέτρον καὶ τὸν Ἅγ. Ἰωάννην τὸν Θεολόγον. Καὶ τὸ πρὸς τὴν ἐμφάνισιν αὐτῶν σχετικὸν ἐπεισόδιον διηγοῦνται ὅλοι οἱ βιογράφοι τοῦ Χρυσοστόμου [1]. Ἐνταῦθα, ὅπως καὶ διὰ τὸ προηγούμενον, θ' ἀκολουθήσωμεν τὸν Γεώργιον Ἀλεξανδρείας. Ὅτε ὁ Χρυσόστομος ἦτο μοναχὸς εἰς μονὴν παρὰ τὴν Ἀντιόχειαν, προτοῦ γίνῃ ἀκόμη διάκονος, ἐμόναζεν εἰς τὴν ἰδίαν μονὴν καὶ γηραιὸς ἀσκητής, Σύρος τὸ γένος, ὀνομαζόμενος Ἡσύχιος. Οὗτος εἶχε καὶ τὸ προορατικὸν χάρισμα. Μίαν νύκτα, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Ἡσύχιος ἠγρύπνει προσευχόμενος, βλέπει εἰς ὀπτασίαν δύο ἄνδρας ἐρχομένους πρὸς τὸν Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον *«τὸν μὲν ἕνα κρατοῦντα ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ τόμον γεγραμμένον, τὸν δὲ ἕτερον κλεῖδας κατέχοντα.»* (169) [2]. Ὁ Χρυσόστομος ἔσπευσε μετὰ φόβου νὰ τοὺς προσκυνήσῃ καὶ νὰ τοὺς ἐρωτήσῃ ποῖοι εἶναι. Οὗτοι τοῦ ἀπήντησαν ὅτι εἶναι ἀπεσταλμένοι τοῦ Θεοῦ. *«Ἐκτείνας δὲ ὁ πρῶτος τὴν χεῖρα αὐτοῦ ἐπιδέδωκεν αὐτῷ τὸν γεγραμμένον τόμον, ὃν κατεῖχεν, εἰπών· δέξαι τοῦτον τὸν χάρτην ἐκ τῶν χειρῶν μου. Ἐγὼ γὰρ εἰμὶ Ἰωάννης ὁ ἀναπεσὼν εἰς τὸ στῆθος τοῦ Κυρίου ἐν τῷ μυστικῷ δείπνῳ... ὁ δὲ ἕτερος ἐκτείνας τὴν χεῖρα αὐτοῦ ἐπιδέδωκεν αὐτῷ, ἅσπερ κατεῖχε κλεῖδας, λέγων· δέξαι καὶ ταύτας. Ἐγὼ γὰρ εἰμὶ Πέτρος ὁ θερμὸς τῇ πίστει...»* (169). Ἡ εἰκὼν τοῦ Μωϋσέως ἐμμέσως μόνον δύναται, νομίζω, νὰ ἑρμηνευθῇ μὲ τὰς ὑπαρχούσας βιογραφίας. Κατὰ τὸν Γεώργιον Ἀλεξανδρείας, ὅταν ὁ Χρυσόστομος εὑρίσκετο ἀκόμη εἰς τὴν μονήν, ἐνεφανίσθη Ἄγγελος, ὁ ὁποῖος τοῦ εἶπεν ὅτι εἶναι θέλημα Θεοῦ νὰ χειροτονηθῇ πρεσβύτερος. Ὁ Χρυσόστομος ἀρνεῖται προφασιζόμενος ὅτι δὲν εἶναι ἱκανὸς καὶ ὅτι εἶναι ἀσθενής. Τότε ὁ Ἄγγελος τοῦ ἀπαντᾶ: *«Οὐκ ἀνέγνως ἐν τῇ γραφῇ τί εἴρηκεν ὁ Θεὸς τῷ Μωϋσῇ, ἡνίκα ἔπεμψεν αὐτὸν πρὸς Φαραὼ τὸν βασιλέα Αἰγύπτου ἐξαγαγεῖν τὸν Ἰσραήλ, ὅτι δίδωμί σε Θεὸν τῷ Φαραῷ καὶ ἐνισχύσω σε ἐν παντὶ ἔργῳ: Καὶ σὲ οὖν αὐτὸς ἐνισχύσει, καὶ δίδωσι τὸ χάρισμα τῆς διακονίας αὐτοῦ εἰς τὸ ἔργον ὃ προχειρίζεταί σε.»* (176) [3]. Ἐκ τοῦ χωρίου δὲ τούτου πιθανῶς ἐμπνεόμενος ὁ Λέων ὁ Σοφὸς κάμνει παραστατικώτερον τὸν παραλληλισμὸν τοῦ Χρυσοστόμου πρὸς τὸν Παῦλον καὶ τὸν Μωϋσῆ: «... *ὁτὲ μὲν τοῖς πᾶσιν ἀναστρεφόμενος* (ὁ Χρυσόστομος) *ἵνα κερδίσῃ πάντας ὁ Παῦλος οὗτος ὁ νέος, ἢ πλείονας· ὁτὲ δὲ ἰδιαζόντως τῷ γνόφῳ κρυπτόμενος, καὶ καθαρῶς τῷ καθαρῷ συγγινόμενος ὁ νέος Μωϋσῆς, ὁ ψυχῶν καὶ νόων ὁρώντων Θεὸν νομοθέτης καὶ ὁδηγὸς καὶ δημαγωγός»* [4]. Νομίζω ὅτι ἡ διήγησις τοῦ Γεωργίου Ἀλεξανδρείας,

1 Γεώργιος Ἀλεξανδρείας, Savile, 169 κ. ἑξ. Ἀνώνυμος, Savile, 302 κ. ἑξ. Λέων ὁ Σοφός, Savile, 271 κ. ἑξ. Migne, P. G. 107, 237 κ. ἑξ. Συμεὼν Μεταφραστής, Savile 379 κ. ἑξ. Migne, P. G. 114, 1104.

2 Οἱ ἐντὸς παρενθέσεως ἀριθμοὶ εἶναι οἱ τῶν σελίδων τῆς ἐκδόσεως Savile.

3 Τὸ χωρίον εἰς τὸν Ἀνώνυμον ἔχει ὡς ἑξῆς: «... *ἃ ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος βεβούλευται οὐδείς ἐστιν ὁ διασκεδάσαι ἢ τὴν βουλὴν μεταποιῆσαι δυνάμενος, ὥσπερ οὐδὲ Μωϋσῆς τὸ παλαιὸν ἐκεῖνος, ἡνίκα τὴν τοῦ δεσπότου ἐπιταγὴν διεκρούετο*». Savile, ἔνθ' ἀν. 308.

4 Savile, ἔνθ' ἀν. 273. Migne, P. G. 107, 241 κ. ἑξ.

ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ χωρίον τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ εἶναι αἱ πηγαὶ τῆς παραστάσεως τοῦ Μωϋσέως ἐπὶ τῆς ἐξεταζομένης εἰκόνος. Αἱ τρεῖς αὐταὶ μορφαί, τοῦ Μωϋσέως, τοῦ Πέτρου καὶ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, αἱ συμβολίζουσαι τὴν ποιμαντικὴν καὶ ἑρμηνευτικὴν δρᾶσιν τοῦ Χρυσοστόμου, εἶναι μοναδικαὶ ἐπὶ τῆς εἰκόνος ταύτης, μὴ ἀπαντῶσαι, καθόσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, οὔτε εἰς παλαιότερα οὔτε εἰς νεώτερα αὐτῆς μνημεῖα.

Μένει τώρα πρὸς ἑρμηνείαν ὁ εἰς τὸ ἀριστερὸν μέρος τῆς ἐξεταζομένης εἰκόνος ὅμιλος τῶν ἀνθρώπων, τῶν ἱσταμένων πρὸ τοῦ ἀναλογίου καὶ ἀντλούντων ἀπὸ τοὺς ἐξ αὐτοῦ ἐξερχομένους κρουνούς **(εἰκ. 2)**. Τὸ μέρος τοῦτο τῆς εἰκόνος εἶναι, ὡς εὐκόλως δύναταί τις νὰ ἐννοήσῃ, ἀλληγορικὴ παράστασις τῆς διδασκαλίας τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τῆς ὠφελείας, τὴν ὁποίαν παρέχουν εἰς τοὺς πιστοὺς αἱ ἑρμηνεῖαι καὶ αἱ διδασκαλίαι του, συμβολιζόμεναι μὲ τοὺς ἐκ τοῦ ἀναλογίου ἐκρέοντας κρουνούς. Πόθεν ἐνεπνεύσθησαν οἱ τεχνῖται τὸν συμβολισμὸν τοῦτον; Αἱ βιογραφίαι τοῦ Χρυσοστόμου οὐδόλως μᾶς βοηθοῦν διὰ τὴν διευκρίνησιν τοῦ ζητήματος. Τὸν παραλληλισμὸν ὅμως τῆς διδασκαλίας τοῦ Χρυσοστόμου πρὸς ποταμὸν καταρδεύοντα τὴν Ἐκκλησίαν εὑρίσκομεν κατὰ κόρον ἐπαναλαμβανόμενον εἰς τὴν ὑμνολογίαν τῆς 13ης Νοεμβρίου, ὁπότε ἑορτάζεται ἡ μνήμη τῆς Κοιμήσεως αὐτοῦ, καὶ τῆς 27ης Ἰανουαρίου, ἐπετείου τῆς ἀνακομιδῆς τοῦ λειψάνου του [1]. Μεταξὺ τῶν πολυαρίθμων παραδειγμάτων, τῶν εἰς τὴν ὑμνολογίαν τῶν δύο τούτων ἑορτῶν εὑρισκομένων, ἀναφέρομεν ἓν καὶ μόνον τὸ ὁποῖον μᾶς δίδει ἀναμφισβητήτως τὴν πηγὴν τῆς ἐπὶ τῆς ἐξεταζομένης εἰκόνος ἀπασχολούσης ἡμᾶς παραστάσεως: «*Σὺ τῆς ἀκενώτου πηγῆς ἀντλήσας τὰ ρεῖθρα, ποταμοὺς δογμάτων τῇ Ἐκκλησίᾳ προχέεις, ἐξ ὧν πάντες οἱ διψῶντες ἀντλοῦμεν νάματα χρυσόρρειθρα, Χρυσόστομε*» [2]. Δύναται οὕτω νὰ θεωρηθῇ, νομίζω, βέβαιον ὅτι ἡ ὑμνολογία τῶν δύο τούτων ἑορτῶν ὑπῆρξεν ἡ βάσις διὰ τὴν δημιουργίαν τῆς συνθέσεως.

Εἰκ. 2. Μοναχοὶ καὶ ψάλται. Λεπτομέρεια τοῦ πίν. 1.

Ἤδη ὅμως, προτοῦ προχωρήσωμεν εἰς ἄλλα ζητήματα, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν λεπτομερέστερον τὸν ὅμιλον τοῦτον τῶν πρὸ τοῦ ἀναλογίου ἱσταμένων. Περὶ τῶν τριῶν ἐξ αὐτῶν, τῶν εἰκονιζομένων εἰς τὸ βάθος μὲ τὸ κουκούλλιον εἰς τὴν κεφαλὴν καὶ τὸν μανδύαν ἐπὶ τῶν ὤμων, οὐδεμία δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι παριστάνουν μοναχούς. Οἱ τρεῖς ἔμπροσθεν εὑρισκόμενοι φέρουσι ράσον μὲ πλατείας χειρίδας καὶ ἔχουν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ὑψηλὸν κυλινδροειδῆ, ἡμισφαιρικὸν ἄνω, πῖλον, ὁ ὁποῖος εἰς τὴν βάσιν του, δηλαδὴ ὑπεράνω τοῦ μετώπου, φέρει λευκὰς ταινίας προσδενομένας εἰς τὸ ὄπισθεν μέρος τῆς κεφαλῆς. Τέλος, ὄπισθεν τῶν τριῶν τούτων μὲ τοὺς

1 Βλ. Μηναῖον Νοεμβρίου εἰς τὴν 13ην καὶ Ἰανουαρίου εἰς τὴν 27ην.

2 Κανὼν Α΄ τῆς 27ης Ἰανουαρίου, τροπάριον τῆς Θ΄ Ὠδῆς. Μηναῖον Ἰανουαρίου, ἔκδ. Βενετίας, 1873, 230 Β.

ὑψηλοὺς πίλους ὑπάρχει ἄλλη μορφή, τῆς ὁποίας φαίνεται μέρος μόνον τῆς κεφαλῆς, μὲ πλατύγυρον σκιάδιον. Ὅτι αἱ τρεῖς μορφαὶ μὲ τοὺς ὑψηλοὺς κυλινδρικοὺς πίλους, τοὺς σκούφους, ὡς ἀπεκάλουν αὐτοὺς οἱ Βυζαντινοί [1], εἰκονίζουσι κληρικοὺς ἀποδεικνύουν παραστάσεις ἐπὶ μνημείων τοῦ 14ου αἰῶνος. Εἰς μίαν μικρογραφίαν τοῦ εἰς τὴν Ἐθν. Βιβλιοθήκην τῆς Μαδρίτης ἀποκειμένου περιφήμου χειρογράφου τῶν Ἱστοριῶν τοῦ Σκυλίτζη, ὑπεράνω ὁμίλου ρασοφορούντων καὶ μὲ πῖλον ὅμοιον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Οἱ κληρικοὶ» οὐδεμίαν ἀφήνουσα ἀμφιβολίαν περὶ τῆς ἰδιότητός των **(εἰκ. 3)** [2]. Ἐπίσης χαρακτηριστικὴ εἶναι μία μικρογραφία τοῦ κώδ. 429 τῆς Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μόσχας, ἀνήκοντος εἰς τὸ πρῶτον ἴσως ἥμισυ τοῦ 15ου αἰῶνος [3] καὶ περιέχοντος τὸν Ἀκάθιστον ὕμνον εἰκονογραφημένον. Ἐκεῖ εὑρίσκομεν, εἰς τὴν εἰκόνα τὴν συνοδεύουσαν τὸν 24ον οἶκον τοῦ ὕμνου «*Ὦ πανύμνητε μῆτερ...*», ὅμιλον διακόνων, εὐδιακρίτων ἐκ τοῦ λευκοῦ στιχαρίου καὶ τοῦ ὀραρίου, φερόντων τοιούτους λευκοὺς ὑψηλοὺς πίλους, χωρὶς ὅμως τὰς περὶ τὴν βάσιν ταινίας, αἱ ὁποῖαι δὲν ὑπάρχουν οὔτε εἰς τὸ χειρόγραφον τῆς Μαδρίτης [4]. Ὅτι ὅμως τοιούτους ὑψηλοὺς σκούφους ἔφερον καὶ ψάλται, ἀναμφιβόλως ὑπὸ τὴν ἰδιότητά των ὡς κληρικῶν, ἀποδεικνύει ἡ ἀπὸ τοῦ τέλους πιθανῶς τοῦ 13ου αἰῶνος τοιχογραφία τῆς Ζίτσας εἰς τὴν Σερβίαν, ἡ εἰκονίζουσα τὴν ἐκ τοῦ τροπαρίου τῶν Χριστουγέννων «*Τί σοι προσενέγκωμεν, Χριστὲ κλπ.*» προελθοῦσαν γνωστὴν σύνθεσιν [5]. Ὅτι δὲ ἐκεῖ πρόκειται ἀναμφιβόλως περὶ ψαλτῶν ἀποδεικνύει ἡ ψαλτικὴ «χειρονομία», τὴν ὁποίαν κάμνουν διὰ τῆς δεξιᾶς [6]. Προτοῦ ἀφήσωμεν τὰς τρεῖς αὐτὰς μορφὰς μὲ τοὺς ὑψηλοὺς πίλους εἶναι ἀνάγκη νὰ προσθέσωμεν δύο λέξεις διὰ τὰς λευκὰς ταινίας, αἱ ὁποῖαι, ὡς εἴδομεν, περιβάλλουν τὸ κάτω μέρος τοῦ πίλου καὶ προσδένονται ὄπισθεν. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ἐνταῦθα ἔχομεν τὴν πρώτην μορφὴν τῆς ταινίας τῆς φερούσης τὸ ὄνομα «κασμπαστὶ» ἢ «κασπαστή», μὲ τὴν ὁποίαν περιέδενον τὸν σκοῦφον ὁ Πατριάρχης, οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ λοιποὶ ἐκκλησιαστικοὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας [7]. Εἰς τὴν τοιχογρα-

Εἰκ. 3. Κληρικοί. Λεπτομέρεια ἐκ μικρογραφίας τοῦ Σκυλίτζη τῆς Μαδρίτης.

1 Διὰ τὸν πῖλον καὶ σκοῦφον βλ. Γ. Σωτηρίου εἰς τὸ περιοδ. Γρηγόριος Παλαμᾶς, 3, 1919, 365 κ. ἑξ.

2 Εἰκὼν παρὰ O. Tafrali, Thessalonique, des origines au XIVe siècle, Paris, 1919, σ. 170, εἰκ. 39.

3 Διὰ τὴν λίαν ἀμφισβητουμένην χρονολογίαν τοῦ χειρογράφου βλ. Ἀ. Ξυγγόπουλον εἰς τὴν Ἐπετηρίδα τῆς Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν, 10, 1933, σ. 329, σημ. 4.

4 Εἰκὼν παρὰ J. Myslivec ἐν Seminarium Kondakovianum, 5, 1932, πίν. XI. 5.

5 Petković, ἔνθ' ἀν. I, πίν. 31 b. Ἐπίσης καὶ παρὰ J. Strzygowski, Die Miniaturen des serbischen Psalters... in München, Wien, 1905 (Denkschr. der k. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-histor. Klasse, Bd. LII) σ. 109, εἰκ. 40.

6 Διὰ τὴν «χειρονομίαν» βλ. Γ. Παπαδοπούλου, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, Ἀθῆναι, 1890, 224 κ. ἑξ. Κ. Ψάχου, Ἡ παρασημαντικὴ τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς, Ἀθῆναι, 1917, 64 κ. ἑξ. Ε. Βαμβουδάκη, Συμβολὴ εἰς τὴν σπουδὴν τῆς παρασημαντικῆς τῶν βυζαντινῶν μουσικῶν, I, Σάμος, 1938, 76 κ. ἑξ.

7 Πρβ. Σωτηρίου, ἔνθ' ἀν. 547 κ. ἑξ. Νομίζω ὅτι ἡ λευκὴ αὐτὴ ταινία ἀρχικῶς θὰ ἐκαλεῖτο Περιστέρα. Εἶναι γνωστὸν ὅτι τὸ ὄνομα τοῦτο ἔφερε κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας εἶδος κωνικοῦ πίλου τῶν ἱερέων, τοῦ ὁποίου τὴν βάσιν περιέβαλλε λευκὴ ταινία. Σωτηρίου, ἔνθ' ἀν. 550. Ἐν τούτοις, ἀπὸ τὸν ὁρισμὸν τῆς Περιστέρας, τὸν ὁποῖον δίδουν ὁ Somavera, παρὰ

φίαν ὅμως τῆς Ζίτσας, περὶ τῆς ὁποίας ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος, αἱ λευκαὶ αὐταὶ ταινίαι δὲν περιβάλλουσι τὴν βάσιν τοῦ πίλου, ἀλλὰ κατέρχονται πρὸς τὰ κάτω περιδενόμεναι ὑπὸ τὴν σιαγόνα. Τὸ παράδειγμα δὲν εἶναι μοναδικὸν εἰς τὴν Ζίτσαν. Ἀνάλογον εὑρίσκομεν εἰς τὴν Μονὴν τῆς Κάτω Παναγιᾶς παρὰ τὴν Ἄρταν, μεταξὺ τῶν ὀλίγων τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ, αἱ ὁποῖαι εἶναι σύγχρονοι μὲ τὴν ἀνέγερσίν του ὑπὸ τοῦ δεσπότου τῆς Ἠπείρου Μιχαὴλ Β' Δούκα (1230 - 1271). Ἐκεῖ εἰκονίζεται ἱεράρχης μὲ χαμηλότατον λευκὸν σκοῦφον προσδενόμενον διὰ λευκῶν ἐπίσης ταινιῶν κάτω τῆς σιαγόνος [1]. Αἱ εἰκόνες αὐταί, ἰδίως ἡ τῆς Κάτω Παναγιᾶς, ἔρχονται εἰς ἐνίσχυσιν τῶν ὑπὸ τοῦ Γλυκᾶ κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα γραφομένων, ὅτι «*συνήθεια μέχρι τοῦ νῦν κεκράτηκεν ἐν ἀρχιερεῦσι τὸ καὶ τοῖς ἐμπροσθίοις μέρεσι δεδεμένας ἔχειν ὀθόνας*» (σ. 538 Bonn.). Ἡ συνήθεια δὲ αὕτη ἐπεκράτησε, κατὰ τὸν Γλυκᾶν (ἔνθ. ἀν.), ἀφ' ὅτου ὁ ὁμολογητὴς πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Μεθόδιος (842-846), ἀνακληθεὶς ἐκ τῆς ἐξορίας ὑπὸ τοῦ βασιλέως Θεοφίλου, εἶχε τὰς σιαγόνας δεμένας μὲ λεπτὴν ὀθόνην, ὡς παθούσας παράλυσιν ἀπὸ τὰς βασάνους, τὰς ὁποίας οὗτος ὑπέστη [2]. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ὁ Γλυκᾶς περιορίζει τὴν συνήθειαν αὐτὴν τῶν ὑπὸ τὴν σιαγόνα δενομένων ταινιῶν μόνον εἰς τοὺς ἀρχιερεῖς. Ἡ τοιχογραφία ὅμως τῆς Ζίτσας πείθει ὅτι τοιαύτη συνήθεια ἐπεξετάθη, ἀργότερον ἴσως, καὶ εἰς ἄλλους κληρικοὺς πλὴν τῶν ἀρχιερέων.

Ἐρχόμεθα τέλος εἰς τὴν ἐπὶ τῆς ἐξεταζομένης εἰκόνος τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου μορφὴν μὲ τὸ πλατύγυρον σκιάδιον, τὴν εὑρισκομένην ὄπισθεν τῶν τριῶν κληρικῶν μὲ τοὺς ὑψηλοὺς πίλους. Τοιαῦτα σκιάδια ἔφερον κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους οἱ κληρικοί, κατὰ δὲ τὴν Τουρκοκρατίαν καὶ ὁ Πατριάρχης [3]. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὅμως νομίζω ὅτι ἡ μορφὴ αὕτη μὲ τὸ σκιάδιον εἰκονίζει μᾶλλον ψάλτην. Πράγματι, μεταξὺ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Ραβάνιτσας (1381) εἰς τὴν Σερβίαν βλέπομεν εἰς τὴν γνωστὴν σύνθεσιν, τὴν ληφθεῖσαν ἀπὸ τὸ τροπάριον τῶν Χριστουγέννων «*Τί σοι προσενέγκωμεν, Χριστὲ κλπ.*», τρεῖς μορφὰς μὲ ἀναλόγου σχήματος σκιάδιον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς [4]. Οὗτοι δὲν εἶναι ἀσφαλῶς κληρικοί, ὡς ἀποδεικνύει τὸ μέχρι περίπου τῶν γονάτων κατερχόμενον ἐξωτερικὸν αὐτῶν ἔνδυμα. Εἶναι ὅμως χωρὶς ἀμφιβολίαν ψάλται, τῶν ὁποίων προεξάρχει ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός, ὅπως ἐξάγεται ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν περιγραφὴν τοῦ Εὐγενικοῦ [5], ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ψαλτικὴν χειρονομίαν, τὴν ὁποίαν κάμνουν. Ὅτι τὸ πλατύγυρον τοῦτο σκιάδιον ἔφερον οἱ ψάλται ἐπιβεβαιώνουν κατὰ τρόπον, ὡς νομίζω, ἀναμφισβήτητον αἱ ἀπεικονίσεις τῶν οἴκων 23ου «*Ψάλλοντές σου τὸν τόκον...*» καὶ 24ου «*Ὦ πανύμνητε μήτερ...*» τοῦ Ἀκαθίστου ὕμνου, ὅπου ἡ παρουσία τῶν

Σωτηρίου, ἔνθ' ἀν. 550, σημ. 1, καὶ ὁ Goar, Εὐχολόγιον, ἔκδ. 2α, Venetiis, 1730, 133, ἐξάγεται ὅτι Περιστέρα ἐκαλεῖτο ἡ λευκὴ ταινία καὶ ὄχι ὁ πῖλος. Φαίνεται ὅτι ἀργότερον ἀπὸ τὴν ταινίαν ἔλαβε τὸ ὄνομα καὶ ὁ πῖλος.

1 Εἰκὼν εἰς τὸ Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, 2, 1936, σ. 86, εἰκ. 18.

2 Ἡ τοιχογραφία τῆς Κάτω Παναγιᾶς, περὶ τῆς ὁποίας ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος, παριστᾷ ἴσως αὐτὸν τὸν ὁμολογητὴν Πατριάρχην Μεθόδιον, τοῦ ὁποίου ἡ μνήμη ἑορτάζεται τὴν 14ην Ἰουνίου. Ἡ ἀνάγνωσις ἄλλως τε Ἄνθυμος τῆς ἡμιεσβεσμένης ἐπιγραφῆς εἰς τὴν τοιχογραφίαν δὲν εἶναι ἀσφαλής, ὡς ἀναφέρει ὁ κ. Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζαντ. Μνημ. ἔνθ' ἀν. 84, σημ. 2, νομίζω δὲ ὅτι διακρίνονται τὰ στοιχεῖα τῆς λέξεως Μεθόδιος.

3 Σωτηρίου, ἔνθ' ἀν. 367 κ. ἑξ. 546 κ. ἑξ.

4 Εἰκὼν παρὰ G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile, Paris, 1916, σ. 166, εἰκ. 121.

5 Millet, ἔνθ' ἀν. 167.

ψαλτῶν εἶναι ἀπαραίτητος [1]. Τέλος τὰ πολύχρωμα καὶ μὲ πλουσιωτάτας διακοσμήσεις ἐνδύματα τῶν ψαλτῶν, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ ψαλτικὴ χειρονομία, εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Μονῆς τοῦ Μάρκου παρὰ τὰ Σκόπια (δεύτερον ἥμισυ τοῦ 14ου αἰῶνος) [2] εἶναι ἔνδειξις ἀσφαλὴς ὅτι οἱ φέροντες σκιάδιον δύνανται νὰ εἶναι ψάλται χωρὶς ἀπαραιτήτως νὰ εἶναι καὶ κληρικοί. Ψάλτας τέλος μὲ ὑψηλοὺς σκούφους ἢ μὲ σκιάδια ἀναφέρει καὶ ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων διὰ τὴν εἰκονογράφησιν τοῦ 23ου οἴκου «*Ψάλλοντές σου τὸν τόκον*...» τοῦ Ἀκαθίστου [3]. Κατὰ ταῦτα καὶ οἱ φέροντες τοὺς ὑψηλοὺς σκούφους καὶ ὁ φέρων τὸ σκιάδιον εἰς τὸν πρὸ τοῦ ἀναλογίου τοῦ Χρυσοστόμου ὅμιλον ἐπὶ τῆς εἰκόνος τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου εἰκονίζουν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ψάλτας. Ποία ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν φερόντων ὑψηλοὺς σκούφους καὶ τῶν καλυπτομένων μὲ σκιάδιον δὲν εἶναι εὔκολον νὰ εἴπῃ τις. Ἴσως, ὅπως καὶ ἄλλοτε παρετηρήσαμεν [4], ἡ διαφορὰ τοῦ καλύμματος νὰ εἶναι ἐνδεικτικὴ διαφορᾶς βαθμοῦ εἰς τὴν ἱεραρχίαν τῶν ψαλτῶν.

III

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἐκτεθέντων προκύπτει τὸ συμπέρασμα ὅτι εἰς τὴν ἐξεταζομένην εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου παριστάνονται δύο διάφορα θέματα συνδεόμενα μεταξύ των κατὰ τρόπον πράγματι ἀριστοτεχνικόν. Τὸ κυριαρχοῦν θέμα εἶναι ὁ Χρυσόστομος γράφων καθ᾽ ὑπαγόρευσιν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, εἰς αὐτὸ δὲ ἀνήκει καὶ ὁ ἀπὸ τοῦ ἀνοίγματος τῆς θύρας προβάλλων Πρόκλος. Τὸ δεύτερον εἰκονιζόμενον θέμα εἶναι ὁ ὅμιλος τῶν κληρικῶν καὶ ψαλτῶν, οἱ ὁποῖοι ἀντλοῦσιν ἀπὸ τοὺς κρουνοὺς τοὺς ῥέοντας ἐκ τοῦ ἀναλογίου τοῦ Χρυσοστόμου. Τὸ σημεῖον οὕτω, τὸ συνδέον τὰ δύο θέματα εἶναι τὸ ἀναλόγιον, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἐξορμοῦν οἱ κρουνοί. Τὰ τρία τέλος πρόσωπα ὑπεράνω τῶν οἰκοδομημάτων, δηλαδὴ ὁ Μωϋσῆς, ὁ Πέτρος καὶ ὁ Ἰωάννης, ἔχουσι δευτερεύουσαν ἐντελῶς σημασίαν, μὴ ἀπαντῶντα, ὡς ἤδη εἴπομεν, εἰς οὐδεμίαν ἄλλην ἀνάλογον ἀπεικόνισιν. Ἤδη πρέπει νὰ ἐξετάσωμεν λεπτομερέστερον ἕκαστον τῶν θεμάτων τούτων, τὰ ὁποῖα εἰς τὸ ἑξῆς, χάριν συντομίας, ἀποκαλοῦμεν, τὸ μὲν Χρυσόστομον μετὰ τοῦ Παύλου, τὸ δὲ Πηγὴν τῆς σοφίας. Ἐπίσης πρέπει νὰ ἐξετασθῇ καὶ τὸ ζήτημα, πότε ἔγινεν ἡ συνένωσις τῶν δύο θεμάτων ὑπὸ τὴν μορφὴν τὴν παρουσιαζομένην εἰς τὴν ἀπασχολοῦσαν ἡμᾶς εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου.

1 Βλ. τὸ Σερβικὸν Ψαλτήριον τοῦ Μονάχου, Strzygowski, ἔνθ᾽ ἀν. πίν. LVIII. 147. Ἐπίσης τὸ χειρόγραφον τῆς Συνοδ. Βιβλιοθ. τῆς Μόσχας, Myslivec, ἔνθ᾽ ἀν. πίν. XI. 5.

2 Myslivec, ἔνθ᾽ ἀν. πίν. X. 5. Ἡ εἰκὼν εὐκρινεστέρα παρὰ L. Mirković—Z. Tatić, Μάρκοβ μαναστὶρ (σερβ.), Νόβι Σάδ, 1925, σ. 49, εἰκ. 52.

3 «... *ψάλται (ἄλλοι μὲ σκιάδια, ἄλλοι μὲ μακρὲς λευκὲς σκούφιες)*...», Διονυσίου, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, ἔκδ. Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Πετρούπολις, 1909, 150 κγ΄.

4 Ἐπετηρὶς Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν, 9, 1932, 356. Ἡ διαφορὰ αὕτη τῶν καλυμμάτων τῆς κεφαλῆς, διὰ τὴν ὁποίαν βλ. καὶ Ἐπετηρ. Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν, 10, 1933, 337, σημ. 1, παρατηρεῖται καὶ εἰς μεταγενεστέρων χρόνων μεμονωμένας εἰκόνας μελῳδῶν. Εἰς δύο μουσικοὺς κώδικας τῆς Λαύρας τοῦ Ἁγ. Ὄρους ἐσώθησαν εἰκόνες τοῦ πρωτοψάλτου Ἰωάννου Γλυκέως καὶ τοῦ μαΐστορος Ἰωάννου Κουκουζέλη, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ πρῶτος φέρει ὑψηλὸν κυλινδροειδῆ λευκὸν πῖλον, φαιλώνιον καὶ ἐπιγονάτιον, ὁ δὲ δεύτερος σκιάδιον καὶ ῥάσον. Εἰκόνες ἐν Γ. Παπαδοπούλου, Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, Ἀθῆναι, 1904, εἰς τὸ τέλος. Διὰ τοὺς περιέχοντας τὰς εἰκόνας κώδικας Παπαδοπούλου, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ᾽ ἡμῖν ἐκκλ. μουσικῆς, 158, σημ. 259.

Ὁ Χρυσόστομος μετὰ τοῦ Παύλου, ὅπως ἀποδεικνύουν τὰ μνημεῖα, τὰ ὁποῖα θὰ ἐξετάσωμεν κατωτέρω, εἶναι ἀσφαλῶς τὸ παλαιότερον τῶν δύο θεμάτων. Τὴν ἀρχαιοτέραν, μέχρι τοῦδε τοὐλάχιστον, γνωστὴν ἀπεικόνισίν του παρέχει μία μικρογραφία τοῦ ὑπ' ἀριθ. 211 κώδικος τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Ἀθηνῶν ἀνήκοντος εἰς τὸν 10ον αἰῶνα [1]. Ἡ μικρογραφία ὅμως αὕτη ἔχει στοιχειώδη ἐντελῶς χαρακτῆρα. Παρουσιάζει δηλαδὴ ἁπλῶς ἐν προτομῇ τὸν Παῦλον εὐλογοῦντα καὶ κύπτοντα ἐπὶ τοῦ βιβλίου, τὸ ὁποῖον κρατεῖ ἀνοικτὸν ὁ ἀπέναντι αὐτοῦ ἐν προτομῇ ἐπίσης εἰκονιζόμενος Χρυσόστομος. Ὁ Grabar, λαμβάνων πρὸ ὀφθαλμῶν ἀφ' ἑνὸς ὅτι τὸ ἐπεισόδιον τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Παύλου εἰς τὸν Χρυσόστομον, τὸ ὁποῖον ἀνωτέρω παρεθέσαμεν, ἀναφέρεται ἤδη ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Ἀλεξανδρείας (680-725) καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν κατὰ κρόταφον παράστασιν τῶν δύο μορφῶν καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Παύλου, καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ μικρογραφία αὕτη τοῦ Ἀθηναϊκοῦ κώδ. 211 ἀντιγράφει πρότυπον παλαιότερον τῶν χρόνων τῆς Εἰκονομαχίας [2]. Τοῦτο εἶναι πολὺ πιθανόν. Ἂν δὲ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Ἀλεξανδρείας εἰς τὸ προοίμιον τῆς ὑπ' αὐτοῦ συγγραφείσης βιογραφίας τοῦ Χρυσοστόμου, ὅτι «ἠνθολόγησεν» ἐκ τῶν παλαιοτέρων [3], θὰ ἠδυνάμεθα ἴσως νὰ καταλήξωμεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ σύνθεσις αὕτη τοῦ Χρυσοστόμου μὲ τὸν Παῦλον εἶναι παλαιοτέρα τῶν χρόνων τοῦ συγγραφέως τούτου. Εἶναι ὅμως ζήτημα, ὅπως τοὐλάχιστον νομίζω, ἂν ἤδη κατὰ τὴν προεικονομαχικὴν ἐποχὴν ἡ σύνθεσις εἶχε λάβει τὴν ὁριστικὴν μορφήν, τὴν ἐμφανιζομένην, ὅπως θὰ ἴδωμεν, ἀπὸ τοῦ 11ου κυρίως αἰῶνος, ἢ ἂν τὸ περίφημον αὐτὸ ἐπεισόδιον δὲν ἀπεδίδετο ἁπλῶς μὲ τὰ δύο πρόσωπα, τὸν Παῦλον καὶ τὸν Χρυσόστομον εἰκονιζομένους ὁμοῦ ἢ χωριστά. Εἰς τὴν σκέψιν αὐτὴν μᾶς ὁδηγοῦν αἱ δύο εἰκόνες τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Παύλου, παριστανομένων ὀρθίων εἰς δύο ἀπέναντι σελίδας τοῦ κώδ. 210 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Ἀθηνῶν, ὁ ὁποῖος περιέχει ὁμιλίας τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ἀνήκει εἰς τὸν 9ον ἢ 10ον αἰῶνα [4]. Εἶναι φανερὸν ὅτι καὶ εἰς τὸν Ἀθηναϊκὸν κώδ. 211, ὅπου ὁ Παῦλος καὶ ὁ Χρυσόστομος εἰκονίζονται ὁ εἷς ἀπέναντι τοῦ ἄλλου εἰς τὴν ἰδίαν μικρογραφίαν, καὶ εἰς τὸν Ἀθηναϊκὸν κώδ. 210, ὅπου τὰ δύο αὐτὰ πρόσωπα εὑρίσκονται εἰς δύο ἀπέναντι σελίδας, οἱ ἐκτελέσαντες τὰς εἰκόνας ταύτας ζωγράφοι εἶχον ὑπ' ὄψει των τὸ ἐπεισόδιον αὐτό, τὸ ὁποῖον ὅμως ἀπέδωκαν κατὰ τρόπον ἐντελῶς ἁπλοῦν. Βεβαίως εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ κώδ. 211 ὑπάρχει κάποια ἀπόπειρα συνθέσεως καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ὁ ἐκτελέσας αὐτὴν τεχνίτης εἶχεν ὑπ' ὄψει του ὡρισμένον πρότυπον, τὸ ὁποῖον ἀπέδωκε κατὰ τρόπον ἐντελῶς ἁπλοποιημένον. Τὸ πρότυπον ὅμως αὐτό, ὅσον καὶ ἂν θεωρηθῇ ἁπλοποιημένον εἰς τὴν μικρογραφίαν ταύτην, πάντως δὲν φαίνεται ὅτι θὰ ἦτο ὅμοιον μὲ τὴν σύνθεσιν

1 Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ A. Grabar ἐν Seminarium Kondakovianum, 5, 1932, πίν. XXIII. 2.

2 Grabar, ἔνθ' ἀν. 294 κ. ἑξ.

3 *«Οὐδὲν μὲν ἐξ αὐτῶν αὐτοπτήσαντες, ἐκ δὲ τῶν συγγραψαμένων αὐτὰ ἀνθολογήσαντες».* Savile, ἔνθ' ἀν. 158, 25.

4 P. Buberl, Die Miniaturenhandschriften der Nationalbibliothek in Athen, Wien, 1917 (Denkschr. der k. Akademie der Wissensch. in Wien. Philosophisch-histor. Klasse, Bd. 80, Abh. 2), σ. 5, ἀριθ. 2 καὶ πίν. II, 2-3. Βλ. καὶ A. Delatte, Les manuscrits à miniatures et à ornements des Bibliothèques d'Athènes, Liége - Paris, 1926 (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liége, Fasc, XXXIV), σ. 72 κ. ἑξ. ἀριθ. 30 καὶ πίν. XXIX (μόνον ὁ Παῦλος). K. Weitzmann, Die byzantinische Buchmalerei des 9 und 10 Jahrhunderts, Berlin, 1935, 61 κ. ἑξ. πίν. LXVII 399, 400.

τὴν ἐπικρατήσασαν ἀπὸ τοῦ 11ου αἰῶνος. Ἀλλά, καὶ ἂν παρὰ ταῦτα παραδεχθῶμεν μετὰ τοῦ Grabar τὴν ὕπαρξιν μιᾶς τοιαύτης συνθέσεως δημιουργηθείσης κατὰ τοὺς προεικονομαχικοὺς χρόνους, πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι αὕτη θὰ εἶχε πολὺ περιωρισμένην διάδοσιν. Αἱ μικρογραφίαι τοῦ Ἀθηναϊκοῦ κώδ. 211 ἀνήκουν, ὡς εὐστοχώτατα παρετήρησεν ὁ Grabar, εἰς τὸν κύκλον τῆς ἀνατολικῆς τέχνης, σχετιζόμεναι μὲ παλαιὰ πρότυπα δημιουργηθέντα ἴσως εἰς τὴν Ἀντιόχειαν [1]. Ὁ Ἀθηναϊκὸς κώδ. 210, τὸν ὁποῖον ὁ Weitzmann κατατάσσει εἰς τὴν ὁμάδα τῶν χειρογράφων τῶν σχετιζομένων μὲ ἀρμενικὰς μικρογραφίας καὶ καταγομένων ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς Τραπεζοῦντος [2], φαίνεται, κατὰ τὴν γνώμην μου, πιθανώτερον ὅτι προέρχεται ἐκ Κων/πόλεως. Οὕτω, κατὰ τοὺς ἰδίους περίπου χρόνους, ἔχομεν δύο διαφόρους τρόπους ἀποδόσεως τοῦ αὐτοῦ ἐπεισοδίου. Ἡ Ἀνατολὴ τὸ ἀποδίδει μὲ μίαν σύνθεσιν, ἂν καὶ ὑποτυπώδους μορφῆς, τὴν ὁποίαν ὅμως ἀγνοεῖ, φαίνεται, ἡ Κων/πολις, ἀρκουμένη εἰς τὴν παράθεσιν τῶν δύο ἡρώων τοῦ ἐπεισοδίου εἰς δύο μεμονωμένας εἰκόνας των. Οὕτω καταλήγομεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι μέχρι τοῦ 10ου αἰῶνος, καὶ ἂν ἀκόμη ὑπῆρχεν ἰδία σύνθεσις διὰ τὸ ἐπεισόδιον τοῦ Χρυσοστόμου μὲ τὸν Παῦλον, αὕτη δὲν φαίνεται νὰ εἶχεν ἐπικρατήσει γενικῶς, οὔτε δὲ καὶ τὴν γνωρίζομεν ἐπακριβῶς.

Τὴν σύνθεσιν ἐντελῶς πλέον ἀπηρτισμένην, ὑπὸ τὴν μορφὴν τὴν ὁποίαν εἴδομεν εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου, τὴν εὑρίσκομεν εἰς μικρογραφίας χειρογράφων ἀπὸ τοῦ 11ου αἰῶνος.

Εἰς τὴν ἀνέκδοτον ἀκόμη, καθ' ὅσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, μικρογραφίαν, τὴν εὑρισκομένην εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ κώδ. 766 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ, ὁ ὁποῖος περιέχει τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου μετὰ ἑρμηνείας, βλέπομεν εἰκονιζόμενον τὸ ἐπεισόδιον, ὅπως τὸ διηγεῖται ὁ Γεώργιος Ἀλεξανδρείας καὶ οἱ ἄλλοι βιογράφοι **(εἰκ. 4)**. Ὁ Χρυσόστομος κάθηται ἐπὶ θρόνου μετὰ ὑποποδίου, γράφων ἐπὶ πινακίδος καὶ ἔχων πρὸ αὐτοῦ ἀναλόγιον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὅμως δὲν ὑπάρχει τὸ ἀνοικτὸν βιβλίον, τὸ εὑρισκόμενον εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου. Ὄπισθεν τοῦ Χρυσοστόμου παρίσταται, ὅπως καὶ εἰς τὴν εἰκόνα, ὁ Παῦλος. Δύο καὶ ἐδῶ οἰκοδομήματα πληροῦσι τὸ βάθος, ἀλλὰ πολὺ σχηματικώτερα καὶ στενώτερα παρὰ εἰς τὴν εἰκόνα, τὸ δὲ ὕφασμα, τὸ ὁποῖον ἐκεῖ ἐκτείνεται ἀπὸ τοῦ ἑνὸς κτηρίου πρὸς τὸ ἄλλο, εἰς τὴν μικρογραφίαν εὑρίσκεται μόνον εἰς τὸ ἀριστερὸν οἰκοδόμημα. Ἡ θύρα τοῦ δεξιοῦ οἰκοδομήματος, ἀπὸ τὴν ὁποίαν προβάλλει ὁ Πρόκλος, δὲν κλείεται μὲ παραπέτασμα, ὅπως εἰς τὴν εἰκόνα Λοβέρδου, ἀλλὰ μὲ ξύλινα θυρόφυλλα. Ἓν νέον στοιχεῖον, πρώτην φορὰν ἐμφανιζόμενον, εἶναι ἡ μεγάλη εἰκὼν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου ἡ κρεμαμένη δι' ἁλύσεως ἀπὸ τοῦ πλαισίου τῆς μικρογραφίας ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ βάθους, μεταξὺ τῶν δύο οἰκοδομημάτων. Ὁ ζωγραφήσας τὴν μικρογραφίαν ταύτην ἢ τὸ πρότυπόν του ᾐσθάνθη τὴν ἀνάγκην νὰ παραστήσῃ καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ Παύλου, περὶ τῆς ὁποίας τόσος γίνεται λόγος εἰς τὴν διήγησιν τοῦ σχετικοῦ ἐπεισοδίου. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν ὑπῆρχεν ἀλλοῦ θέσις, δὲν ἐδίστασε νὰ τὴν ζωγραφήσῃ εἰς τὸ χρυσοῦν βάθος, ἀδιαφορῶν διὰ τὴν ἐλάχιστα φυσικὴν αὐτὴν τοποθέτησιν, ἡ ὁποία ὅμως εἶχε τὸ προσὸν ὅτι καθίστα τὴν εἰκόνα λίαν ἐμφανῆ. Ὁ ζωγράφος τῆς

1 Grabar, ἔνθ' ἀν. 260. Πρβ. καὶ Weitzmann, ἔνθ' ἀν. 57 κ. ἑξ.

2 Weitzmann, ἔνθ' ἀν. 61 κ. ἑξ.

Συλλογῆς Λοβέρδου, πρὸ ὁμοίας ἀδυναμίας εὑρεθεὶς διὰ τὴν ἐξεύρεσιν θέσεως πρὸς τοποθέτησιν τῆς εἰκόνος τοῦ Παύλου καὶ μὴ ἐννοῶν, φαίνεται, νὰ παραβιάσῃ τὴν φυσικότητα τοῦ ἔργου του, τὴν παρέλειψε. Δέον τέλος νὰ σημειώσωμεν, σχετικῶς μὲ τὴν μικρογραφίαν ταύτην τοῦ κώδικος τοῦ Βατικανοῦ, καὶ μίαν ἀκόμη λεπτομέρειαν. Ὁ Χρυσόστομος δηλαδὴ παρίσταται καθήμενος ἐπὶ θρόνου, ὅπως καὶ εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου. Τὸν θρόνον ἀναφέρει ρητῶς ἐκ τῶν βιογράφων μό-

Εἰκ. 4. Μικρογραφία τοῦ κώδ. 766 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ.

νον ὁ Γεώργιος Ἀλεξανδρείας [1]. Τοῦτο θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ θεωρηθῇ ἐπαρκὴς ἔνδειξις ὅτι ὁ ζωγραφήσας τὴν μικρογραφίαν ἢ τὸ πρότυπόν του εἶχεν ὑπ' ὄψει του τὴν βιογραφίαν ταύτην.

Ὁμοίου τύπου μικρογραφία εὑρίσκεται εἰς τὸν κώδ. 7 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Ἀθηνῶν **(εἰκ. 5)** [2]. Τὸ χειρόγραφον τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἄλλοι χρονολογοῦν ἀπὸ τοῦ 10ου

1 «... *καὶ καθήμενος ἐπί τινος θρόνου...*» Savile, ἔνθ' ἀν. 192.

2 Buberl, ἔνθ' ἀν. πίν. XVII. 40 καὶ σ. 14. Delatte, ἔνθ' ἀν. 77 κ. ἑξ. Οὔτε ὁ εἷς οὔτε ὁ ἄλλος ἠννόησαν τὸ θέμα τῆς εἰκόνος. Ὁ Delatte, παρασυρθεὶς ἀπὸ μίαν μικρογραφίαν τοῦ Ἀθηναϊκοῦ κώδ. 151, ὑπέθεσεν ὅτι παριστάνονται ὁ Εὐαγγ. Λουκᾶς μὲ τὸν Παῦλον.

αἰῶνος καὶ ἄλλοι, μὲ περισσοτέραν ἴσως πιθανότητα, ἀπὸ τοῦ 12ου [1], περιέχει τὸ Ψαλτήριον [2]. Ἡ μικρογραφία αὕτη μᾶς δίδει τὰ ἴδια ἀκριβῶς στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα συνηντήσαμεν καὶ εἰς τὴν προηγουμένως ἐξετασθεῖσαν τοῦ κώδ. 766 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ (εἰκ. 4). Τὰ ἴδια εἰς τὰ δύο ἄκρα στενὰ οἰκοδομήματα, ἐδῶ μάλιστα πολὺ ἁπλούστερα καὶ χωρὶς τὸ ὕφασμα ἐπὶ τῆς στέγης τοῦ ἀριστεροῦ. Εἰς τὴν ἰδίαν ἐπίσης θέσιν, ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ βάθους, ἡ εἰκὼν τοῦ Ἀποστ. Παύλου [3]. Ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ μερικαὶ διαφοραὶ ἀπὸ τὴν μικρογραφίαν τοῦ κώδικος τοῦ Βατικανοῦ. Ἡ θύρα, ἀπὸ τὴν ὁποίαν προβάλλει ὁ Πρόκλος, κλείεται ὄχι μὲ ξύλινα θυρόφυλλα, ὅπως εἰς τὸν κώδικα τοῦ Βατικανοῦ, ἀλλὰ μὲ παραπέτασμα, ὅπως εἰς τὴν εἰκόνα Λοβέρδου. Τέλος ὁ Χρυσόστομος δὲν κάθηται ἐπὶ θρόνου, ἀλλ᾽ ἐπὶ σκαμνίου, χωρὶς ἐρεισίνωτον, πατεῖ ὅμως ἐπὶ χαμηλοῦ ὑποποδίου. Καὶ τὸ κάθισμα ἐν τούτοις αὐτὸ εἶναι σύνηθες εἰς εἰκόνας Εὐαγγελιστῶν [4], ὥστε θὰ ἦτο εὔκολον νὰ τὸ ἀντέγραψεν ὁ τεχνίτης τῆς μικρογραφίας ἀπὸ ἀνάλογον παράστασιν.

Εἰκ. 5. Μικρογραφία τοῦ κώδ. 7 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθ. τῶν Ἀθηνῶν.

Αἱ δύο ἐξετασθεῖσαι μικρογραφίαι δεικνύουν ὅτι τὸν 11ον ἤδη αἰῶνα ἡ παράστασις αὕτη τοῦ Χρυσοστόμου μὲ τὸν Παῦλον ὄχι μόνον εἶχε τελείως ἀπαρτισθῆ, ἀλλ᾽ εἶχε καὶ εὐρύτατα διαδοθῆ. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἀπὸ τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ἰωάννου Εὐχαΐτων, τὸ φέρον τὸν τίτλον: «*Εἰς τὴν κατὰ τὸν ἅγιον Παῦλον καὶ τὸν Χρυσόστομον ἱστορίαν*», ὅπου ὁ λόγιος ἱεράρχης τοῦ 11ου αἰῶνος περιγράφει εἰκόνα ἐντελῶς ἀνά-

1 Ὁ Ἰ. Σακκελίων, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι, 1892, σ. 1, ἀριθ. 7, χρονολογεῖ τὸν κώδ. ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος. Τοῦτον ἀκολουθεῖ ἀνεξελέγκτως ὁ Delatte, ἔνθ᾽ ἀν. 75. Ὁ Buberl, ἔνθ᾽ ἀν. 14, τοποθετεῖ αὐτὸν εἰς τὸν 12ον αἰῶνα.

2 Ἡ παρουσία τῆς σκηνῆς ταύτης εἰς τὸ Ψαλτήριον ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι εὑρίσκεται εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ Ὑπομνήματος τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τοὺς Ψαλμούς. Ὁ ζωγράφος τὴν ἀντέγραψεν ἀσφαλῶς ἀπὸ χειρόγραφον περιέχον τὰς Ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου μὲ ἑρμηνείας τοῦ Χρυσοστόμου, ἀνάλογον πρὸς τὸν ἀνωτέρω ἐξετασθέντα Βατικανὸν κώδ. 766.

3 Ὁ Delatte, ἔνθ᾽ ἀν. 78, τὴν παρουσίαν τῆς εἰκόνος, χωρὶς νὰ ἐννοήσῃ τίνα αὕτη παριστάνει, θεωρεῖ «ἐκπληκτικὴν» καὶ διερωτᾶται, μήπως ἐτέθη ἐκεῖ διὰ νὰ συμπληρώσῃ τὴν διακόσμησιν τοῦ δωματίου (!) ἢ μήπως παριστᾷ ἄνοιγμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖον φαίνεται ἡ μορφὴ τοῦ Χριστοῦ (!) παρατηρῶν ἐν τέλει ὅτι «αἱ θεῖαι ἐμφανίσεις παρίστανται ἐνίοτε μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην (!).

4 Βλ. π. χ. τὸν Ματθαῖον εἰς τὸν σύγχρονον κώδ. 76 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Ἀθηνῶν παρὰ Buberl, ἔνθ᾽ ἀν. πίν. XXV. 64.

λογον πρὸς τὰς ἐξετασθείσας μικρογραφίας, ἀπὸ τὴν ὁποίαν δὲν ἔλειπε καὶ ἡ μορφὴ τοῦ Πρόκλου [1].

Διὰ νὰ συμπληρώσωμεν τὴν ἐξέτασιν τοῦ θέματος τοῦ Χρυσοστόμου μὲ τον Παῦλον εἶναι ἀνάγκη νὰ μελετήσωμεν καὶ μίαν ἀκόμη παράστασιν. Αὕτη εὑρίσκεται μεταξὺ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Χελανδαρίου εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος. Αἱ τοιχογραφίαι αὗται ἐγένοντο περὶ τὸ 1300, τὰ χρώματά των ὅμως ἀνενεώθησαν κατὰ τὸ 1804, χωρὶς οὐδόλως σχεδόν, εἰς τὰς περισσοτέρας τοὐλάχιστον σκηνάς, ν' ἀλλοιωθῇ ἡ ἀρχικὴ σύνθεσίς των [2]. Ὥστε εἰς τὴν ἐνδιαφέρουσαν ἡμᾶς σύνθεσιν ἡ ὅλη εἰκονογραφικὴ διάταξις εἶναι ἡ ἀρχικὴ τοῦ 14ου αἰῶνος, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἀσημάντων προσθηκῶν

Εἰκ. 6. Σκηναὶ ἐκ τοῦ βίου τοῦ Χρυσοστόμου. Τοιχογραφία Μ. Χελανδαρίου Ἁγίου Ὄρους.

τοῦ ζωγράφου τοῦ 1804, αἱ ὁποῖαι ἄλλωστε εὐκόλως γίνονται, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἀντιληπταί. Εἰς τὴν σύνθεσιν λοιπὸν ταύτην **(εἰκ. 6)** [3] εἰκονίζεται δεξιὰ ὁ γράφων Χρυσόστομος, καθήμενος ἐπὶ σκαμνίου, ὅπως εἰς τὸν Ἀθηναϊκὸν κώδ. 7, (εἰκ. 5) καὶ πατῶν ἐπὶ στρογγύλου ψιαθίνου ὑποποδίου. Τὸ ψιάθινον τοῦτο στρογγύλον ὑποπόδιον, τὸ ὁποῖον βλέπομεν καὶ εἰς τὴν ἐν τῷ μέσῳ εἰκόνα τοῦ Χρυσοστόμου, τὴν μέλλουσαν νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἀμέσως κατωτέρω, χρησιμοποιούμενον καὶ σήμερον ἀκόμη εἰς τὸ Ἅγ. Ὄρος ὑπὸ τὸ ὄνομα «πατίκι», εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα προσθήκη τοῦ 1804. Ὄπισθεν τοῦ Χρυσοστόμου εἰκονίζεται ὁ Παῦλος. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ παράστασις εἶναι ἀντεστραμμένη, οὗτος ὁμιλεῖ εἰς τὸ ἀριστερὸν οὖς τοῦ Χρυσοστόμου, καὶ ὄχι εἰς τὸ δεξιόν, ὅπως ἀναφέρει ὁ Γεώργιος Ἀλεξανδρείας καὶ ὡς παριστάνουν αὐτὸν αἱ μέχρι τοῦδε ἐξετασθεῖσαι εἰκόνες. Εἰς τὸ βάθος ὑπάρχει οἰκοδόμημα, ἀπὸ τὴν θύραν τοῦ ὁποίου προβάλλει ὁ Πρόκλος. Καὶ ἐδῶ ἡ θύρα κλείεται μὲ ξύλινα θυρόφυλλα, ὅπως εἴδομεν εἰς τὸν κώδ.

1 Migne, P. G., 120, 1134, ΙΓ'. Τὴν ἔκδοσιν τοῦ P. de Lagarde δὲν ἠδυνήθην νὰ ἴδω.

2 Millet, Athos, Κείμενον πρὸ τῶν πινάκων, σ. 61.

3 Millet, Athos, πίν. 79, 3.

766 τοῦ Βατικανοῦ. Ἡ παράστασις λοιπὸν αὐτὴ εἶναι καθ' ὅλα σύμφωνος πρὸς τὰς παλαιοτέρας μικρογραφίας. Εἰς τὸ μέσον τῆς συνθέσεως εἰκονίζεται ὁ Χρυσόστομος ὄρθιος, πατῶν πάλιν ἐπὶ στρογγύλου ψιαθίου καὶ ἀναγινώσκων εἰς βιβλίον ἀνοικτὸν ἐπὶ ἀναλογίου. Εἰς τὸ βιβλίον ὑπάρχει ἡ ἐκ τοῦ Ψαλμ. 118.26 φράσις: «*Τὰς ὁδούς σου* (ἀντὶ μου) *ἐξήγγειλα*». Τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων δεικνύει ὅτι ἡ ἐσφαλμένως γραμμένη αὐτὴ φράσις ὀφείλεται χωρὶς ἀμφιβολίαν εἰς τὸν ἀνακαινιστὴν τοῦ 1804. Τὸ περίεργον ἐδῶ εἶναι ὅτι τὸ ἄνω σῶμα τοῦ Χρυσοστόμου κρατεῖται ὄρθιον ὑπὸ σχοινίου, τὸ ὁποῖον, διερχόμενον κάτω ἀπὸ τὰς μασχάλας καὶ πρὸ τοῦ στήθους του, προσδένεται ἐπὶ ἀγκιστροειδοῦς καρφίου προσηλωμένου εἰς τὴν στέγην τῆς ἀριστερᾶς πτέρυγος τοῦ εἰς τὸ βάθος οἰκοδομήματος. Ἀπὸ τὰς βιογραφίας πολλῶν ἀσκητῶν εἶναι γνωστὸν τὸ μέσον τοῦτο διὰ τὴν ὑπερνίκησιν τοῦ καμάτου καὶ τοῦ νυσταγμοῦ [1]. Οὐδεὶς ὅμως τῶν βιογράφων τοῦ Χρυσοστόμου ἀναφέρει ὅτι καὶ οὗτος ἐχρησιμοποίει αὐτὸ διὰ νὰ παραμένῃ ἄγρυπνος. Τοιούτου ἄλλωστε μέσου δὲν φαίνεται νὰ εἶχεν ἀνάγκην ὁ Χρυσόστομος, τοῦ ὁποίου ὁ Γεώργιος Ἀλεξανδρείας θαυμάζει τὸ ὑπὲρ φύσιν πολυάγρυπνον [2]. Νομίζω ὅτι τὸ σχοινίον αὐτὸ εἶναι προσθήκη τοῦ 1804 προελθοῦσα ἀπὸ παρεξήγησιν τοῦ ἀγκιστροειδοῦς καρφίου ἐπὶ τῆς στέγης τοῦ εἰς τὸ βάθος οἰκοδομήματος. Εἰς παραστάσεις δηλαδὴ τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων, εἰς τοὺς ὁποίους ἀνήκει καὶ ἡ προκειμένη, ἀγκιστροειδῆ καρφία ἀναλόγου μορφῆς βλέπομεν εἰς τὰς στέγας τῶν οἰκοδομημάτων χρησιμεύοντα διὰ τὴν συγκράτησιν τῶν ὑφασμάτων τῶν ἐκεῖ ἁπλουμένων [3]. Τὸ εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Χελανδαρίου οἰκοδόμημα μὲ τὰς δύο πτέρυγας, ἀνῆκον εἰς τὴν ἀρχικὴν σύνθεσιν [4], φαίνεται ὅτι ἔφερεν ἐπὶ τῆς στέγης ἀνάλογον ὕφασμα, τὸ ὁποῖον συνεκρατεῖτο μὲ τὸ ἀγκιστροειδὲς καρφίον. Πρὸ τῆς ἐπισκευῆς τοῦ 1804 τὸ μέρος τοῦτο τῆς τοιχογραφίας ἦτο πιθανώτατα κατεστραμμένον. Αὐτὸ συνάγεται σαφῶς ἀπὸ τὰ οἰκοδομήματα τὰ πληροῦντα τὸ ἀριστερὸν ἥμισυ τοῦ βάθους, ὅπου ἡ βιβλιοθήκη, ἡ ὑψηλὴ βάσις μὲ τὸν κίονα καὶ ὁ ἐλλειψοειδὴς φεγγίτης ὀφείλονται χωρὶς καμμίαν ἀμφιβολίαν εἰς τὸν ἀνακαινιστὴν τοῦ 1804. Οὗτος, μὴ δυνάμενος νὰ ἐννοήσῃ τὸν προορισμὸν τοῦ ἀγκίστρου τούτου, ἐσκέφθη νὰ τὸ χρησιμοποιήσῃ διὰ τὸ σχοινίον, τὸ ὁποῖον ἐζωγράφησε συγκρατοῦν τὸ ἄνω σῶμα τοῦ Χρυσοστόμου, ἀδιαφορῶν διὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ οἰκοδόμημα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου τὸ ἄγκιστρον, εὑρίσκεται εἰς ἐπίπεδον πολὺ βαθύτερον ἀπὸ τὸν Χρυσόστομον. Ἡ παράστασις αὕτη τοῦ Χρυσοστόμου ὀρθίου καὶ ἀναγινώσκοντος δὲν φαίνεται συνδεομένη μὲ κανὲν ὡρισμένον ἐπεισόδιον τοῦ βίου

1 Βλ. π. χ. τὰ γραφόμενα εἰς τὸν βίον τοῦ Δανιὴλ Στυλίτου περὶ τοῦ Ἐδρανοῦ τοῦ ὡς μοναχοῦ μετονομασθέντος Τίτου: «*Πρὸς ὕπνον δὲ οἵαν ἐπεδείξατο τὴν ἅμιλλαν ὁ γεννάδας; Σχοινίοις τῶν μασχαλῶν πρὸς μέσον ἐξαρτήσας ἀέρα, σανίδα παρὰ τὸ στῆθος ἁπλοῖ καὶ τῇ σανίδι βίβλον ἐπιτίθησιν, ἵν' ἄμφω καὶ οὕτως ἀνηρτημένῳ ἀναγινώσκειν παρῇ κἂν ὑπὸ τοῦ καμάτου δεήσῃ ποτὲ πρὸς ὕπνον τραπεῖναι ἡ σανὶς τὴν κεφαλὴν δέχηται μικρά τινα παραμυθουμένη τὴν βίαν τῆς φύσεως*». H. Delehaye, Les saints stylites, Bruxelles, 1923, 135. Migne, P.G., 116, 1017 κθ΄. Βλ. καὶ Delehaye, ἔνθ' ἀν. 62, 99 καὶ L κ. ἑξ. Πρβ. καὶ τὴν νεοελληνικὴν μετάφρασιν τοῦ Ἀγαπίου εἰς τὸ Ἐκλόγιον ἔκδ. Βενετίας, 1799, 85. Ἀνατύπωσις καὶ ἐν Κ. Δουκάκη, Μέγας Συναξαριστής, Δεκέμβριος, 269.

2 «*ἦν γὰρ πολυάγρυπνος ὑπὲρ φύσιν*». Savile, ἔνθ' ἀν. 192.

3 Βλ. π. χ. Millet, Athos, πίν. 27. 3. Millet, Mistra, πίν. 75. 3. 77. 1. Petković, ἔνθ' ἀν. I, πίν. 48α, 54α.

4 Βλ. ἐντελῶς ἀνάλογον οἰκοδόμημα εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Μονῆς τῆς Χώρας, Δελτ. Ρωσ. Ἰνστ. Κ/λεως ἔνθ' ἀν. Λεύκωμα, πίν. XXV, 77. Ὁ τύπος οὗτος τοῦ οἰκοδομήματος ἀπαντᾷ καὶ παλαιότερον. Πρβ. L. de Beylié, L'habitation byzantine, Grenoble-Paris, 1902, 79.

αὐτοῦ. Νομίζω ὅμως ὅτι αὕτη εὑρίσκεται εἰς κάποιαν σχέσιν μὲ τὸ εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον ἐπὶ τοῦ τοίχου ζωγραφημένον εἰκονίδιον, περὶ τοῦ ὁποίου εὐθὺς κατωτέρω. Ἡ κατὰ τὸ ἀριστερὸν ἄκρον τρίτη παράστασις εἰκονίζει τὸν Χρυσόστομον γονυπετῆ ἐπὶ τετραγώνου ψιάθου, προσθήκης πιθανώτατα καὶ αὐτῆς τοῦ 1804, καὶ κρατοῦντα εἰς τὰς χεῖρας πινακίδας. Ὑπεράνω αὐτοῦ, ἐπὶ τοῦ τοίχου, εἶναι ζωγραφημένη μικρὰ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου ἐν προτομῇ δεομένης. Τὸ εἰκονίδιον τοῦτο, ὅπως ὅλον τὸ ἐκεῖ μέρος τῆς τοιχογραφίας, ἔχει ὑποστῆ ριζικὴν ἐπισκευὴν κατὰ τὸ 1804. Ὁ ζωγράφος, μὴ διακρίνων πλέον τὴν ἐπὶ τοῦ εἰκονιδίου μορφήν, παρέστησεν ἐκεῖ τὴν Θεοτόκον. Εἶναι ὅμως βέβαιον ὅτι ἀρχικῶς ἡ ἐπὶ τοῦ τοίχου εἰκὼν παρίστανε τὸν Ἀπόστ. Παῦλον. Ἔχομεν δηλαδὴ καὶ ἐδῶ τὴν εἰκόνα τοῦ Παύλου, τὴν ἀναφερομένην εἰς τὰς βιογραφίας τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τὴν ὁποίαν εὕρομεν ἤδη εἰς τὰς μικρογραφίας τοῦ κώδ. 766 τοῦ Βατικανοῦ καὶ τοῦ Ἀθηναϊκοῦ 7. Ἡ διαπίστωσις αὕτη μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἑρμηνεύσωμεν τὴν παράστασιν τοῦ Χρυσοστόμου γονυπετοῦς πρὸ τῆς εἰκόνος μὲ τὰς πινακίδας εἰς τὰς χεῖρας. Πράγματι, κατὰ τὸν ἀνώνυμον βιογράφον, ὁ Χρυσόστομος, περατώσας τὴν ἑρμηνείαν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ Ἀποστόλου, ηὐχαρίστησε κατὰ πρῶτον τὸν Θεόν. Κατόπιν «... *τὸ πτυχίον* (δηλ. τὸ χειρόγραφον τοῦ ἔργου) *εἰς χεῖρας λαβών, τῇ τοῦ Παύλου εἰκόνι προσατενίσας ἔφη, δέχοιο, Παῦλε, τῶν παρ' ἐμοῦ πόνων καὶ ὧν ἔχω τὸ τιμιώτατον δώρημα κ.λ.π.*»[1]. Δὲν ὑπάρχει λοιπόν, νομίζω, ἀμφιβολία ὅτι τὸ περιστατικὸν τοῦτο εἰκονίζει ἡ τρίτη σκηνὴ τῆς ἐξεταζομένης τοιχογραφίας.

Εἴπομεν ἀνωτέρω ὅτι καὶ ἡ εἰς τὸ μέσον παράστασις τοῦ Χρυσοστόμου ὀρθίου πρὸ τοῦ ἀναλογίου ἔχει κάποιαν σχέσιν μὲ τὸ ἐπὶ τοῦ τοίχου εἰκονίδιον, τὸ ὁποῖον, κατὰ τὰ ἤδη ἐκτεθέντα, παρίστανε πρὸ τῆς ἐπισκευῆς τὸν Παῦλον. Πράγματι, κατὰ τὸν Γεώργιον Ἀλεξανδρείας, ὁ Χρυσόστομος «*ἡνίκα διήρχετο τὰς ἐπιστολὰς αὐτοῦ* (τοῦ Παύλου) *ἐνητένιζεν αὐτῇ* (τῇ εἰκόνι τοῦ Παύλου)... »[2]. Νομίζω λοιπὸν πιθανὸν ὅτι ἡ παράστασις αὕτη, χωρὶς ν' ἀναφέρεται εἰς συγκεκριμένον περιστατικόν, δεικνύει ἁπλῶς τὸν Χρυσόστομον μελετῶντα τὰς ἐπιστολάς τοῦ Παύλου καὶ ἀτενίζοντα πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ τοίχου εἰκόνα τοῦ Ἀποστόλου.

Ὁ μακρότερος κάπως λόγος, τὸν ὁποῖον ἐκάμαμεν προκειμένου περὶ τῆς τοιχογραφίας τοῦ Χελανδαρίου, προῆλθεν ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς αὐτὴν ἔχουν συγκεντρωθῆ τρεῖς παραστάσεις ἐκ τοῦ βίου τοῦ Χρυσοστόμου, δύο ἐκ τῶν ὁποίων ἐμφανίζονται διὰ πρώτην φοράν. Ἡ ἑρμηνεία τῶν ἐπεισοδίων τούτων μᾶς ὁδηγεῖ εἰς μερικὰς γενικωτέρας σκέψεις δυναμένας νὰ μᾶς βοηθήσουν εἰς τὸν καθορισμὸν τῆς ἐποχῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐδημιουργήθη καὶ διεδόθη ἡ ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα ἡμᾶς ἐνταῦθα παράστασις τοῦ Χρυσοστόμου μὲ τὸν Παῦλον. Ἂν ἐξετάσωμεν τὰ μνημεῖα τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 11ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς θὰ εὕρωμεν σειρὰν παραστάσεων ἀναφερομένων εἰς ἐπεισόδια ἐκ τοῦ βίου τοῦ Χρυσοστόμου. Οὕτω, διὰ νὰ περιορισθῶμεν εἰς ὀλίγα γνωστὰ παραδείγματα, εἰς τὸ Μηνολόγιον τοῦ Βατικανοῦ εἰκονίζεται ὁ Χρυσόστομος ἀπαγόμενος εἰς τὴν ἐξορίαν, καθὼς καὶ ἡ ἀνακομιδὴ τοῦ λειψάνου του[3].

1 Savile, ἔνθ' ἀν. 324 κ. ἑξ.
2 Savile, ἔνθ' ἀν. 192.
3 Il Menologio di Basilio II. (Cod. Vatic. gr. 1613). Torino, 1907. (Codices e Vaticanis selecti, VIII), πίν. 178, 353.

Εἰς δύο μικρογραφίας, εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Χελανδαρίου, εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου, καθὼς καὶ εἰς τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ἰωάννου Εὐχαΐτων, ἔχομεν τὸ ἐπεισόδιον τοῦ Χρυσοστόμου μὲ τὸν Παῦλον. Εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου εὕρομεν ἐπίσης τὸν Πέτρον καὶ Ἰωάννην, ἀναφερομένους εἰς ἄλλο περιστατικὸν τοῦ βίου τοῦ Χρυσοστόμου, ὅπως εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Χελανδαρίου εἴδομεν δύο ἄλλα ἐπεισόδια. Τέλος εἰς ἕτερον ἐπίγραμμα τοῦ Ἰωάννου Εὐχαΐτων, φέρον τὴν ἐπιγραφήν: «*Εἰς τὴν κηδείαν τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τὴν κατὰ τὸν Ἀδέλφιον ἱστορίαν*» [1], ὑπάρχει ἡ περιγραφὴ εἰκόνος, τὴν ὁποίαν εὑρίσκομεν κατὰ τὸ 1637 μεταξὺ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ παρεκκλησίου τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν εἰς τὴν Μονὴν Βαρλαὰμ τῶν Μετεώρων [2], καὶ σχετιζομένην πρὸς τὸ ὅραμα τοῦ Ἀδελφίου ἐπισκόπου Ἀραβισσοῦ περὶ τῆς εἰς τοὺς οὐρανοὺς θέσεως τοῦ Χρυσοστόμου μετὰ θάνατον, συμφώνως πρὸς τὴν διήγησιν τοῦ Γεωργίου Ἀλεξανδρείας καὶ ἄλλων βιογράφων [3].

Ἡ ἀπεικόνισις τῶν διαφόρων τούτων ἐπεισοδίων μᾶς ὁδηγεῖ εἰς τὴν σκέψιν ὅτι θὰ ὑπῆρχε πιθανώτατα βιογραφία τοῦ Χρυσοστόμου μὲ εὐρεῖαν εἰκονογράφησιν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἐλάμβανον τὰ πρότυπά των οἱ ζωγράφοι. Τὸ γεγονὸς δὲ ὅτι, ἐκτὸς ἄλλων, τὸ ἐπεισόδιον τοῦ Χρυσοστόμου μὲ τὸν Παῦλον ὑπάρχει καὶ ὡς χωριστὴ εἰκὼν μᾶς ὁδηγεῖ καὶ εἰς ἄλλην σκέψιν. Διὰ ν᾽ἀποσπασθῇ δηλαδὴ ἡ παράστασις αὕτη ἀπὸ τὴν ὅλην εἰκονογράφησιν τοῦ βίου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ν᾽ἀποτελέσῃ ἰδίαν χωριστὴν σύνθεσιν, σημαίνει ὅτι ἡ ὅλη εἰκονογράφησις ἔγινεν εἰς χρόνους παλαιοτέρους τῶν μέσων τοὐλάχιστον τοῦ 11ου αἰῶνος, ὁπότε εὑρίσκομεν τὰς πρώτας αὐτοτελεῖς τοιαύτας εἰκόνας.

Πότε ἀπηρτίσθη ἡ ἐκτεταμένη αὐτὴ εἰκονογράφησις;

Μίαν ἔνδειξιν, ὁπωσδήποτε ἀσφαλῆ, μᾶς παρέχουν, νομίζω, αἱ δύο μικρογραφίαι τοῦ Μηνολογίου τοῦ Βατικανοῦ. Τοῦτο, ὡς γνωστόν, ἐγράφη καὶ ἐκοσμήθη πρὸς χρῆσιν τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου Β´ τοῦ Βουλγαροκτόνου (976-1025) [4]. Ἔχει ὅμως ἤδη παρατηρηθῆ ὅτι τὸ μεγαλύτερον μέρος, ἂν μὴ ὅλαι αἱ μικρογραφίαι τοῦ κώδικος τούτου, ἀντιγράφουν παλαιότερα πρότυπα, εἰκόνας δηλαδὴ καὶ μάλιστα χειρόγραφα περιέχοντα εἰκονογραφημένους βίους ἁγίων [5]. Κατὰ ταῦτα, τὸ πρότυπον τοῦ ζωγραφήσαντος εἰς τὸ Μηνολόγιον τὰς δύο σχετικὰς μὲ τὴν ζωὴν τοῦ Χρυσοστόμου εἰκόνας δέον νὰ θεωρηθῇ παλαιότερον τοῦ τέλους τοῦ 10ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 11ου αἰῶνος, ὁπότε εἰκονογραφήθη τὸ βασιλικὸν τοῦτο χειρόγραφον. Εἴδομεν ὅμως ἀνωτέρω, ἐξετάζοντες τὴν εἰς τὸν Ἀθηναϊκὸν κώδ. 211 μικρογραφίαν τοῦ Χρυσοστόμου μὲ τὸν Παῦλον, ὅτι μέχρι τοῦ 10ου αἰῶνος ἡ παράστασις τοῦ ἐπεισοδίου τούτου δὲν εἶχε λάβει ἀκόμη τὴν ὁριστικήν της μορφήν. Οὕτω καταλήγομεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ εἰκονογράφησις τοῦ βίου τοῦ Χρυσοστόμου ἐδημιουργήθη τὸν 10ον αἰῶνα, πάντως ὅμως πρὸ

1 Migne, P.G., 120, 1138 ΚΑ´.

2 Βλ. Ἀ. Ξυγγόπουλον εἰς τὴν Ἐπετηρ. τῆς Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν, 9, 1932, 351 κ. ἑξ.

3 Savile, ἔνθ' ἀν. 254. Πρβ. καὶ τὸν Ἀνώνυμον, παρὰ Savile, ἔνθ' ἀν. 364 κ.ἑξ. καὶ Νικηφόρου Καλλίστου, Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία, Migne, P. G., 146, 1016 κ. ἑξ. Τὰ κατὰ τὸ ὅραμα τοῦ Ἀδελφίου ἐκτίθενται καὶ εἰς ἓν ἀπὸ τὰ ἐγκώμια τοῦ Κοσμᾶ Βεστίτωρος εἰς τὸν Χρυσόστομον. Πρβ. Κ. Δυοβουνιώτην εἰς τὴν Ἐπετηρίδα τῆς Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν, 2, 1925, 61 κ. ἑξ.

4 Βλ. προχείρως Diehl, Manuel d'art byzantin, II, 632 κ. ἑξ.

5 G. Millet ἐν A. Michel, Histoire de l'art, I. 1, 237 κ. ἑξ. Weitzmann, ἔνθ' ἀν. 30 κ. ἑξ.

τοῦ 976, ὅτε ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον ὁ Βασίλειος Β', πρὸς χρῆσιν τοῦ ὁποίου ἐγράφη καὶ διεκοσμήθη τὸ Μηνολόγιον τοῦ Βατικανοῦ. Ἡ πρώτη σκέψις θὰ ἦτο νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἀφορμὴν διὰ τὴν εἰκονογράφησιν τοῦ βίου τοῦ Χρυσοστόμου ἔδωκεν ἴσως ἡ μεγάλη ἁγιολογικὴ ἐργασία τοῦ Συμεὼν Μεταφραστοῦ καὶ ὅτι βάσις διὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ κύκλου αὐτοῦ τῶν εἰκόνων ἐκ τῆς ζωῆς τοῦ Χρυσοστόμου θὰ ἐχρησίμευσεν ἡ ὑπὸ τοῦ Συμεὼν τούτου καταρτισθεῖσα νέα βιογραφία τοῦ ἱεράρχου. Τοῦτο ὅμως εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανον. Ὁ χρόνος τῆς ἀκμῆς τοῦ Συμεὼν Μεταφραστοῦ, παρ' ὅλας τὰς γενομένας ἐρεύνας, δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ὁρισθῇ μετ' ἀσφαλείας. Ἡ ἀκμή του ἐτέθη εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 10ου αἰῶνος [1], ἀργότερον εἰς τὸν 11ον [2], διὰ νὰ τοποθετηθῇ ἔπειτα καὶ πάλιν εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 10ου [3], καὶ ἡ ἐποχὴ αὕτη εἶναι ἡ σήμερον θεωρουμένη ὡς μᾶλλον πιθανή.

Ἀφ' ἑτέρου ὅμως καὶ αὐτὴ ἡ ὑπὸ τοῦ Μεταφραστοῦ συνταχθεῖσα βιογραφία τοῦ Χρυσοστόμου παρέχει μερικὰς ἐνδείξεις πειθούσας ὅτι δὲν ἦτο ἡ βάσις τῆς εἰκονογραφήσεως τοῦ βίου τοῦ ἱεράρχου. Πράγματι, εἰς αὐτὴν δὲν ἀναφέρεται οὔτε τὸ ὅραμα τοῦ Ἀδελφίου περὶ τῆς μετὰ θάνατον θέσεως τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τοὺς οὐρανοὺς οὔτε τὰ κατὰ τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου τοῦ ἱεράρχου. Ὅπως εἴδομεν ὅμως, εἰκόνα τοῦ ὁράματος τοῦ Ἀδελφίου περιγράφει εἰς ἐπίγραμμά του, κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα, ὁ Ἰωάννης Εὐχαΐτων, ἡ δὲ ἀνακομιδὴ τοῦ λειψάνου εἰκονίζεται εἰς τὸ Μηνολόγιον τοῦ Βασιλείου Β'. Ὁ βίος συνεπῶς ὁ γραφεὶς ὑπὸ τοῦ Μεταφραστοῦ δὲν εἶναι ἡ πηγὴ τοῦ εἰκονογραφικοῦ κύκλου τῆς ζωῆς τοῦ Χρυσοστόμου. Ἡ πηγὴ αὐτοῦ εἶναι παλαιοτέρα, κατὰ πᾶσαν δὲ πιθανότητα αὕτη εἶναι ὁ ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Ἀλεξανδρείας συνταχθεὶς βίος ἢ ὁ ἀνώνυμος, εἰς τοὺς ὁποίους εὑρίσκομεν καὶ τὸ ὅραμα τοῦ Ἀδελφίου καὶ τὰ κατὰ τὴν μετακομιδὴν τοῦ λειψάνου. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν ἡ ἁγιολογικὴ ἐργασία τοῦ Μεταφραστοῦ εἶναι ξένη πρὸς τὴν δημιουργίαν τοῦ εἰκονογραφικοῦ κύκλου τῆς ζωῆς τοῦ Χρυσοστόμου ποία εἶναι ἡ αἰτία τῆς συγκροτήσεώς του κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα; Νομίζω ὅτι πρέπει νὰ σχετίσωμεν αὐτὴν μὲ τὸν ἰδιαίτερον σεβασμὸν πρὸς τὸν Χρυσόστομον, τὸν ὁποῖον βλέπομεν νὰ ἐπιδεικνύουν ὁ αὐτοκράτωρ Λέων ὁ Σοφὸς (886-912) καὶ ὁ υἱὸς καὶ διάδοχός του Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος (912-959). Μεταξὺ τῶν λόγων τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ ὑπάρχει καὶ *«Ἐγκώμιον εἰς τὸν μέγαν τῆς οἰκουμένης διδάσκαλον ἅγιον Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον»* δεικνύον μὲ μόνον τὸν τίτλον του τὸν θαυμασμὸν τοῦ ἐστεμμένου συγγραφέως διὰ τὸν ἱεράρχην. Τὸ ἐγκώμιον δὲ τοῦτο, ὡς ἤδη παρετηρήθη, εἶναι «εὐσυνείδητος περίληψις» τῆς βιογραφίας τοῦ Γεωργίου Ἀλεξανδρείας [4]. Τὸν σεβασμὸν αὐτὸν ἐκληρονόμησε καὶ ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος, ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ὁποίου, ὡς μαρτυροῦν οἱ χρονογράφοι, ἤρξατο

1 K. Krumbacher, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς λογοτεχνίας, μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου (Βιβλιοθ. Μαρασλῆ), I, 402 κ. ἑξ.

2 Βλ. Σωφρ. Εὐστρατιάδην εἰς τὴν Ἐπετηρ. τῆς Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν, 8, 1931, 47 κ. ἑξ. καὶ 10, 1933, 26 κ. ἑξ.

3 Βλ. τὴν μελέτην τοῦ A. Ehrhardt, Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirchen von den Anfängen bis zum Ende des 16 Jahrhrunderts, Erster Teil, Bd. II, 3, Lieferung, 308 κ. ἑξ. [Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, τ. 51, 3, Leipzig, 1935]. Τὴν γνῶσιν τοῦ βιβλίου τούτου ὀφείλω εἰς τὴν καλωσύνην τοῦ συναδέλφου κ. Κ. Μπόνη, τὸν ὁποῖον καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης εὐχαριστῶ θερμότατα.

4 Bardy ἐν Dictionnaire de Theologie catholique, VIII. 1, 660.

μεγαλοπρεπέστερος ὁ πανηγυρισμὸς τῆς μνήμης τοῦ Χρυσοστόμου[1]. Τὰ ἱστορικὰ αὐτὰ δεδομένα, συμπίπτοντα ἀπολύτως μὲ τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα εἰκονογραφικὰ πορίσματα, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ εἰκονογράφησις τοῦ βίου τοῦ Χρυσοστόμου ἐγένετο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ ἢ τοῦ υἱοῦ του Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου.

Τέλος εἶναι φυσικὸν νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ εἰκονογράφησις αὕτη τοῦ βίου τοῦ Χρυσοστόμου ἔγινεν εἰς τὴν Κων]πολιν. Τοῦτο ἄλλωστε μαρτυρεῖ καὶ ὁ ἑλληνιστικὸς χαρακτὴρ τῆς μικρογραφίας τοῦ κώδ. 766 τοῦ Βατικανοῦ, περὶ τῆς ὁποίας μακρὸς ἤδη λόγος ἐγένετο ἀνωτέρω.

IV.

Ἐξητάσαμεν μέχρι τοῦδε τὸ ἓν μέρος τῆς συνθέσεως, ὅπως αὕτη ἐμφανίζεται εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου, δηλαδὴ τὸν Χρυσόστομον γράφοντα καθ' ὑπαγόρευσιν τοῦ Παύλου, Τοῦτο ἄλλωστε, ὡς εἴδομεν, εἶναι τὸ παλαιότερον, ἀποτελοῦν τὴν βάσιν τῆς ὅλης συνθέσεως. Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἑτέρου μέρους τῆς παραστάσεως, δηλαδὴ εἰς τὸν ὅμιλον τῶν ἀντλούντων ἀπὸ τοὺς κρουνούς, οἱ ὁποῖοι ἐκρέουν ἐκ τοῦ ἀναλογίου τοῦ Χρυσοστόμου.

Ἡ Π η γ ὴ τ ῆ ς σ ο φ ί α ς, ὅπως ἐχαρακτηρίσαμεν ἀνωτέρω τὸ θέμα τοῦτο, εἴδομεν ὅτι κατάγεται ἀπὸ τὴν ὑμνολογίαν τῶν δύο εἰς τὸν Χρυσόστομον ἀφιερωμένων ἑορτῶν, δηλαδὴ τῆς 13ης Νοεμβρίου, ἐπετείου τοῦ θανάτου του, καὶ τῆς 27ης Ἰανουαρίου, ἐπετείου τῆς ἀνακομιδῆς τοῦ λειψάνου του. Τὸ εἰκονογραφικὸν τοῦτο θέμα τῆς Πηγῆς τῆς σοφίας εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὸ εὑρίσκομεν συνηνωμένον μετὰ τῆς παραστάσεως τοῦ Χρυσοστόμου μὲ τὸν Παῦλον. Πρὸ τοῦ 14ου αἰῶνος δὲν ἀπαντῶσι παραστάσεις μόνου τοῦ Χρυσοστόμου, χωρὶς δηλαδὴ τὸν Παῦλον, συνηνωμένου μὲ τὴν Πηγὴν τῆς σοφίας.

Πότε ὅμως ἔγινεν ἡ συνένωσις τῆς σκηνῆς τοῦ Χρυσοστόμου μὲ τὸν Παῦλον καὶ τῆς Πηγῆς τῆς σοφίας; Αὕτη φαίνεται νὰ ἔγινε πολὺ ἐνωρίς, διότι ἐνωρὶς ἤδη ἡ σκηνὴ τοῦ Χρυσοστόμου μὲ τὸν Παῦλον ἀπεσπάσθη, ὡς εἴδομεν, ἀπὸ τὴν ὅλην εἰκονογράφησιν τοῦ βίου τοῦ ἱεράρχου, ἀποτελέσασα ἰδίαν εἰκόνα.

Τὸ παλαιότερον μέχρι τοῦδε γνωστὸν παράδειγμα τῆς συνενώσεως τῶν δύο τούτων θεμάτων μᾶς παρέχει, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, μία μικρογραφία τοῦ κώδ. Α 172 τῆς Ἀμβροσιανῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μιλάνου, περιέχοντος τὰς ὁμιλίας τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ἀνήκοντος εἰς τὸν 11ον ἢ 12ον αἰῶνα **(εἰκ. 7)**[2]. Κατὰ τὸ ἀριστερὸν μέρος, ἔμπροσθεν οἰκοδομήματος ἔχοντος τὴν μορφὴν προσόψεως τρικλίτου βασιλικῆς μὲ ἐξώστην καὶ εἰς τὸ βάθος δένδρα, κάθηται ὁ Χρυσόστομος ἐπὶ θρόνου, φορῶν τὴν ἀρχιερατικὴν

1 Μ. Γεδεών, Βυζαντινὸν ἑορτολόγιον, Κων/πολις, 1899, 191.

2 Ἡ μικρογραφία ἦτο μέχρι τοῦδε ἀνέκδοτος. Περιγραφὴν λεπτομερῆ αὐτῆς, χωρὶς ἀπεικόνισιν καὶ χωρὶς κατανόησιν τοῦ παριστανομένου θέματος, εἶχε δώσει ὁ E. Rêdin εἰς τὴν Ἐφημερίδα τοῦ (ρωσικοῦ) Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, 1891, Δεκέμβριος, 307. Σύντομος περιγραφὴ καὶ παρὰ Ae. Martini—D. Bassi, Catalogus codicum graecorum bibliothecae Ambrosianae, Mediolani, 1906, I, σ. 78, ἀριθ. 65 (A 172 sup), ὅπου ὁ κῶδιξ τοποθετεῖται εἰς τὸν 12ον αἰῶνα.

του στολὴν καὶ γράφων εἰς μακρὸν εἰλητάριον. Ἐπὶ τοῦ εἰληταρίου τούτου, τοῦ ὁποίου τὸ ἄνω ἄκρον εὑρίσκεται ἐπὶ ἀναλογίου ἱσταμένου πρὸ τοῦ Χρυσοστόμου, ἀναγινώσκεται ἡ ἀνορθόγραφος ἐπιγραφή: + ΣΥΝΕ|ΧΟΣ Α|ΚΟΥΟ[Ν] | ΑΝΑ|ΓΙΝΟΣΚ|ΟΜΕΝΟΝ| ΤΟΝ|ΕΠΙ|ΣΤΟΛΟ|Ν ΤΟΥ ΜΑ|Κ[Α]ΡΙΟΥ. Εἶναι δὲ αὕτη ἡ ἀρχὴ τῆς ὑποθέσεως τῆς ἑρμηνείας τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολὴν τοῦ Παύλου (Migne, P. G. 60, 391). Ὄπισθεν τοῦ θρόνου τοῦ Χρυσοστόμου εἰκονίζεται ὁ Παῦλος εἰς τὴν γνωστὴν στάσιν. Ἀπὸ τοῦ ἄνω ἄκρου τοῦ εἰληταρίου τοῦ Χρυσοστόμου ἐξορμᾷ ποτα-

Εἰκ. 7. Μικρογραφία τοῦ κώδ. Α. 172 τῆς Ἀμβροσιανῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μιλάνου.

μὸς χυνόμενος ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Ὄπισθεν τοῦ ἀναλογίου εἰκονίζεται πολυπληθὴς ὅμιλος μοναχῶν καὶ ἱεραρχῶν, ἐνῷ ἄλλοι ἱεράρχαι γονυπετεῖς πίνουσιν ἐκ τοῦ ποταμοῦ. Εἰς τὴν ἄνω δεξιὰν γωνίαν, ἐντὸς τμήματος κύκλου δηλοῦντος τὸν οὐρανόν, εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς μέχρι περίπου τῶν γονάτων, μὲ τεταμένην τὴν εὐλογοῦσαν δεξιάν, ἀπὸ τῆς ὁποίας ἐξορμᾷ δέσμη ἀκτίνων κατευθυνομένη ἐπὶ τοῦ γράφοντος Χρυσοστόμου. Τέλος, κάτω περίπου τοῦ ἀναλογίου, παρίσταται μοναχὸς γονυπετὴς μὲ τὰς χεῖρας εἰς σχῆμα προσευχῆς. Ὁ Rêdin ὑπέθεσεν ὅτι ἡ μορφὴ αὕτη εἶναι προσωπογραφία δωρητοῦ. Νομίζω πιθανώτερον ὅτι αὕτη εἰκονίζει μᾶλλον τὸν Πρόκλον καὶ δέον νὰ σχετισθῇ

μὲ τὸ ἐπεισόδιον, τὸ ὁποῖον καὶ ἀνωτέρω ἀνεφέραμεν (σ. 8). Προκειμένου δηλαδὴ ν' ἀποκαλύψῃ ὁ Πρόκλος εἰς τὸν Χρυσόστομον ὅτι ἐκεῖνος, τὸν ὁποῖον εἶδεν ὁμιλοῦντα εἰς τὸ οὖς του, ἦτο ὁ Παῦλος «*βαλὼν μετάνοιαν τῷ Ἰωάννῃ... εἶπε κ. λ. π.*».

Τὰ νέα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἡ μικρογραφία αὕτη προσθέτει, ὅσον ἀφορᾷ τὸ γνωστὸν ἤδη θέμα τοῦ Χρυσοστόμου μὲ τὸν Παῦλον, εἶναι ἡ ἀρχιερατικὴ στολὴ τοῦ Χρυσοστόμου, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ὅλας τὰς ἄλλας γνωστὰς παραστάσεις, ὅπου οὗτος εἰκονίζεται πάντοτε μὲ ράσον, τὸ ὁποῖον ἄλλωστε φυσικὸν ἦτο νὰ ἔφερεν εἰς τὸν κοιτῶνά του. Ἄξιον ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι τὸ ὄπισθεν τοῦ Χρυσοστόμου μὲ τὸν Παῦλον εὑρισκόμενον οἰκοδόμημα εἰς σχῆμα βασιλικῆς μετὰ τοῦ ἐξώστου καὶ τῶν δένδρων. Τοῦτο σχετίζεται στενῶς πρὸς τὴν μικρογραφίαν τοῦ γράφοντος Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου εἰς τὸν περίφημον κώδ. 510 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων [1] καὶ δεικνύει ὅτι ἡ μικρογραφία τοῦ χειρογράφου τῆς Ἀμβροσιανῆς ἀντιγράφει πρότυπον ἑλληνιστικῆς τεχνοτροπίας. Ἡ παρατήρησις αὕτη ἐνισχύει, νομίζω, κατά τι τὴν ἀνωτέρω διατυπωθεῖσαν γνώμην περὶ εἰκονογραφήσεως τοῦ βίου τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τὴν Κων/πολιν, δεδομένου ὅτι καὶ ὁ κώδ. 510 τῶν Παρισίων ἀνῆκεν, ὡς γνωστόν, εἰς τὸν Βασίλειον Α´ τὸν Μακεδόνα καὶ ἀναμφιβόλως ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀνακτορικὴν τέχνην τῶν χρόνων ἐκείνων. Τὰ δένδρα τέλος τοῦ Ἀμβροσιανοῦ κώδικος παρουσιάζονται καὶ πάλιν εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου ὑπὸ μορφὴν κυπαρίσσων, ἀκριβῶς ὅπως καὶ εἰς τὴν τέσσαρας αἰῶνας παλαιοτέραν μικρογραφίαν τοῦ Παρισινοῦ κώδ. 510, περὶ τῆς ὁποίας ἐκάμαμεν ἤδη λόγον.

Νέον ἐπίσης στοιχεῖον εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Ἀμβροσιανοῦ χειρογράφου εἶναι ἡ εἰς τὸν οὐρανὸν ἀπεικόνισις τοῦ Χριστοῦ, τὴν ὁποίαν δὲν εὑρίσκομεν εἰς οὐδεμίαν ἄλλην παράστασιν, ἐνῷ τὸ τμῆμα τοῦ κύκλου καὶ τὴν δέσμην τῶν ἀκτίνων συνηντήσαμεν εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου. Τέλος διὰ πρώτην φορὰν συναντῶμεν εἰς τὴν μικρογραφίαν αὐτὴν τὸν Πρόκλον γονυπετῆ. Ἡ παράστασις αὕτη, τῆς ὁποίας ἀνωτέρω ἐξηγήσαμεν τὴν σημασίαν, εἶναι, νομίζω, μία εἰσέτι ἀπόδειξις τῆς γνώμης ὅτι ὑπῆρχε πλήρης εἰκονογράφησις τῆς ζωῆς τοῦ Χρυσοστόμου, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀντέγραφον διαφόρους σκηνὰς οἱ ζωγράφοι.

Τὸ θέμα τῆς Πηγῆς τῆς σοφίας, τὸ ὁποῖον διὰ πρώτην, ὅπως εἴπομεν, φορὰν παρίσταται εἰς τὴν ἐξεταζομένην μικρογραφίαν τοῦ Ἀμβροσιανοῦ κώδικος, εἶναι ἄξιον παρατηρήσεως διὰ τὸν τρόπον τῆς συνδέσεώς του πρὸς τὴν παράστασιν τοῦ Χρυσοστόμου μὲ τὸν Παῦλον. Ἐνῷ δηλαδὴ εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου οἱ κρουνοὶ ἐκρέουν ἀπὸ τὸ ἀναλόγιον, ἐδῶ αὐτὸ τοῦτο τὸ εἰλητάριον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου γράφει ὁ Χρυσόστομος, μεταβάλλεται εἰς ποταμόν. Βεβαίως ἡ οὕτω σχηματιζομένη καμπύλη, ἡ ὁποία ἑνώνει τὸν γράφοντα Χρυσόστομον μὲ τοὺς ἐκ τοῦ ποταμοῦ πίνοντας ἀρχιερεῖς, εἶναι λίαν παραστατικὴ τῆς περικλειομένης εἰς τὴν εἰκόνα ἀλληγορίας. Εἶναι ὅμως συγχρόνως καὶ ὀλιγώτερον ἀληθοφανὴς ἐν σχέσει πρὸς τὴν εἰκόνα Λοβέρδου, ὅπου ὁ ζωγράφος, ἐμποτισμένος ἀπὸ τὸν ρεαλισμὸν τῆς ἐποχῆς του, ἀπέδωκε τὸ πρᾶγμα κατὰ τρόπον, θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἴπῃ, φυσικώτερον. Ἡ συνένωσις αὐτὴ τοῦ εἰληταρίου

1 Omont, Miniatures, πίν. LV. Προχείρως καὶ εἰς τὴν Ἐπετηρ. τῆς Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν, 16, 1940, σ. 132, εἰκ. 2.

μὲ τὸν κρουνόν, ὅπως τὴν βλέπομεν εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ 'Αμβροσιανοῦ κώδικος, δὲν δυνάμεθα νὰ εἴμεθα βέβαιοι ὅτι ἐδημιουργήθη εἰδικῶς διὰ τὴν προκειμένην παράστασιν. Τὰς περὶ τούτου ἀμφιβολίας μᾶς ἐγείρει μία περίεργος μικρογραφία τοῦ κώδ. Α. Ν. Ι. 8 ἀποκειμένου εἰς τὴν Πανεπιστημιακὴν βιβλιοθήκην τῆς Ἑλβετικῆς Βασιλείας (Bâle, Basel) καὶ περιέχοντος τὰ ἔργα τοῦ Ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου μετὰ τῶν ἑρμηνειῶν τοῦ 'Ηλία Κρήτης ἀνήκοντος δέ, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, εἰς τὰ τέλη τοῦ $12^{ου}$ ἢ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ $13^{ου}$ αἰῶνος (**εἰκ. 8**) [1]. Εἰς τὴν μικρογραφίαν αὐτὴν εἰκονίζεται ὁ Ἅγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καθήμενος ἐπὶ θρόνου καὶ ἔχων ἐπὶ τοῦ ὤμου περιστεράν, εἰκονίζουσαν τὸ Ἅγιον Πνεῦμα [2], πρὸς τὴν ὁποίαν κατέρχονται ἀκτῖνες ἐκ τμήματος κύκλου, κατὰ τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν τῆς εἰκόνος, δηλοῦντος τὸν οὐρανόν. Ὁ ἱεράρχης γράφει εἰς εἰλητάριον στηριζόμενον ἐπὶ ἀναλογίου πρὸ αὐτοῦ ἱσταμένου. Τὸ εἰλητάριον τοῦτο ἐκτείνεται πρὸς τὰ κάτω, ὅπου συναντᾷ δεύτερον ἀναλόγιον, τὸ δὲ ἄκρον αὐτοῦ εὑρίσκεται εἰς χεῖρας δευτέρας μορφῆς καθημένης ἐπὶ θρόνου πρὸ τοῦ ἀναλογίου. Ἡ μορφὴ αὕτη εἰκονίζει, ὡς δηλοῖ ἡ παραπλεύρως ἐπιγραφή, τὸν μητροπολίτην Κρήτης 'Ηλίαν, τὸν γνωστὸν σχολιαστὴν τῶν λόγων τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου [3], ὁ ὁποῖος γράφει ἐπὶ τοῦ ἰδίου εἰληταρίου τὰς ἑρμηνείας του. Ὁ εἰς τὴν μικρογραφίαν ταύτην μοναδικός, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, τρόπος συνδέσεως τῶν δύο μορφῶν διὰ τοῦ εἰληταρίου δὲν εἶναι, νομίζω, ἄσχετος πρὸς τὸν τρόπον συνενώσεως τοῦ γράφοντος Χρυσοστόμου μὲ τοὺς πρὸ αὐτοῦ κληρικοὺς διὰ τοῦ εἰς ποταμὸν μεταβαλλομένου εἰληταρίου εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ 'Αμβροσιανοῦ κώδικος (εἰκ. 7). Ἂν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ εἰκονογράφησις τῶν λόγων τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου εἶχεν

Εἰκ. 8. Ἅγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ 'Ηλίας Κρήτης. Μικρογραφία τοῦ κώδ. Α.Ν.Ι. 8 τῆς Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βασιλείας.

1 Ἡ μόνη, εἰς ἐμὲ τουλάχιστον, γνωστὴ ἀπεικόνισις τῆς μικρογραφίας ταύτης καὶ ἄλλων τριῶν τοῦ ἰδίου χειρογράφου εὑρίσκονται εἰς τὸ βιβλίον τοῦ J. Sajdak, Literatura Bizantynska, Warsawa, ἄ. ἔ. σ. 696. Περὶ τοῦ κώδικος τούτου, ὁ ὁποῖος εἶναι ἐκ βομβυκίνου χάρτου, κάμνει λόγον ὁ H. Omont ἐν Centralblatt für Bibliothekswesen, 3, 1886, σ. 402, ἀριθ. 35, ἀναφέρων ἁπλῶς ὅτι οὗτος εἶναι εἰκονογραφημένος, χωρὶς νὰ περιγράψῃ τὰς μικρογραφίας, καὶ χρονολογῶν αὐτὸν ἀπὸ τοῦ $13^{ου}$ αἰῶνος.

2 Πιθανῶς ἡ περιστερὰ νὰ εἶναι μεταγενεστέρα προσθήκη.

3 Ἤκμασε μεταξὺ 825 καὶ 960. Βλ. Krumbacher, ἔνθ' ἀν. I, 271.

ἤδη συντελεσθῆ τὸν 9ον αἰῶνα [1], δηλαδὴ πρὸ τῆς δημιουργίας τῆς εἰκόνος τοῦ Χρυσοστόμου ὡς Πηγῆς τῆς σοφίας, ἀγόμεθα εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι κάποια μικρογραφία ἀνάλογος πρὸς τὴν εὑρισκομένην εἰς τὸ χειρόγραφον τῆς Βασιλείας, περὶ τῆς ὁποίας ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος, ἔδωκε πιθανῶς τὴν ἰδέαν τοῦ εἰς ποταμὸν μεταβαλλομένου εἰληταρίου εἰς τὸν Ἀμβροσιανὸν κώδικα. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ἡ σύνθεσις τοῦ χειρογράφου τῆς Βασιλείας εἶναι μοναδική, καθ' ὅσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, μεταξὺ τῶν εἰκονογραφημένων κωδίκων τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου. Τοῦτο ὅμως δὲν ἔχει μεγάλην σημασίαν. Ὅπως δεικνύουν καὶ αἱ ἄλλαι, ἐπίσης περίεργοι καὶ μοναδικαί, μικρογραφίαι τοῦ ἰδίου χειρογράφου [2], πρόκειται ἀσφαλῶς ἐνταῦθα περὶ παραλλαγῆς τῆς εἰκονογραφήσεως, τῆς ὁποίας ἄλλος ἀντιπρόσωπος, πλὴν τοῦ χειρογράφου τῆς Βασιλείας, δὲν εἶναι ἀκόμη γνωστός.

Ἐπανερχόμεθα εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Ἀμβροσιανοῦ κώδικος (εἰκ. 7), διὰ νὰ ἐξετάσωμεν τοὺς πρὸ τοῦ ἀναλογίου τοῦ Χρυσοστόμου κληρικούς. Ὁ ζωγράφος τῆς εἰκόνος Λοβέρδου παρέστησε τοὺς κληρικοὺς καὶ τοὺς ψάλτας κατὰ τρόπον κομψότερον, ἀντλοῦντας ἀπὸ τοὺς κρουνοὺς μὲ ποτήρια, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν μικρογραφίαν, ὅπου οἱ ἀρχιερεῖς παρίστανται γονυπετεῖς μὲ τὸ πρόσωπον ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ὕδατος ἢ ἀντλοῦντες μὲ τὰς χεῖρας. Τέλος καὶ τὰ παρὰ τὸ ἀναλόγιον πρόσωπα εἶναι διαφορετικά. Εἰς τὴν μικρογραφίαν, ὡς εἴπομεν, εἰκονίζονται μόνον ἀρχιερεῖς καὶ μοναχοί, χωρὶς τοὺς κληρικοὺς μὲ τοὺς σκούφους καὶ τοὺς ψάλτας μὲ τὰ σκιάδια, τοὺς παριστανομένους εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου, ἀπὸ τὴν ὁποίαν πάλιν λείπουν οἱ ἱεράρχαι. Ἡ ἀπουσία ὅμως τῶν κληρικῶν μὲ τοὺς σκούφους καὶ τῶν ψαλτῶν μὲ τὰ σκιάδια δυνατὸν νὰ ὀφείλεται καὶ εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὴν ἐποχήν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐδημιουργήθη ἡ σύνθεσις, ὅπως τὴν βλέπομεν εἰς τὸν Ἀμβροσιανὸν κώδικα, δὲν θὰ εἶχον ἴσως ἀκόμη εἰσαχθῆ τὰ καλύμματα ταῦτα τῆς κεφαλῆς. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν καταγωγὴν τοῦ πρὸ τοῦ ἀναλογίου ἱσταμένου ὁμίλου τούτου, τὸν ὁποῖον διὰ πρώτην φορὰν συναντῶμεν εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Ἀμβροσιανοῦ κώδικος, δέον νὰ προστεθῶσιν ὀλίγαι λέξεις. Νομίζω ὅτι καὶ τὸ θέμα τοῦτο τῶν ὀρθίων μορφῶν, τῶν ἱσταμένων πρὸ καθημένου καὶ γράφοντος ἱεράρχου, προέρχεται ἐπίσης, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἀπὸ τὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τῶν λόγων τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Ἀπόδειξις τούτου ἡ μικρογραφία τοῦ κώδ. 543 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων [3], ὅπου πρὸ τοῦ γράφοντος Γρηγορίου εἰκονίζεται ὅμιλος μαρτύρων, ὡς ἐξάγεται ἀπὸ τὸν μικρὸν σταυρόν, τὸν ὁποῖον ἕκαστος αὐτῶν κρατεῖ εἰς τὴν δεξιάν [4]. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι τὸ χειρόγραφον τοῦτο, ἀνῆκον εἰς τὸν 14ον αἰῶνα [5], εἶναι πολὺ μεταγενέστερον τοῦ χρόνου, κατὰ τὸν ὁποῖον εἴδομεν ὅτι ἐδημιουργήθη τὸ θέμα τοῦ Χρυσοστόμου ὡς Πηγῆς σοφίας. Μικρὰν ὅμως τοῦτο ἔχει σημασίαν, διότι εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ κοσμοῦντες τὰ

1 Millet παρὰ Michel, ἔνθ' ἀν. I. 1, 239 κ. ἑξ.

2 Sajdak, ἔνθ' ἀν. σ. 691, 693, 733.

3 Omont, Miniatures, πίν. CXXI. 2.

4 Διὰ τὸν μικρὸν σταυρόν, ὡς διακριτικὸν γνώρισμα τῶν μαρτύρων, βλ. G. de Jerphanion, La voix des monuments, Nouvelle série, Roma—Paris, 1938,308.

5 Ὁ H. Bordier, Description des peintures et autres ornements contenus dans les manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, Paris, 1883, 186, τὸ ἐχρονολόγει ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος. Ἡ χρονολογία ὅμως αὐτὴ δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν του. Ἀκριβεστέρα φαίνεται ἡ ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος χρονολόγησις τοῦ Omont, ἔνθ' ἀν. ἐπεξηγηματικὸν κείμενον εἰς τὴν ἀρχήν, σ. 56.

χειρόγραφα ἐχρησιμοποίουν παλαιότερα πρότυπα, προσαρμόζοντες αὐτὰ κατὰ τὴν τεχνοτροπίαν μὲ τὴν αἰσθητικὴν τῆς ἐποχῆς των. Ὅτι δὲ τοιαῦτα παλαιότερα χειρόγραφα ὑπῆρχον πράγματι ἀποδεικνύει ἡ μικρογραφία τοῦ εἰς τὸν 11ον αἰῶνα ἀναγομένου Ἰεροσολυμιτικοῦ κώδ. 14, εἰς τὴν ὁποίαν εἰκονίζεται καθ' ὅμοιον τρόπον ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός [1]. Δεδομένου ὅτι ἡ μικρογραφία αὕτη, χρησιμεύουσα ὡς ἐπίτιτλον λόγου ἀποδιδομένου εἰς τὸν Δαμασκηνόν, περιλαμβάνεται εἰς κώδικα περιέχοντα τὰς ὁμιλίας τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, φυσικὸν εἶναι νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ὁ κατασκευάσας αὐτὴν ζωγράφος εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν παράστασιν τοῦ Γρηγορίου γράφοντος, τὸν ὁποῖον ἀντικατέστησε διὰ τοῦ Δαμασκηνοῦ.

Ἡ μικρογραφία λοιπὸν τοῦ Ἀμβροσιανοῦ κώδικος μᾶς δίδει τὴν πρώτην μορφὴν τῆς παραστάσεως τοῦ Χρυσοστόμου ὡς Πηγῆς τῆς σοφίας [2]. Ἡ ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων, τὴν ὁποίαν ἀντιπροσωπεύει ἡ εἰκὼν τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου, ἐλαχίστας ἐπέφερε μεταβολάς, ἀποσκοπούσας κυρίως εἰς τὴν αἰσθητικὴν ἐμφάνισιν τῆς συνθέσεως. Ἡ παράστασις τέλος ἐξηκολούθησε νὰ εἰκονίζεται καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Ἓν χαρακτηριστικὸν τοιοῦτον παράδειγμα παρέχει εἰς ἡμᾶς ἡ παράστασις ἡ εὑρισκομένη μεταξὺ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναΐσκου τῆς Μονῆς Ἁγ. Νικολάου Ντίλιου εἰς τὴν νησῖδα τῆς λίμνης τῶν Ἰωαννίνων, αἱ ὁποῖαι χρονολογοῦνται, κατὰ τὴν ὑπάρχουσαν ἐπιγραφήν, ἀπὸ τοῦ 1543 **(εἰκ. 9)** [3]. Ἡ τοιχογραφία αὕτη, τῆς ὁποίας πρόχειρον σχεδίασμα παρέχομεν ἐνταῦθα, συνδυάζει τὸν τύπον τῆς μικρογραφίας τοῦ Ἀμβροσιανοῦ κώδικος καὶ τῆς εἰκόνος Λοβέρδου. Τὸ ἀναλόγιον πρὸ τοῦ Χρυσοστόμου ἔχει παραληφθῆ, ὁ δὲ ποταμὸς ἐξέρχεται ἀπὸ τὸ χαμηλὸν σκαμνίον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου κάθηται ὁ γράφων ἱεράρχης. Οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ μοναχοὶ ἀντλοῦσιν ἐκ τοῦ ποταμοῦ τούτου μὲ ποτήρια. Εἰς τὸ δεξιὸν μέρος, κάτω τοῦ Πρόκλου, εἰκονίζεται μοναχὸς μεγαλύτερος ἐν σχέσει μὲ τοὺς ἄλλους, γονυπετὴς καὶ πίνων ἐκ τοῦ ποταμοῦ. Αἱ μεγαλύτεραι διαστάσεις τοῦ μοναχοῦ τούτου μὲ ἄγουν εἰς τὴν ὑπόνοιαν ὅτι εἰς τὸ πρότυπον, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἀντέγραψε τὴν σύνθεσιν ὁ ἐκτελέσας τὴν τοιχογραφίαν, εἶναι πιθανὸν ὅτι οὗτος εἰκόνιζε

1 Hatch, Greek and Syrian Miniatures, πίν. X. Διὰ τὸν κώδικα βλ. Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, I, Πετρούπολις, 1891, 45 κ. ἑξ. Ἀνάλογος εἶναι καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1140 τοιχογραφία τοῦ Ἁγ. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἁγ. Τριάδος τῆς Μονῆς Κυρίλλου τοῦ Κιέβου, γενομένη, κατὰ τὸν Ainalov, ἐκ βυζαντινοῦ προτύπου, ἀντιγραφέντος ὑπὸ Ρώσων ζωγράφων. D. Ainalov, Geschichte der russischen Monumentalkunst der vormoskovitischen Zeit, Berlin, 1932, πίν. 16β, καὶ σ. 31 κ. ἑξ. Τὸ βυζαντινὸν αὐτὸ πρότυπον νομίζω ὅτι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἦτο μικρογραφία χειρογράφου εἰκονίζουσα τὸν Γρηγόριον τὸν Θεολόγον.

2 Ὁ Rêdin, ἔνθ' ἀν. νομίζει ὅτι ἡ συμβολικὴ παράστασις τῆς διδασκαλίας τοῦ Χρυσοστόμου ὡς ποταμοῦ ἀνέρχεται εἰς παλαιοχριστιανικὴν ἐποχήν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται ἀλληγορικῶς ὑπὸ μορφὴν πηγῆς δροσιζούσης ἐλάφους καὶ περιστεράς, παραπέμπει δὲ εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Ραβέννας. Πόσον ὁ τύπος οὗτος τοῦ Χρυσοστόμου γράφοντος ἐπὶ εἰληταρίου εἰς τὴν σύνθεσιν τῆς Πηγῆς τῆς σοφίας εἶχε διαδοθῆ ἀποδεικνύει μία μικρογραφία τοῦ κώδ. Coisl. 224 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων (Weitzmann, ἔνθ' ἀν. πίν. XXXIX. 217). Εἰς τὴν μικρογραφίαν αὐτὴν εὑρισκομένην ἐπὶ φύλλου προερχομένου ἐξ ἄλλου χειρογράφου (Weitzmann, ἔνθ' ἀν. 29, σημ. 165), εἰκονίζεται ὁ Εὐαγγ. Λουκᾶς, ὡς δεικνύουν τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου του, γράφων ἐπὶ μακροῦ εἰληταρίου, κατὰ τὸν ἀνατολικὸν τύπον τοῦ Εὐαγγελιστοῦ, γνωστὸν ἤδη ἀπὸ τοῦ 6ου αἰῶνος (κῶδ. τοῦ Rossano, Συριακὸν Εὐαγγέλιον τοῦ Ραβουλᾶ). Μεταγενεστέρα χείρ, τοῦ 12ου ἴσως αἰῶνος, ἔχει γράψει ὑπεράνω τῆς εἰκόνος: «Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος». Δὲν πρόκειται συνεπῶς περὶ εἰκόνος τοῦ Χρυσοστόμου κατὰ τὸν τύπον τοῦ Λουκᾶ, ὡς ἐνόμισεν ὁ Weitzmann (ἔνθ' ἀν. 29).

3 Βλ. Ἀ. Ξυγγόπουλον εἰς τὰ Ἠπειρωτικὰ Χρονικά, 1, 1926, 142.

τὸν Πρόκλον, ἀκριβῶς ὅπως καὶ εἰς τὸν Ἀμβροσιανὸν κώδικα. Ὁ τοιχογράφος δηλαδὴ τοῦ 1543, παρανοήσας τὴν γονυπετῆ αὐτὴν μορφήν, τὴν ἐθεώρησεν ὡς ἕνα τῶν ἐκεῖ μοναχῶν καὶ τὴν παρέστησε πίνουσαν ἐκ τοῦ ποταμοῦ, ἐνῷ αὕτη πράγματι εἰκόνιζε τὸν Πρόκλον. Ἄνω τέλος τῆς ὅλης συνθέσεως ὑπάρχει ἡ ἀρκετὰ γριφώδης ἐπιγραφή: ΑΡΚΗ (ΑΡΧΗ;) ΤΟΥ ΠΑΥΛΟΥ ΦΘΕΓΓΕΣΘ(ΑΙ) ΣΥΝ ΤΟΙΣ ΑΝ(ΘΡΩΠ)ΟΙΣ·

Οὕτω, ἐκ τῆς ὅλης μέχρι τοῦδε γενομένης ἐρεύνης, ἀποδεικνύεται ὅτι ἤδη ἀπὸ τοῦ 11ου ἢ 12ου αἰῶνος εἰς τὴν ἀρχικὴν ἀπεικόνισιν τοῦ Χρυσοστόμου μὲ τὸν Παῦλον,

Εἰκ. 9. Τοιχογραφία τῆς Μ. Ντίλιου (1543) ἐπὶ τῆς νησῖδος τῆς λίμνης Ἰωαννίνων.

προελθοῦσαν ἀπὸ τὴν ἐπὶ τῶν χρόνων πιθανῶς τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ ἢ τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου γενομένην εἰκονογράφησιν τοῦ βίου τοῦ ἱεράρχου τούτου, προσετέθη ἡ παράστασις τῆς Πηγῆς τῆς σοφίας, χρησιμοποιηθέντων πρὸς ἀπαρτισμὸν αὐτῆς ὑπαρχόντων ἤδη παλαιοτέρων στοιχείων. Τὰ δύο ταῦτα θέματα, στενώτατα πλέον μεταξύ των συνδεθέντα, ἀπετέλεσαν ἑνιαίαν εἰκόνα, τὴν ὁποίαν εὑρίσκομεν ἀμετάβλητον σχεδὸν καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων καὶ κατόπιν εἰς τοὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνους.

V.

Παραλλήλως πρὸς τὴν παράστασιν τοῦ Χρυσοστόμου μὲ τὸν Παῦλον συνηνωμένην μετὰ τῆς Πηγῆς τῆς σοφίας, τῆς ὁποίας τὴν γένεσιν καὶ τὴν ἐξέλιξιν μέχρι τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας παρηκολουθήσαμεν ἀνωτέρω, εὑρίσκομεν, ἀπὸ τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων, ἓν ἄλλο θέμα, ἐξ αὐτῆς προελθόν. Ἡ παράστασις δηλαδὴ τῆς Πηγῆς τῆς σοφίας ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τοὺς δύο ἄλλους ἐκ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, τὸν Βασίλειον καὶ τὸν Γρηγόριον τὸν Θεολόγον, εἰκονιζομένους κατ' ἀνάλογον πρὸς τὸν

Χρυσόστομον τρόπον, ἀλλ' ἄνευ βεβαίως τοῦ Παύλου, πρὸς τὸν ὁποῖον οὗτοι οὐδόλως σχετίζονται. Οὕτω βλέπομεν συχνὰ καὶ τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχας, Βασίλειον, Γρηγόριον καὶ Χρυσόστομον, εἰκονιζομένους ὁμοῦ ὡς Πηγὰς τῆς σοφίας. Τὸ θέμα τοῦτο ἐμφανίζεται εἰς τὴν τέχνην μόλις τὸν 14ον αἰῶνα [1], ἡ πηγὴ ὅμως, ἀπὸ τὴν ὁποίαν προῆλθεν, εἶναι πολὺ παλαιοτέρα. Πράγματι, αὕτη σχετίζεται μὲ τὴν ἑορτὴν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, κατὰ τὴν 30ὴν Ἰανουαρίου, καθιερωθεῖσαν, συμφώνως πρὸς τὸ Μηναῖον, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1080—1118) [2]. Τὴν ἑορτὴν καθιέρωσεν, ὅπως ἐπίσης μᾶς πληροφορεῖ τὸ Μηναῖον, ὁ γνωστὸς ποιητὴς Ἰωάννης ὁ Μαυρόπους, μητροπολίτης Εὐχαΐτων [3], ὁ ὁποῖος καὶ τὴν ὑμνολογίαν τῆς ἑορτῆς συνέθεσε καὶ ἐπιγράμματα εἰς ἕνα ἕκαστον τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν καὶ εἰς τοὺς τρεῖς ὁμοῦ [4], τέλος δὲ καὶ ἐγκώμια εἰς αὐτοὺς συνέγραψεν [5]. Ὁ ἴδιος, εἰς ἓν ἐπίγραμμά του, λέγει ὅτι καὶ εἰκόνας ἀκόμη τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ἐδώρησε [6]. Κατὰ παλαιὸν σημείωμα, ἡ ἑορτὴ αὕτη εἰσήχθη τὸ 1082 [7] ὑποθέτω ὅμως ὅτι ἀπὸ τοῦ ἔτους ἐκείνου ὁ ἑορτασμὸς θὰ ἤρχισεν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κων/πόλεως καὶ ὅτι οὗτος θὰ εἶχεν ἴσως εἰσαχθῆ ἐνωρίτερον εἰς τὰ Εὐχάϊτα, τῶν ὁποίων ὁ Ἰωάννης ἦτο μητροπολίτης ἤδη ἀπὸ τοῦ 1047, ἂν μὴ καὶ πρότερον [8]. Εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Εὐχαΐτων, ὡς εἴπομεν, συντεθεῖσαν ὑμνολογίαν τῆς ἑορτῆς ἓν τῶν συνηθεστέρων θεμάτων, κατὰ διαφόρους τρόπους ἐπαλαμβανόμενον, εἶναι ἡ παρομοίωσις τῆς διδασκαλίας τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν πρὸς ποταμόν. Περίληψιν τῆς ἰδέας ταύτης δίδει τὸ ἀπολυτίκιον τῆς ἑορτῆς, τὸ ὁποῖον δέν παραλείπει ν' ἀναφέρῃ «... *τοὺς μελιρρύτους ποταμοὺς τῆς σοφίας, τοὺς τὴν κτίσιν πᾶσαν θεογνωσίας νάμασι καταρδεύσαντας*». Τὸ περιεργότερον ὅμως εἶναι ὅτι εἰς τὴν ὅλην ὑμνολογίαν ὁ Χρυσόστομος εἶναι ἰδίως ἐκεῖνος, τοῦ ὁποίου ἡ διδασκαλία παραβάλλεται πρὸς ποταμόν [9]. Ἀκόμη δὲ καὶ οἱ ἐγκωμιασταὶ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν τὴν ἰδίαν προτίμησιν δεικνύουν διὰ τὸν Χρυσόστομον [10]. Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἐξηγεῖται, νομίζω, ἂν ἔχῃ τις πρὸ ὀφθαλμῶν ὅτι ὁ Ἰωάννης Εὐχαΐτων, συνθέτων τὴν ὑμνολογίαν τῆς ἑορτῆς, εἶχεν ὑπ' ὄψει του τ' ἀναφερόμενα εἰς τὰς ἀκολουθίας τῆς 13ης Νοεμβρίου καὶ τῆς 27ης Ἰανουαρίου, ὅπου εἴδομεν ὅτι ὁ παραλληλισμὸς τῆς διδασκαλίας τοῦ Χρυσοστόμου μὲ ποταμὸν ἐπαναλαμβάνεται κατὰ κόρον. Ἀπεναντίας, εἰς τὴν ὑμνολογίαν τῆς 25ης Ἰανουαρίου, ὁπότε ἑορτάζεται ἡ μνήμη τοῦ Ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ἡ παραβολὴ τῆς διδασκαλίας του πρὸς ποταμὸν ἢ πρὸς πηγὴν γίνεται σπανιώτερον καὶ ὄχι μὲ τόσην παραστατικότητα,

1 G. Millet ἐν R. A. 1908. I, 173. A. Grabar, La peinture réligieuse en Bulgarie, Paris, 1928, 339.

2 Βλ. Μηναῖον Ἰανουαρίου, εἰς τὰς 30. Ὁ παλαιὸς Συναξαριστής, συντεθεὶς εἰς ἐποχὴν ἀρχαιοτέραν, δὲν ἀναγράφει τὴν ἑορτὴν ταύτην. Εἰς τοὺς Συναξαριστὰς τοῦ Μαργουνίου καὶ τοῦ Νικοδήμου ἔχει χρησιμοποιηθῆ τὸ κείμενον τοῦ Μηναίου μεταφρασμένον εἰς τὴν δημοτικήν. Τοῦτο μετέφρασεν ἐκ νέου ἀπὸ τὸ Μηναῖον ὁ Κ. Δουκάκης, Μέγας Συναξαριστής, Ἰανουάριος, 641 κ. ἑξ.

3 Πρβ. καὶ Migne, P. G. 29. 1, σ. CCCLXXXIX κ. ἑξ.

4 Migne, P. G. 120, 1135 κ. ἑξ.

5 Βλ. καὶ Κ. Δυοβουνιώτην εἰς τὴν Ἐπετηρίδα τῆς Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν, 10, 1933, 55, σημ. 1.

6 Migne, P.G. 120, 1182 κ. ἑξ. ΠΕ'.

7 Γεδεών, Ἑορτολόγιον, 66.

8 Krumbacher, ἔνθ' ἀν. II, 682.

9 Πρβ. τοὺς στίχους εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ εἰς τὸ Μηναῖον Συναξαρίου:

Μιμούμενος δὲ τὴν ῥοὴν τῶν ὑδάτων,
ὁ καρδίαν τε καὶ στόμα χρυσοῦς μόνος,
τοὺς ἐκτακέντας ἐκ παθῶν ἀναψύχει.

Ἐπίσης τὸ τροπάριον τῆς Δ' Ὠδῆς. Μηναῖον Ἰανουαρίου, ἔκδ. Βενετίας, 1873, 250 Β.

10 Φιλόθεος Κ/ως παρὰ Migne, P. G. 154, 797: «... *νῦν δὲ ποταμοὶ μὲν θεολογίας ἐκ τοῦ Χριστοῦ* (ἴσως *χρυσοῦ*) *στόματος καὶ τῆς αὐτοῦ* (τοῦ Χρυσοστόμου) *θεολόγου γλώττης ἀνέβλυσαν, καὶ πᾶσαν ἐπότισαν τὴν γῆν...*».

ὅπως διὰ τὸν Χρυσόστομον. Τέλος, εἰς τὴν ὑμνολογίαν τῆς 1ης Ἰανουαρίου, ἐπετείου τοῦ Ἁγ. Βασιλείου, ἅπαξ μόνον ἐξυμνεῖται ὁ ἱεράρχης ὡς «*Ὀρθοδοξίας τῇ Ἐκκλησίᾳ βλύσας διδάγματα*» [1].

Ὁ Ἰωάννης Εὐχαΐτων ὅμως, ἂν καὶ εἰς τὸ ἐπίγραμμά του εἰς τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχας λέγει διὰ τὸν ἑαυτόν του ὅτι:

Ταύτην ἀμοιβὴν τοῖς διδασκάλοις νέμει,
εὔνους μαθητής, οἰκέτης Ἰωάννης [2].

ἐν τούτοις φαίνεται δεικνύων μεγαλυτέραν συμπάθειαν πρὸς τὸν Χρυσόστομον, τοῦ ὁποίου ἔφερε καὶ τὸ ὄνομα. Ταύτην μαρτυροῦσι τὰ ἐπιγράμματα, τὰ ὑπ' αὐτοῦ, ὡς

Α. Β. Γ.

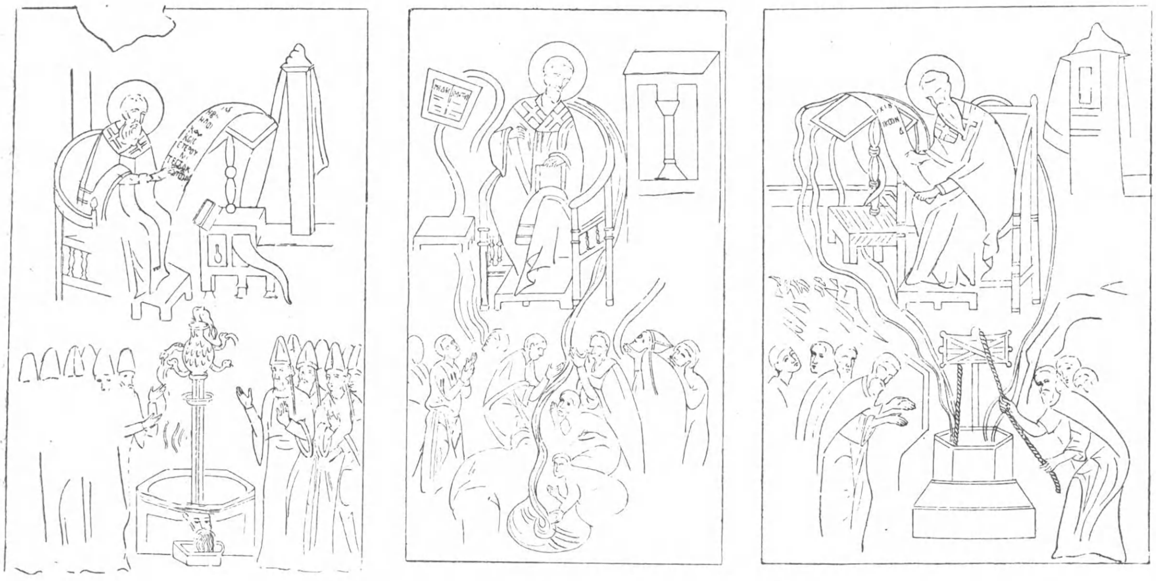

Εἰκ. 10. Τοιχογραφία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀφεντικοῦ Μυστρᾶ.

εἴδομεν, συντεθέντα εἰς ἐπεισόδια τοῦ βίου τοῦ ἱεράρχου τούτου. Ἴσως λοιπὸν καὶ τὸ στοιχεῖον αὐτὸ νὰ μὴ εἶναι ξένον μὲ τὴν παραβολὴν τῆς διδασκαλίας τοῦ Χρυσοστόμου κατὰ προτίμησιν πρὸς ποταμόν.

Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ὡς πηγῶν τῆς σοφίας. Αἱ δύο παλαιότεραι, μέχρι τοῦδε τοὐλάχιστον, γνωσταὶ παραστάσεις εἶναι, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, ἀφ' ἑνὸς μὲν αἱ τοιχογραφίαι εἰς τὸ ΝΑ παρεκκλήσιον τῆς Παναγίας τοῦ Βροντοχίου (Ἀφεντικοῦ) τοῦ Μυστρᾶ καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ μικρογραφία τοῦ Σερβικοῦ Ψαλτηρίου τοῦ Μονάχου.

Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἀφεντικοῦ εἰς τὸν Μυστρᾶν **(εἰκ. 10)** [3], γενόμεναι περὶ τὸ 1366 [4], μᾶς παρέχουν τὴν πληρεστέραν ἀνάπτυξιν τοῦ θέματος. Αὗται σχετίζονται

1 Μηναῖον Ἰανουαρίου, ἔκδ. Βενετίας, 1873, 4 Α.
2 Migne, P.G. 120, 1136 ΙΖ'.
3 Millet, Mistra, πίν. 103. 2—4.
4 Εἰς τὸ παρεκκλήσιον σῴζεται διὰ χρώματος τὸ μονόγραμμα τοῦ ἀρχιμανδρίτου, πρωτοσυγγέλλου καὶ ἡγουμένου Κυπριανοῦ. G. Millet, ἐν B.C.H. 23, 1899, σ. 120, ἀριθ. IX. Ὁ Κυπριανὸς εὑρίσκετο «ἀρτίως» ἡγούμενος κατὰ τὸ 1366. Miklosich—Müller, Acta et diplomata, I, 480.

μὲ σειρὰν παραστάσεων ἐκεῖ εὑρισκομένων καὶ ἀναφερομένων εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Εὐχαΐτων καθιέρωσιν τῆς ἑορτῆς τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, συμφώνως πρὸς τὴν διήγησιν τοῦ Μηναίου [1], αἱ ὁποῖαι ὅμως δὲν πρόκειται νὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐνταῦθα. Μεταξὺ τῶν τριῶν εἰκόνων τοῦ Ἀφεντικοῦ, αἱ ὁποῖαι παριστάνουν τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχας ὡς Πηγὰς τῆς σοφίας, ὁ Χρυσόστομος (εἰκ. 10 B) [2] εἰκονίζεται καθήμενος κατενώπιον, μὲ πινακίδα εἰς τὴν χεῖρα, ἕτοιμος νὰ γράψῃ. Ὁ τύπος οὗτος τοῦ Χρυσοστόμου καθημένου κατενώπιον δὲν εἶναι δημιούργημα τοῦ ζωγράφου τοῦ Ἀφεντικοῦ. Τὸν εὑρίσκομεν ἤδη τὸν 11ον αἰῶνα εἰς μίαν μικρογραφίαν τοῦ κώδ. 224 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων περιέχοντος τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου καὶ τὴν Ἀποκάλυψιν μὲ ἑρμηνείας τοῦ Χρυσοστόμου, Οἰκουμενίου καὶ Θεοδωρήτου. Ἐκεῖ ὁ Χρυσόστομος κάθηται κατενώπιον πρὸ ἀναλογίου, χαμηλότερον δὲ παρίστανται καθήμενοι ὁ Οἰκουμένιος καὶ ὁ Θεοδώρητος [3]. Ἀξία παρατηρήσεως ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ἡ εἰς τὸ ἐπὶ τοῦ ἀναλογίου τοῦ Χρυσοστόμου βιβλίον φράσις: «*Ὁ νοητὸς Εὐφράτης*» [4], ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἄσχετος μὲ τὸν παραλληλισμὸν τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ πρὸς ποταμόν.

Ἐπανερχόμενοι εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Ἀφεντικοῦ, παρατηροῦμεν ὅτι οἱ κρουνοί, ἀναβλύζοντες ὄχι ἀπὸ τὸ ἀναλόγιον μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν θρόνον τοῦ Χρυσοστόμου, σχηματίζουσιν εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς συνθέσεως λίμνην, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀντλεῖ ὅμιλος μοναχῶν [5]. Ὁ Χρυσόστομος παρίσταται ὄχι μὲ μοναχικὸν ἔνδυμα, ἀλλὰ μὲ ἀρχιερατικὴν στολήν. Τοῦτο ὅμως δὲν ὀφείλεται εἰς νεωτερισμὸν τοῦ ζωγράφου. Τὴν ἀρχιερατικὴν στολὴν ἐπέβαλεν αὐτὸ τοῦτο τὸ θέμα. Τὸν Χρυσόστομον ἄλλωστε μὲ ἀρχιερατικὴν στολὴν εἰς τὴν σύνθεσιν ταύτην εὕρομεν ἤδη εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Ἀμβροσιανοῦ κώδικος. Πλὴν λοιπὸν τῆς παραστάσεως τοῦ Χρυσοστόμου καθημένου κατενώπιον, τὴν ὁποίαν ἄλλωστε ἐπέβαλεν ἡ εἰς τὸ μέσον, μεταξὺ τῶν δύο ἄλλων ἱεραρχῶν, θέσις του, καὶ τῆς ὅλης διατάξεως τῆς συνθέσεως εἰς δύο ζώνας, ἀντὶ τῆς κατὰ παράταξιν, ὅπως μέχρι τοῦδε τὴν ἐγνωρίσαμεν, οὐδὲν ἄλλο νέον στοιχεῖον παρουσιάζει ἡ τοιχογραφία. Δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ ἴδιον καὶ μὲ τοὺς ἑτέρους δύο ἱεράρχας. Ὁ Ἅγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος (εἰκ. 10 A) [6] εἰκονίζεται πλαγίως γράφων εἰς μακρὸν εἰλητάριον, τὸ ὁποῖον στηρίζεται ἐπὶ ἀναλογίου. Κρουνοὶ δὲν εἰκονίζονται οὐδαμοῦ. Εἰς τὸ κάτω ὅμως μέρος τῆς συνθέσεως παρίσταται κρήνη μὲ ἀναβρυτήριον φέρον εἰς τὸ ἄνω μέρος σφαῖραν ἢ κῶνον πίτυος μὲ στόμια ὑπὸ μορφὴν ὄφεων, ἀπὸ τοῦ στόματος τῶν ὁποίων ρέει τὸ ὕδωρ. Ἑκατέρωθεν τοῦ ἀναβρυτηρίου δύο ὅμιλοι ἀνδρῶν μὲ ράσον καὶ κωνοειδῆ πῖλον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, ἐνθυμίζοντες τοὺς παριστανομένους εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου, συλλέγουσι τὸ ἐκ τῶν κρουνῶν ρέον ὕδωρ. Εἰς τὴν σύνθεσιν αὐτὴν ἔχομεν δύο χωριστὰ θέματα σχεδὸν οὐδόλως μεταξύ των συνδεόμενα. Ἔχομεν δηλαδὴ ἀφ' ἑνὸς τὸν Ἅγ. Γρηγόριον γράφοντα καὶ ἀφ' ἑτέρου τοὺς δύο ὁμίλους ἀντλοῦντας ἀπὸ τὴν εἰς τὸ μέσον αὐτῶν κρήνην. Διὰ τὴν παράστασιν τοῦ Ἁγ. Γρηγο-

1 Millet, Mistra, πίν. 103, 5-6.

2 Millet, Mistra, 103. 3.

3 Omont, Miniatures, πίν. CI. 2.

4 Omont, ἔνθ. ἀν. Ἐπεξηγηματικὸν κείμενον τῶν πινάκων, σ. 49. Εἰς τὴν φωτοτυπίαν αὕτη ἐλάχιστα εἶναι ὁρατή.

5 Ὁ εἰς τὸ δεξιὸν μέρος εἰκονιζόμενος μὲ μανδύαν καὶ εἶδος τιάρας εἰς τὴν κεφαλὴν νομίζω ὅτι ὀφείλεται εἰς παρανόησιν τοῦ σχεδιαστοῦ. Πρόκειται πιθανώτατα περὶ μοναχοῦ φέροντος κουκούλλιον.

6 Millet, Mistra, πίν. 103. 2.

ρίου γράφοντος ὁ τεχνίτης τοῦ Ἀφεντικοῦ ἐχρησιμοποίησε ὑπάρχοντα ἤδη πρότυπα, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸ ἀρχαιότατον εἶναι ἴσως ὁ περίφημος κώδ. 510 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, γραφεὶς μεταξὺ τῶν ἐτῶν 880 καὶ 886 [1]. Ἀλλὰ καὶ ἡ κρήνη μὲ τὸ ἀναβρυτήριον συνδέεται πρὸς τὰς εἰκόνας τοῦ Γρηγορίου. Εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Σιναϊτικοῦ κώδ. 339, περιέχοντος τοὺς λόγους τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, εὑρίσκομεν εἰκονιζομένους δύο ἀναλόγου ὁπωσδήποτε μορφῆς κρήνας εἰς τὸ ὑπὸ τοὺς πόδας τοῦ γράφοντος ἱεράρχου οἰκοδόμημα [2]. Τὰ στοιχεῖα λοιπὸν τῆς συνθέσεως ὑπῆρχον. Ὁ τεχνίτης τοῦ Ἀφεντικοῦ τὰ συνήνωσε, προσθέσας ἑκατέρωθεν τῆς κρήνης καὶ τοὺς δύο ὁμίλους τῶν κληρικῶν καὶ ψαλτῶν, τοὺς ὁποίους ἐδανείσθη ἀπὸ παράστασιν τοῦ Χρυσοστόμου ὡς Πηγῆς τῆς σοφίας ἀνάλογον ἐντελῶς πρὸς τὴν εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου. Ἡ οὕτω ὅμως σχηματισθεῖσα σύνθεσις, πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ, ὅτι δὲν παρουσιάζει τὴν ἑνότητα, τὴν ὁποίαν εἴδομεν εἰς τὴν παράστασιν τοῦ Χρυσοστόμου. Ἐπισταμένη ὀλίγον ἐξέτασις δεικνύει ὅτι οὐδεὶς σύνδεσμος ὑπάρχει μεταξὺ τῶν ἀπαρτιζόντων αὐτὴν μερῶν.

Καθ᾽ ὅμοιον τρόπον πλαγίως, κατ᾽ ἀντίθετον ὅμως διεύθυνσιν, εἰκονίζεται καθήμενος καὶ γράφων ἐπίσης ὁ Ἅγ. Βασίλειος (εἰκ. 10 Γ) [3]. Οὗτος, ὡς πρὸς τὴν ὅλην παράστασιν, ἀποτελεῖ τὸ ἀντίστοιχον τοῦ Γρηγορίου. Ἀπὸ τοῦ πρὸ αὐτοῦ ἀναλογίου ἐξορμῶσι κρουνοί, οἱ ὁποῖοι συρρέουν ἐντὸς φρέατος εὑρισκομένου εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς συνθέσεως. Μοναχοί, ἑκατέρωθεν τοῦ φρέατος, ἀντλοῦσιν ἐξ αὐτοῦ ὕδωρ μὲ κάδον μὴ φαινόμενον, τοῦ ὁποίου ὅμως βλέπει τις τὸ σχοινίον κυλιόμενον ἐπὶ ξυλίνου κυλίνδρου. Καὶ ἐδῶ ἔχομεν δύο θέματα συνδεόμενα χαλαρώτατα μεταξύ των καὶ προερχόμενα ἀπὸ διάφορα πρότυπα. Τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγ. Βασιλείου γράφοντος ὁ τεχνίτης τοῦ Ἀφεντικοῦ ἀντέγραψεν ἐκ παλαιοτέρας τοιαύτης. Εἰς τὸν κώδ. 510 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, ὅπου εὕρομεν τὸ παλαιότερον παράδειγμα τοῦ Ἁγ. Γρηγορίου γράφοντος, ὑπάρχει ὁμοίως καὶ ἡ εἰκὼν τοῦ Ἁγ. Βασιλείου εἰκονιζομένου κατὰ τρόπον πολὺ ἀνάλογον [4]. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ φρέαρ, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὸ κέντρον τῆς κάτωθεν τοῦ Ἁγ. Βασιλείου παραστάσεως, καὶ τὸν ξύλινον κύλινδρον, τὸν χρησιμεύοντα ἀντὶ τροχαλίας διὰ τὴν ἀνέλκυσιν τοῦ κάδου, τὰ πρότυπα ἦσαν ἄφθονα. Τὸ φρέαρ δηλαδὴ ὑπάρχει ἀπαραιτήτως εἰς τὴν σκηνὴν τῆς συναντήσεως τοῦ Ἰησοῦ μὲ τὴν Σαμαρείτιδα, θέμα συνηθέστατον εἰς τὰς τοιχογραφίας καὶ τὰ ἱστορημένα Εὐαγγέλια. Εἰς τὰς παραστάσεις αὐτὰς ὑπεράνω τοῦ φρέατος ὑπάρχει πολὺ συχνὰ καὶ ὁ ξύλινος κύλινδρος, ὅπως δεικνύουν πολλαὶ μικρογραφίαι Εὐαγγελίων [5], ἀναλόγους τῶν ὁποίων εἶχεν ἀσφαλῶς πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ ζωγραφήσας τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Ἀφεντικοῦ.

1 Omont, ἔνθ' ἀν. LV. Προχείρως καὶ εἰς τὴν Ἐπετηρ. τῆς Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν, 16, 1940, σ. 132, εἰκ. 2, ὅπου καὶ ἄλλα παραδείγματα εἰκόνων τοῦ Γρηγορίου γράφοντος.

2 Ἐπετηρὶς Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν, ἔνθ' ἀν. σ. 129, εἰκ. 1.

3 Millet, Mistra, πίν. 103. 4.

4 Omont, ἔνθ' ἀν. πίν. XXXIb.

5 Βλ. π. χ. τὸν κώδ. 510 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθ. τῶν Παρισίων: Omont, ἔνθ. ἀν. πίν. XXXIX. 2, τὸν ὑπ' ἀριθ. 54 τῆς ἰδίας Βιβλιοθήκης: Omont, πίν. XCVI, 27, ὡς καὶ τὸν κώδ. ὑπ' ἀριθ. 74: [H. Omont], Evangiles avec peintures du XIe siècle, Paris, [1908], II, πίν. 150b, 151a. Βλ. ἐπίσης τὸν κώδ. 105 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Λένινγραδ: E. Cadman—H. Willoughby, The Four Gospels of Karahissar, Chicago, 1936 II, πίν. CXIX.

Ἡ μικρογραφία τοῦ Σερβικοῦ Ψαλτηρίου τοῦ Μονάχου (εἰκ. 11)[1], ἀνήκοντος εἰς τὰ τέλη τοῦ 14^{ου} ἢ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 15^{ου} αἰῶνος[2], παριστάνει εἰς δύο ζώνας, ἄνω τὸν Γρηγόριον καὶ τὸν Βασίλειον, κάτω δὲ τὸν Χρυσόστομον. Καὶ οἱ τρεῖς εἰκονίζονται ἐνώπιον ἀναλογίου, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ρέουσι κρουνοί. Πρὸ τοῦ Γρηγορίου καὶ τοῦ Βασιλείου ἵστανται ἄνθρωποι μὲ πλουσίας στολὰς καὶ ὑψηλοὺς σκούφους, Τούτους, βοηθούμενοι ἀπὸ τὰς ἀναλόγους μορφὰς ἐπὶ τῆς εἰκόνος Λοβέρδου, καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς εἰκονιζομένους μὲ ὁμοίως πολυτελεῖς στολὰς εἰς παραστάσεις οἴκων τοῦ Ἀκαθίστου ὕμνου μεταξὺ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Μονῆς τοῦ Μάρκου παρὰ τὰ Σκόπια[3], δυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν ὡς ψάλτας. Πρὸ τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τὴν κάτω ζώνην εἰκονίζεται διπλῆ σειρὰ μοναχῶν, οἱ ὁποῖοι πίνουν γονυπετεῖς ἀπὸ τὸν πλατὺν ποταμὸν τὸν ἐκρέοντα ἐκ τοῦ ἀναλογίου. Ὅ,τι κάμνει ἰδιαιτέραν ἐντύπωσιν εἰς τὴν μικρογραφίαν αὐτὴν εἶναι ἡ ἔκτασις, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει τὸ θέμα, ὅσον ἀφορᾷ τὸν Χρυσόστομον, καὶ τὸ ἐντελῶς σχηματικὸν καὶ ὑποτυπῶδες τῶν ποταμῶν εἰς τοὺς δύο ἄλλους Ἱεράρχας. Εἶναι δηλαδὴ φανερὸν ὅτι ἡ ἀπεικόνισις τῶν δύο τούτων Ἱεραρχῶν, τοῦ Γρηγορίου καὶ τοῦ Βασιλείου, ἔγιναν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς παραστάσεως τοῦ Χρυσοστόμου.

Εἰκ. 11. Μικρογραφία τοῦ Σερβικοῦ Ψαλτηρίου τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μονάχου.

Τὰ δύο παλαιότερα μέχρι τοῦδε, ὡς εἴπομεν, γνωστὰ παραδείγματα τῆς παραστάσεως τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ὡς Πηγῶν τῆς σοφίας, τὰ ὁποῖα ἀνωτέρω ἐξητάσαμεν ἡ τοιχογραφία δηλαδὴ τοῦ Ἀφεντικοῦ εἰς τὸν Μυστρᾶν καὶ ἡ μικρογραφία τοῦ Σερβικοῦ Ψαλτηρίου τοῦ Μονάχου, μᾶς βοηθοῦν νὰ ἐννοήσωμεν πῶς ἐσχηματίσθησαν αἱ

1 Strzygowski, Serbische Psalter, πίν. XVII. 36. Πρβ. καὶ σ. 34.

2 Strzygowski, ἔνθ' ἀν. 112 κ. ἑξ.

3 Mirković— Tatić, Маркоб манастир, σ. 46, εἰκ. 49, σ. 49, εἰκ. 52.

εἰκόνες αὗται. Εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Μυστρᾶ ἡ μόνη σύνθεσις, ἡ παρουσιάζουσα πλήρη διαύγειαν νοήματος καὶ πραγματικὴν ἑνότητα μεταξὺ τοῦ καθημένου ἱεράρχου καὶ τῶν κάτωθεν αὐτοῦ μορφῶν, εἶναι ἡ τοῦ Χρυσοστόμου. Ὁ ποταμός, ὁ ἐκρέων ἐκ τοῦ θρόνου καὶ τοῦ ἀναλογίου τοῦ ἱεράρχου, τὸν συνδέει κατὰ τρόπον φυσικὸν μὲ τοὺς πίνοντας μοναχοὺς τοῦ κάτω μέρους τῆς συνθέσεως. Εἰς τὴν εἰκόνα ὅμως τοῦ Βασιλείου ἡ σύνδεσις αὕτη τῶν δύο μερῶν, τοῦ γράφοντος δηλαδὴ ἱεράρχου καὶ τῶν ἐκ τοῦ φρέατος ἀντλούντων μοναχῶν, εἶναι ἐντελῶς τεχνιτή. Ἐξ ἄλλου ἡ εἰσροὴ τοῦ ποταμοῦ ἐντὸς φρέατος καὶ ἡ ἐξ αὐτοῦ ἄντλησις μὲ κάδον εἶναι ἔξω πάσης πιθανότητος καὶ πραγματικότητος. Εἶναι φανερὸν ὅτι ἐδῶ ὁ τεχνίτης ἠθέλησε νὰ συνθέσῃ παράστασιν ἀντίστοιχον πρὸς τὴν εἰκόνα τοῦ Χρυσοστόμου. Πρέπει ὅμως νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ φρέατος, εἰς τὸ ὁποῖον εἰσρέουν οἱ ποταμοί, δὲν ἦτο πολὺ ἐπιτυχής, ἐκτὸς ἐὰν μὲ τὸ φρέαρ ἤθελεν ὁ ζωγράφος νὰ συμβολίσῃ τὸ βάθος τῶν νοημάτων τοῦ Βασιλείου. Τέλος, εἰς τὴν παράστασιν τοῦ Γρηγορίου, κάθε σύνδεσμος μεταξὺ τοῦ ἱεράρχου καὶ τῶν ἑκατέρωθεν τῆς κρήνης εἰκονιζομένων ἐλλείπει. Πρόκειται δηλαδὴ περὶ ἁπλῆς παραθέσεως δύο θεμάτων, τοῦ ἑνὸς κάτω τοῦ ἄλλου. Εἰς τὸ Σερβικὸν Ψαλτήριον τοῦ Μονάχου, ὅπως εἴδομεν, ἡ παράστασις τῶν ἐκ τοῦ ἀναλογίου ἐξερχομένων κρουνῶν εἶναι, διὰ τὸν Γρηγόριον καὶ τὸν Βασίλειον, ἐντελῶς ὑποτυπώδης. Ἀπεναντίας, εἰς τὴν παράστασιν τοῦ Χρυσοστόμου. ὑπάρχει πλήρης σύνθεσις μὲ πλάτος καὶ ὀργανικὴν ἑνότητα τῆς ὁποίας τὸ νόημα γίνεται ἀμέσως καταληπτὸν εἰς τὸ πρῶτον βλέμμα.

Οὕτω, ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐξάγονται μερικὰ θετικά, ὡς νομίζω, συμπεράσματα. Ἡ μόνη δηλαδὴ μέχρι τοῦ 14ου αἰῶνος ὑπάρχουσα εἰκὼν ἱεράρχου ὡς Πηγῆς τῆς σοφίας ἦτο ἡ τοῦ Χρυσοστόμου. Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς εἰκόνος ταύτης ἐδημιουργήθησαν, κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα, αἱ παραστάσεις τῶν δύο ἄλλων ἱεραρχῶν, τοῦ Γρηγορίου καὶ τοῦ Βασιλείου, ὡς Πηγῶν τῆς σοφίας. Διὰ τὴν δημιουργίαν τῶν παραστάσεων τῶν δύο τούτων ἱεραρχῶν ἐχρησιμοποιήθησαν αἱ εἰκόνες αὐτῶν γραφόντων, τὰς ὁποίας εἴδομεν ὑπαρχούσας τὸν 9ον ἤδη αἰῶνα. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι αἱ εἰκόνες αὐταὶ τῶν δύο ἱεραρχῶν γραφόντων προέρχονται ἀπὸ παλαιότατα πρότυπα εἰκονίζοντα αὐτοὺς ὡς Πηγὰς τῆς σοφίας. Τὴν ὑπόθεσιν αὐτὴν φαίνεται κάμνων ὁ Grabar [1]. Ἔχων ὅμως ὑπ' ὄψει του τὴν εἰκόνα τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τὴν ἀνωτέρω περιγραφεῖσαν μικρογραφίαν τοῦ Ἀμβροσιανοῦ κώδικος, τὴν ὁποίαν ἐγνώριζεν ἀπὸ τὴν περιγραφὴν τοῦ Rêdin, ὁμολογεῖ ὅτι τὸ παλαιότερον διασωθὲν μνημεῖον δὲν ἀνέρχεται πέραν τοῦ 11ου αἰῶνος. Ἡ ἀνωτέρω γενομένη λεπτομερὴς ἐξέτασις ἀπέδειξε, νομίζω, ἐπαρκῶς ὅτι πρὸ τοῦ 11ου αἰῶνος οὔτε ἡ παράστασις τοῦ Χρυσοστόμου ὡς Πηγῆς τῆς σοφίας εἶχε δημιουργηθῇ, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ ἀπεικόνισις τῶν δύο ἄλλων Ἱεραρχῶν εἰς τὸ ἴδιον θέμα ἦτο ἄγνωστος πρὸ τοῦ 14ου αἰῶνος. Μὲ βάσιν λοιπὸν τὰς προϋπαρχούσας εἰκόνας τῶν δύο ἄλλων Ἱεραρχῶν γραφόντων καὶ κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ Χρυσοστόμου ὡς Πηγῆς τῆς σοφίας ἐδημιουργήθησαν καὶ αἱ παραστάσεις τοῦ Γρηγορίου καὶ τοῦ Βασιλείου εἰς τὸ ἴδιον θέμα. Ἀλλά, ὡς εἴδομεν, αἱ συνθέσεις αὗται, γενόμεναι ἐκ τῶν ἐνόντων, δὲν παρουσιάζουν τὴν ἑνότητα τὴν παρατηρουμένην εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ Χρυσοστόμου·

1 Grabar, ἔνθ' ἀν. 278.

Τὸ φαινόμενον τοῦτο εἶναι ἀκριβῶς ἀντίστοιχον τοῦ παρατηρουμένου εἰς τὴν ὑμνολογίαν. Καὶ ἐκεῖ εἴδομεν ὅτι κατὰ τὴν 30ην Ἰανουαρίου αἱ παρομοιώσεις τῆς διδασκαλίας πρὸς ποταμὸν εἶναι ἀφθονώτεραι διὰ τὸν Χρυσόστομον. Τοῦτο δὲ προέρχεται, διότι καὶ εἰς τὴν ὑμνολογίαν τῶν ἑορτῶν εἰς μνήμην τοῦ Χρυσοστόμου τὸ θέμα τοῦτο ἐπαναλαμβάνεται κατὰ κόρον, ἐνῷ εἰς τὰς ἑορτὰς τῶν δύο ἄλλων Ἱεραρχῶν μόλις ἐμφανίζεται.

Κατὰ ταῦτα, ἡ μόνη πραγματικὴ σύνθεσις τῆς Πηγῆς τῆς σοφίας ἐδημιουργήθη διὰ τὸν Χρυσόστομον. Αὕτη, βασιζομένη καὶ εἰς τὴν ὑμνολογίαν καὶ εἰς τὴν φήμην τοῦ Χρυσοστόμου ὡς ἑρμηνευτοῦ, ἀπετελέσθη ἀρτιώτατα ἀπὸ τὸν ζωγράφον, ὁ ὁποῖος πρῶτος τὴν ἐδημιούργησεν. Ἄλλωστε, ὡς εἴδομεν, οὗτος ἐπεξέτεινε θέμα προϋπάρχον, τὴν εἰκόνα δηλαδὴ τοῦ Χρυσοστόμου γράφοντος καθ᾽ ὑπαγόρευσιν τοῦ Παύλου. Τοῦτο δὲ ἀκριβῶς τὸ θέμα εἶναι ὁ πυρὴν τῆς ὅλης συνθέσεως. Τέλος, ὅτι ἡ πραγματικὴ Πηγὴ τῆς σοφίας ἀναφέρεται εἰς τὸν Χρυσόστομον, ἀποδεικνύουν αἱ μεμονωμέναι αὐτοῦ παραστάσεις καὶ ὅταν ἀκόμη, τὸν 14ον αἰῶνα, τὸ θέμα τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ὡς Πηγῶν τῆς σοφίας εἶχεν ἤδη δημιουργηθῆ καὶ διαδοθῆ.

Ἐκτὸς τῆς εἰκόνος τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου, ἡ ὁποία εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα παλαιοτέρα τῆς δημιουργίας καὶ διαδόσεως τοῦ θέματος τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, ἔχομεν ὡς παράδειγμα τὴν ἀνωτέρω παρατεθεῖσαν τοιχογραφίαν τοῦ 1543 εἰς τὸν ναΐσκον τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἐπὶ τῆς νησῖδος τῆς λίμνης τῶν Ἰωαννίνων, ὅπου δὲν εἰκονίζονται οἱ δύο ἄλλοι ἱεράρχαι (εἰκ. 9). Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐμμονὴ εἰς τὴν ἀπεικόνισιν, καὶ μετὰ τὸν 14ον αἰῶνα, τοῦ ἐπεισοδίου τοῦ Χρυσοστόμου μὲ τὸν Παῦλον ὁμοῦ μὲ τὴν Πηγὴν τῆς σοφίας, ὄχι μόνον εἰς τὰς μεμονωμένας εἰκόνας, ὅπως ἡ τοῦ Ἁγ. Νικολάου, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς παραστάσεις τοῦ Χρυσοστόμου μετὰ τῶν δύο ἄλλων ἱεραρχῶν ὡς Πηγῶν τῆς σοφίας, ὅπως παραδείγματος χάριν, εἰς τὸ Πογάνοβο τῆς Βουλγαρίας, κατὰ τὸ 1500 [1], δεικνύει πόσον οἱ ζωγράφοι εἶχον συνείδησιν ὅτι ἡ πραγματικὴ εἰκὼν τῆς Πηγῆς τῆς σοφίας ἦτο ἡ τοῦ Χρυσοστόμου.

Ἡ ἐξέτασις τῆς εἰκόνος τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου μᾶς ἔφερεν εἰς τὴν ἔρευναν τῶν πηγῶν καὶ τῆς ἐξελίξεως ἑνὸς ἀπὸ τὰ παραδοξότερα θέματα τῆς βυζαντινῆς εἰκονογραφίας. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ θέμα τοῦτο ἀνήκει εἰς κύκλον ξένον πρὸς τὴν εἰκονογράφησιν τῆς Π. καὶ Κ. Διαθήκης εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἀφορμὴ τῶν μεγάλων καὶ πολλάκις ἀνυπερβλήτων δυσχερειῶν, τὰς ὁποίας ἡ ἔρευνα τῶν παραστάσεων αὐτοῦ παρουσιάζει. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Π. καὶ Κ. Διαθήκην, οὐδεμία σχεδὸν προεργασία διὰ τὰ θέματα ταῦτα ἔχει ἀκόμη γίνει, αἱ δὲ περισσότεραι ἀπεικονίσεις αὐτῶν, εἰς τοὺς τοίχους τῶν ἐκκλησιῶν ἢ εἰς τὰς σελίδας τῶν χειρογράφων εἶναι ἀκόμη ἀδημοσίευτοι. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν εἰς ἡμᾶς γνωστῶν δημοσιευμένων καὶ ἀνεκδότων μνημείων προσεπαθήσαμεν, κατὰ τὸ δυνατόν, βοηθούμενοι καὶ ἀπὸ τὰ κείμενα, νὰ εὕρωμεν τὴν γένεσιν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ περιέργου τούτου θέματος. Ἴσως ἡ δημοσίευσις καὶ ἄλλων, ἀνεκδότων ἀκόμη, μνημείων νὰ ἐπιφέρῃ μεταβολὰς εἰς τὰς λεπτομερείας τῆς προκειμένης μελέτης.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

1 Grabar, ἔνθ᾽ ἀν. Λεύκωμα, πίν. LVII, ἄνω ζώνη. Ὁ Γρηγόριος εἰς τὸν πίν. LIX, ἄνω ζώνη. Κείμενον, σ. 338.

Ὁ Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος μετὰ τοῦ Παύλου. Συλλογὴ Δ. Λοβέρδου. Ἀθῆναι.

ΑΡΓΥΡΑ ΠΙΝΑΚΙΑ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΠΕΝΑΚΗ

Συμβολὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Τορευτικὴν

ΥΠΟ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ

Ἡ βυζαντινὴ τορευτική, παράλληλος πρὸς τὰς ἄλλας ἐκδηλώσεις τῆς Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας, ἀποτελεῖ σοβαρὸν κλάδον, ὁ ὁποῖος μέχρι τινός, ἂν ὄχι παρεμπιπτόντως, πάντως οὐχὶ μετὰ τῆς προσηκούσης ἐμβριθείας καὶ τῆς ἀναλόγου προσοχῆς ἐξητάσθη.

Τελευταίως μόνον καὶ ἐξ ἀφορμῆς τυχαίων τινῶν εὑρημάτων ἐν Ἀντιοχείᾳ, Αἰγύπτῳ, Κύπρῳ καὶ ἰδιαιτέρως ἐν Ρωσίᾳ ἐστράφη ἡ προσοχὴ τῆς ἐπιστήμης πρὸς τὴν τορευτικήν, ἥτις οὐχὶ μόνον ἀπὸ ἀπόψεως τεχνοτροπικῆς πολλὰ πληροφορεῖ ἀλλὰ καὶ εἰκονογραφικῶς τὰ μέγιστα πλουτίζει τὴν Χριστιανικὴν καὶ Βυζαντινὴν Ἀρχαιολογίαν [1].

Οὕτω μέχρι πρό τινος δὲν ἐγνωρίζομεν εἰμὴ θρησκευτικὰς παραστάσεις ἐπὶ ἔργων τορευτικῆς, μετὰ τὰς ἀνακαλύψεις ὅμως κυρίως τῆς νοτίου Ρωσίας ἔχομεν ἐξαιρετικὴν ποικιλίαν εἰς θέματα, εἰλημμένα εἴτε ἐκ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μυθολογίας εἴτε ἐκ τῆς καθ᾽ ἡμέραν ζωῆς. Ἀλλὰ καὶ τεχνοτροπικῶς, λόγῳ τῆς προσωπικότητος, τοῦ τόπου προελεύσεως τῶν καλλιτεχνῶν, τῶν ρευμάτων τῆς ἐποχῆς, τῆς ὑπὸ ἐπεξεργασίαν ὕλης, εἶναι ἐξαιρετικῶς σπουδαῖα τὰ συμπεράσματα, τὰ προκύπτοντα ἐκ τῆς συστηματικῆς μελέτης τῆς τορευτικῆς διὰ τὴν χριστιανικὴν καὶ βυζαντινὴν τέχνην.

Τὸ Μουσεῖον Μπενάκη κατέχει σειρὰν ἀργυρῶν πινακίων, κοσμικὸν καὶ ἐκκλησιαστικὸν ἐχόντων χαρακτῆρα καὶ χρῆσιν, ἀδημοσιεύτων εἰσέτι, τὰ ὁποῖα ἕνεκα τῶν παραστάσεων ὡς καὶ τῆς τεχνοτροπίας αὐτῶν ἔχουν ἰδιαιτέραν σημασίαν διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς τορευτικῆς.

Ἐκ τῶν πινακίων τούτων δημοσιεύομεν εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην ἓξ μόνον, ἅτινα κοσμοῦνται διὰ κοσμικῶν παραστάσεων [2].

Ἐκ τοῦ περὶ τὴν κεντρικὴν παράστασιν ἰδιάζοντος διακόσμου αὐτῶν διακρίνομεν τὰ πινάκια ταῦτα εἰς δύο ὁμάδας:

1 O. Bréhier, Les trésors d'argenterie syrienne et l'école artistique d'Antioche, Gaz. BA. 3, 1920, 17 κἑ. Ch. Diehl, L'école artistique d'Antioche et les trésors d' argenterie syrienne, Syria 2, 1924, 85 κἑ. G. Duthuit - F. Volbach-G. Salles, Art byzantin. Paris, 62, πίν. 56. L. Matzulewitsch, Byzantinische Antike. Berlin 1929.

2 Τὰ πινάκια ταῦτα παρεχωρήθησαν ἡμῖν εὐγενῶς πρὸς μελέτην ὑπὸ τοῦ Μουσείου Μπενάκη. Θερμὰς εὐχαριστίας καὶ δημοσίᾳ ἐκφράζομεν πρὸς τὸν κ. Ἀ. Μπενάκην, ὡς καὶ πρὸς τὸν διευθυντὴν τοῦ Μουσείου φίλον κ. Μ. Χατζηδάκην.

ΟΜΑΣ Α΄

Ἡ ὁμὰς Α΄ σύγκειται ἐκ τριῶν διαφόρου μεγέθους πινακίων 1, 2, 3, τὰ ὁποῖα ἔχουν τὸν αὐτὸν σχεδὸν διάκοσμον περὶ τὸν ὀμφαλὸν καὶ δὴ α) ἀστράγαλον, λέσβιον κυμάτιον καὶ φύλλα ἀκάνθου καὶ β) ἀστράγαλον καὶ φύλλα ἀκάνθου.

1) Πινάκιον ἀργυροῦν φέρον ἐν τῷ ὀμφαλῷ τὴν μυθολογικὴν παράστασιν τῆς Ἰνοῦς καὶ τοῦ Μελικέρτου.

Προθήκη 32, ἀρ. 80. Βάρος γραμμ. 647. Διαστάσεις: διάμ. 0,254, ὕψ. 0,046. **Εἰκ. 1, πίν. 1.**

Εἰκ. 1. Ἀργυροῦν πινάκιον Μουσ. Μπενάκη. Ἰνὼ Μελικέρτης.

Τὸ πινάκιον τοῦτο παριστᾷ τὴν τελευταίαν φάσιν τῶν ταλαιπωριῶν τῆς πολυπαθοῦς Ἰνοῦς καὶ τοῦ βρέφους αὐτῆς Μελικέρτου.

Εἰς τὸν ὀμφαλὸν τοῦ πινακίου τούτου καὶ ἐντὸς στεφάνης ἐξ ἀστραγάλου καὶ κυματίου ἐν μετρίῳ ἐκτύπῳ ἀναγλύφῳ παρίσταται ἡ φυγὴ τῆς Ἰνοῦς καὶ τοῦ Μελικέρτου. Ἡ παράστασις ἔχει κίνησιν ἐκ δεξιῶν πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἐπὶ ἰχθυοκενταύρου ἱππεύει ἡ Ἰνὼ φέρουσα χειριδωτὸν πέπλον, ὁ ὁποῖος ἀνεμιζόμενος ἐκ τῆς πρὸς τὰ πρόσω φορᾶς ἀφήνει ἀκάλυπτον ἀπὸ τοῦ ἰσχίου ὅλον τὸν ἀριστερὸν πόδα, ἐνῷ ὁ δεξιὸς εὕρηται χιαστὶ κάτωθεν αὐτοῦ. Τὸ διανοιχθὲν ἐνταῦθα ἱμάτιον καλύπτει μέρος τοῦ σώματος τοῦ ἰχθυοκενταύρου. Ἡ στάσις τῆς Ἰνοῦς ἐπὶ τοῦ θαλασσίου τέρατος εἶναι σχετικῶς βεβιασμένη, διότι ἀπὸ τῆς ὀσφύος καὶ ἄνω παρίσταται κατὰ πρόσωπον ἢ μᾶλλον εἰς στάσιν περίπου τριῶν τετάρτων τῆς ἀντιθέτου πρὸς τὴν ὅλην τῆς παραστά-

σεως φοράν. Ἡ οἰκονομία αὕτη ἐπεβλήθη εἰς τὸν καλλιτέχνην καὶ δι' ἄλλους λόγους καὶ διὰ νὰ παρουσιάσῃ εὐκρινῶς εἰς τὸν θεατὴν τὸν γυμνὸν Μελικέρτην, ὁ ὁποῖος καθήμενος ἐπὶ τῆς ἀγκάλης τῆς μητρὸς θηλάζει ἐκ τοῦ μαστοῦ αὐτῆς. Ἡ θέσις τῆς κεφαλῆς τῆς Ἰνοῦς κατὰ δεξιὸν κρόταφον, ἡ κίνησις τῆς δεξιᾶς αὐτῆς χειρός, δι' ἧς θωπεύει τὴν παρειὰν τοῦ βρέφους της, ἐνῷ ἡ ἑτέρα χεὶρ προασπίζει, οὕτως εἰπεῖν, τὴν κεφαλὴν τοῦ μικροῦ ἀπὸ τὴν πόντιον αὖραν, καὶ οἱ ἐνατενίζοντες πρὸς αὐτὸ μεγάλοι ὀφθαλμοί της ἐκφράζουν ὅλην τὴν μητρικὴν στοργήν.

Ἡ φροντὶς τοῦ ἰχθυοκενταύρου διὰ τὴν ἄμεμπτον ἐκτέλεσιν τῆς ἀποστολῆς αὐτοῦ ἀντικατοπτρίζεται εἰς τὸ πρόσωπον καὶ τὰς κινήσεις τοῦ θαλασσίου τέρατος. Περιετύλιξε τὸ ἰχθυόμορφον καὶ λεπιδωτὸν αὐτοῦ σῶμα, τὸ ἀπολῆγον εἰς οὐρὰν ἐν εἴδει τριαίνης, ἵνα ἀναπαυτικώτερον καὶ ἀσφαλέστερον κάθηνται οἱ ἐπιβάται αὐτοῦ, ἐνῷ στρέφει τὸν ἰσχυρὸν καὶ μυώδη ἀνθρωπόμορφον κορμόν του καὶ τὴν ὑπὸ ὡραίας καὶ πλουσίας κόμης πλαισιουμένην κεφαλήν του πρὸς τὰ ὀπίσω. Εἰς τὴν ἀριστερὰν κρατεῖ τὸ πηδάλιον ἢ τὴν κώπην, ἐνῷ ἡ δεξιὰ καμπτομένη καθορίζει ἴσως τὴν κατεύθυνσιν. Εἰς τοὺς πόδας αὐτοῦ καὶ τῆς Ἰνοῦς, ὡς καὶ εἰς ὅλον τὸν κενὸν κάτω τοῦ συμπλέγματος χῶρον, παρίστανται ἰχθύες καὶ σηπίαι καὶ ὀστρεώδη πρὸς ὑποδήλωσιν τῆς θαλάσσης.

Τὴν περιβάλλουσαν τὴν ὅλην παράστασιν στεφάνην τοῦ ἀστραγάλου ἀκολουθεῖ ἑτέρα τοιαύτη ἐκφυλισμένου λεσβίου κυματίου. Τὴν ἐπίλοιπον ἐπιφάνειαν τοῦ πινακίου μέχρι τῶν ἀναδιπλουμένων χειλέων αὐτοῦ ποικίλλουν συνεχόμενα καὶ ἐσχηματοποιημένα πρόσωπα καὶ ἐγχάρακτα μεγάλα φύλλα ἀκάνθου.

2) Πινάκιον ἀργυροῦν ἔχον ἐν τῷ ὀμφαλῷ παράστασιν τριαινοφόρου ἐρωτιδέως ἐπὶ θαλασσίου τέρατος ἁλιεύοντος.

Προθήκη 32, ἀριθ. 81. Βάρος γραμμ. 190. Διαστάσεις· διάμ. 0,13, ὕψ. 0,025. **Εἰκ. 2.**

Ἐξαιρετικῶς ζωντανὴ καὶ στιγμιαία παρίσταται ἡ σκηνή, καθ' ἣν ἐρωτιδεὺς πτεροφόρος, κρατῶν εἰς τὴν δεξιὰν τρίαιναν καὶ ἱππεύων ἐπὶ θαλασσίου τέρατος, προσπαθεῖ νὰ ἁλιεύσῃ ἢ νὰ φονεύσῃ ἰχθύν, μὴ διακρινόμενον ἐν τῇ παραστάσει.

Ὁ ἐρωτιδεὺς ἔχει τὴν συνήθη σαρκώδη διάπλασιν τοῦ σώματος τῶν ἐρωτιδέων καὶ φέρει ἐπὶ τῶν ὤμων πτερά, τῶν ὁποίων αἱ λεπτομέρειαι - πτίλα καὶ διάταξις αὐτῶν - ἀπεδόθησαν συστηματικῶς καὶ μετ' ἀκριβῆ παρατήρησιν τῆς φύσεως. Ἡ κεφαλή του μόνον, ἥτις ἀπεδόθη ὡς καὶ ὅλον τὸ σῶμα κατὰ κρόταφον, ἐκφεύγει πως τῆς ἐπιμεμελημένης κατασκευῆς τοῦ σώματος. Ἐνῷ δηλ. τὸ σῶμα ἀπεδόθη συμφώνως πρὸς τοὺς φυσιολογικοὺς κανόνας, διὰ τὸ πρόσωπον καὶ γενικῶς διὰ τὴν κεφαλὴν μετεχειρίσθη ὁ καλλιτέχνης τὴν συνοπτικὴν ἀπόδοσιν, ἐκμεταλλευόμενος ἀριστοτεχνικῶς διὰ τὰ ἐπὶ μέρους τὸ φῶς καὶ τὴν σκιάν, τὰ ὁποῖα ἕνεκα τῆς φύσεως τῆς ὕλης ἀφθόνως δημιουργοῦνται.

Ἡ κόμμωσις τοῦ ἐρωτιδέως ἔμπροσθεν μὲν πίπτει εἰς βοστρύχους ἐπὶ τοῦ μετώπου προκαλοῦσα τὴν ἐντύπωσιν ὅτι τοῦτο εἶναι μᾶλλον στενόν, ἐνῷ ὄπισθεν ἐπικάθηται αὕτη κυματοειδῶς ἐπὶ τῆς κυρτῆς τοῦ κρανίου ἐπιφανείας.

Τὸ θαλάσσιον τέρας, ἐπὶ τοῦ ὁποίου κάθηται ἢ μᾶλλον ἱππεύει ὁ ἐρωτιδεύς, ἔχει κεφαλὴν καὶ πόδας κυνηγετικοῦ κυνός, ἐνῷ τὸ ὑπόλοιπον σῶμα, ἀπολῆγον εἰς οὐρὰν ἐν μορφῇ τριαίνης, ἀποτελεῖται ἐκ κορμοῦ θαλασσίου τέρατος. Ἐπὶ τοῦ

προσθίου σώματος φέρει λεπτεπιλέπτους κοκκίδας, πρὸς ὑποδήλωσιν ἴσως τῶν ἐν τῇ θαλάσσῃ ἰριδισμῶν, ἐνῷ τὸ ὀπίσθιον τοῦ σώματος μέρος, ἔνθα τοῦτο ἀναδιπλοῦται καὶ ἐπὶ τοῦ ὁποίου κάθηται ὁ ἐρωτιδεύς, μέχρι τῆς οὐρᾶς, καλύπτεται ὑπὸ λεπίδων.

Κάτωθεν τῆς παραστάσεως εἰς τὴν ὑποτιθεμένην θάλασσαν νήχονται εἷς ἰχθὺς καὶ ἓν ὀστρεῶδες.

Εἰκ. 2. Ἀργυροῦν πινάκιον Μουσ. Μπενάκη. Τριαινοφόρος ἐρωτιδεὺς ἐπὶ θαλασσίου τέρατος ἁλιεύων.

Ἡ παράστασις ἔχει κατεύθυνσιν ἐκ δεξιῶν πρὸς τὰ ἀριστερὰ περιβάλλεται δὲ δι' ἀστραγάλου καὶ ἐσχηματοποιημένων φύλλων ἀκάνθου μέχρι τῶν ἀναδιπλουμένων χειλέων τοῦ πινακίου.

3) Πινάκιον ἀργυροῦν, φέρον ἐν τῷ ὀμφαλῷ παράστασιν ὀρθοῦ ἐπὶ δελφῖνος ἐρωτιδέως ἁλιεύοντος.

Προθήκη 32, ἀριθ. 85. Βάρος γραμμ. 172. Διαστάσεις: διάμ. 0,13, ὕψ. 0,025. **Εἰκ. 3.** Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ὀμφαλοῦ τοῦ πινακίου τούτου εἶναι δυστυχῶς λίαν ἐφθαρμένη.

Παρὰ ταῦτα διακρίνεται εὐκρινῶς ἡ παράστασις. Ὁ ἐρωτιδεὺς ἔχει τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἐρωτιδέως τοῦ πινακίου 2. Ἐν ἀντιθέσει ὅμως πρὸς ἐκεῖνον, οὗτος παρεστάθη ὄρθιος καὶ εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων. Ἡ παράστασις ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται ὅτι ἔχει κίνησιν ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιά, πρόκειται ὅμως μᾶλλον περὶ κεντρικῆς παραστάσεως, τῆς ὁποίας ὡς κατακόρυφος ἄξων χρησιμεύει ὁ ἐρωτιδεύς, ὅστις φέρει καὶ πτερά, μόλις διακρινόμενα. Ἵσταται διὰ τοῦ ἑνὸς ποδός, τοῦ ἀριστεροῦ, ἐπὶ τοῦ δελφῖνος, ἐνῷ ὁ δεξιὸς αἰωρεῖται εἰς τὸ κενὸν ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν θάλασσαν. Εἰς τὴν ὑψωμένην δεξιὰν χεῖρα κρατεῖ τὴν τρίαιναν, τὴν ὁποίαν παρακολουθεῖ καὶ διὰ

Εἰκ. 3. Ἀργυροῦν πινάκιον Μουσ. Μπενάκη. Ὀρθὸς ἐπὶ δελφῖνος ἁλιεύων ἐρωτιδεύς.

τοῦ βλέμματος, ὡς δηλοῖ καὶ ἡ ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἀριστερὰ στροφὴ τῆς κεφαλῆς, ἕτοιμος νὰ τὴν μεταχειρισθῇ διὰ τὴν ἁλιείαν. Πανομοιότυπος εἶναι ἡ τεχνοτροπικὴ ἐπεξεργασία τῆς περιγραφομένης παραστάσεως πρὸς τὴν τοῦ πινακίου 2, ὡς καὶ ἡ κόμμωσις ἀμφοτέρων τῶν ἐρωτιδέων.

Ἐκ τοῦ δελφῖνος διακρίνεται τὸ ἄνω μέρος τῆς κεφαλῆς του, τοῦ κάτω ἐλλείποντος, καὶ ἀμυδρῶς ὁ ὀπίσθιος κορμός του, ὅστις ἀπολήγει εἰς τριαινόμορφον οὐράν.

Τὴν παράστασιν περιβάλλουν ἀστράγαλος καὶ φύλλα ἀκάνθου, ἐν προστύπῳ ἀναγλύφῳ, ἥτις φθάνει μέχρι τῶν ἀναδιπλουμένων χειλέων τοῦ πινακίου.

ΟΜΑΣ Β′

Ἡ ὁμὰς Β′ ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν μικρῶν πινακίων 4, 5, 6. Τὰ πινάκια ταῦτα ἕνεκα

τῆς ὁμοιομορφίας τοῦ περὶ τὸν ὀμφαλὸν διακόσμου αὐτῶν — στεφάνη ἐκ τριῶν σφυρηλάτων κύκλων — ἀνήκουν ἐνδεχομένως εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν «σύνθεσιν» [1].

4) Πινάκιον ἀργυροῦν φέρον ἐν τῷ ὀμφαλῷ παράστασιν ἐρωτιδέως ἐπὶ δελφῖνος ἁλιεύοντος διὰ τριαίνης.

Προθήκη 32, ἀριθ. 82. Βάρος γραμμ. 136. Διαστάσεις: διάμ. 0,126, ὕψ. 0,02. **Εἰκ. 4.**

Ἐντὸς στεφάνης ἐκ τριῶν ἐκτύπων κύκλων παρίσταται εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων ἐκ τῶν ὄπισθεν κατὰ τὸ σῶμα, ἐνῷ ἡ κεφαλὴ αὐτοῦ εὕρηται κατὰ κρόταφον, ἐρωτιδεὺς γυμνὸς ἐπὶ δελφῖνος. Ἡ παράστασις ἔχει κίνησιν ἐκ δεξιῶν πρὸς τὰ ἀριστερά. Εἰς τὴν

Εἰκ. 4. Ἀργυροῦν πινάκιον Μουσ. Μπενάκη. Ἐρωτιδεὺς ἐπὶ δελφῖνος ἁλιεύων διὰ τριαίνης.

ἀνυψουμένην δεξιὰν χεῖρα κρατεῖ τὴν τρίαιναν, δι᾽ ἧς προσπαθεῖ νὰ πλήξῃ παρανηχόμενον ἰχθύν, παρέργως ἀποδοθέντα. Ἐξαιρετικῶς βαθὺ εἶναι τὸ περὶ τὸ σῶμα τοῦ ἐρωτιδέως περίγραμμα ὡς καὶ ὁ τονισμὸς τῆς σπονδυλικῆς στήλης, τῆς ὁποίας τὸ ἄνω μέρος καλύπτεται διὰ πτερῶν — ἑνὸς μόνου ὁρατοῦ — ἐκφυομένου ἐκ τῆς ἀριστερᾶς ὠμοπλάτης.

Τὸ σῶμα τοῦ δελφῖνος, ἀπολῆγον εἰς οὐράν, ἔχουσαν τὴν μορφὴν τριαίνης, ποι-

1 Μεταχειριζόμεθα ἐνταῦθα τὸν ὅρον «σύνθεσις», ἥτις κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους ἐν Αἰγύπτῳ ἐδήλου τὸ σύνολον ἐπιτραπεζίων ἀργυρῶν καὶ χρυσῶν ἢ ἀργυροχρύσων σκευῶν διαφόρου χρήσεως καὶ μεγέθους. Περὶ τῆς λέξεως «σύνθεσις» καὶ τῆς σημασίας αὐτῆς πρβ. Fr. Drexel, Ein alexandrinisches Silberinventar der Kaiserzeit, RM 36/37, 1921-22, 40.

κίλλεται κατὰ μῆκος αὐτοῦ διὰ παραλλήλων γραμμῶν καὶ διαστίζεται διὰ κοκκίδων, δηλουσῶν τὰς λεπίδας ἢ τοὺς φωσφορισμοὺς ἐν τῇ θαλάσσῃ.

5) Πινάκιον ἀργυροῦν μετὰ παραστάσεως ἐν τῷ ὀμφαλῷ ἐρωτιδέως ἐπὶ δελφῖνος ἁλιεύοντος διὰ μαχαίρας.

Προθήκη 32, ἀριθ. 84. Βάρος γραμμ. 135. Διαστάσεις: διάμ. 0,125, ὕψ. 0,02. **Εἰκ. 5.**

Τὸ αὐτὸ ὡς καὶ τὸ προηγούμενον πλαίσιον περιβάλλει τὴν παράστασιν τοῦ ἁλιεύοντος ἐρωτιδέως, ἥτις ἔχει κίνησιν ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιά. Ὁ εὐτραφὴς καὶ ἄνευ

Εἰκ. 5. Ἀργυροῦν πινάκιον Μουσ. Μπενάκη. Ἐρωτιδεὺς ἐπὶ δελφῖνος ἁλιεύων διὰ μαχαίρας.

πτερῶν ἐρωτιδεὺς ἱππεύει ἐπὶ δελφῖνος καὶ παρίσταται εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων. Διὰ τῆς μιᾶς χειρός, τῆς ἀριστερᾶς, στηρίζεται ἐπὶ τοῦ ὀπισθίου κορμοῦ τοῦ ἰχθύος, ἐνῷ ἡ δεξιὰ εὕρηται ἐλευθέρα καὶ ἀνυψωμένη, ἑτοίμη νὰ καταφέρῃ πλῆγμα διὰ μαχαίρας, τὴν ὁποίαν κρατεῖ, κατὰ τοῦ παραπλέοντος ἰχθύος, εὑρισκομένου ἤδη παρὰ τὸ στόμα τοῦ δελφῖνος καὶ κάτωθεν τοῦ ποδὸς τοῦ ἐρωτιδέως. Ἐπιπολαίως ἀπεδόθη τὸ σῶμα αὐτοῦ καὶ μόνον γενικὰς γραμμὰς δύναταί τις νὰ διαχωρίσῃ. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον δίδει ὄχι μόνον τὴν μορφὴν εἰς τὸ σῶμα ἀλλὰ καὶ ζωοποιεῖ τοῦτο εἶναι τὸ ἰσχυρὸν περίγραμμα αὐτοῦ.

Ὁ δελφὶς εἶναι περίπου ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν τοῦ πινακίου 4. Οὐδεμία ἔνδειξις θαλάσσης ἢ ἐναλίων παρουσιάζεται χαρακτηρίζουσα τὴν παράστασιν.

6) Πινάκιον ἀργυροῦν μετὰ παραστάσεως ἐν τῷ ὀμφαλῷ ἐρωτιδέως ἐπὶ δελφῖνος ἁλιεύοντος διὰ μαχαίρας.

Προθήκη 32, ἀριθ. 83. Βάρος γραμμ. 127. Διαστάσεις: διάμ. 0,125 ὕψ. 0,019. **Εἰκ. 6.**

Ὁ ἐρωτιδεὺς παρουσιάζει τὰ αὐτὰ χαρακτηριστικὰ πρὸς τοὺς ἄλλους ἐρωτιδεῖς τῶν ἡμετέρων πινακίων. Ἀξία παρατηρήσεως εἶναι ἡ κόμμωσις αὐτοῦ, ἥτις συγγενεύει στενῶς πρὸς τὴν κόμμωσιν τῶν ἐρωτιδέων τῶν πινακίων 2 καὶ 3.

Ὁ δελφὶς ἀπεδόθη ὡς καὶ εἰς τὰ προηγούμενα πινάκια.

Εἰκ. 6. Ἀργυροῦν πινάκιον Μουσ. Μπενάκη. Ἐρωτιδεὺς ἐπὶ δελφῖνος ἁλιεύων διὰ μαχαίρας.

Ἡ παράστασις, πλαισιουμένη διὰ τριπλῶν ἐκτύπων κύκλων, ἔχει κατεύθυνσιν ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιά.

ΕΡΜΗΝΕΙΑ

ΟΜΑΣ Α΄. Ὁ μῦθος τῆς Ἰνοῦς καὶ τοῦ Μελικέρτου δὶς ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Ἀπολλοδώρου ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ αὐτοῦ, ἔνθα παρίσταται ἡ Ἰνὼ ὡς θῦμα τῆς ζηλοτυπίας τῆς ἠπατημένης Ἥρας [1].

1 Ἀπολλόδωρος I.II,2 «Ἀθάμας δὲ ὕστερον διὰ μῆνιν Ἥρας καὶ τῶν ἐξ Ἰνοῦς ἐστερήθη παίδων· αὐτὸς μὲν μανεὶς ἐτόξευσε Λέαρχον, Ἰνὼ δὲ Μελικέρτην μεθ' ἑαυτῆς εἰς πέλαγος ἔρριψε». Καὶ ἀλλαχοῦ «Ὁ δὲ (Ἑρμῆς) κομίζει (Διόνυσον) πρὸς Ἰνὼ καὶ Ἀθάμαντα καὶ πείθει τρέφειν ὡς κόρην. Ἀγανακτήσασα δὲ Ἥρα μανίαν αὐτοῖς ἐνέβαλε καὶ Ἀθάμας μὲν τὸν πρεσβύτερον παῖδα Λέαρχον ὡς ἔλαφον θηρεύσας ἀπέκτεινεν, Ἰνὼ δὲ τὸν Μελικέρτην εἰς πεπυρωμένον λέβητα ρίψασα, εἶτα βαστάσασα μετὰ νεκροῦ τοῦ παιδὸς ἥλατο κατὰ βυθοῦ». Ἀπολλόδωρος, ἔ. ἀ. III.IV, 3. Περὶ τοῦ αὐτοῦ μύθου πρβ. Φιλόστρατον, Εἰκόνες, II, ΙϚ΄, Παλαίμων. Νόννου Πανοπολίτου, Διονυσιακά. Θ. Διόνυσος καὶ τροφὸς. Ἰνώ.

Τὸ πολύπλοκον τοῦ μύθου τούτου, ἀρχομένου ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ ἔπους, ἐμφανίζεται κυρίως εἰς τοὺς τραγικούς, παρ' οἷς ὁ μῦθος παραλλάσσει καὶ ἁπλοποιεῖται κατὰ τὴν Ρωμαϊκὴν ἐποχήν [1], ὅτε περιορίζεται εἰς τὴν παρ' Ὀβιδίῳ ἐκδοχήν [2]. Κατ' αὐτὴν ὁ Ἀθάμας, βασιλεὺς τῆς Βοιωτίας, τιμωρεῖται ὑπὸ τῆς Ἥρας διὰ τῆς φρενοπαθείας. Ἐν τῇ μανίᾳ αὐτοῦ φονεύει τὰ τέκνα του, τὸν Λέαρχον καὶ τὸν Μελικέρτην, ἡ δὲ σύζυγός του Ἰνὼ ρίπτεται εἰς τὴν θάλασσαν ἤ, κατ' ἄλλην ἐκδοχὴν παρὰ τῷ αὐτῷ ποιητῇ, κατορθοῖ καὶ ἀποσπᾷ ἐκ τοῦ λίκνου τὸν Μελικέρτην, ἐλευθεροῖ αὐτὸν ἀπὸ τοῦ παραπαίοντος πατρὸς καὶ ρίπτεται μετὰ τοῦ υἱοῦ της εἰς τὴν θάλασσαν.

Ἡ τύχη τῆς τραγικῆς αὐτῆς μητρὸς ἐλήφθη ὡς θέμα σπανίως μέν, ἀλλὰ συνεχῶς ἀπὸ τῆς ἀρχαιοτάτης ἐποχῆς μέχρι τῶν βυζαντινῶν χρόνων, καὶ εἰς ἔργα θρησκευτικῆς τέχνης, ὡς παραστάσεις λατρείας, καὶ εἰς ἔργα κοσμικῆς τέχνης, ὡς παραστάσεις διακοσμήσεως.

Ἐν τῇ σειρᾷ τῶν ἔργων τῆς χριστιανικῆς τορευτικῆς, κοσμουμένων δι' ἐθνικῶν παραστάσεων, τὸ ἡμέτερον πινάκιον κατέχει ἐξέχουσαν θέσιν, διότι ἡ παράστασις τῆς Ἰνοῦς καὶ τοῦ Μελικέρτου, ὡς παρουσιάζεται ἐπ' αὐτοῦ, ἐξ ὅσων γνωρίζομεν τοὐλάχιστον, εἶναι μοναδική.

Ὁ Παυσανίας ἀναφέρει ἐπανειλημμένως ἀγάλματα τῆς Ἰνοῦς καὶ τοῦ Μελικέρτου ἄνευ ὅμως οὐδεμιᾶς περιγραφῆς τῶν ἀγαλμάτων τούτων [3].

Ἀντιθέτως ὁ Καλλίστρατος εἰς τὰς «Ἐκφράσεις» αὐτοῦ περιγράφει λεπτομερῶς ζωγραφικὴν παράστασιν τοῦ μύθου, ἥτις πολλὰ τὰ κοινὰ παρουσιάζει μετὰ τῆς ἡμετέρας [4]. «Εἰκὼν ἦν» περιγράφει μεταξὺ ἄλλων ὁ Καλλίστρατος, ἐφ' ἧς «παρῆν ἡ Ἰνὼ περιδεής, ὑπότρομος, ἐνηγκάλιστο δὲ καὶ παῖδα νήπιον καὶ τὴν θηλὴν τοῖς χείλεσιν αὐτοῦ προσῆγε τὰς τροφίμους ἐπιστάζουσα πηγὰς τοῖς τροφίμοις».

1 Περὶ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ μύθου παρὰ τοῖς ἀρχαίοις μεγάλοις τραγικοῖς, ὡς καὶ τοῖς τραγικοῖς τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων πρβ. F. G. Welcker, Nachtrag zu der Schrift über die äschylische Trilogie, nebst einer Abhandlung über das Satyrspiel, Frankfurt a/M 1826, 124 κέ, ἔνθα διεξοδικὴ διαπραγμάτευσις τῶν τοῦ μύθου ἐν σχέσει πρὸς τὰς τραγῳδίας. Συμπληρωματικῶς πρβ. FTG, A. Nauck², 1 κέ. 131, 286, 482 κέ. O. Ribbeck, Römische Tragödie, 204, 526. Διὰ τὰς πηγὰς καὶ τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν ἐκτενῶς ἐν Pauly Wissowa RE II, 1929. XII, 2297.

2 Ὀβιδίου, Fast. VI, 506 κέ. Μεταμορφώσεις IV, 513 κέ. Περὶ τοῦ μύθου γενικῶς πρβ. O. Gruppe, Griechische Mythologie und Religionsgeschichte ἐν πίν. ὀνομάτων: Ἰνώ, Λευκοθέα, Μελικέρτης, Ἀθάμας.

3 Παυσανίας II 1,3,8. 2,1. III 19,3. Ἐκ τῶν περιγραφῶν τοῦ Παυσανίου ἐξάγεται, ὅτι δὲν πρόκειται περὶ εἰκονογραφικῆς συνθέσεως τοῦ μύθου ἀλλ' ἁπλῶς περὶ ἀγαλμάτων τῆς Ἰνοῦς, ἅτινα ἵσταντο ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ μεθ' ἑτέρων ἀγαλμάτων θεῶν καὶ ἡμιθέων, ἐχόντων κατὰ τὸν μῦθον σχέσιν τινὰ πρὸς τὴν Ἰνώ. Οὕτω τὰ ἀγάλματα ταύτης περιστοιχίζονται ὑπὸ τῶν ἀγαλμάτων τῆς Γαλήνης, τῆς Θαλάσσης, τοῦ Ποσειδῶνος, τοῦ Παλαίμονος - Μελικέρτου, ἱσταμένου εἴτε ἐπὶ δελφῖνος καθημένου, τοῦ Διονύσου, τῆς Σεμέλης κ.ἄ.

4 Καλλιστράτου, Ἐκφράσεις ιδ', εἰς τὴν τοῦ Ἀθάμαντος εἰκόνα. «Εἰκὼν ἦν ἐπὶ ταῖς Σκυθικαῖς ἠιόσιν οὐκ εἰς ἐπίδειξιν, ἀλλὰ καὶ ἀγωνίαν τῶν τῆς γραφῆς καλῶν οὐκ ἀμούσως ἐξησκημένη. Ἐκτετύπωτο δὲ κατ' αὐτὴν Ἀθάμας μανίαις οἰστρούμενος. Ἦν δ' ἰδεῖν γυμνός, αἵματι φοινίσσων τὴν κόμην, ἠνεμωμένος τὴν τρίχα, παράφορος τὸ ὄμμα, ἐκπληξίας γέμων καὶ ὥπλιστο δὲ οὐ μανίαις μόνον εἰς τόλμαν, οὐδὲ τοῖς ἐξ Ἐρινύων δείμασι θυμοφθόροις ἠγρίαινεν, ἀλλὰ καὶ σίδηρος τῆς χειρὸς προβέβλητο ἐκθέοντι παραπλήσιος........ Παρῆν δὲ ἡ Ἰνὼ περιδεής, ὑπότρομος, ὑπὸ τοῦ φόβου χλωρόν τι καὶ τεθνηκὼς ὁρῶσα, ἐνηγκάλιστο δὲ καὶ παῖδα νήπιον καὶ τὴν θηλὴν τοῖς χείλεσι αὐτοῦ προσῆγε τὰς τροφίμους ἐπιστάζουσα πηγὰς τοῖς τροφίμοις. Ἠπείγετο δὲ ἡ εἰκὼν ἐπὶ τὴν ἄκραν τοῦ Σκείρωνος καὶ τὴν θάλατταν τὴν ὑπόρειον, τὸ δὲ ρόθιον πρὸς ὑποδοχὴν ἐκολποῦτο κυμαίνειν εἰωθός, καὶ ζεφύρου τι κατεῖχε τὸ σῶμα λιγυρῷ πνεύματι τὴν θάλατταν κατευνάζοντος· ὁ δὴ κηρὸς ἐφάνταζε τὴν αἴσθησιν......... Παρεσκίρτων δὲ καὶ ἐνάλιοι δελφῖνες τὸ ρόθιον ἐν τῇ γραφῇ τέμνοντες........

Ἡ εἰκὼν τῶν Ἐκφράσεων τοῦ Καλλιστράτου ἥκιστα ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰς μέχρις ἡμῶν διασωθείσας παραστάσεις τῆς Ἰνοῦς ἐν τῇ μνημειώδει τέχνῃ [1]. Μόνον ἐπὶ τῶν κορινθιακῶν νομισμάτων τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ συγκεκριμένως ἀπὸ τοῦ πρώτου ἤδη μ. Χ. αἰῶνος, ἀπὸ Δομιτιανοῦ (81-96) μέχρι τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ τρίτου αἰῶνος, μέχρι Καρακάλλα (211-217) συνεχῶς ἐπὶ τοῦ ἀντιστρόφου αὐτῶν παρίσταται ὡς σύμβολον τῆς πόλεως Κορίνθου, ἐν τῇ συνθετωτέρᾳ ἢ ἁπλουστέρᾳ αὐτοῦ μορφῇ, ὁ μῦθος τῆς Ἰνοῦς καὶ τοῦ Μελικέρτου [2].

Ὡς ἐκ τῶν φωτογραφιῶν ἐμφαίνεται, εἰκ. 1, πίν. 1, ἡ Ἰνὼ κρατεῖ εἰς τὰς ἀγκάλας τὸ τέκνον αὐτῆς πάντοτε φερομένη ἐν ὁρμῇ πρὸς τὴν θάλασσαν, ἥτις δηλοῦται διὰ τοῦ πλέοντος δελφῖνος εἴτε τρίτωνος, ἑτοίμου νὰ περισώσῃ μητέρα καὶ τέκνον. Χαρακτηριστικωτέρα καὶ συνθετωτέρα εἶναι ἡ ἐπὶ νομίσματος τοῦ Δομιτιανοῦ παράστασις.

Ἡ Ἰνὼ περιβεβλημένη πέπλον, ὅστις λόγῳ τῶν βιαίων αὐτῆς κινήσεων ἀφήνει τοὺς πόδας γυμνούς, καὶ κρατοῦσα τὸ βρέφος αὐτῆς εἰς τὴν ἀγκάλην, κατευθύνεται πρὸς τὴν θάλασσαν ἵνα σωθῇ. Εἰς τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν τοῦ νομίσματος παρίσταται βράχος, τοῦ ὁποίου τὰς βάσεις περιλούει τὸ κῦμα, ἐξ οὗ ἀναδύεται δελφίς. Ἐπὶ τοῦ βράχου κάθηται νεανίας γυμνός, ἔχων τὴν ἀριστερὰν χεῖρα μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἄνω ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ποδός, ἐνῷ τὴν δεξιὰν στηρίζει ἐπὶ τοῦ βράχου [3].

Ἑτέρα ὁμὰς παραστάσεων τοῦ μύθου ἐν ἀπολύτῳ βραχύτητι παρουσιάζει τὸν Μελικέρτην ἐπὶ δελφῖνος [4]. Ἡ ὡραιοτέρα τῆς ὁμάδος ταύτης παράστασις εἶναι ἡ τοῦ νικητοῦ τῶν Ἰσθμίων, τὰ ὁποῖα ἐθεσπίσθησαν πρὸς τιμὴν τοῦ διασωθέντος Μελικέρτου [5].

Ὁ νικητὴς τῶν ἀγώνων, κρατῶν εἰς τὴν δεξιὰν κύπελλον καὶ εἰς τὴν ἀριστερὰν κλάδον φοίνικος, προχωρεῖ πρὸς τὰ δεξιά. Εἰς τὸ ἕτερον ἄκρον τοῦ νομίσματος παρί-

1 Ἐνταῦθα θὰ περιλάβωμεν τὰς παραστάσεις ἐκείνας, αἱ ὁποῖαι ἔχουσι σχέσιν μόνον πρὸς τὸν μῦθον τῆς Ἰνοῦς καὶ τοῦ Μελικέρτου καὶ αἱ ὁποῖαι ἄλλωστε δύνανται νὰ εἶναι αἱ μόναι ἐξηκριβωμέναι καὶ πραγματικαὶ παραστάσεις τῆς Ἰνοῦς. Αἱ πολλαπλῶς εἰς τὴν Ἰνὼ ἀποδοθεῖσαι παραστάσεις, αἱ ὁποῖαι παρουσιάζουν αὐτὴν ὡς νηρηΐδα, Λευκοθέαν κτλ. δὲν εἶναι ἀπολύτως ἐξηκριβωμέναι. Ἐκ τούτου καὶ ἡ διαφωνία μεταξὺ τῶν διαπραγματευθέντων τὸ θέμα τοῦτο. Πρβ. O. Ritschl, Ino-Leukothea. Τοῦ αὐτοῦ ἐν BJb XXXVII, 73-102. Roscher, Lexikon der Mythologie II, 201 κέ. Daremberg-Saglio III, 225 κέ. Pauly-Wissowa RE XII, 2300 ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Οὐδεμία παράστασις ἐκ τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος τῆς Ἰνοῦς ἀπολύτως ἐξηκριβωμένη διεσώθη, ἐκ δὲ τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς αἱ διασωθεῖσαι ἔχουν ποικίλην μορφὴν καὶ περίεργον, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, σύνθεσιν. Οὐδεμία ἐξ αὐτῶν ἔχει ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὴν ἡμετέραν εἰμὴ μόνον μία ψηφιδωτὴ παράστασις, περὶ ἧς κατωτέρω ἐκτενῶς.

2 Blumer-Imhoof, Monnaies grecques, 159, ἀρ. 15. 16, σ. 160, ἀρ. 17-22. A. Millin, Galerie mythologique II, 10, 400CX-404CX. πίν. CX.

3 Ὁ A. Millin ἔ. ἀ. τὸν καθήμενον ἐπὶ τοῦ βράχου νέον θεωρεῖ ὡς τὸν Ποσειδῶνα. Ὀρθοτέραν, νομίζομεν, τὴν γνώμην, καθ' ἣν οὗτος εἶναι ἡ προσωποποίησις τοῦ Ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου, εἰς τὰς ἀκτὰς τοῦ ὁποίου ἔφθασεν ἡ φεύγουσα Ἰνώ. Blumer-Imhoof, ἔ. ἀ. 160, ἀρ. 18. Ὁ O. Müller, Archäologie der Kunst [3] § 402, 2, ἐκλαμβάνει αὐτὸν ὡς τὸν δαίμονα τῆς Μολουρίδος Πέτρας, ἐξ ἧς, κατὰ τὴν παράδοσιν, ἐκρημνίσθησαν ἡ Ἰνὼ μετὰ τοῦ τέκνου αὐτῆς.

4 A. Millin, ἔ. ἀ. πίν. 401, 402, 404. Ἡ παράστασις αὕτη μιμεῖται ἐνδεχομένως τὸ ὑπὸ τοῦ Παυσανίου ἀναφερόμενον ἄγαλμα τοῦ Μελικέρτου, ὅστις «ἐπὶ δελφῖνός ἐστι» Παυσανίας II,3,4 καὶ μυθολογεῖται κατὰ Φιλόστρατον ὡς ἑξῆς: «Ἡ Ἰνὼ τῆς γῆς ἐκπεσοῦσα τὸ μὲν ἑαυτῆς Λευκοθέα τε καὶ τοῦ τῶν Νηρηΐδων κύκλου, τὸ δὲ τοῦ παιδὸς ἡ γῆ Παλαίμονι τῷ βρέφει χρήσεται. Καταίρει δὲ ἤδη ἐς αὐτὴν ἐπὶ δελφῖνος εὐηνίου, καὶ ὁ δελφὶς τὰ νῶτα ὑποστρωνεὶς φέρει καθεύδοντα διολισθάνων ἀψοφητὶ τῆς γαλήνης ὡς μὴ ἐκπέσοι τοῦ ὕπνου». Φιλόστρατος ἔ. ἀ.

5 «Ἐξενεχθέντος δὲ ἐς τὸν Κορινθέων Ἰσθμὸν ὑπὸ δελφῖνος ὡς λέγεται τοῦ παιδός, τιμαὶ καὶ ἄλλαι τῷ Μελικέρτῃ δίδονται μετονομασθέντι Παλαίμονι καὶ τῶν Ἰσθμίων ἐπ' αὐτῷ τὸν ἀγῶνα ἄγουσι». Παυσανίας I,44,7.

σταται ἐπὶ δελφῖνος ὁ Μελικέρτης. Μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ νικητοῦ παρεμβάλλεται πολύκλαδον δένδρον, ποικίλλον τὴν ἀναμνηστικὴν παράστασιν [1].

Ἐκ τῆς μέχρι τοῦδε συντόμου εἰκονογραφικῆς ἀναλύσεως προκύπτει, ὅτι ἡ ἡμετέρα παράστασις παραμένει μοναδικὴ ἔν τε τῇ κλασσικῇ καὶ τῇ ὀψίμῳ ἑλληνικῇ ἀρχαιότητι. Ἡ περιγραφὴ τοῦ Καλλιστράτου, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, παρουσιάζει κοινά τινα σημεῖα εἰς τὸ προαναφερθὲν αὐτοῦ χωρίον. Παραλείπεται ὅμως ἐν τῇ περιγραφῇ, ὡς ἐνθυμεῖται ὁ ἀναγνώστης, τὸ θαλάσσιον τέρας, τὸ ὁποῖον, μολονότι δευτερεύοντα ρόλον ἐν τῇ παραστάσει ἔχον, ἐν τούτοις δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐκ τοῦ προορισμοῦ αὐτοῦ παραλειπτέον. Ἑπομένως πρῶτον δέον νὰ ἀναζητηθῇ ποῖον τὸ θαλάσσιον τέρας καὶ τίς ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὴν παράστασιν, καθ᾽ ὅσον οὐδεμία γραπτὴ πηγὴ ἀναφέρει τὴν διάσωσιν τῆς Ἰνοῦς ὑπὸ τρίτωνος ἢ ἰχθυοκενταύρου, καὶ δεύτερον: εἶναι ἡ ἡμετέρα παράστασις πρωτότυπος, ἀκεραία ἢ συντετμημένη ἀπομίμησις ἀρχαιοτέρου προτύπου;

Ἐπὶ ψηφιδωτοῦ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἐν St. Rustice παρὰ τὴν Τουλούζην, φέρεται ἡ Ἰνὼ ἐπὶ τοῦ Γλαύκου, ὁ ὁποῖος παραδίδει εἰς τὴν μητέρα τὸν μικρὸν Μελικέρτην [2]. Τὰ πρόσωπα τῆς παραστάσεως ἐδηλώθησαν διὰ τῶν ὀνομάτων αὐτῶν. Αὕτη εἶναι ἡ πρώτη γνωστὴ παράστασις, καθόσον γνωρίζομεν, ἐν τῇ καθ᾽ ὅλου τέχνῃ, καθ᾽ ἣν ἡ φεύγουσα Ἰνὼ εὑρίσκεται ἐπὶ θαλασσίου τέρατος μετὰ τοῦ τέκνου αὐτῆς.

Γνωστὴ εἶναι ἡ σχέσις, ἣν ἔχει ὁ Γλαῦκος πρὸς τὸν μῦθον τῆς Ἰνοῦς καὶ ἰδιαιτέρως πρὸς τὸν Μελικέρτην· οὐδέποτε ἐν τούτοις ἐν τῇ τέχνῃ παρεστάθη ὁ θαλάσσιος οὗτος θεὸς εἴτε ὡς δευτερεύουσα θεότης εἴτε ὡς ἰχθυοκένταυρος [3]. Ἐὰν δὲν ὑπῆρχεν ἡ ἐπιγραφὴ εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ St. Rustice θὰ ἦτο, ἂν ὄχι ἀδύνατος, πάντως ἀπίθανος καὶ βεβιασμένη ἡ περὶ Γλαύκου ὑπόθεσις, διότι ἐκ τῶν συγγραφέων οὐδείς, ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει, ἀναφέρει τι περὶ αὐτοῦ, παρὰ δὲ τοῖς καλλιτέχναις ὁ Γλαῦκος οὐδέποτε ἀπέκτησεν ὡρισμένην μορφὴν καὶ παράστασιν [4]. Ὡς ἐν τῇ περὶ Τρίτωνος παραδόσει, κυρίως μετὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς γενεαλογίας τῶν θεῶν, οὗτος ὑπήχθη, ὡς υἱὸς τοῦ Ποσειδῶνος, εἰς τὴν σειρὰν τῶν δευτερευόντων θεῶν καὶ ἑπομένως ὑπηρέτης τοῦ πατρὸς αὐτοῦ καὶ τῆς Ἀφροδίτης ὡς θεᾶς τῆς θαλάσσης, οὕτω καὶ ὁ Γλαῦκος κατ᾽ ἀρχὰς ὢν ἀνεξάρτητος καὶ αὐτοτελὴς θεός, υἱὸς τοῦ Ἁλίου Γέροντος, μετὰ ταῦτα, ἐν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου καὶ τῇ ἐξελίξει τῆς παραδόσεως, ἀπώλεσε τὴν προτέραν αὐτοῦ αὐτοτέλειαν καὶ συγκατηριθμήθη μετὰ τῶν ἄλλων ἐναλίων δαιμόνων, ἁπάντων ὑπηρετούντων τῷ Ποσειδῶνι [5]. Οὐδεμίαν ἑπομένως ἰδιαιτέραν σημασίαν ὀφείλομεν

1 Τὸ δένδρον τοῦτο ἐπανειλημμένως παρουσιάζεται. Πρόκειται προφανῶς περὶ τῆς ἱερᾶς τοῦ Ποσειδῶνος Πεύκης, ἥτις ἐκτὸς ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω νομισμάτων συναντᾶται καὶ ἐπὶ τοῦ Βιενναίου καμέου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου παρίστανται τὰ Ἴσθμια, καὶ ὡς εἰκάζεται, καὶ ἡ ἀποθέωσις τοῦ Μελικέρτου. Overbeck, Griechische Kunstmythologie III, 8. Gemmentafel II, 8. A. Baumeister, Denkmäler des klassischen Altertums III, 1389 κέ. εἰκ. 1538. Ἐνδεχομένως ἡ ἱερὰ αὕτη Πεύκη τοῦ Ποσειδῶνος νὰ ὑπεισῆλθε καὶ εἰς τὴν λατρείαν τοῦ διασωθέντος παιδὸς Μελικέρτου, ὡς ἐπιτρέπουν τὰ νομίσματα νὰ εἰκάσωμεν.

2 BdI 1834, 157 κέ. Stark, Städteleben, Kunst in Süd-Frankreich 608. Ἐπίσης πρβ. F. Dressler, Triton und Tritonen in der Literatur und Kunst der Griechen und Römer ἐν Programm des kgl. Gymnasiums zu Wurzen in Sachsen, 1892-93. Programm 543, 5, 12. Roscher II ², 2636.

3 Roscher I ² 1681.

4 F. Dressler, ἔ. ἀ. 12.

5 F. Dressler, ἔν. ἀ.

νὰ ἀποδώσωμεν εἰς τὴν παράστασιν τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ St. Rustice σχετικῶς πρὸς τὸν τονισμὸν τῶν ὀνομάτων Γλαύκου καὶ Ἰνοῦς καὶ Μελικέρτου. Πρόκειται ἁπλῶς περὶ τρίτωνος ὡς καὶ περὶ ἁπλοῦ τρίτωνος πρόκειται καὶ ἐπὶ τῆς ἡμετέρας παραστάσεως ἔστω καὶ ἐν μορφῇ ἰχθυοκενταύρου, ἔχοντος πάντα τὰ γνωρίσματα αὐτοῦ, τὰ κέρατα, τὸ ἐπὶ τοῦ στήθους διὰ κόμβου κρατούμενον μικρὸν ἱμάτιον, τὴν κώπην ἢ πηδάλιον.

Πόθεν ὅμως προῆλθεν ἡ ἀλλοίωσις ἐν τῇ εἰκονογραφίᾳ τοῦ μύθου; Ποῖαι πηγαὶ ἐμεσολάβησαν πρὸς τοῦτο; Δύο παραδόσεις τῆς ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς παραλλήλως ὑπάρχουσαι καὶ ἐξ ἴσου διαδεδομέναι παρουσιάζουν τὴν σωτηρίαν τῆς Ἰνοῦς μετὰ τοῦ Μελικέρτου ἄλλως ἢ παρὰ Παυσανίᾳ. Ὁ Ὀβίδιος ἐν τῷ Ἡμερολογίῳ αὐτοῦ ἀναφέρει ὅτι ἡ Πανόπη καὶ ἄλλαι Νηρηΐδες παρέλαβον τὴν Ἰνώ, διασώσασαι αὐτήν [1]. Ὁ Ἀριστείδης πάλιν μνημονεύει ἑτέραν παράδοσιν, καθ' ἣν ὁ Ποσειδῶν ἠράσθη τῆς Ἰνοῦς καὶ «σώσας αὐτὴν εἶχε παρ' αὐτῷ» [2].

Αἱ δύο αὗται μεταγενέστεραι ἐκδοχαὶ τοῦ μύθου ἢ τῆς παραδόσεως, μολονότι ἀφιστάμεναι ἀλλήλων, ἐν τούτοις δέον νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἡ βάσις καὶ ἡ πηγὴ διὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ μύθου εἰς τὴν ρωμαϊκὴν τέχνην, διότι δίδουν τὴν ἀφορμὴν εἰς τὴν μορφὴν συνθέσεως ὡς τοῦ ψηφιδωτοῦ St. Rustice καὶ τοῦ πινακίου 1.

Ἡ ἐκδοχὴ παρ' Ὀβιδίῳ δὲν δύναται, ὡς εἰκός, νὰ ἐχρησίμευσεν ὡς πηγὴ διὰ τὴν σύνθεσιν τῆς παραστάσεως τοῦ πινακίου 1 Μπενάκη, ἐλλειπόντων πάντων τῶν παρ' Ὀβιδίῳ προσώπων. Ὑπολείπεται λοιπὸν μόνον ἡ παρ' Ἀριστείδῃ παράδοσις, καθ' ἣν ὁ Ποσειδῶν παρέλαβε τὴν Ἰνώ, διασώσας αὐτήν. Ἐπ' αὐτῆς, νομίζομεν, ἐστηρίχθη καὶ ἡ εἰκονογράφησις τοῦ μύθου. Ἡ ἀπουσία τοῦ Ποσειδῶνος ἐκ τοῦ κύκλου τῶν δρώντων προσώπων καὶ φυσικὸν καὶ αὐτονόητον εἶναι, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν καὶ ἄλλας παρομοίας περιπτώσεις, καθ' ἅς οἱ ὑπηρέται ἢ δορυφόροι αὐτοῦ, οἱ τρίτωνες ἢ τριτωνίδαι, ἐκτελοῦντες διαταγὴν αὐτοῦ παρουσιάζονται ἐπὶ τῆς σκηνῆς. Συγκεκριμένως ἀναφέρομεν τὴν ἀπαγωγὴν τῆς Λητοῦς ὑπὸ τῶν τριτώνων εἰς τὴν Μῆλον καὶ τὸ μέρος τὸ ὁποῖον διεδραμάτισαν οὗτοι εἰς τὰς μεταξὺ Ποσειδῶνος καὶ Βάκχου ἔριδας [3]. Ὅτι δὲ εἰς τὴν ἡμετέραν παράστασιν ἀντικατεστάθησαν οἱ τρίτωνες διὰ τῶν ἰχθυοκενταύρων τοῦτο ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ἔκφρασιν, εἰκονογραφικῶς, τῆς ἀπαιτουμένης ταχύτητος, ἣν δύνανται οἱ ἰχθυοκένταυροι, λόγῳ τῆς σωματικῆς αὐτῶν διαπλάσεως, νὰ ἀναπτύξουν πρὸς διάσωσιν ἐκ τοῦ μαινομένου Ἀθάμαντος, τῆς συζύγου αὐτοῦ καὶ τοῦ υἱοῦ ἢ πρὸς περίσωσιν αὐτῆς ταύτης τῆς Ἰνοῦς ὑπὸ τοῦ ἐρωτολήπτου ἄρχοντος τῆς θαλάσσης [4].

Ἐλέχθη ἀνωτέρω ὅτι ἡ κλασσικὴ ἀρχαιότης ἀπέφυγεν ἐπιμελῶς δι' ἀγνώστους λόγους, ἴσως διότι τὰ ἀγάλματα τῆς Ἰνοῦς καὶ τοῦ Μελικέρτου εἶχον λατρευτικὸν χαρακτῆρα, τὴν σύνθετον παράστασιν τοῦ μύθου. Καὶ ἡ πλέον ἐλευθέρα ζωγραφικὴ παράστασις τῶν κατὰ Ἰνὼ καὶ Μελικέρτην, ὡς ὑπὸ τοῦ Καλλιστράτου περιγράφεται, παραλείπει τὴν οὐσιωδεστέραν στιγμὴν τοῦ δράματος, ἀφήνουσα εἰς τὸν θεατὴν νὰ εἰκάσῃ

1 Ὀβιδίου, ἔ. ἀ.

2 Αἴλιος Ἀριστείδης, Λόγος XLVI εἰς Ποσειδῶνα, ἐδ. 32 κέ.

3 Λουκιανός. Ἐνάλιοι διάλογοι X, 2. «Καὶ ἡμεῖς, ὦ Τρίτωνες, διαπορθμεύσατε τὴν Λητὼ εἰς αὐτὴν (Δῆλον)». Ὁ Νόννος Πανοπολίτης, Διονυσιακὰ 43, 149, περιγράφων τὴν μεταξὺ Ποσειδῶνος καὶ Διονύσου ἔριν, θέτει εἰς τὸ στόμα τοῦ Ποσειδῶνος τὴν ἀκόλουθον πρὸς τοὺς Τρίτωνας παραγγελίαν: «Ἀλλά, φίλοι Τρίτωνες, ἀρήξατε, δήσατε Βάκχας ποντοπόρους τελέσαντες».

4 Πρβ. σημ. 2.

τὸν τρόπον τῆς διασώσεως. Ἑτέρας παρομοίας παραστάσεις τοῦ μύθου, μέχρι τῆς στιγμῆς τοὐλάχιστον, δὲν γνωρίζομεν. Ἑπομένως ἡ ἡμετέρα παράστασις, βασιζομένη ἐπὶ τῶν μεταγενεστέρων ἐκδοχῶν αὐτοῦ καὶ ἔχουσα ὑπ' ὄψει τὴν παρ' Ἀριστείδῃ παράδοσιν, ἐχρησιμοποίησε συγχρόνως συγγενεῖς εἰκονογραφικῶς παραστάσεις ἐκ τοῦ γνωστοῦ κύκλου τῶν μετὰ νηρηΐδων καὶ τριτώνων σαρκοφάγων [1].

Ἡ ἁπλῆ αὔτη ὑπόθεσις δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείσῃ τὴν δυνατότητα ἀπομιμήσεως ὑπὸ τοῦ καλλιτέχνου τμήματος μόνον προϋπάρχοντος συνθετωτέρου προτύπου εἴτε ἐν ἀναγλύφῳ εἴτε ἐν τοιχογραφίᾳ ἢ πίνακι. Γεγονὸς μόνον εἶναι ὅτι ὁ καλλιτέχνης ἀπέχει χρονικῶς πολλοὺς αἰῶνας ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς περὶ τὴν Ἰνὼ καὶ τὸν Μελικέρτην ζωηρᾶς εἰσέτι παραδόσεως, λατρευτικὸν ἢ ἄλλον τινὰ χαρακτῆρα ἐχούσης. Ὅ,τι ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα τὸν καλλιτέχνην εἶναι ἡ παράστασις ἑνὸς διακοσμητικοῦ θέματος, διὰ τοῦτο καὶ ἀδιαφορεῖ διὰ τὴν ἀρχήν, τὸ τέλος καὶ τὴν σημασίαν τοῦ μύθου καὶ συμμορφοῦται πρὸς τὰς τάσεις τῆς ἐποχῆς του, ζητούσης θέματα πρὸς διακόσμησιν τῆς κενῆς ἐπιφανείας κυρίως εἰς ἔργα τῆς μικροτεχνίας καὶ τορευτικῆς [2].

Ὀλίγα μόνον θέματα τῆς ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς διετήρησαν καὶ κατὰ τὴν χριστιανικὴν καὶ βυζαντινὴν ἀρχαιότητα τὴν μυστικὴν καὶ συμβολικὴν αὐτῶν σημασίαν καὶ χρῆσιν, μολονότι ἤδη ἀπὸ τοῦ τρίτου μ. Χ. αἰῶνος τὰ θέματα ταῦτα ἀποτελοῦν κοινὸν κτῆμα ἀμφοτέρων τῶν ἐποχῶν καὶ διὰ τοῦ Βυζαντίου, ὅσα ἐξ αὐτῶν ἐπέζησαν, περιέρχονται εἰς τὴν ἰταλικὴν Ἀναγέννησιν [3]. Ἡ κοινότης αὕτη τῶν δύο ἐποχῶν εἶναι καθαρῶς, ὡς ἐτονίσθη ἀνωτέρω, μορφολογική. Ἡ δευτέρα δανείζεται τύπους διὰ νὰ χρησιμεύσουν ὡς ἐπένδυσις καὶ ἔκφρασις ἄλλων ἀρχῶν καὶ ἀντιλήψεων, ὡς καλλιτεχνικὴ ἐξωτερίκευσις τῆς πρωτοχριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς μυθολογίας καὶ ἱστορίας [4]. Ἡ σχέσις λοιπὸν ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος ἀφ' ἑνὸς καὶ χριστια-

1 A. Rumpf, Die Meereswesen auf die antiken Sarkophagreliefs. Berlin 1939. Τοῦ αὐτοῦ, Römische Fragmente ἐν 95 Winkelmannsprogramm.

2 Τοιαῦτα παραδείγματα ἔχομεν πλεῖστα ὅσα ἀπὸ τῆς πρωτοχριστιανικῆς τέχνης μέχρι τοῦ τέλους τῆς Βυζαντινῆς **Αὐτοκρατορίας**. Πρβ. L. Matzulewitsch. Die Byzantinische Antike, Berlin 1929. L. Brehier, La sculpture et les arts mineurs byzantins, Paris 1936, 75 κέ πίν. XXXIII κέ. Ἀ. Ἀποστολάκη, Ἡ εἰκὼν τοῦ Ἀράτου ἐπὶ ὑφάσματος, Ἀθῆναι 1938. Τῆς αὐτῆς, Ἡ Κερυνῖτις ἔλαφος ἐπὶ κοπτικοῦ ὑφάσματος, ΑΕ 1937 I,325 κέ. Ἀ. Ξυγγοπούλου, Βυζαντινὸν ἀνάγλυφον τοῦ Ἡρακλέους, ΑΕ 1928, 1 κέ. Τοῦ αὐτοῦ, Παραστάσεις ἐκ τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου ἐπὶ βυζαντινῶν ἀγγείων, ΑΕ 1937 I,192 κέ. Σ. Πελεκανίδη, Τὸ λάσιον τοῦ Ἡρακλέους ΑΕ 1937 III.

3 Περὶ τῆς συμβολικῆς καὶ μυστικῆς σημασίας καὶ χρήσεως διαφόρων θεμάτων πρβ. Σ. Πελεκανίδη, ἔ.ἀ. Τοῦ αὐτοῦ, Die Symbolik der frühbyzantinischen Fussbodenmosaiken Griechenlands, Zeitschrift für Kirchengeschichte, LIX. Heft 1,105 κέ. Τὴν συμβολὴν τοῦ Βυζαντίου διὰ τὴν Ἀναγέννησιν ἐκτενῶς ἐξήτασαν ὁ Ph. Schweinfurth, Geschichte der russischen Malerei im Mittelalter, Haag 1930, 354 κέ. Die Antike 1933, 105 κέ. καὶ ὁ W. Jacob, Der Einfluss des Morgenlandes auf das Abendland während des Mittelalters, Hannover 1924.

4 Ἡ εἰκονογραφικὴ σχέσις τῶν διαφόρων περιόδων κατὰ τὴν ὄψιμον ἀρχαιότητα ἐξετάζεται κυρίως ὑπὸ τοῦ G. Rodenwaldt, Eine spätantike Kunstströmung in Rom, RM 36-37, 1921-22, 80 κέ. Ἡ ἐξέτασις τοῦ θέματος τούτου θὰ διέχεε πλῆρες φῶς εἰς πλεῖστα σκοτεινὰ σημεῖα τῆς βυζαντινῆς ἀρχαιότητος καὶ θὰ καθώριζε τὰς σχέσεις αὐτῆς πρὸς τὰς προηγηθείσας περιόδους. Πρὸς τούτοις θὰ κατεδείκνυε τὸν ἐκπολιτιστικὸν καὶ καλλιτεχνικὸν ρόλον τοῦ Βυζαντίου διὰ τὴν μετέπειτα κυρίως ἐποχὴν καὶ θὰ συνέβαλλε τὰ μέγιστα εἰς τὸν καθορισμὸν τῶν καλλιτεχνικῶν σχέσεων Ἐθνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ. Αἱ ἀνωτέρω ἀναφερθεῖσαι ἐργασίαι ὡς καὶ ἡ ἐσχάτως ὑπὸ τοῦ E. Weigand ἐν BZ 41, 1941, 104 κέ. δημοσιευθεῖσα ἐκτενὴς κριτικὴ μελέτη ἐπὶ τῶν ἔργων τοῦ J. Wilpert καὶ F. Gerke περὶ τῶν ρωμαϊκῶν σαρκοφάγων τῆς χριστιανικῆς ἐποχῆς πολλὰ θὰ συμβάλουν εἰς τὴν ἐπίλυσιν τοῦ προβλήματος τῶν καλλιτεχνικῶν - εἰκονογραφικῶν σχέσεων κλασσικῆς - ρωμαϊκῆς καὶ χριστιανικῆς - βυζαντινῆς ἀρχαιότητος.

νικῆς, πρωτοβυζαντινῆς καὶ βυζαντινῆς περιόδου ἀφ' ἑτέρου, εἶναι μᾶλλον τυπολογική, ἐμφανιζομένη ἐντονώτερον εἰς περιόδους, καθ' ἃς ἐν τῷ χριστιανικῷ κόσμῳ ἐπικρατοῦν ἐλευθεριάζουσαι καὶ μεταρρυθμιστικαὶ ἀρχαὶ ἔν τε τῇ ἐκκλησιαστικῇ φιλολογίᾳ καὶ τέχνῃ ἢ ἐκεῖ, ὅπου τὰ θέματα, κατὰ τὸ πλεῖστον κοσμικά, ὑπηρετοῦν καθαρῶς ἐξωεκκλησιαστικὰς ἀνάγκας [1].

Δύο τινὰ θὰ ἠδύναντο νὰ βοηθήσουν ἡμᾶς εἰς τὴν κατάταξιν τοῦ ἡμετέρου πινακίου καὶ τῆς ὁμάδος αὐτοῦ τεχνοτροπικῶς, χρονολογικῶς καὶ τοπικῶς εἰς ὡρισμένον κύκλον καὶ ὁμάδα τῶν ἔργων τῆς τορευτικῆς. Ἡ ὕπαρξις ἐπὶ τῶν πινακίων σφραγῖδος καὶ ἡ γνῶσις τοῦ τόπου εὑρέσεως αὐτῶν. Ἀλλ' οὐδὲν τούτων ὑπάρχει. Ἑπομένως λεπτομερὴς μόνον τεχνοτροπικὴ καὶ μορφολογικὴ τῶν παραστάσεων ἀνάλυσις θὰ προσεγγίσουν ἡμᾶς πρὸς τὴν ἀλήθειαν.

Ἡ παράστασις τοῦ πινακίου 1, καταλαμβάνουσα, ὡς ἐλέχθη, ὅλην τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ὀμφαλοῦ, βαίνει ἐκ δεξιῶν πρὸς τὰ ἀριστερά.

Ἡ σχέσις παραστάσεως καὶ χώρου εἶναι τοιαύτη ὥστε οὗτος στερεῖται διαφόρων ἐπιπέδων. Χῶρος ἐνταῦθα μετὰ τῶν χαρακτηριστικῶν αὐτοῦ τριῶν διαστάσεων δὲν ὑφίσταται, μόνον ἐπίπεδος ἐπιφάνεια, τὴν ὁποίαν ὁ τεχνίτης ἐκμεταλλεύεται κατὰ βούλησιν ὡς ἔχων τὴν δυνατότητα διὰ τοῦ ἀναγλύφου νὰ ἐπιτύχῃ ὅ,τι ἐπιθυμεῖ. Ὡς ἐκ τούτου ἀγνοοῦνται ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου πινακίου πάντες οἱ τρόποι προοπτικῆς, οἱ ἐπικρατήσαντες κατὰ τὴν ὄψιμον ἀρχαιότητα καὶ τὴν πρωτοβυζαντινὴν περίοδον [2]. Ὁ ἡμέτερος τεχνίτης βασίζεται μόνον εἰς τὴν συνήθη παρ' ἀναγλύφοις ἀρχὴν τῆς σκιᾶς καὶ τοῦ φωτός, ἐπιτυγχανομένης δι' ἐκβαθύνσεως ἢ ἀναλόγου ἐξοχῆς τῆς σφυρηλάτου μεταλλίνης ἐπιφανείας καὶ τοῦτο εἰς τὰ ἀνατομικῶς μόνον ἐμφανῆ μέρη τοῦ σώματος, ἐν τῇ σχέσει χώρου καὶ παραστάσεως. Ἐπὶ τοῦ πινακίου Μπενάκη ἀπεδόθη ἰδιαιτέρα ὅλως σημασία εἰς τὴν παράστασιν αὐτὴν καθ' ἑαυτήν, οὕτως ὥστε ἡ ὑποτιθεμένη θάλασσα, ἐντὸς τῆς ὁποίας ζοῦν καὶ κινοῦνται οἱ ἰχθύες καὶ τὰ ὀστρεώδη, οὐδόλως ὑποδηλοῦται, ὡς συνήθως, ἀλλὰ τὰ ἔμψυχα ἔχουν διακοσμητικὸν χαρακτῆρα, ὡς τοῦτο συμ-

1 A. Vassiliev, Histoire de l'empire byzantin. Paris, 1932, I, 283 κἑ. Ἐκτενῶς πραγματευόμεθα τὸ θέμα τοῦτο εἰς ἰδιαιτέραν «Περὶ τῆς τέχνης ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῆς εἰκονομαχίας» μελέτην, τὴν ὁποίαν ἐλπίζομεν προσεχῶς νὰ δημοσιεύσωμεν.

2 Περὶ τῆς ἐφαρμογῆς διαφόρων τρόπων ἀποδόσεως καὶ ἰδιαιτέρως «σμικρύνσεως» καὶ «ἀμυδρᾶς ἰχνογραφήσεως» κτλ. πρβ. G. Rodenwaldt, JdI. 37, 1922, 30 κἑ. ἔνθα πραγματεύται τὸ θέμα τοῦτο ἐξ ἀφορμῆς τοῦ ἐν Βελιγραδίῳ καμέου. Ἐκτὸς τῆς λίαν διαδεδομένης «προοπτικῆς πτηνοῦ», τῆς ὁποίας ὡραῖον παράδειγμα παρουσιάζει ἡ ἐσχάτως ἀνακαλυφθεῖσα σαρκοφάγος τοῦ Ludus Magnus ἐν Museo Nazionale Romano, AA 1940, I/IV, 447 κἑ. εἰκ 21 καὶ τὴν ὁποίαν συναντῶμεν ἐπὶ πλείστων βυζαντινῶν ὑπατικῶν διπτύχων πρβ. R. Delbrück, Die Konsulardiptychen 1929, 107 κἑ, 123 κἑ. πίν. 9-12, 17-21., συναντῶμεν ἐπὶ τῶν αὐτῶν διπτύχων καὶ «προοπτικὴν βάθους» διὰ κλιμακωτῆς κατατάξεως τῶν σκηνῶν ἢ τῆς σκηνῆς ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας. Πβλ. R. Delbrück, ἔ. ἄ. πίν. 13. Ἡ προοπτικὴ αὐτὴ ἀρχὴ ἐφηρμόσθη κατὰ προτίμησιν εἰς τὰς πρωτοχριστιανικὰς σαρκοφάγους. F. Gerke, Die christlichen Sarkophage der vorkonstantinischer Zeit. Berlin 1940 ἐν Sachregister 322, πίν. 12-20,1 ὡς καὶ εἰς ἔργα τῆς τορευτικῆς καὶ μικροτεχνίας τῆς κυρίως βυζαντινῆς περιόδου. Πρβ. L. Matzulewitsch, ἔ. ἀ. Παραδείγματα τῆς προοπτικῆς «ἀμυδρᾶς ἰχνογραφήσεως» καὶ «σμικρύνσεως» ἔχομεν ἐπίσης πλεῖστα ὅσα. Τὴν Βάσιν τῶν Δεκενναλίων π.χ., τὸ Τόξον τοῦ Γαλερίου, ἀμφότερα τῆς ἐποχῆς τῆς Τετραρχίας. H. P. L'Orange, Ein tetrarchisches Denkmal auf dem Forum Romanum, RM 53, 1938, 1 κἑ. πίν 1, 2, 3. H. v. Schönebeck, BZ XXXVI, 1937, 362 κἑ. Πολλὰς σαρκοφάγους τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεγ. Θεοδοσίου, ἔργα τορευτικῆς, R. Delbrück, ἔ.ἀ. πίν. 62 ἔνθα ἐπὶ τοῦ μινσουρίου τοῦ Μεγ. Θεοδοσίου τὰ φυτὰ τοῦ δευτέρου ἐπιπέδου ἀπεδόδησαν μόνον δι' ἀμυδρᾶς ἰχνογραφήσεως. L. Matzulewitsch, ἔ.ἀ. πίν. 1, 14, 37, 38, 41.

βαίνει ἤδη εἰς πλεῖστα χρονολογημένα ἔργα τῆς τορευτικῆς. Ταῦτα δέον μᾶλλον νὰ ἐκληφθοῦν ὡς σύμβολα θαλασσίας σκηνῆς, ἀποτελοῦντα πάλαι ποτὲ μετὰ τῆς κυρίως παραστάσεως ὀργανικὸν σύνολον, ὀλίγον δὲ κατ' ὀλίγον ἐκπεσόντα τοῦ κυρίου αὐτῶν προορισμοῦ, ἀπετέλεσαν ἁπλοῦν διάκοσμον, ὡς τοῦτο παρατηρεῖται ἐπὶ τοῦ ἀργυροῦ ἀμφορέως τοῦ Conceti τῆς Μολδαυΐας [1] καὶ ἐπὶ τοῦ χερνίβου μετὰ παραστάσεως νηρηΐδων τοῦ Ermitage [2].

Παρὰ τὸν μορφολογικὸν ἐκφυλισμόν, τὸν ὁποῖον παρουσιάζει ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὸ ἡμέτερον πινάκιον, δυνάμεθα ἐν τούτοις νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι ὑπάρχουν ἔτι ἴχνη τινὰ τῆς παλαιᾶς παραδόσεως, ἥτις ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ τρίτου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ τετάρτου αἰῶνος βαίνει φθίνουσα, παραχωροῦσα τὴν θέσιν της εἰς τὴν νέαν διαμορφουμένην παράδοσιν, ἥτις εἶναι τὸ προϊὸν δύο διασταυρουμένων ἀντιλήψεων τῆς τέχνης, τῆς ἑλληνικῆς-μεσαιωνικῆς καὶ τῆς ἀνατολικῆς. Ἡ ἑκουσία ἐπιστροφὴ περὶ τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου εἰς τὴν πρωταρχικὴν ἀντίληψιν τοῦ ἀναγλύφου παρουσιάζει εἰς τὴν προοπτικὴν τῆς πλαστικῆς τὴν τάσιν, καθ' ἣν τὸ πᾶν παρίσταται καὶ βασίζεται ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας καὶ ἐπ' αὐτῆς καὶ μόνον στηρίζονται πάντα τὰ μέσα προοπτικῆς ἐντυπώσεως. Ἡ πλαστικὴ ἐκβάθυνσις ἔχει ὡς σκοπὸν οὐχὶ νὰ ὁδηγήσῃ τὸ βλέμμα πρὸς τὸ βάθος, ἀλλὰ νὰ προκαλέσῃ μόνον τὴν ἐντύπωσιν σκιώδους ἐπιφανείας, ἥτις κεῖται ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ βάθους ὡς καὶ ἡ ἐπιφάνεια αὐτῆς ταύτης τὴς πλαστικῆς μορφῆς. Ἐξελίσσεται λοιπὸν διὰ τῆς τεχνοτροπίας ταύτης ἡ τέχνη εἰς τέχνην καθαρῶς ἐπιφανειῶν, ἥτις χρησιμοποιεῖ τοῦτο μὲν τὴν γραμμήν, τοῦτο δὲ τὸ σκιῶδες ἔδαφος καὶ δι' ἀμφοτέρων ἐπιδιώκεται ἡ ἀπόλυτος, εἰ δυνατόν, καθαρότης τῆς συνθέσεως [3].

Τὸ πινάκιον τῆς Ἰνοῦς κατὰ ταῦτα συγκεντροῖ πάσας τὰς ἀνωτέρω ἰδιότητας τῆς ἀναφαινομένης ταύτης μικτῆς προοπτικῆς ἀρχῆς καὶ ὡς ἐκ τῆς ἐπὶ μέρους ἀναλύσεως ἐξάγεται, συγγενεύει ἀπολύτως πρὸς τὰ προϊόντα τῆς τέχνης τῆς προϊούσης ὀψίμου ἀρχαιότητος.

Ὁ τύπος τῆς Ἰνοῦς, καθημένης ἐπὶ τοῦ ἰχθυοκενταύρου, παρουσιάζει πλεῖστα κοινὰ σημεῖα ἐπὶ ἰχθυοκενταύρων νηρηΐδων [4], τῆς Εὐρώπης ἐπὶ τοῦ ταύρου [5], τῆς Ἀφροδίτης ἐπὶ τοῦ κιβωτιδίου τῆς Projecta [6]. Ἀλλ' ἤδη ἐπὶ τῶν ρωμαϊκῶν ἔργων τέχνης, μολονότι πολλάκις συμπτωματικῶς, ἤρχισε νὰ παρουσιάζεται ἀνατολίζουσά τις παράδοσις, καθ' ἣν τὰ πρόσωπα ἀλλάσσουν θέσιν καὶ ἀντὶ τῆς στάσεως κατὰ κρόταφον

1 L. Matzulewitsch, ἔ.ἀ. 123 κἑ. πίν. 38-40.

2 L. Matzulewitsch, ἔ.ἀ. 5. Nr 21. 89 κἑ., πίν. 21. Ἡ ἀπομάκρυνσις ἐκ τῆς φυσικότητος, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν ἐνιαχοῦ τὰ ἔργα τῆς τορευτικῆς παρατηρεῖται καὶ εἰς τὴν τεχνοτροπίαν τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τοῦ ἕκτου καὶ τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος, ὡς εἶναι π.χ. τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον τοῦ Ὑψηλομετώπου τῆς Λέσβου. Ἰδὲ καὶ ἕτερα παραδείγματα ὡς καὶ τὴν τεχνοτροπικὴν ἐξέλιξιν αὐτῶν ἐν S. Pelekanidis, Die frühchristlichen Fussbodenmosaiken Griechenlands. Ὑπὸ ἐκτύπωσιν.

3 G. Rodenwaldt, Wölfflins Grundbegriffe und die antike Kunst, Zeitschr. für Aesthetik und Allgemeine Kunstwissenschaft XI, 1923, Heft 4, 437.

4 A. Rumpf, ἔ.ἀ. Γενικῶς περὶ τῶν ἰχθυοκενταύρων, νηρηΐδων, θαλασσίου θιάσου καὶ τῶν συγγενῶν παραστάσεων εἰς τὴν τέχνην πρβ. Rumpf, ἔ.ἀ.

5 W. Technau, Die Stiergöttin, JdI 1937, 76 κἑ. Ν. Παπαδάκι, Ἐκτύπωμα πήλινον Εὐρώπης ἐκ Κρήτης, Ἐπιτύμβιον Χ. Τσούντα. Ἀθῆναι 1940, 452 κἑ.

6 O. M. Dalton, Catalogue of Early Christian Antiquities in the British Museum, 61 κἑ. ἀρ. 304, πίν. XV.

ὀλίγον κατ' ὀλίγον λαμβάνουν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας θέσιν κατενώπιον[1]. Ἐνῷ ὅμως ἡ ἐφαρμοζομένη αὕτη ἀρχὴ διὰ διαφόρων προοπτικῶν δυνατοτήτων παρὰ τοῖς ἀρχαιοτέροις ἔργοις πραγματοποιεῖται καλλιτεχνικῶς ἀνεπιλήπτως, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ὀψίμου ἀρχαιότητος καὶ τὴν μετὰ ταύτην περίοδον, ἐπιτυγχάνεται εἰς βάρος τῆς φυσικότητος τοῦ σώματος καὶ γενικῶς τῆς ὅλης παραστάσεως. Τῆς Ἰνοῦς καθημένης ἐπὶ τοῦ ἰχθυοκενταύρου φυσιολογικῶς ὤφειλε νὰ ἀποδοθῇ καὶ τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος αὐτῆς, ἂν ὄχι τελείως πλαγίως, τοὐλάχιστον ὅμως εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων. Ἀντιθέτως συμβαίνει ἐνταῦθα. Τὸ μὲν ἄνω μέρος τοῦ σώματος τῆς Ἰνοῦς ἀπεδόθη σχεδὸν κατενώπιον, ἡ δὲ κεφαλὴ αὐτῆς κατὰ κρόταφον, κατὰ τὴν ἀντίθετον πρὸς τοὺς πόδας καὶ πρὸς τὴν κίνησιν τῆς ὅλης παραστάσεως κατεύθυνσιν. Ἐπίσης ὁ ἀριστερὸς ποὺς τῆς Ἰνοῦς, ὅστις ἔχει κίνησιν ὁμόρροπον πρὸς τὴν ὅλην κίνησιν τῆς παραστάσεως, δὲν εὑρίσκεται ἐν φυσιολογικῇ ἀναλογίᾳ μετὰ τοῦ ἄλλου σώματος.

Ἡ μορφὴ αὕτη τῆς στάσεως τοῦ σώματος καὶ τῶν ἀναλογιῶν τῶν ἐπὶ μέρους μελῶν αὐτοῦ συνεχίζει ἀρχαίαν ἀνατολίζουσαν παράδοσιν, ἥτις παραλλήλως μετὰ τῆς εὐρωπαϊκῆς ὑπάρχουσα, ἐκδηλοῦται ἐπανειλημμένως εἴς τε τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Δύσιν εἰς τὴν μνημειώδη τέχνην[2], τὴν μικροτεχνίαν[3], ἐπὶ νομισμάτων[4] καὶ τὴν λαϊκὴν τέχνην. Αἱ φιάλαι τῆς Monza[5], τὸ κιβώτιον τῆς Projekta ἐν Λονδίνῳ[6], διὰ νὰ περιορισθῶμεν εἰς ὀλίγα συγκεκριμένως παραδείγματα, παρουσιάζουν μερικὰς ἀναλογίας πρὸς τὰς τῆς Ἰνοῦς[7]. Ἰδιαιτέρως αἱ θέσεις σώματος καὶ κεφαλῆς, τοῦ μὲν κατενώπιον τοῦ δὲ πλαγίως, ἐξαίρουν καὶ τονίζουν τὸ στιγμιαῖον, ὅπως πρὸς τοῦτο συμβάλλουν, ὡς κατωτέρω θὰ ἴδωμεν, καὶ πλεῖσται ἐκ τῶν λεπτομερειῶν τῆς παραστάσεως. Ἡ διάταξις αὕτη τῆς κεφαλῆς ἐν σχέσει πρὸς τὸ σῶμα δὲν εἶναι ἄγνωστος κυρίως εἰς

1 Ἡ τοιαύτη τάσις ἀπαντῶσα κατ' ἀρχὰς ἐπὶ Τίτου, μετὰ τὴν ἧτταν καὶ καταστροφὴν τῆς Ἱερουσαλὴμ (70 μ. Χ.), συναντᾶται ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου εἰς τὸ τετράπυλον τῆς Leptis Magna, P. Romaneli, Negrie Magna, εἰκ. 38. Noack, Die Antike I, 1925, 207, εἰκ. 1. M.Wegner, Die kunstgeschichtliche Stellung der Marcussäule, JdI 46, 1931, 61 κέ., καὶ ἐξακολουθεῖ ἔτι καταφανέστερον ἐπὶ τῶν σαρκοφάγων I, II τῶν κυνηγίων τῶν λεόντων ἐν Palazo Mattei, ἐν Pallazo Rospigliosi, ἐπὶ τῶν σαρκοφάγων τοῦ Μουσείου Torlonia, ἐπὶ τῆς σαρκοφάγου τοῦ Πλωτίνου ἢ τῶν φιλοσόφων ἐν Λατερανῷ κ. ἄ. Γενικῶς περὶ τῆς ἐξελίξεως τῆς ρωμαϊκῆς τέχνης καὶ τῶν ρευμάτων, ἅτινα ἐπέδρασαν ἐπ' αὐτῆς, πρβ. G. Rodenwaldt, JdI 51, 1936, 106, πίν. 2-6. Ἡ συνέχισις τῆς ἀνατολικῆς τεχνοτροπίας ἐξακολουθεῖ μετὰ προϊούσης τάσεως καὶ κατὰ τὴν ὄψιμον καὶ βυζαντινὴν ἀρχαιότητα οὐχὶ τόσον ἕνεκα καλλιτεχνικῶν ἐπιδράσεων τῆς Ἀνατολῆς ἐπὶ τῆς Δύσεως ὅσον ἕνεκα πνευματικῆς ἐξισώσεως τῶν δύο κόσμων. H. Lietzmann, Das Problem der Spätantike, FuF 4, 1928, 225. Τοῦ αὐτοῦ, Das Problem der Spätantike, S. B. Berl. 1927, 324 κέ. G. Rodenwaldt, Ara Pacis und S. Vitale. BJb 133, 1928, 228 κέ. H. P. L'Orange, Der spätantike Bildschmuck des Konstantinsbogen, Berlin 1939, 202 κέ., ἔνθα καὶ ἡ πλουσία ἐπὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφία. Τελευταίως G. Rodenwaldt, JdI 55, 1940. 83 κέ. ὅπου ὅμως παρὰ τὰς μέχρι τοῦδε ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀντιλήψεις του, ἐμβλέπει εἰς τὰς κεντρικὰς συνθέσεις ρωμαϊκὴν παράδοσιν.

2 G. Rodenwaldt, BJb 133, 1928, 228 κέ. M. Rostovzeff, Antike dekorative Malerei in Süden Russlands, Petersburg 1914 πίν. 78, 79. Τοῦ αὐτοῦ, JHS 39, 1919, πίν. 8.

3 G. Rodenwaldt, JdI 37, 1922, 17 κέ. A. Venturi, Storia dell'arte Italiana I, Milano 1901, εἰκ. 460.

4 M. Bernhart, Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit, Halle 1926, πίν. 5, ἀρ. 12.6, ἀρ. 13.11, ἀρ.2 κέ. F. Gnachi, Guida numismatica universale II, Milano 1889, πίν 3, 4, 6, 10, 11, 14, 16-20. G. Rodenwaldt, BJb 138, 1928, 228 κέ.

5 Zap. Arch. Obsc. 12, 1901, 3/4, 189.

6 O. M. Dalton, ἔ. ἀ.

7 Ἡ ἀνατολίζουσα αὕτη τεχνοτροπία, ὡς ἀνωτέρω εἴδομεν, ὑπεισῆλθεν εἰς πάσας τὰς μορφὰς τῆς βυζαντινῆς τέχνης καὶ ἐπέδρασε μεγάλως ἐπ' αὐτῆς. Ὁ ἕκτος αἰὼν διὰ τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τῆς Θεοδώρας ἐν Ἁγίῳ Βιταλίῳ ὑποτάσσεται ὁριστικῶς εἰς τὴν τεχνοτροπίαν ταύτην, ἥτις ἐντεῦθεν λαμβάνει ἐν τῇ βυζαντινῇ τέχνῃ τὴν ὁριστικὴν μορφήν της.

τὴν τορευτικὴν τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου [1]. Οἱ καλλιτέχναι ἠρέσκοντο εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ τύπου τούτου οὐχὶ μόνον εἰς τὰς ἀφηγηματικὸν χαρακτῆρα ἐχούσας παραστάσεις, ἔνθα ἡ σημασία τῆς φυσικότητος κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον εἶναι δευτερεύουσα, ἐπιζητεῖται δὲ ἡ ἔκφρασις καὶ ἡ ζωή, ἔστω καὶ ἐπὶ θυσίᾳ τῶν καλλιτεχνικῶν ἀναλογιῶν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς λατρευτικὰς καὶ ἐπισήμους παραστάσεις. Τῆς τελευταίας περιπτώσεως ὡραῖον παράδειγμα ἔχομεν τὸν λειτουργικὸν δίσκον τῆς Riha, ἔνθα ὁ μεταλαμβάνων τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ Ἰησοῦς, παρὰ τὴν στάσιν τοῦ σώματος, ἥτις εἶναι πλαγία, ἔχει τὴν κεφαλὴν ἐστραμμένην εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων [2].

Ὅλως ἐπιπολαίως καὶ ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀνατομικῆς ἀκριβείας παρεστάθη ὁ μικρὸς Μελικέρτης, τὸν ὁποῖον θὰ ἦτο ἀδύνατον ἐκ τῆς παραστάσεως καὶ μόνον νὰ χαρακτηρίσῃ τις ὡς βρέφος, ἐὰν δὲν παρίστατο θηλάζων. Ὁ θεώμενος αὐτὸν ἔχει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι πρόκειται περὶ μικρογραφίας φυσιολογικῶς ἐνηλίκου ἀνθρώπου. Ἐπίσης αἱ δυσαναλογίαι μεταξὺ τῶν μελῶν τοῦ σώματος δὲν ἐλλείπουν, τὸ δὲ πρόσωπον αὐτοῦ κατὰ τὸ ἥμισυ κεκαλυμμένον διὰ τῶν μακρῶν δακτύλων τῆς μητρός του, ὡς στοιχεῖα αὐτοῦ ἔχει μίαν μικρὰν καὶ δι' ὀξέος ὀργάνου ἐκβάθυνσιν, ἥτις ἀντιπροσωπεύει τὸν ὀφθαλμόν.

Ἀντιθέτως τὰ πρόσωπα τῆς Ἰνοῦς καὶ τοῦ ἰχθυοκενταύρου πλαστικῶς ἀπεδόθησαν κανονικῶς ὅσον ἀφορᾷ τὰς σχέσεις μεταξὺ μετώπου, ἀρκούντως στενοῦ, παρειῶν, ρινός, ὀφθαλμῶν. Τὸ στόμα τῆς Ἰνοῦς δὲν διακρίνεται λόγῳ ἴσως τῆς κακῆς διατηρήσεως τοῦ πινακίου, τοῦ ἰχθυοκενταύρου ὅμως εἶναι κανονικόν, μικρόν, μὲ παχέα χείλη, τὰ ὁποῖα τονίζουν ἔτι περισσότερον δι' ἰσχυρᾶς σκιᾶς τὴν ρινοχειλικὴν αὔλακα. Οἱ ὀφθαλμοὶ μεγάλοι ἀμφοτέρων, ἀπεδόθησαν πλαστικῶς καὶ μεθ' ὅλων τῶν λεπτομερειῶν. Ὁ βολβός, ἡ κόρη καὶ ἡ ἶρις διακρίνονται καθαρῶς ἀπ' ἀλλήλων ἄνευ τῆς χρήσεως ὀξέος ὀργάνου, τοῦ ὁποίου ἄλλωστε γίνεται ὑπέρμετρος χρῆσις εἰς τὸν ἰχθυοκένταυρον διὰ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ ὠτὸς αὐτοῦ, τοῦ ὁποίου μόνον ἡ ἕλιξ διακρίνεται ἐν σχήματι ἡμισελήνου. Ἐξαιρετικῶς ἐτονίσθησαν εἰς ἀμφότερα τὰ πρόσωπα οἱ δακρυγόνοι ἀσκοὶ ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μετάβασις εἰς τὰς καλῶς ἀποδοθείσας παρειὰς γίνεται κανονικῶς καὶ ὁμαλῶς, ὡς ὁμαλῶς καὶ κανονικῶς γίνεται καὶ ἡ μετάβασις ἀπὸ τῶν παρειῶν εἰς τὸν λαιμὸν καὶ ἀπ' αὐτοῦ πάλιν εἰς τὸν κορμόν.

Μολονότι ὁ τεχνίτης προσπαθεῖ ἐνταῦθα νὰ μιμηθῇ τεχνοτροπικῶς τὰ ὑπάρχοντα ἀρχαιότερα ἔργα, ἴσως μάλιστα καὶ τὸ πρότυπον, τὸ ὁποῖον ἀντιγράφει, ἐν τούτοις ἡ ἀδυναμία του, ἀφ' ἑνός, ἕνεκα ἴσως τῆς κατὰ καιροὺς διακοπτομένης τεχνικῆς παραδόσεως, καὶ ἡ τάσις τῆς ἐποχῆς του ἀφ' ἑτέρου καταπνίγουν τὴν καλλιτεχνικήν του θέλησιν. Ἡ προσπάθεια τοῦ καλλιτέχνου, ἡ παρατηρηθεῖσα εἰς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ προσώπου, ἐξακο-

1 L. Matzulewitsch ἔ. ἀ. 56.

2 H. Brehier, Les trésors d'argenterie syrienne et l'école artistique d'Antioche, Gaz. BA. 3, 1920, 17 κέ. Ch. Diehl, L'école artistique d'Antioche et les trésors d' argenterie syrienne, Syria 2, 1921, 85 κέ. πίν. XIV. C. Duthuit - F. Volbach - Salles G. Art byzantin, Paris, 62, πίν. 56.

Αἱ ἀφηγηματικὸν χαρακτῆρα ἔχουσαι συνθέσεις, παραβλέπουσαι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τὴν φυσικότητα, ἐπιζητοῦσι τὴν ἔκφρασιν καὶ ζωὴν ἔστω καὶ ἐπὶ θυσίᾳ τῶν καλλιτεχνικῶν ἀναλογιῶν. Ἐὰν παραλείψωμεν τὴν μικροτεχνίαν, τὴν μικρογραφίαν, καὶ τὴν μνημειώδη ψηφιδωτὴν διακοσμητικήν, καὶ περιορισθῶμεν εἴς τινα μόνον ἔργα τορευτικῆς θὰ παρατηρήσωμεν τὰς πλέον ἀπιθάνους καὶ τολμηρὰς λύσεις προοπτικὰς καὶ ἀνατομικάς. L. Matzulewitsch, ἔ. ἀ. 5, 89 κέ. πίν. 19, 20 σ. 132 κέ. πίν. 38,39. εἰκ. 43. σ. 134 κέ. Πιν. 44-46. Ἑπομένως ἡ κατὰ κρόταφον θέσις τῆς κεφαλῆς τῆς Ἰνοῦς δὲν εἶναι εἰμὴ φυσιολογική.

λουθεῖ καὶ διὰ τὰ σώματα τῆς Ἰνοῦς καὶ τοῦ ἰχθυοκενταύρου, ἀλλ' ὡς ἐκεῖ, παρὰ τὴν προσπάθειάν του, ἐν πολλοῖς ἀπέτυχεν, οὕτω καὶ ἐνταῦθα καὶ μάλιστα εἰς τὴν ἀνατομικὴν ἀπόδοσιν τοῦ σώματος τῆς Ἰνοῦς.

Σῶμα, ὡς ὀργανικὸν σύνολον, δὲν διακρίνεται. Ἡ προοπτική, τὴν ὁποίαν ἐπιδιώκει νὰ ἐπιτύχῃ, λόγῳ τῆς ἐλαφρᾶς κεκλιμένης στάσεως τῆς θηλαζούσης Ἰνοῦς, γίνεται ἀφορμὴ οὕτως ὥστε τὰ μέλη τοῦ σώματος νὰ παρουσιάζωνται ἐν μέρει δυσανάλογα πρὸς ἄλληλα. Οὕτως ἐκ τῶν μαστῶν ὁ δεξιὸς μὲν φύεται μετὰ τὸν λαιμὸν καὶ κατὰ τὸ ἥμισυ ὑπὸ τὴν μασχάλην, ἐνῷ ὁ ἕτερος, ἐξ οὗ θηλάζει ὁ Μελικέρτης, εὕρηται χαμηλότερον. Αἱ χεῖρες, ἡ μὲν δεξιὰ εἶναι σχεδὸν ἀτροφική, ἐνῷ ἡ ἀριστερὰ εἶναι μακρὰ καὶ σαρκώδης. Ἀμφότεραι καταλήγουν εἰς τέσσαρας μακροὺς κατὰ τὸ σχέδιον δακτύλους, οἵτινες ἀπεδόθησαν οὐχὶ πλαστικῶς, ἀλλὰ γραμμικῶς διὰ τῆς χρησιμοποιήσεως ἁπλοῦ καὶ ἀτέχνου περιγράμματος. Ὁ γυμνὸς ποῦς τῆς Ἰνοῦς, κυρίως ἀπὸ τῆς κνήμης, παρουσιάζει τὰ αὐτὰ χαρακτηριστικὰ πρὸς τὴν δεξιὰν χεῖρα, τὸ δὲ κατώτατον ἄκρον αὐτοῦ μετὰ τὰ σφυρὰ ἐκφεύγει τελείως τῆς ἀνατομίας τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος.

Συγγένειαν πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν τοῦ ἡμετέρου πινακίου, ὡς μέχρι τοῦδε ἀνελύθη, παρουσιάζει ὡς ἐν τοῖς καθόλου—σχέσις χώρου καὶ παραστάσεως—οὕτω καὶ ἐν τοῖς ἐπὶ μέρους, ὁ ἀπὸ τὴν σφραγῖδα κατὰ τὸν ἕβδομον αἰῶνα χρονολογούμενος κάδος τῆς Βιέννης [1]. Ἡ Ἀφροδίτη ἐπὶ τοῦ κάδου τούτου παρουσιάζει τὰ αὐτὰ χαρακτηριστικὰ ὡς καὶ ἡ ἡμετέρα Ἰνώ. Ἡ ἀπόδοσις, ὡς ἐκεῖ, καὶ ἐνταῦθα βασίζεται ὄχι τόσον ἐπὶ τῶν λεπτομερειῶν τοῦ προσώπου ὅσον εἰς τὴν γραφικὴν [2] καὶ συνοπτικὴν ἀπόδοσιν. Αἱ αὐταὶ ἀναλογίαι παρατηροῦνται καὶ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν λοιπῶν μερῶν τοῦ σώματος, καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τὰς χεῖρας καὶ τοὺς δακτύλους. Ἐκ τῆς ὅλης κακοτρόπου ἐκτελέσεως, δι' ἧς παρεστάθη ἡ Ἰνώ, ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ ἡ κόμη αὐτῆς, ἥτις ἀντιγράφει ἑλληνικὸν-κλασσικὸν πρότυπον ὑπενθυμίζουσα τὴν κόμμωσιν τῆς ἱερείας ἐπὶ τοῦ διπτύχου Nicomachorum-Symmachorum [3], τῆς Ὑγείας τοῦ διπτύχου Ἀσκληπιοῦ-Ὑγείας [4], ἀλλὰ κυρίως τῆς ἱερείας τοῦ Ἀσκληπιοῦ τοῦ δίσκου Stroganoff, τῆς τρεφούσης τὸν ὄφιν [5]. Κατ' αὐτὴν ὁ τεχνίτης ἀποφεύγει τὰς λεπτομερείας τῆς τακτοποιήσεως τῶν τριχῶν, διαχωρίζων ταύτας εἰς βοστρύχους μᾶλλον σχηματικῶς, ἐνῷ ὁ ἡμέτερος, παρὰ τὰς

1 J. Arneth, Die antiken Gold - und Silbermonumente des k. k. Münz-und Antikenkabinetts in Wien, Wien 1850, 78 κἑ. ἀρ. 90. πίν. 7. E. F. von Sacken - F. Kamer, Die Sammlungen des k. k. Münz - und Antikenkabinetts, Wien 1866, 337. A. Obebesko, Le trésoι de Petrosa, Paris 1889-1890, I, 491 κἑ. εἰκ. 200. O. A. Dalton, Archäologia 57, 1900, 167 κἑ. E. Smirnow. Zar. Arch, Obsc. 12, 3/4, 1901, 506. 508. S. Reinach, RR II, 134. L. Matzulewitsch, ἔ. ἀ. 7, ἀρ. 14, σ. 38 κἑ. πίν. 7 - 11. Αἱ λεπτομέρειαι τοῦ προσώπου καὶ τῶν χειρῶν, αἱ ὁποῖαι ἀπαντῶσιν εἰς τὴν Ἀφροδίτην παρατηροῦνται καὶ εἰς ἄλλας θεὰς τῆς παραστάσεως. Ὡς ἐκ τούτου ἐθεωρήσαμεν ἐν τῇ συγκρίσει ἄσκοπον τὴν προσαγωγὴν ὅλων τῶν παραλλήλων τοῦ αὐτοῦ κάδου.

2 Μεταχειριζόμεθα ἐνταῦθα τὸν ὅρον «γραφικὸς» λαμβάνοντες τοῦτον ἐκ τοῦ «εἶδος γραφικὸν» τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, καθ' ὃ ἡ ἔκφρασις τοῦ καλλιτεχνήματος ἐβασίζετο μόνον ἐπὶ τῆς σκιᾶς, τὸ δὲ «γραφικὸν» δὲν ἐπεζητεῖτο ὡς μέσον ἀλλ' ὡς σκοπός. Πρβ. Βιτρούβιον 4, 4, 4. F. Schlikker, Schönheit des Bauwerkes nach Vitruv ἐν Schriften zur Kunst des Altertums I, 1940, 81 σημ. 30. Κατὰ ταῦτα τὸ «γραφικὸν» ὡς τελείως ξένον κατὰ τὴν οὐσίαν εἶναι καὶ ἄντικρυς ἀντίθετον πρὸς τὸ «πλαστικόν» καὶ ἐκεῖ ἔνθα εἰσχωρεῖ ἓν ἐκ τῶν δύο, ὑποχωρεῖ τὸ ἕτερον, ἀφῆνον τὴν κυριαρχίαν εἰς τὸ ἰσχυρότερον. JdI 56, 1941, 757.

3 R. Delbrück, Die Konsulardiptychen, 209 κἑ. πίν. 54, εἰκ. 2ν. σ. 218, ἔνθα ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία διὰ τὴν τεχνοτροπίαν καὶ τὴν χρονολογίαν τοῦ μνημείου.

4 R. Delbrück, ἔ. ἀ. 209 κἑ. 218, πίν. 55.

5 L. Matzulewitsch, ἔ. ἀ. πίν. 8.

ἐλλείψεις, τὰς ὁποίας παρουσίασε κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν σωμάτων τῆς Ἰνοῦς καὶ τοῦ Μελικέρτου εἰς τὴν ταξινόμησιν τῆς κόμης, δίδει μεγάλην σημασίαν καὶ ἰδιαιτέραν προσοχήν. Διαχωρίζει τὰς τρίχας εἰς λεπτοτάτας ὁμάδας καὶ ἀποφεύγων τὴν γενικότητα τὴν παρατηρουμένην εἰς τὴν ὀφιοτρόφον τοῦ δίσκου Stroganoff, δι' αἰχμηροτάτου ὀργάνου ἐπιτυγχάνει λεπτομερεστάτην ἀπόδοσιν τῆς ταξινομήσεως τῶν τριχῶν τῆς κόμης.

Ἐὰν αἱ γυναικεῖαι μορφαὶ τοῦ Βιενναίου κάδου ἀποτελοῦν ἀντικείμενα συγκρίσεως μετὰ τῆς Ἰνοῦς εἰς τὰ γυμνὰ τοῦ σώματος αὐτῆς μέρη, αἱ ἀνδρικαὶ μορφαὶ τοῦ αὐτοῦ κάδου, αἱ παριστῶσαι διαφόρους θεοὺς καὶ ἥρωας, τὸν Ἀπόλλωνα, τὸν Ἄρη, τὸν Ἡρακλέα, ἐπιδέχονται πλήρη παραλληλισμὸν πρὸς τὸν ἀνθρώπινον κορμὸν τοῦ ἡμετέρου ἰχθυοκενταύρου. Εἰς ἀμφότερα τὸ ἰδιαίτερον χαρακτηριστικὸν εἶναι ὁ ἐξαιρετικὸς τονισμὸς τῶν διαφόρων μερῶν τοῦ κορμοῦ, ἰδιαιτέρως τῶν μυώνων, τοῦ στήθους καὶ τῆς πλευρικῆς χώρας. Ὁ μυώδης κορμὸς τοῦ ἰχθυοκενταύρου ἐνθυμίζει μὲν ἀθλητικὰ σώματα ἀνωτέρων καλλιτεχνικῶς ἐποχῶν, οὐχ' ἧττον ὅμως ἡ τοιαύτη ἐντύπωσις προκαλεῖται μόνον, ὅταν ὁ παρατηρῶν ἀποφεύγει τὰς λεπτομερείας καὶ ἐξετάζει τὸν κορμὸν ὡς ὅλον. Ἐν τοῖς ἐπὶ μέρους οὐδεμία τῶν μορφῶν τοῦ Βιενναίου κάδου καὶ τοῦ ἰχθυοκενταύρου ἔτυχε ἰδιαιτέρας πλαστικῆς ἐπεξεργασίας, τοῦ τεχνίτου περιορισθέντος εἰς τὴν ἰσχυρὰν ἐντύπωσιν, τὴν ὁποίαν προκαλοῦν αἱ τονισθεῖσαι διαχωρίσεις τοῦ σκελετοῦ καὶ τῶν μυώνων. Ὁμοιότης στενὴ ἐπίσης μεταξὺ ἰχθυοκενταύρου καὶ Ἡρακλέους ὑπάρχει καὶ εἰς τὸν τρόπον τῆς ἀποδόσεως τῶν θηλῶν καὶ τοῦ ὀμφαλοῦ, ὁ ὁποῖος εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις τοποθετεῖται πολὺ κατώτερον τοῦ φυσιολογικοῦ σημείου, ὡς καὶ τῶν ὤτων, ἐὰν παραβάλωμεν τὰ τοῦ ἡμετέρου ἰχθυοκενταύρου μετὰ τῶν τοῦ Ἄρεως τοῦ αὐτοῦ κάδου [1]. Διαφορὰν μόνον σχετικὴν παρουσιάζουν αἱ ἀνδρικαὶ μορφαὶ τοῦ Βιενναίου κάδου πρὸς τὸν ἰχθυοκένταυρον ὅσον ἀφορᾷ τὸν τρόπον τῆς ἀποδόσεως τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου καὶ τῆς κόμης. Ἀλλ' ἐὰν ἐξετάσῃ τις ἐπισταμένως καὶ αὐτὰ ἔτι τὰ ἐκ πρώτης ὄψεως ἀνομοιογενῆ, θὰ καταλήξῃ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται περὶ τῆς αὐτῆς τέχνης καὶ τοῦ αὐτοῦ τρόπου ἀποδόσεως. Τὰ πρόσωπα τοῦ Βιενναίου κάδου καὶ τοῦ ἡμετέρου ἰχθυοκενταύρου στεροῦνται τῆς πλαστικότητος, ἥτις παρατηρεῖται καὶ εἰς ἔργα ἐλαφρῶς προστύπου ἀναγλύφου τοῦ τετάρτου καὶ πέμπτου αἰῶνος [2]. Τὸ πρόσωπον τοῦ ἰχθυοκενταύρου δίδει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι μᾶλλον ἡ γραμμή, αἱ ἐκβαθύνσεις ἢ αἱ ὑψώσεις τοῦ ἀναγλύφου διαμορφοῦν τὸ πρόσωπον, ὅτι δὲν ἀναπνέει ἐλευθέρως, λόγῳ τῆς κανονικῆς μὲν ἀλλὰ περιέργου ῥινός, τῆς μικρᾶς διὰ τῶν παχέων χειλέων ἐξαφανιζομένης σχεδὸν στοματικῆς τομῆς, ὡς τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Ἀγχίσου τοῦ πινακίου τοῦ Kopciki, χρονολογουμένου ἀπὸ τῶν σφραγίδων αὐτοῦ περὶ τὰ μέσα τοῦ ἕκτου αἰῶνος [3]. Ἐνταῦθα ὅμως ἡ τεχνοτροπία δὲν δύναται νὰ ἀποφύγῃ ἔστω καὶ τὴν μερικὴν σχηματοποίησιν, ἥτις οὐδόλως συναντᾶται ἐπὶ τοῦ προσώπου τοῦ ἡμετέρου ἰχθυοκενταύρου ἐκτὸς τοῦ ὠτὸς αὐτοῦ, ὡς ἐτονίσθη ἀνωτέρω. Τὸ

1 Ἔχομεν ὑπ' ὄψει τοὺς ἐκ Κύπρου χρυσοῦς «δίσκους» περὶ τῆς χρονολογίας τῶν ὁποίων οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπάρχει ὅτι ἀνήκουν εἰς τὸν πέμπτον αἰῶνα. Ch. Diehl, ἔ. ἀ. E. Brehier, ἔ. ἀ. Ἐπίσης πρβ. τὸν δίσκον τῆς Riha. Ch. Diehl, ἔ. ἀ. G. Duthuit - F. Volbach - G. Salles. ἔ. ἀ. 62, πίν. 56. Ὁ δίσκος οὗτος χρονολογεῖται εἰς τὸν ἕκτον ἢ ἕβδομον αἰῶνα. Ἡ τεχνοτροπία αὐτοῦ ἐπιβάλλει, νομίζομεν, ὡς χρόνον ἐκτελέσεως ἀρχαιοτέραν ἐποχήν.

2 R. Delbrück ἐ. ἀ. 235 πιν. 62. πρβ. σ. 53 σημ. 2.

3 L. Matzulewitsch, ἔ. ἀ. 25 κέ., 39 κέ., πίν. 3.

κοινὸν χαρακτηριστικὸν μεταξὺ τοῦ πινακίου Μπενάκη καὶ Kopciki ὡς καὶ μεταξὺ πάντων τῶν τορευτικῶν ἔργων τῆς μεταϊουστινιανείου ἐποχῆς καὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἡρακλείου εἶναι συνοπτικὴ ἀπόδοσις, ἰδίᾳ τοῦ προσώπου, ἥτις ἐμφανίζεται καὶ ἐπὶ τῶν ὑφασμάτων τῆς Αἰγύπτου ἀπὸ τοῦ πέμπτου ἤδη αἰῶνος [1].

Ὡς ἡ κόμμωσις τῆς Ἰνοῦς ἀποτελεῖ ἐξαίρεσιν σχετικῶς πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν τοῦ σώματος, μιμουμένη ἑλληνικὰ-κλασσικὰ πρότυπα, οὕτω ἡ κόμη τοῦ ἰχθυοκενταύρου ἐξέρχεται, ἀπὸ ἀπόψεως τεχνοτροπίας καὶ διατάξεως, τοῦ κύκλου τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ ἕκτου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος, ἐποχὴν εἰς ἣν διὰ τῆς συγκρίσεως καὶ τοῦ παραλληλισμοῦ ἀναγκαζόμεθα νὰ τοποθετήσωμεν τὸ ἡμέτερον πινάκιον. Ἡ κόμη τοῦ ἰχθυοκενταύρου ἐνθυμίζει ἐκ πρώτης ἀρχῆς τὴν κόμμωσιν τῶν σωματοφυλάκων ἐπὶ τῶν μινσουρίων τοῦ Θεοδοσίου ἐν Μαδρίτῃ καὶ τοῦ Ἀσπὰρ ἐν Ρώμῃ [2], ὡς ἀπομίμησις ἐκ τοῦ φυσικοῦ, ὡς τυπικὴ δηλονότι κόμμωσις τῶν ἐκ Βορρᾶ προερχομένων μισθοφόρων. Ἡ τοιαύτη κόμμωσις ἐξακολουθεῖ καὶ εἰς τοὺς μετέπειτα αἰῶνας ὡς χαρακτηριστικὸν τῶν σωματοφυλάκων τοῦ Σαοὺλ ἐπὶ τῶν δίσκων τῆς Κυρηνείας [3], καθὼς καὶ εἰς τὸν ἱπποκόμον τοῦ δίσκου τοῦ Μελεάγρου καὶ τῆς Ἀταλάντης τοῦ Ermitage [4]. Ἐξ ὅσων ἡμῖν γνωστῶν καὶ παρὰ τὰς ἐρεύνας μας, οὐδαμοῦ, οὔτε ἐν τῇ μνημειώδει τέχνῃ, οὔτε ἐν τῇ μικροτεχνίᾳ καὶ μικρογραφίᾳ ἠδυνήθημεν νὰ ἀνεύρωμεν παρομοίαν κόμμωσιν εἰς ἐλεύθερα καὶ κύρια πρόσωπα. Χαρακτηριστικὸν ἐπίσης εἶναι, ὅτι οὔτε εἰς κοινοὺς ὑπηρέτας ἀπαντᾷ ἡ ὡς ἄνω κόμμωσις ἀλλὰ ἀποκλειστικῶς εἰς μισθοφόρους ἐκ Βορρᾶ, εἰς βαρβάρους, ὡς χαρακτηριστικὸν αὐτῶν [5]. Ἡ χρησιμοποίησις ἑπομένως τῆς αὐτῆς κομμώσεως καὶ διὰ τὸν ἡμέτερον ἰχθυοκένταυρον δέον νὰ ἐξηγηθῇ ἀφ᾿ ἑνὸς μὲν λόγῳ τῆς ἀρχαίας συνηθείας ἐν τῇ γλυπτικῇ τῆς πλουσίας καὶ μακρᾶς κόμης τῶν ἰχθυοκενταύρων [6], ἀφ᾿ ἑτέρου λόγῳ τῆς προαναφερθείσης βυζαντινῆς ἀντιλήψεως περὶ κομμώσεως τῶν βαρβάρων καὶ ὑποδεεστέρων ὑπάρξεων, ἔκφανσιν τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ, ὡς ἤδη ἀπεδείχθη, ὁ ἰχθυοκένταυρος.

Ἐλέχθη καὶ ἀνωτέρω, ὅτι ἡ τεχνικὴ τοῦ πινακίου 1 Μπενάκη ἐκφεύγει τῆς πλαστικῆς ἀποδόσεως, οἵα συναντᾶται οὐχὶ μόνον ἐπὶ ἀρχαιοτέρων ἔργων, ὡς ἐπὶ παραδείγματι ἐπὶ τοῦ δίσκου τῆς Νηρηΐδος ἐκ Βακοῦ [7], ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν σχετικῶς συγγενῶν χρονολογικῶς ἔργων βυζαντινῆς τορευτικῆς, τῶν δίσκων τῆς Κύπρου, τῆς Riha καὶ τῆς

1 C. Wulff - F. Volbach, Koptische Stoffe. Σ. Πελεκανίδη, Τὸ λάσιον τοῦ Ἡρακλέους, ἔ. ἀ. Ἄ. Ἀποστολάκι, Τὰ κοπτικὰ ὑφάσματα τοῦ ἐν Ἀθήναις Μουσείου Κοσμητικῶν Τεχνῶν. Ἀθῆναι 1932, εἰκ. 45-47. Περὶ τῆς χρονολογίας τῶν λασίων τοῦ Μουσείου Κοσμητικῶν Τεχνῶν ὑπὸ Ἄ. Ἀποστολάκι ἰσχύουν ὅσα παρετηρήσαμεν ἐξ ἀφορμῆς τῆς χρονολογίας τῶν λασίων Ἀράτου καὶ Κερυνίτιδος ἐλάφου τοῦ Μουσείου Μπενάκη.

2 R. Delbrück, ἔ. ἀ. 239, πίν. 62, σ. 154 κἑ. πίν. 35.

3 Πρβ. σ. 53 σημ. 2.

4 L. Matzulewitsch, ἔ.ἀ. πίν. 1.

5 Εἶναι ἀληθὲς ὅτι παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς ἡ συνήθεια τῶν ἀνδρῶν τοῦ φέρειν μακρὰν καὶ περιποιημένην κόμην ἦτό τι τὸ κοινόν. Φ. Κουκουλέ, Περὶ τῆς κομμώσεως τῶν βυζαντινῶν, ΕΕΒΣ 7, 1930, 4 κἑ. Τὰ ἔργα ὅμως τέχνης, ἀνεξαρτήτως τῶν γραπτῶν πηγῶν, παρουσιάζουν πάντοτε σχεδόν, ἐξ ὅσων γνωρίζομεν, τοὺς ἄνδρας φέροντας οὔλην καὶ μέχρι τοῦ τραχήλου ἐξικνουμένην κόμην, ὡς «φουντομάλληδες», ποτὲ ὅμως ὡς φέροντας τὴν αὐτὴν ἢ συγγενῆ κόμμωσιν πρὸς τοὺς ἐκ Βορρᾶ σωματοφύλακας τοῦ αὐτοκράτορος. Ἡ κόμμωσις αὐτῶν, τοὐλάχιστον ἐπὶ τῶν μνημείων τῆς τέχνης, παραμένει ὡς ἐνδεικτικὸν τῆς καταγωγῆς αὐτῶν καὶ τῆς ὑπηρεσίας των ἐν τῇ βυζαντινῇ Αὐλῇ. Πρβ. ἐπίσης τοὺς σωματοφύλακας ἐν τῇ τοιχογραφίᾳ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης. ΑΔ 1918, Παράρτ. εἰκ. 33.

6 A. Rumpf, ἔ.ἀ.

7 L. Matzulewitsch, ἔ. ἀ. 35 κἑ. πίν 6.

Κωνσταντινουπόλεως [1]. Πολλάκις τὸ ἀνάγλυφον, εἰς τὰ ἀνωτέρω ἔργα εἶναι χαμηλόν, πλαστικῶς ὅμως αἱ μορφαὶ διατηροῦν, ἐν σχέσει πρὸς τὸν χῶρον, αὐτοτέλειαν, τὰ δὲ ἐπὶ μέρους αὐτῶν ἀποδίδονται μετὰ τῶν μεγαλυτέρων λεπτομερειῶν. Ἀποφεύγεται δηλαδὴ ὁ τονισμὸς τοῦ ἀναγλύφου ἀλλὰ τοῦτο, αὐτὸ καθ' ἑαυτό, ἔχει ἀπόλυτον ἀνεξαρτησίαν ὡς σύνολον καὶ ὡς μέρος ὅλου. Τὸ ἀντίθετον συμβαίνει εἰς τὴν ὁμάδα τοῦ ἡμετέρου πινακίου. Τὸ ἀνάγλυφον ἐνταῦθα ἐνδέχεται νὰ ἐξακολουθῇ νὰ εἶναι ὑψηλόν, νὰ δίδῃ τὴν ἐντύπωσιν τῆς ἀπολύτου αὐτοτελείας ὡς ἀναγλύφου, ἀλλ' ἀπώλεσε τὰς ἰδιότητας ἐκείνας, αἱ ὁποῖαι συνδέουν τὸ ἀντικείμενον τῆς παραστάσεως γενικῶς ἢ τὰ πρόσωπα εἰδικῶς μετὰ τοῦ χώρου, διότι ἐλλείπει ἡ πραγματικὴ πλαστικὴ ἀπόδοσις, ἀντικατασταθεῖσα διὰ τῆς καθαρῶς γραφικῆς, ἥτις καὶ διαμορφώνει τὴν τεχνοτροπίαν τῆς ἐποχῆς. Ἑπομένως ἡ τοιαύτη ἐξέλιξις τῆς τεχνοτροπίας, εἰς ἔργα τῆς τορευτικῆς ἰδίως, κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ἕκτου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος, δὲν πρέπει νὰ ἐκληφθῇ ὡς ἀποτέλεσμα καταπτώσεως τῆς αἰσθητικῆς μορφώσεως τῶν καλλιτεχνῶν ἢ μετατροπὴ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τῆς καλλιτεχνίας εἰς καθαρὰν βιοτεχνίαν [2], ἀλλ' ὡς φυσικὴ καλλιτεχνικὴ ἐξέλιξις, ἥτις, τῇ ἐπιδράσει τῆς βιοτεχνίας, προσέλαβεν, ἐνδεχομένως ἐνίοτε καὶ ἐνιαχοῦ, βαρείας καὶ πρωτογόνους μορφάς. Ἐσφαλμένη συνεπῶς θεωρητέα ἡ ἀρχὴ καθ' ἣν ἡ βυζαντινὴ τέχνη μετὰ τοὺς Ἰουστινιανείους χρόνους παρουσιάζει προϊοῦσαν κατάπτωσιν εἴς τε τὰ θέματα, τὴν τεχνοτροπίαν καὶ τὴν τεχνικὴν μέχρις οὗ φθάσῃ ἡ λεγομένη ἀναγέννησις τῶν Μακεδόνων, κατὰ τοὺς χρόνους τῶν ὁποίων ἀναζωογονεῖται καὶ πάλιν ἡ Βυζαντινὴ τέχνη. Μολονότι κατὰ τὴν διαδρομὴν τοῦ χρόνου, ὡς ἦτο φυσικόν, διαμορφοῦνται θέματα καὶ τεχνοτροπίαι ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Μεσαιωνικῇ Αὐτοκρατορίᾳ, ἔνθα διατηροῦνται διάφορα ρεύματα διαφόρων ἑτερογενῶν πολιτισμῶν, ἐν τούτοις οὐδέποτε αὕτη ἠγνόησε τὴν μεγάλην καὶ ἰσχυρὰν κληρονομίαν τῆς ἀρχαιότητος, τὴν ὁποίαν ἐνδεχομένως νὰ μὴ ἀντέγραψε δουλικῶς, ἀλλὰ πάντως ἐξεμεταλλεύθη συμφώνως πρὸς τὰς νέας ἀντιλήψεις τῶν βυζαντινῶν περὶ τέχνης καὶ ὡς μέσον αἰσθητικῆς ἐκφράσεως, ἀλλὰ κυρίως διδασκαλίας καὶ θρησκευτικῆς ἐξάρσεως. Κατὰ ταῦτα τὸ χαρακτηριζόμενον ὡς μεταβατικὴ ἐποχὴ διάστημα ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ἕκτου αἰῶνος μέχρι τῆς Εἰκονομαχίας [3], δὲν εἶναι νεκρὰ καὶ ἄγονος ἐποχή, ἀλλὰ περίο-

1 G. Duthuit - F. Volbach - G. Salles, ἔ. ἀ. 58, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

2 Αἱ ἔννοιαι τῶν ὅρων «καλλιτεχνία» καὶ «βιοτεχνία» συχνάκις ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς μεσαιωνικῆς τέχνης ἀντικαθίστανται ἀδιαφόρως ὡς προκειμένου περὶ τῶν αὐτῶν πραγμάτων ἐχόντων διαφόρους ὀνομασίας. Ἡ ἐσφαλμένη αὕτη χρησιμοποίησις τῶν ὅρων προέρχεται, νομίζομεν, ἐξ ἐπιδράσεως τοῦ νεωτέρου ὅρου «βιοτεχνία» καὶ τῆς ἐννοίας αὐτοῦ, δι' οὗ κυρίως ἐν τῇ Δύσει, ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις, χαρακτηρίζεται γενικῶς πᾶν ἔργον τῆς τορευτικῆς ὡς καὶ οἱ τορευταὶ καὶ οἱ ἀργυροκόποι χαρακτηρίζονται ὡς βιοτέχναι ἢ χειροτέχναι. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ἡ τορευτικὴ ἔχει ὡς προϋπόθεσιν τὸ προκεχωρημένον καλλιτεχνικῶς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον περιβάλλον ὡς ἐπίσης καὶ τὴν πλήρη διαμόρφωσιν καλλιτεχνικῶν μορφῶν, ἐξ ὧν αὕτη ἀντλεῖ. Οὐδόλως ὅμως ἕπεται ἐκ τούτου ὅτι ὁ τορευτὴς εἶναι μόνον ἐπιδέξιος ἀντιγραφεύς καὶ μιμητής, ἐστερημένος ἰδίας καλλιτεχνικῆς πρωτοβουλίας καὶ αὐτοτελείας. Ὁ τορευτὴς ἢ ὁ ἀργυροκόπος, ὡς ὁ ζωγράφος ἢ ὁ γλύπτης, εἶναι ἐπίσης καλλιτέχνης μεταχειριζόμενος πάσας τὰς ἐσωτερικὰς αὐτοῦ δυνάμεις, τὴν καλλιτεχνικὴν σύλληψιν, τὴν φαντασίαν, πρὸς τελείαν ἔκφρασιν ἐν μορφῇ τοῦ καλλιτεχνήματος, δι' οὗ θὰ ἐπιτύχῃ τὴν κατάληψιν καὶ τὴν συγκίνησιν. Κατὰ ταῦτα καὶ ἡ τορευτικὴ δὲν δύναται νὰ ὑπαχθῇ εἰς τὴν βιοτεχνίαν ἢ χειροτεχνίαν ἀλλὰ εἰς τὴν καλλιτεχνίαν γενικῶς, διαφέρουσα τῶν ἄλλων, ζωγραφικῆς καὶ γλυπτικῆς, ὡς καὶ αἱ τελευταῖαι ἀπ' ἀλλήλων, δηλ. μόνον καθ' ὕλην.

3 Περὶ τοῦ θέματος τούτου πραγματευόμεθα, ὡς ἤδη ἐδηλώθη, εἰς ἰδιαιτέραν ὑπὸ ἐπεξεργασίαν μελέτην «Ἡ τέχνη ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῆς Εἰκονομαχίας».

δος, ἥτις ἐξεμεταλλεύθη τὴν ἀρχαίαν καλλιτεχνικὴν παράδοσιν, συμβαλοῦσα οὕτω μετὰ τῶν ἀνακαλύψεων τῶν ρωμαϊκῶν ἀπομιμήσεων κλασσικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν ἔργων εἰς τὴν Ἀναγέννησιν τῆς Δύσεως [1].

Μετὰ τὴν εἰκονογραφικὴν καὶ τεχνοτροπικὴν ἀνάλυσιν τῆς παραστάσεως τοῦ ὀμφαλοῦ τοῦ πινακίου 1 Μπενάκη, ἀνάγκη ὅπως ἐξετασθῇ καὶ ὁ περὶ τὸν ὀμφαλὸν ποικίλος καὶ ἐπιμεμελημένος διάκοσμος, ἀποτελούμενος, ὡς ἐλέχθη, ἐξ ἀστραγάλου, ἐκφυλισμένου καὶ παραμορφωμένου λεσβίου κυματίου καὶ τέλος ἐξ ἐσχηματοποιημένων φύλλων ἀκάνθου, ἥτις καταλαμβάνει πᾶσαν τὴν περὶ τὸν ὀμφαλὸν μέχρι τῶν χειλέων κενὴν ἐπιφάνειαν τοῦ πινακίου. Εἰκ. 1.

Ὁ ἀστράγαλος, ὁ ὁποῖος μεταξὺ πλείστων ὅσων ἀποτελεῖ ἀρχαίαν κληρονομίαν, περιελθοῦσαν εἰς τὸ Βυζάντιον, κατέχει ἐξαιρετικὴν θέσιν κυρίως ὡς διακοσμητικὸν στοιχεῖον εἰς τὴν βυζαντινὴν τορευτικὴν μέχρι τοῦ ὀγδόου αἰῶνος [2], καὶ πέραν αὐτοῦ [3] ἐνῷ ἀντιθέτως ἡ τορευτικὴ τῶν Σασσανιδῶν, ἂν οὐχὶ οὐδόλως, σπανιώτατα ὅμως ἐχρησιμοποίησε τὸν ἐν λόγῳ διάκοσμον. Ὡς ἐκ τούτου ὁ ἀστράγαλος δὲν δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς βάσις χρονολογήσεως τοῦ ἡμετέρου πινακίου.

Ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὸ κυμάτιον προσφέρει περισσότερα δεδομένα λόγῳ τοῦ ἐκφυλισμοῦ αὐτοῦ ἀπὸ ἀρχιτεκτονικοῦ εἰς καθαρῶς φυτικὸν διάκοσμον. Ἡ κατάπτωσις τοῦ ἐξαιρετικοῦ καὶ λεπτοῦ τούτου διακοσμητικοῦ στοιχείου ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου πινακίου εἶναι πασιφανής. Καὶ ἔχει μέν, ὡς γνωστόν, τὸ λέσβιον κυμάτιον ἀπὸ τοῦ δευτέρου αἰῶνος ἐν Συρίᾳ, ἐν Baalbeck καὶ ἐν τῇ περιφερείᾳ αὐτοῦ τὴν μορφὴν τοῦ τριφύλλου [4], ἀλλ' ἐξακολουθεῖ ὁπωσδήποτε νὰ ἀναγνωρίζεται τὸ λέσβιον κυμάτιον καὶ κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴν καὶ βυζαντινὴν ἐποχὴν ἐπὶ ἀρχιτεκτονικῶν ἰδίως μελῶν ἢ εἰς τὴν μικροτεχνίαν. Ἄλλως συμβαίνει εἰς τὴν τορευτικήν. Τὸ κυμάτιον ἐνταῦθα λόγῳ ἐνδε-

1 Ὁποίαν ἐξαιρετικὴν σημασίαν διὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Ἀναγεννήσεως ἐν τῇ Δύσει ἔχει τὸ Βυζάντιον δυστυχῶς δὲν ἠδυνήθησαν οὔτε πολλοὶ ἐκ τῶν ἡμετέρων νὰ κατανοήσουν παρὰ τὰ ἐξαιρετικὰ συμπεράσματα πολυετῶν ἐρευνῶν ἡμετέρων καὶ ξένων βυζαντινολόγων. Ὅ,τι παρατηρεῖται εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν γραμμάτων κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχήν, καθ' ἣν ὁ χριστιανικὸς ἑλληνισμὸς διεδέχθη τὸν ἐθνικὸν ἑλληνισμὸν εἰς τὰ γράμματα καὶ τὸν πολιτισμόν, S. Salsville, De l'Hellénisme au Byzantinisme, Echos d'Orient 30, 1931, 28 κέ., τοῦτ' αὐτὸ συμβαίνει καὶ μὲ τὴν τέχνην, ἥτις εἶναι ἔκφρασις αὐτοῦ. Καὶ ὡς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ πνεύματος τῆς νεωτέρας Εὐρώπης βλέπομεν ὅτι ὁ ἑλληνισμὸς διὰ τοῦ Βυζαντίου κατέκτησε τὴν Δύσιν καὶ ἐδώρησεν εἰς αὐτὴν τὴν κλίσιν πρὸς τὴν ἔρευναν τῶν κλασσικῶν συγγραφέων καὶ φιλοσόφων, E. Gilson, Saint Thomas d' Aquin ἐν συλλογῇ Les moralistes chretiens, Paris 1925, 7. J. Geffcken, Der Ausgang des griechisch - römischen Heidentums ἐν Religionswissenschaftlicher Bibliothek, herg. von W. Streitberg VI², Heidelberg 1929, οὕτω καὶ ἐν τῇ τέχνῃ τὸ Βυζάντιον εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον παρεχώρησε τὰ σπέρματα, ἐξ ὧν ἀνεπτύχθη ὁ στάχυς ὁ ἀποδώσας τοὺς γνωστοὺς τῆς Ἀναγεννήσεως καρπούς.

2 Περὶ τῆς σημασίας τοῦ ἀστραγάλου ὡς διακόσμου κατὰ τὴν περίοδον τῆς ὀψίμου ἀρχαιότητος καὶ τῆς πρωτοβυζαντινῆς ἐποχῆς ἐπραγματεύθη ἐκτενῶς ὁ R. Zahn, Amtliches Bericht der preuss. Kunstsammlungen 38, 1917, 267 κέ. L. Matzulewitsch, Silberschale aus Kertsch, 23 κέ. Τοῦ αὐτοῦ, Die byzantische Antike, 78, 88, 108, 110, 112.

3 Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin II, 1926, 656, 657. εἰκ. 317, 318. σ. 898, 899. εἰκ. 446, 447.

4 Περὶ τῆς ἐξελίξεως τοῦ κυματίου πρβ. τὴν μονογραφίαν τοῦ C. Weickert, Das lesbische Kymation, München 1913, ἐπὶ τῆς ὁποίας στηρίζεται καὶ τὸ σχετικὸν ἄρθρον ἐν Pauly - Wissowa RE, XI, 2, 2469 κέ. O. Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst, 269 κέ. Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος κυμάτιον δὲν ἀκολουθεῖ κανονικὴν ἐξέλιξιν κατὰ τὴν διαμόρφωσίν του ἐν τῇ βυζαντινῇ τέχνῃ. Συμβαίνει πολλάκις νὰ παρουσιάζηται ὑπὸ τὴν αὐτὴν μορφήν, ὑφ' ἣν καὶ εἰς τὴν ρωμαϊκὴν ἀρχαιότητα, ὡς ἀποδεικνύουν ἡ πύλη τῆς Ἁγ. Σαβίνης ἐν Ρώμῃ, τὰ δίπτυχα τοῦ Μονάχου καὶ τοῦ Μουράνου, ἔνθα τὸ κυμάτιον ἔχει τὴν πρώτην κλασσικὴν αὐτοῦ μορφήν. Ἐξηρτᾶτο μᾶλλον, νομίζομεν, ἐκ τοῦ ὑπὸ μίμησιν προτύπου καὶ τῆς δεξιότητος ἢ ἀδεξιότητος τοῦ καλλιτέχνου.

χομένως τῆς ὑπὸ ἐπεξεργασίαν ὕλης—ἄργυρος καὶ χρυσὸς—ἀποβάλλει ὀλίγον κατ᾽ ὀλίγον τὴν ζωτικότητα αὐτοῦ, καταλῆγον εἰς γεωμετρικὸν-φυτικὸν διάκοσμον ὡς τὸ ἡμέτερον. Συγκρίνοντες τοῦτο μετὰ τοῦ κυματίου πινακίου τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου [1], ἔχοντος τὰ αὐτὰ κατὰ τάξιν καὶ σειρὰν διακοσμητικὰ στοιχεῖα ὡς καὶ τὸ ἡμέτερον πινάκιον, παρατηροῦμεν ὅτι τὸ κυμάτιον τοῦ πινακίου τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου προσπαθεῖ μὲν νὰ ἐμμείνῃ εἰς τὴν πρώτην αὐτοῦ κανονικὴν μορφήν, ἀλλ᾽ ἀκουσίως μετασχηματίζεται εἰς κυματοειδῆ ἄμορφον εἰσέτι διάκοσμον, ὅστις ἀργότερον λαμβάνει τὴν τελικὴν μορφὴν τοῦ τριφύλλου ὡς ἐπὶ τοῦ πινακίου 1.

Παράλληλος πρὸς τὴν μορφὴν καὶ ἐξέλιξιν τοῦ κυματίου βαίνει καὶ ἡ μορφὴ τῆς ἀκάνθου. Ἡ ἄκανθος τοῦ πινακίου τοῦ Βρεταννικοῦ Μουσείου δὲν εἶναι εἰσέτι ἐσχηματοποιημένη οὐδ᾽ ἔχει ἀπολύτως διακοσμητικὸν χαρακτῆρα. Διατηρεῖ τὴν φυσικότητα καὶ αὐτοτέλειαν αὐτῆς μὴ ἀποτελοῦσα συνεχὲς σύνολον, ἐν εἴδει στεφάνης, ὡς ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου πινακίου, ἀλλὰ τοποθετουμένη κατὰ διαστήματα. Παρ᾽ ὅλα ταῦτα ὅμως δὲν δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν τὴν τοποθέτησιν τοῦ ἐν λόγῳ πινακίου εἰς πολὺ προγενεστέραν ἐποχήν [2], ἐὰν συγκρίνωμεν τοῦτο πρὸς τὸ ὑπ᾽ ἀριθ. 2 ἡμέτερον πινάκιον, τὸ ὁποῖον φέρει πανομοιότυπον τὴν αὐτὴν τοῦ ὀμφαλοῦ σύνθεσιν, ἣν καὶ τὸ τοῦ Βρεταννικοῦ Μουσείου.

Μολονότι ὅμως ἀμφότεραι αἱ παραστάσεις, τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου καὶ τοῦ Μουσείου Μπενάκη, δεικνύουν τὴν αὐτὴν σύγχρονον τεχνοτροπίαν, ἐν τούτοις τὸ πινάκιον Μπενάκη παρουσιάζει τελειοτέραν καὶ ἐπιμελεστέραν ἐργασίαν εἰς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ ὅλου. Ἀμφότερα συγγενεύουν ἀπολύτως πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν τῆς χύτρας τοῦ Ermitage [3].

Ὁ περὶ τὴν παράστασιν τοῦ τριαινοφόρου ἁλιέως τοῦ πινακίου 2 διάκοσμος ἐξ ἀκάνθου εἶναι πανομοιότυπος σχεδὸν πρὸς τὸν τοῦ πινακίου τῆς Ἰνοῦς ὡς καὶ πρὸς τὸν ὁμοιόμορφον στέφανον τοῦ ὑπ᾽ ἀριθ. 3 πινακίου (εἰκ. 1, 2, 3).

Ἐκ τῶν διακρινομένων στοιχείων τοῦ πινακίου τούτου, περιγράμματος, κομμώσεως, κάτω ἄκρων (εἰκ. 3), ἐξάγεται ὅτι ἡ τεχνοτροπία καὶ τὸ εἶδος τῆς κομμώσεως εἶναι ἡ αὐτὴ ὡς καὶ τοῦ προαναφερθέντος πινακίου 2 καὶ ἐνδεχομένως ἀνήκουν ἀμφότερα εἰς τὸ αὐτὸ ἐργαστήριον, ἂν μὴ καὶ εἰς τὸν αὐτὸν τεχνίτην, ὅπερ λίαν πιθανόν.

Τὸ ἀβάσιμον ἐνίων ἐρευνητῶν νὰ ἐνίδουν εἰς τὴν μορφὴν τῆς διακοσμητικῆς ἀκάνθου, ὡς αὕτη παρουσιάζεται ἐπὶ τῶν ἡμετέρων πινακίων 1, 2, 3, προέλευσιν σασσανιδικήν, ἤδη ἀπὸ πολλοῦ ἔχει καταδειχθῆ διὰ τῆς προσαγωγῆς πλείστων ὅσων παραδειγμάτων, ἀνατρεπόντων τὴν ἀνωτέρω θέσιν [4]. Μᾶλλον ὡς τόπον προελεύσεως τοῦ διακόσμου τούτου δυνάμεθα, νομίζω, νὰ θεωρήσωμεν τὰς χώρας τῆς ἀνατολικῆς Μεσο-

1 V. B. Walters, Catalogue of the Silver Plate in the British Museum London 1921, 20 ἀρ. 77, πίν. VIII, 77. L. Matzulewitsch, ἔ. ἀ. 79.

2 N. B. Walters, ἔ. ἀ.

3 L. Matzulewitsch, ἔ. ἀ. 6. ἀρ. 11, 79. σ. 37 σημ. 3. πίν. 16. εἰκ. 9-11. Ἐπίσης στενῶς συνδέονται καὶ ἕνεκα τῆς αὐτῆς διατάξεως καὶ μορφῆς ἀστραγάλου καὶ κυματίου.

4 Ἐκτενῆ μελέτην περὶ τῆς ἀκάνθου, ὡς αὕτη συναντᾶται ἐπὶ τῶν ἡμετέρων πινακίων, ἐπρόκειτο νὰ δημοσιεύσῃ ὁ G. Brett. Δὲν γνωρίζομεν, λόγῳ τῆς πολεμικῆς καταστάσεως, ἐὰν ἐδημοσιεύθη ἡ ἐργασία αὕτη. Ἡμεῖς δὲν ἐπεξετάθημεν εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἀκάνθου, περὶ ἧς ἄλλωστε συντόμως περιέλαβε καὶ ὁ L. Matzulewitsch, ἔ. ἀ. 117, ἐν ἀναμονῇ τῆς ὡς ἄνω εἰδικῆς ἐπὶ τοῦ θέματος μελέτης.

γείου καὶ ἰδιαιτέρως τὴν Αἴγυπτον, ἐὰν λάβωμεν μάλιστα ὑπ' ὄψιν τὴν περίπτωσιν, καθ' ἣν μεταξὺ τῶν φύλλων παρεντίθεται βλαστὸς μετ' ἄνθους λωτοῦ, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐμφωλεύουν πτηνὰ ἢ πτηνόν, λεπτομέρεια, ἥτις ὁδηγεῖ εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ γενικώτερον εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ Νείλου [1].

Πρὸς τὴν Ἀλεξάνδρειαν φέρει ἡμᾶς διὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν τριῶν πινακίων τῆς ὁμάδος Α' καὶ τὸ ἐξετασθὲν ἤδη καὶ ὡς παραμορφωμένον κυμάτιον χαρακτηρισθὲν περὶ τὸν ὀμφαλὸν τοῦ πινακίου 1 κόσμημα, τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ εἰς τὰ ἀργυρᾶ τοῦ Bavai καὶ Saulzoir [2], συναντᾶται δὲ καὶ εἰς τὰς ζῳφόρους τοῦ κάδου τοῦ Hemmoorer [3].

Ὁ Fr. Drexel [4] παρετήρησεν ὅτι τὸ ὡς ἄνω κυμάτιον κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν ἐν συνδυασμῷ μετὰ τοῦ ἀστραγάλου, ὡς παρουσιάζεται εἰς τὰ πινάκια τῆς Ἰνοῦς καὶ τοῦ Βρεταννικοῦ Μουσείου, τῆς χύτρας Ermitage, τῆς κεκοσμημένης διὰ τοῦ τοπείου τοῦ Νείλου [5], ὡς καὶ ἐπὶ πλείστων ἄλλων, εἶναι ἐνδεικτικὸν προελεύσεως ἐκ τῶν Γαλλικῶν ἐπαρχιῶν καὶ τῶν Παραδουναβίων Χωρῶν, ἐφ' ὅσον ἡ τορευτικὴ τῶν περιφερειῶν τούτων εὕρηται ὑπὸ τὴν ἀλεξανδρινὴν ἐπίδρασιν. Ἐὰν ὅμως ἡ παρατήρησις αὕτη ἔχει ὡς προϋπόθεσιν τὴν ἀλεξανδρινὴν ἐπίδρασιν — ὑπὸ τὴν ἔκφρασιν αὐτὴν δέον νὰ νοηθῇ ἡ ἐπίδρασις τῆς τορευτικῆς τῆς ἑλληνιστικῆς Αἰγύπτου—τότε οὐδὲν ἐμποδίζει τὸν ἐρευνητήν, ἐφ' ὅσον ὑπάρχουν καὶ ὡρισμέναι ἐνδείξεις, ὡς ἀμέσως κατωτέρω θὰ ἴδωμεν, νὰ παραδεχθῇ ὡς τόπον κατασκευῆς τῶν ἡμετέρων πινακίων τὴν περὶ τὸ Δέλτα τοῦ Νείλου περιοχήν.

Τὸ σχῆμα τῶν πινακίων 1, 2, 3, τὸ ὁποῖον θὰ ἠδύνατο νὰ ὁδηγήσῃ ἡμᾶς εἰς τὴν παραδοχὴν ἢ μὴ τῆς ἀπόψεως ταύτης δὲν συμβάλλει εἰς οὐδέν, διότι εἶναι τὸ κοινότερον ὅλων [6].

Ἐκ τοῦ ἀρχείου τοῦ Μουσείου Μπενάκη πληροφορούμεθα ὅτι τὰ πινάκια ταῦτα μετὰ τῶν ἄλλων τῆς Β' ὁμάδος, περὶ ὧν κατωτέρω, ἠγοράσθησαν ἐν τῷ ἐλευθέρῳ ἐμπορίῳ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, προερχόμενα τινὰ μὲν ἐξ αὐτῶν ἐκ Καΐρου, δύο δὲ μόνον ἐξ Ἀμερικῆς. Βεβαίως ὁ τόπος ἀγορᾶς δὲν δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ἀπολύτως σοβαρὰ ἀφετηρία διὰ τὴν ἐργαστηριακὴν προέλευσιν τῶν πινακίων τούτων. Ἀλλ' ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ σημείωσις τοῦ ἀρχαιοπώλου ὡς προερχομένων ἐκ Καΐρου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ πεῖρα, ἥτις μᾶς διδάσκει ὅτι ἐκεῖ ἔνθα ἀνευρίσκονται ἢ πωλοῦνται, ἐὰν βεβαίως αἱ χῶραι αὗται εἶναι ἀποδεδειγμένως περιοχαί, ἔνθα ἤνθισεν ἡ τορευτικὴ ἢ οἱοσδήποτε ἄλλος κλάδος τῆς καλλιτεχνίας, ἐδημιουργήθησαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὰ ἔργα τέχνης, μᾶς ἐπιβάλλει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι δὲν εἰσήχθησαν ἀλλ' ὅτι κατεσκευάσθησαν ἐν Αἰγύπτῳ [7].

Συγκεφαλαιοῦντες τὰ ἀνωτέρω καταλήγομεν εἰς τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα:

Ἡ παράστασις τοῦ πινακίου τῆς Ἰνοῦς καὶ τοῦ Μελικέρτου εἶναι μοναδικὴ οὐχὶ μόνον μεταξὺ τῶν ἔργων τῆς βυζαντινῆς περιόδου, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ καθ' ὅλου ἱστορίᾳ τῆς ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς τέχνης καὶ τῇ σειρᾷ τῶν μυθολογικῶν παραστάσεων ἀπὸ

1 Πρβ. τὸν δίσκον τοῦ βόσκοντος ἵππου τοῦ Ermitage. L. Matzulewitsch, ἔ. ἀ. 4, ἀρ. 5, πίν. 30 σ. 118.

2 F. Drexel, Die alexandrinische Silbergefässe der Kaiserzeit, BJb 118, 1909, 184 κἑ. 228 κἑ.

3 H. Willer, Die römische Bronzeeimer von Hemmoorer, Hannover 1901, 174. Fr. Drexel, ἔ. ἀ.

4 Fr. Drexel, ἔ. ἀ. 228 κἑ.

5 Πρβ. σ. 59 σημ. 3.

6 Fr. Drexel, ἔ. ἀ. 119.

7 Fr. Drexel, ἔ. ἀ. 207.

τῆς ἐμφανίσεως τοῦ μύθου καὶ ἑξῆς. Ἡ ἡμετέρα παράστασις ἀποτελεῖ μέρος τῆς ὑπὸ τοῦ Καλλιστράτου περιγραφομένης παραστάσεως.

Ὁ μῦθος, εἴτε καθ' ὁλοκληρίαν εἴτε ὡς μέρος τῆς πλήρους παραστάσεως, ὡς παρίσταται ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου πινακίου, ἀντεγράφη ἔκ τινος συγγενοῦς κατὰ τὸ μέταλλον καὶ τὸ σχῆμα τοῦ ἀντικειμένου, πιθανῶς κατόπτρου.

Τὰ ἕτερα δύο ἀντιγράφουν θέματα συνήθη εἰς τὴν τέχνην τῆς Αἰγύπτου.

Τεχνοτροπικῶς καὶ τὰ τρία ἐξετασθέντα πινάκια ἀνήκουν εἰς τὴν αὐτὴν ὁμάδα τῶν τορευτικῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα τὸ μὲν ἕνεκα τῶν σφραγίδων, τὸ δὲ ἕνεκα τῆς τεχνοτροπίας ἐτοποθετήθησαν ἤδη εἰς τὸ τέλος τοῦ ἕκτου καὶ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος.

Ἐκ τῶν πινακίων 1, 2, 3, μολονότι διακοσμητικῶς συγγενεύουν μετ' ἀλλήλων, τὸ πινάκιον 1 τεχνοτροπικῶς ἀφίσταται τῶν δύο ἄλλων ὡς προϊὸν διαφόρων χειρῶν, ἂν μὴ διαφόρου ἐργαστηρίου.

Τοπικῶς ἅπαντα ἀνήκουν εἰς τὴν Αἴγυπτον.

ΟΜΑΣ Β΄. Δὲν γνωρίζομεν, οὔτε εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποθέσωμεν, ἂν καὶ κατὰ πόσον τὰ πινάκια τῆς Β΄ ὁμάδος ὑπάγονται εἰς τὴν αὐτὴν «σύνθεσιν», εἰς ἣν ἀνήκουν τὰ ἐξετασθέντα ἐν τῷ πρώτῳ μέρει τῆς παρούσης μελέτης. Κοινὸν μετ' ἀλλήλων κατ' ἀρχὴν ἔχουν τὴν ὕπαρξιν ἐν τῷ κέντρῳ διακόσμου.

Καὶ ἐνταῦθα εὑρισκόμεθα πρὸ τῶν παραστάσεων, αἵτινες ἦσαν ἐν μεγάλῃ καὶ συχνῇ χρήσει εἰς τὴν παρὰ τὸν Νεῖλον περιφέρειαν καὶ αἱ ὁποῖαι εἶναι γνωσταὶ ὑπὸ τὸ χαρακτηριστικὸν ὄνομα «τοπεῖον τοῦ Νείλου». Περὶ τὰς παραστάσεις ταύτας ἀντὶ τοῦ ἀστραγάλου καὶ τοῦ κυματίου, τὸ ὁποῖον συνηντήσαμεν εἰς τὴν πρώτην ὁμάδα, περιθέει, ὡς ἐλέχθη, στεφάνη ἐκ τριῶν κύκλων σφυρηλάτων. Τὰ λεῖα τοιχώματα τῶν πινακίων ἀπολήγουν εἰς ἀναδιπλουμένην περιφέρειαν.

Ἡ διατήρησις τῶν ἐν λόγῳ πινακίων δὲν ἐπιτρέπει τὴν λεπτομερῆ τεχνοτροπικὴν ἀνάλυσιν τῶν παραστάσεων αὐτῶν. Τὰ διακρινόμενα στοιχεῖα πείθουν, ὅτι τὰ πινάκια ταῦτα τεχνοτροπικῶς συγγενεύουν πρὸς τὴν τέχνην καὶ τὸν χρόνον τῶν πινακίων τῆς ὁμάδος Α΄. Οἱ ἐρωτιδεῖς ἀπεδόθησαν κατὰ τὸ σύστημα τοῦ ἀναγλύφου γραφικῶς. Τὴν ἀπόδοσιν τοῦ παιδικοῦ καὶ εὐτραφοῦς τῶν ἐρωτιδέων σώματος, μολονότι αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ βαρέος, ἐπιτυγχάνει ὁ τεχνίτης διά τινων φυσιολογικῶς καὶ ἀνατομικῶς ἐπιτυχῶν μεταβάσεων. Ἀντιθέτως παρημελήθησαν ἐν τῇ ἐπεξεργασίᾳ τὰ πρόσωπα, αἱ χεῖρες καὶ οἱ πόδες. Ὡς εἰς τὸ πρόσωπον τῆς Ἰνοῦς, κυρίως ὅμως τοῦ Μελικέρτου καὶ τῶν δύο ἐρωτιδέων τῶν πινακίων τῆς ὁμάδος Α΄, οἱ ὀφθαλμοί, ἡ ῥὶς καὶ τὰ ὦτα ἀποδίδονται ἄνευ λεπτομερειῶν, συνοπτικῶς, τῆς τεχνικῆς ἐχούσης ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὸν κυριώτερον ῥόλον, καθ' ἣν αἱ γραμμαὶ καὶ αἱ ἐλαφραὶ ἀποξέσεις, τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου, τῆς σπονδυλικῆς στήλης ἀποτελοῦν τὰ σπουδαιότερα χαρακτηριστικά, εἰκ. 4, 5. Ἡ τεχνικὴ αὕτη ἐνθυμίζει ἐκτὸς τῶν ὁμοιογενῶν ἔργων τορευτικῆς τῆς αὐτῆς περιόδου [1], περὶ ὧν ἀνωτέρω ἐκτενὴς ἐγένετο λόγος, καὶ ἔργα ὑφαντικῆς [2] καὶ ψηφιδωτῶν δαπέδων [3].

1 L. Matzulewitsch, ἔ. ἀ. 75, πίν. 13.
2 Σ. Πελεκανίδη, Τὸ Λάσιον τοῦ Ἡρακλέους ἔ.ἀ.
3 S. Pelekanidis, Die frühchristlichen Fussbodenmosaiken Griechenlands.

Ἐνῷ τὸ ἀνθρώπινον σῶμα, κατὰ τὴν μεταϊουστινιάνειον ἐποχὴν σχετικῶς ἐτυποποιήθη, οὕτως εἰπεῖν, ἀποδιδόμενον δι' ὅλων τῶν γνωρισμάτων, τὰ ὁποῖα ἀναλυτικῶς εἴδομεν, ἡ διαμόρφωσις τῶν ἰχθύων καὶ ἐν γένει τῶν ζῴων προσπαθεῖ νὰ μιμηθῇ ὅσον ἔνεστι τὴν φύσιν καὶ μέχρι τῶν ἐλαχίστων λεπτομερειῶν, ὡς παρατηρεῖται εἰς τοὺς δελφῖνας, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἱππεύουν οἱ ἐρωτιδεῖς τῶν ἡμετέρων πινακίων, καὶ εἰς τὸ ἰχθυόμορφον σῶμα τοῦ ἰχθυοκενταύρου τοῦ πινακίου τῆς Ἰνοῦς. Ἐνταῦθα λεπτομερέστατα ἀπεδόθησαν αἱ λεπίδες ὡς καὶ ἐπὶ τῶν πινακίων τῆς ὁμάδος Β' καὶ διὰ τῶν κοκκίδων καὶ τῶν παραλήλων ἐσοχῶν ἢ ἐξοχῶν κατὰ μῆκος τοῦ σώματος τῶν δελφίνων προσεπάθησεν ὁ καλλιτέχνης, ἐὰν οὐχὶ νὰ ἀποδώσῃ τοὐλάχιστον νὰ ὑποδηλώσῃ τοὺς φωσφορισμοὺς τῶν νηχομένων ἐν τῇ θαλάσσῃ, δελφίνων. Εἰς τὰς λεπτομερείας ταύτας πρέπει νὰ ἀναγνωρίσωμεν ἐπιβίωσιν τῆς τέχνης τῆς ἀρχαιότητος, ἥτις κατὰ τὸν ἕκτον αἰῶνα ἐξακολουθεῖ ἰσχυρῶς ἐπιδρῶσα ἐπὶ μωσαϊκῶν καὶ ἄλλων ἔργων τέχνης [1].

Ὡς πάρεργον ἐξετελέσθησαν μόνον οἱ παρὰ τοὺς δελφῖνας ἰχθύες, ἐξ ὧν τὸν μὲν διὰ μαχαίρας, τὸν δὲ ἕτερον διὰ τριαίνης προσπαθοῦν νὰ συλλάβουν οἱ ἐρωτιδεῖς.

Ἡ ἐπὶ τῷ αὐτῷ συνύπαρξις τοῦτο μὲν τῶν φυσιοκρατικῶς καὶ καλῶς ἀποδοθέντων δελφίνων, τοῦτο δὲ τῶν ἁλιευομένων ἰχθύων τῶν παρέργως ἀποδοθέντων, νομίζομεν ὅτι ἔχει μεγίστην σημασίαν διὰ τὴν καταπολέμησιν τῆς ἀρχῆς ἐνίων περὶ τὴν βυζαντινὴν τέχνην ἐρασιτεχνικῶς ἀσχολουμένων, καθ' οὓς οἱ τεχνῖται τῆς ὑπὸ μελέτην ἐποχῆς, οὐχὶ διότι δὲν ἤθελον, ἀλλὰ διότι δὲν ἠδύναντο, παρουσίαζον πολλάκις ἡμιτελεῖς ἀπομιμήσεις ἢ φυσικὰ ἐξαμβλώματα ἀνθρώπων καὶ ζῴων. Τὸ εὐτυχὲς παράδειγμα καὶ τῶν πινακίων Μπενάκη δίδει διὰ τῶν πραγμάτων τὴν ἐπὶ τοῦ προκειμένου κατάλληλον ἀπάντησιν καὶ ἀνατρέπει καὶ τὴν κατηγορίαν ταύτην κατὰ τῆς βυζαντινῆς τέχνης.

Καὶ ἡ ὁμὰς Β' τῶν πινακίων, δι' οὓς λόγους καὶ ἡ ὁμὰς Α', δέον νὰ προέρχεται ἐξ Αἰγύπτου.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ

1 S. Pelekanidis, ἔ. ἀ.

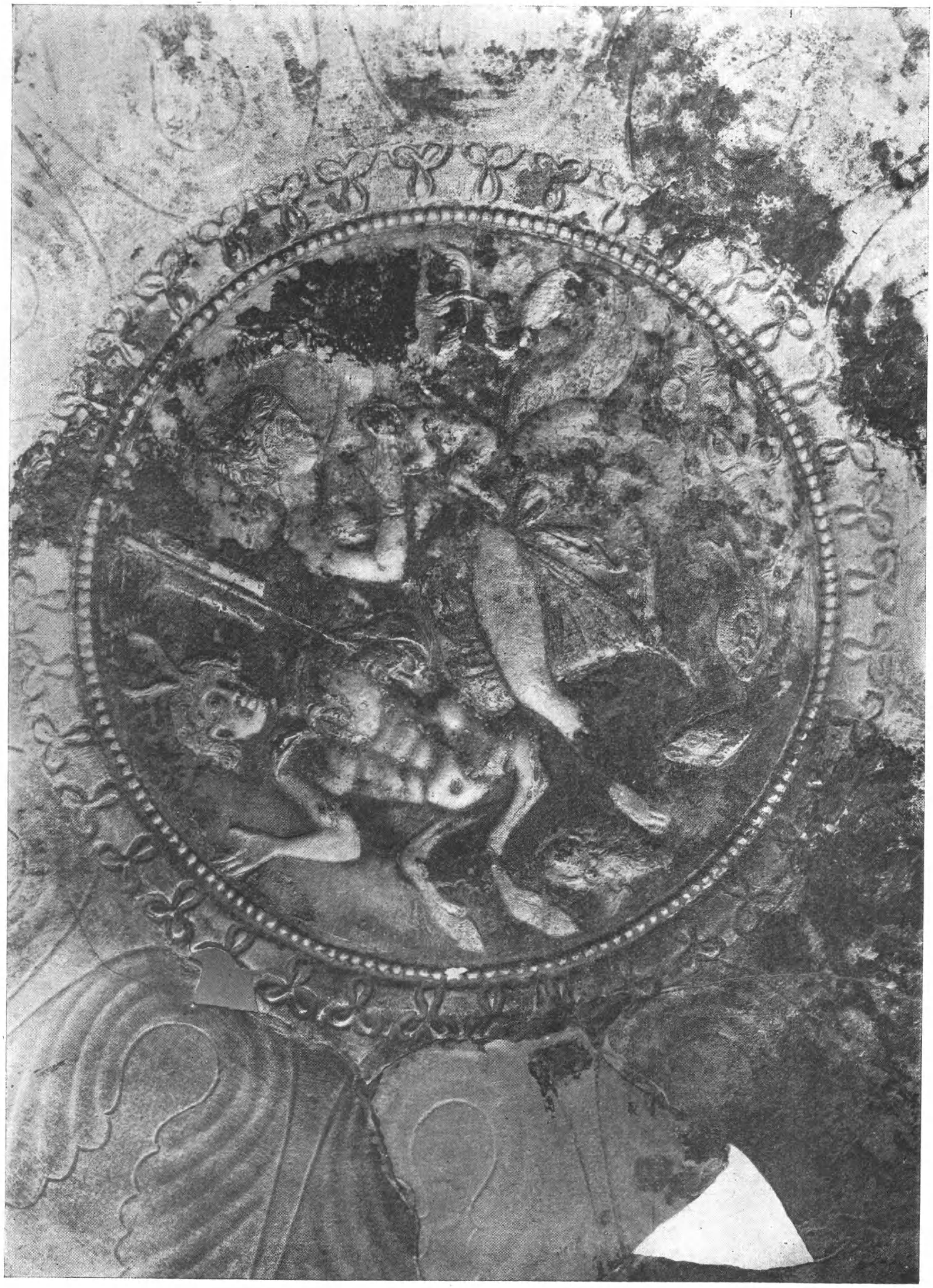

Ἀργυροῦν πινάκιον Μουσείου Μπενάκη. Ἰνὼ καὶ Μελικέρτης

ΛΗΚΥΘΟΣ ΤΟΥ "ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΤΗΣ ΜΕΓΑΙΡΑΣ„ ΕΝ ΤΩι ΕΘΝΙΚΩι ΜΟΥΣΕΙΩι

ΥΠΟ Ν. Μ. ΒΕΡΔΕΛΗ

Ἐκ τῶν τελευταίως εἰσαχθέντων εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον ἐκ τῆς κατασχέσεως Ζουμπουλάκη προέρχεται καὶ μικρὰ μελανόμορφος λήκυθος **(εἰκ. 1 καὶ 2)**, ἐλλιπὴς μόνον κατὰ τὸ στόμιον ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ λαιμοῦ.

Τὸ σχῆμα τῆς ληκύθου εἶναι στενόμηκες [1]· κατὰ τὸ σημεῖον, ὅπου ἑνοῦται ὦμος καὶ κορμός, σχηματίζεται ὀξεῖα γωνία δι' ἐλαφρᾶς πρὸς τὰ ἔξω κλίσεως.

Ἡ λαβή, σῳζομένη ὁλόκληρος, φέρει ἔξωθεν μέλαν ἐπίχρισμα. Ἐπὶ τοῦ ὤμου, ἀμέσως κάτωθεν τοῦ λαιμοῦ, εἶναι γεγραμμέναι γλωσσοειδεῖς ἀκτῖνες εἰς δύο σειράς.

Ἡ ἐπιφάνεια, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἁπλοῦται ἡ παράστασις, φέρει ἐπίχρισμα χρώματος λευκοῦ πρὸς κίτρινον, τὸ ἄνω δὲ μέρος τῆς παραστάσεως πλαισιοῦται διὰ περιθέοντος ἁπλοῦ μαιάνδρου, βαίνοντος πρὸς δεξιὰ καὶ περιοριζομένου μεταξὺ ζεύγους χονδρῶν γραμμῶν, διακοπτομένου δὲ κατὰ τὸ μέρος τῆς λαβῆς.

Τὸ λοιπὸν χαμηλότερον μέρος τῆς ληκύθου φέρει μελανὴν βαφήν. Ἡ βάσις ἔχει σχῆμα τροχίλου, τοῦ ὁποίου τὸ προεκτεταμένον κάτω μέρος φέρει ἐπίσης μαῦρον ἐπίχρισμα. Ἡ τοιαύτη διαμόρφωσις τῆς βάσεως ἀποτελεῖ ἁπλοποίησιν τῆς μετὰ δύο βαθμίδων βάσεως.

Εἰκ. 1. Μελανόμορφος λήκυθος ἐν Ἀθήναις.

Εἰς τὴν παράστασιν, δεξιὰ εἰκονίζεται γιγαντιαία μορφὴ ἀνδρὸς γυμνοῦ, γενειῶντος, ἐξηπλωμένου ἐπὶ βράχου. Τὴν ἀριστερὰν χεῖρα στηρίζει διὰ τῆς παλάμης ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, τὴν δεξιὰν δὲ ὑψώνει νωχελῶς ὑπὲρ τὴν κεφαλήν. Ἔχει ἀνασύρει τὸν δεξιὸν πόδα καὶ ἐκτείνει τὸν ἀριστερόν. Οἱ ὀφθαλμοὶ εἶναι ἡμίκλειστοι· τὸ γνώρισμα δὲ τοῦτο καθὼς καὶ ἡ θέσις τῆς δεξιᾶς χειρὸς ὡς ἐπίσης καὶ ἡ ἀτονία, μεθ' ἧς καταπίπτουν οἱ πόδες, δεικνύουν ὅτι ἡ μορφὴ εἶναι παραδεδομένη εἰς ὕπνον.

1 Σῳζόμ. ὕψ. 0,20· Περίμ. ὤμου 0,23, ποδὸς 0,16.

Ἄνωθεν τῆς μορφῆς ταύτης καὶ εἰς τὸ μέρος τοῦ δεξιοῦ γόνατος αἰωρεῖται μικρὰ πτερωτὴ μορφὴ μὲ ἀνοικτὰς πτέρυγας καὶ μὲ πολλὴν προχειρότητα ἐξειργασμένη.

Ἔμπροσθεν τῆς γιγαντιαίας μορφῆς παρίσταται ὁ Ἡρακλῆς, βαδίζων πρὸς δεξιά. Εἶναι ἐνδεδυμένος βραχὺν χιτῶνα καὶ ἄνωθεν αὐτοῦ φορεῖ τὴν λεοντῆν κατὰ τὸν ἀρχαϊκὸν τρόπον, καταπίπτουσαν μεταξὺ τῶν ἀνοικτῶν σκελῶν μέχρι τῶν γονάτων. Τὴν ἀριστερὰν χεῖρα ἐκτείνει πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ τὸ ρόπαλον, κρυπτόμενον ὄπισθεν τοῦ κορμοῦ.

Περαιτέρω ἀριστερὰ ἵσταται ἡ Ἀθηνᾶ φέρουσα ἀττικὸν κράνος καὶ τὴν συνήθη της

Εἰκ. 2. Ἀνάπτυξις παραστάσεως τῆς ἐν εἰκ. 1 ληκύθου.

ἀμφίεσιν, κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς τὸ δόρυ καθέτως, τὴν ἀριστερὰν δὲ ἐκτείνουσα πρὸς τὸν προστατευόμενον αὐτῆς.

Μεταξὺ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Ἡρακλέους ὑπάρχουσι κλάδοι κισσοῦ ὡς παραπληρωματικὴ διακόσμησις.

Ἡ παράστασις τῶν μορφῶν ἐν γένει εἶναι ἀρκετὰ πρόχειρος καὶ ἡ χάραξις τῶν διαφόρων λεπτομερειῶν ἔχει γίνει χωρὶς πολλὴν ἐπιμέλειαν. Ὁ τρόπος τῆς ἐξεργασίας γενικῶς προδίδει κατάπτωσιν τοῦ μελανομόρφου ρυθμοῦ.

Τὸ θέμα τῆς παραστάσεως εἶναι γνωστὸν καὶ ἀπὸ ἄλλας ὁμοίας ἀγγειογραφίας, ἰδίως τὴν κύλικα τοῦ Φιντίου τοῦ Μονάχου 2590 (J. 401), Beazley, AV 57, 1 (ἐνταῦθα **εἰκ. 3**) καὶ καὶ τὸ ἀγγεῖον τοῦ Λούβρου F. 208, CV III He πίν. 23, 1—2 (**εἰκ. 5**): πρόκειται περὶ τῆς μυθικῆς πάλης τοῦ Ἡρακλέους πρὸς τὸν γίγαντα Ἀλκυονέα [1].

1 Περὶ τοῦ μύθου ἠσχολήθη ἐκτενῶς ὁ Robert ἐν Hermes XIX 1884, 473 ἑξ., ἔνθα ἀναγράφεται καὶ ἡ παλαιοτέρα βιβλιογραφία.

Ὁ Πίνδαρος πρῶτος εἰς δύο χωρία μνημονεύει τῆς πάλης ταύτης. Εἰς τὸ πρῶτον (Ἴσθμ. VI 31) οὐδεὶς γίνεται λόγος περὶ ἀντιστάσεως τοῦ γίγαντος, καὶ θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ ποιητὴς ὁμιλεῖ σαφῶς περὶ τῆς ὑπερνικήσεως ἑνὸς κοιμωμένου. Εἰς τὸ δεύτερον ὅμως χωρίον (Νεμ. IV 25) παρουσιάζει τὸν ἥρωα ἐπικρατήσαντα τοῦ ἀντιπάλου του κατόπιν σφοδρᾶς πάλης, καθ' ἣν μάλιστα οὗτος ὑπέστη καὶ σοβαρὰν πίεσιν ὑπὸ τοῦ γίγαντος.

Ἡ διαφορὰ αὕτη τῶν πινδαρικῶν χωρίων δύναται νὰ ἑρμηνευθῇ κατὰ δύο τρό-

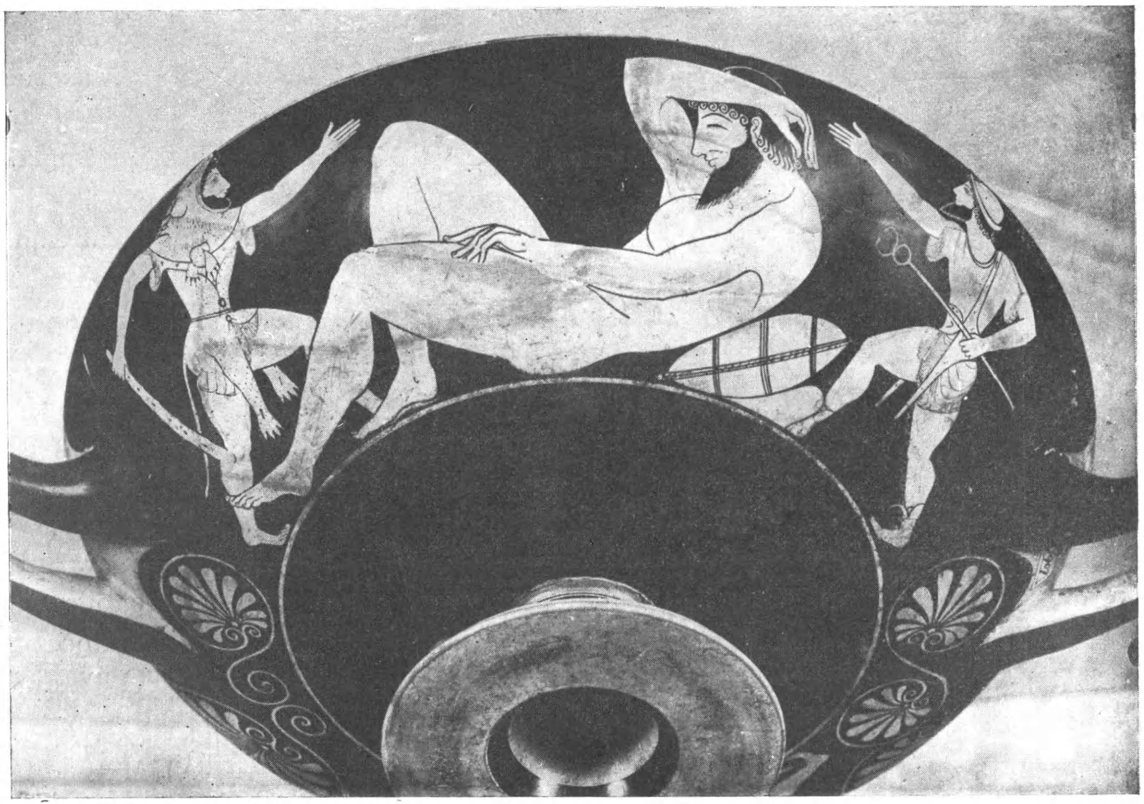

Εἰκ. 3. Κύλιξ τοῦ Φιντίου ἐν Μονάχῳ.

πους: ἢ ὅτι ὁ ποιητὴς εἶχεν ὑπ' ὄψει του δύο διαφόρους πηγάς, ἢ ὅτι οὗτος εἰς τὸ δεύτερον χωρίον, θεωρῶν ἀνάξιον τοῦ ἥρωός του ὅτι ἀδρανοῦντα κατέβαλε τὸν ἀντίπαλόν του, **παρεξέκλινεν ἀπὸ τοῦ οἰκείου μύθου. Τὸ πρῶτον, νομίζω, πρέπει νὰ θεωρηθῇ πιθανώτερον, παρ' ὅσα λέγει ὑπὲρ τῆς δευτέρας ἀπόψεως ὁ** Koepp (AZ 1884,31 ἑξ.).

Ὅτι ὄντως ὑπῆρχον περισσότεραι τῆς μιᾶς παραδόσεις περὶ τοῦ ἐν λόγῳ μύθου ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῶν ἄλλων διαφορῶν, αἵτινες παρουσιάζονται παρὰ τοῖς ἀρχαίοις συγγραφεῦσιν ὡς πρὸς τὰς λεπτομερείας αὐτοῦ. Τοιουτοτρόπως, ὁ Πίνδαρος εἰς τὸ πρῶτον χωρίον τοποθετεῖ τὴν μυθικὴν ταύτην πάλην εἰς τὰς Φλέγρας, ἤτοι τὴν χερσόνησον τῆς Παλλήνης ἐν τῇ Χαλκιδικῇ [1]. Ἀλλ' ὁ σχολιαστὴς τοῦ δευτέρου Πινδαρικοῦ

1 Πρβ. καὶ Εὐστάθ. Παρεκβ. εἰς Ἰλ. Λ σ. 882, 46: «ὅτι δὲ καὶ ὁ Ἡρακλῆς ἐνιαχοῦ ἀγῶνα πολὺν εἶχε διὰ τὸ τοῦ ἐνυαλίου ξυνὸν αἱ ἱστορίαι δηλοῦσιν· ὅν καὶ ἡ Θράκη παρὰ βραχὺ δυσπραγήσαντα εἶδεν ὑπὸ ληστοῦ ὡς ἐν τοῖς Πινδάρου δηλοῦται».

χωρίου τοποθετεῖ αὐτὴν εἰς τὸν ἰσθμὸν τῆς Κορίνθου: «οὗτος ὁ Ἀλκυονεὺς εἷς τῶν γιγάντων λέγεται περὶ τὸν Ἰσθμὸν τῆς Κορίνθου συμβεβηκέναι Ἡρακλεῖ....» [1]. Ὁ Ἀπολλόδωρος I 6, 1 συνδέει τὸν μῦθον τοῦτον πρὸς τὴν περίφημον Γιγαντομαχίαν, καὶ τοῦτον ἀκολουθοῦν καὶ ἄλλοι μεταγενέστεροι συγγραφεῖς (πρβ. Νόννου XLVIII, 19).

Ὅλαι αὐταὶ αἱ διαφοραὶ ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ ἐν λόγῳ μῦθος, ἀνήκων εἰς τοὺς παλαιοτέρους τῆς Ἀχαϊκῆς—προδωρικῆς μυθολογίας, δὲν παρέμεινεν ἀναλλοίωτος καθ᾽ ὅλην τὴν ἀρχαιότητα, ἀλλ᾽ ὑπέστη ποικίλας μεταβολὰς κατὰ τὰς διαφόρους περιόδους, ἀναλόγως τῆς βαθυτέρας ἐννοίας, τὴν ὁποίαν ἀπέδιδον ἑκάστοτε εἰς τὸ περιεχόμενόν του.

Κατὰ τὸν Robert (ἔνθ. ἀν. πρβ. καὶ Pauly RE^2 ἐν λ. Ἀλκυονεὺς I^2 1581-82), βάσις τοῦ μύθου ἀπὸ τῆς καθόδου τῶν Δωριέων ὑπόκειται ἡ πάλη τοῦ Ἡρακλέους ἐναντίον τοῦ Ἀλκυονέως, ὡς παραστάσεως τοῦ Ἀχαϊκοῦ Ἰσθμοῦ.

Ἀλλ᾽ ἡ πάλη αὕτη παρίσταται διαφόρως ἀπὸ τῆς Ἀχαϊκῆς καὶ τῆς Δωρικῆς πλευρᾶς.

Κατὰ τὴν Δωρικὴν ἐκδοχὴν ὁ Ἰσθμὸς εἶναι ἡ χώρα τοῦ Γηρυόνου, ἡ ἰδιοκτησία τοῦ Ἡρακλέους, τὴν ὁποίαν θέλει νὰ ἁρπάσῃ ὁ Ἀλκυονεύς. Γίνεται σφοδρὰ πάλη καὶ ὁ γίγας ἐκσφενδονίζει βράχον κατὰ τοῦ ἥρωος, ἀλλὰ φονεύεται διὰ τῆς ἐπαναφορᾶς αὐτοῦ.

Κατὰ τὴν Ἀχαϊκὴν ἐκδοχὴν ὁ Ἀλκυονεὺς εἶναι ποιμὴν καὶ ὁ Ἡρακλῆς παρουσιάζεται ὡς λῃστής. Ὁ Ἡρακλῆς δὲν δύναται νὰ καταβάλῃ τὸν γίγαντα εἰς φανερὰν πάλην, ἀλλὰ κατὰ διαταγὴν τῆς Ἀθηνᾶς ἀποκοιμίζεται οὗτος ὑπὸ τοῦ Ὕπνου καί, ἀνίσχυρον ὄντα, φονεύει αὐτὸν ὁ Δωρικὸς ἥρως.

Τὴν παράδοσιν ταύτην κομίζουν οἱ Ἀχαιοὶ ἄποικοι εἰς τὴν Χαλκιδικήν, καὶ ἡ καθ᾽ ὕπνον θανάτωσις τοῦ Ἀλκυονέως-ποιμένος ὑπὸ τοῦ Ἡρακλέους τοποθετεῖται τώρα εἰς τὴν χώραν ταύτην. Εἰς τὴν μορφήν του αὐτὴν ὁ μῦθος συνδέεται πρὸς τὴν στρατιωτικὴν πορείαν τοῦ Ἡρακλέους κατὰ τῆς Τροίας καὶ τῆς Κῶ. Ὁ Τελαμὼν γίνεται συμμέτοχος τῆς περιπετείας ταύτης.

Τελευταία βαθμὶς τῆς ἐξελίξεως τοῦ μύθου εἶναι ἡ σύνδεσις τῆς πάλης ταύτης πρὸς τὴν γνωστὴν γιγαντομαχίαν, ἡ ὁποία τοποθετεῖται ὑπὸ τῆς παραδόσεως εἰς Παλλήνην.

Ὅλαι αἱ μέχρις ἡμῶν διασωθεῖσαι ἀγγειογραφίαι, αἱ ἔχουσαι τὸ θέμα τοῦτο, ἀνήκουν εἰς τὸν μεταγενέστερον μελανόμορφον ἢ εἰς τὸν πρώιμον ἐρυθρόμορφον ρυθμόν, δηλαδὴ εἰς τὴν περὶ τὸ 500 π. Χ. ἐποχήν.

Εἰς τὰς ἀγγειογραφίας ταύτας βάσις ὑπόκειται ἡ Ἀχαϊκὴ ἐκδοχὴ τοῦ μύθου, ἀνταποκρινομένη εἰς τὸ προμνημονευθὲν πρῶτον χωρίον τοῦ Πινδάρου. Ἡ Δωρικὴ παράδοσις, δηλαδὴ ἐκείνη καθ᾽ ἣν ὁ Ἀλκυονεὺς ἐκσφενδονίζει βράχον κατὰ τοῦ ἥρωος καὶ φονεύεται ὁ ἴδιος διὰ τῆς ἐπαναφορᾶς τούτου, οὐδαμοῦ ἀπαντᾷ ὡς παράστασις.

Τὸ θέμα παρίσταται ἐπὶ τῶν διασωθέντων ἀγγείων κατὰ στερεότυπον περίπου

1 Πρβ. καὶ τοπωνύμια τῆς πέριξ τοῦ Ἰσθμοῦ χώρας, ἀναφερόμενα εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Ἀλκυονέως: «Ἀλκυονὶς θάλασσα», ἡ ἀπὸ Ἀντιρρίου μέχρι τοῦ Ἰσθμοῦ (Στράβ. VIII 336. IX 393. 400): «Ἀλκυονία λίμνη» κατὰ τὴν Ἀργολίδα (Παυσ. II 37, 5) κλπ. Ἐν Φιλοστρ. Ἡρωϊκῷ I 4 σ. 671 ἀναφέρεται ὡς τόπος ὁ περὶ τὸ Βέσβιον (Βεζούβιον) ὄρος χῶρος. Πρβ. καὶ Claudiani De raptu Proser. III 184.

τρόπον: εἰς τὸ δεξιὸν μέρος τῆς εἰκόνος κατάκειται γυμνὸς ὁ γίγας, μὲ τὸ ῥόπαλον εἰς τὴν χεῖρα ἢ ἐκεῖ που κείμενον. Στηρίζεται πάντοτε ἐπὶ βράχου, καὶ μόνον εἰς τὴν κύλικα τοῦ Φιντίου ἐν Μονάχῳ στηρίζεται ἐπὶ προσκεφαλαίου, ὄχι πολὺ ἐπιτυχῶς [1]. Ἄλλοτε εἶναι παραδεδομένος εἰς ὕπνον, ἄλλοτε ὅμως ἀγρυπνεῖ καὶ ἀμύνεται.

Τοιουτοτρόπως κοιμώμενος ἐμφανίζεται εἰς τὰ μελανόμορφα ἀγγεῖα: λήκυθον Βρυξελλῶν Α 1953. CV πίν. 20, 6. Haspels, 251, 57, τοῦ «ζωγράφου τοῦ Θησέως».—ἀμφορέα Λούβρου F 208, CV III He πίν. 23, 1-2.—κύλικα τοῦ Corneto. AZ 1884, πίν. 3.—ἀγγεῖον τοῦ Βερολίνου F 2057. Furt. Beschr. καὶ Neugebauer. Καὶ εἰς τὰ ἐρυθρόμορφα: κύλικα τοῦ Μονάχου 2590. Beazley, AV 57, 1. Ἐνταῦθα εἰκ. 3. τοῦ «ζωγράφου τοῦ Φιντίου».—ἀγγεῖον Μονάχου 605. Berichte der säch. Gesellsch. der Wissensch. 1853, 135-145, πίν. VII, 1 (Jahn.).

Ἐν ἐγρηγόρσει καὶ παλαίων παρίσταται εἰς τὰ μελανόμορφα ἀγγεῖα: ἀλάβαστρον Petersburg 2211. Antiquités du Bosp. Cimmer. (1854), rééd. Reinach 1892) πίν. 63α, 1. Haspels 263, 3 καὶ Appendix XVI, τοῦ «ζωγράφου τοῦ Ἐμπορίου».—οἰνοχόην Μονάχου 1784 (J. 1180). Παρὰ Jahn, ἔνθ. ἀν. πίν. V 2 (aus der Candelorischen Sammlung). Micali, Storia, πίν. C. 3. Annali V, παρένθ. πίν. D 2.—λήκυθον Tischbein II 20 (ἄλλοτε εἰς τὴν συλλογὴν Hamilton, τώρα δὲ ἄγνωστον ποῦ εὑρισκομένην). Παρὰ Jahn, ἔνθ. ἀν. πίν. VIII 2. Millin, Gal. Mythol. πίν. 120, 459. Annali 1833, 310 καὶ πίν. D 1. Inghirami, VF I πίν. 31. Haspels, 227, 40 bis, τοῦ «ζωγράφου τῆς Σαπφοῦς.—λήκυθον τῆς συλλογῆς Ἐμπεδοκλέους, Ἀθῆναι, Haspels, 247, 13, τῆς «ὁμάδος τοῦ Φόλου».—ὑδρίαν Μονάχου 1708. Ἐνταῦθα **εἰκ. 4**.—καιρετανὴν ὑδρίαν Βατικανοῦ. Mus. Gregor. II 16. Παρὰ Jahn, ἔνθ. ἀν. πίν. VIII 2. Albizzati 229.

Πολλάκις οἱ τεχνῖται τῶν μελανομόρφων ἀγγείων δὲν κατορθώνουν διὰ τῆς τεχνικῆς των νὰ δηλώσουν σαφῶς τὴν κατάστασιν τοῦ ὕπνου τοῦ γίγαντος. Ἀλλὰ μὲ τὴν νωχέλειαν ἐν γένει τῶν μελῶν τοῦ σώματος καὶ μάλιστα μὲ τὸν ἄτονον τρόπον, μὲ τὸν ὁποῖον παριστῶσι τοῦτον κρατοῦντα τὸ ῥόπαλον, ὑποδηλοῦσι τὴν κατάστασιν ταύτην. Εἰς τὴν λήκυθον Tischbein II 20 (ἀνωτέρω) συμπεραίνομεν τοὐναντίον ὅτι ὁ γίγας εὑρίσκεται ἐν ἐγρηγόρσει ἐκ τοῦ νευρώδους τρόπου, μεθ᾽ οὗ παρουσιάζεται κρατῶν τὸ ῥόπαλον.

Δυσεξήγητος κάπως εἶναι ὁ πτερωτὸς δαίμων, ὁ ὁποῖος εἰς τὴν λήκυθον τοῦ Ἐθν. Μουσείου αἰωρεῖται ἄνωθεν τοῦ ἀνακειμένου γίγαντος. Ἡ μορφὴ αὕτη παρουσιάζεται μόνον εἰς μελανόμορφα καὶ ἐκ τῶν ἐρυθρομόρφων μόνον εἰς τὴν κύλικα τῶν Παρισίων (Rev. arch. 1844 II, 655, 1).

Πολλὰ ἔχουν λεχθῆ ὡς πρὸς τὸ τί ἀκριβῶς εἰκονίζει ἡ μορφὴ αὕτη. Ἐθεωρήθη ὅτι εἰκονίζει τὸ εἴδωλον τῆς ψυχῆς τοῦ Ἀλκυονέως (Witte, Annali V 311 ἑξ. Jahn, Arch. Beiträge, 131), ἢ ὅτι παριστᾷ τὴν κῆρα ἢ τὸν θάνατον (Hirts, Bildetbuch, 198. Welcker, Kl. Schr. III, 347. Julius Lessing, De mortis apud veteres figuris, 51. Heydemann, Annali d. I. 1880, 97). Πιθανωτέρα φαίνεται ἡ γνώμη τοῦ Jahn, τοῦ Furtwängler, Eros, 13 καὶ τοῦ Klein, Euphronios, 53 (πρβ. καὶ Koepp, ἔνθ. ἀν.), οἵτινες θεω-

1 Εἰς τὴν λήκ. Tischbein II 20 (βλ. κατωτ.) παρελείφθη ἐντελῶς τὸ στήριγμα, ὁ δὲ κοιμώμενος γίγας στηρίζεται κατὰ τρόπον πολὺ ἀπίθανον ἐπὶ τῆς χειρός του.

ροῦν ὅτι ἡ πτερωτὴ αὕτη μορφὴ εἰκονίζει τὸν Ὕπνον. Τοῦτο ἄλλως τε συμφωνεῖ καὶ πρὸς τὴν παράδοσιν, τὴν ὑπὸ τῆς ψευδοαπολλοδωρείου Βιβλιοθήκης ἐκτιθεμένην.

Ὁ Ἡρακλῆς εἰκονίζεται πάντοτε ἀριστερὰ καὶ ἔμπροσθεν τοῦ γίγαντος εἰς τὴν θέσιν ἀκριβῶς τοῦ βάλλοντος. Συνήθως παρουσιάζεται ἐνδεδυμένος κατὰ τὸν ἀρχαϊκὸν

Εἰκ. 4. Ὑδρία μελανόμορφος ἐν Μονάχῳ.

τρόπον, ἔχων τὴν λεοντῆν ἄνωθεν τοῦ ἱματίου, πλὴν δύο ἀγγείων: τοῦ Μονάχου 1708 (εἰκ. 3) καὶ τῆς καιρετανῆς ὑδρίας, ὅπου παρίσταται ἐντελῶς γυμνός. Εἰς τὸ μελανόμορφον ἀγγεῖον τοῦ Μονάχου 1784 (J. 1180) καὶ εἰς τὸ ἐρυθρόμορφον τοῦ Μονάχου 605 ὁ ἥρως φέρει μόνον τὴν λεοντῆν, συγκρατουμένην διὰ πόρπης ἐκ τοῦ λαιμοῦ ἐπειδὴ δὲ ἀνεμίζεται αὕτη πρὸς τὰ ὀπίσω, τὸ σῶμα τοῦ ἥρωος καταλείπεται καὶ ἐνταῦθα γυμνόν.

Ἐκτὸς τῶν πρωταγωνιστουσῶν τούτων μορφῶν συνοδεύουν τὴν παράστασιν συνήθως καὶ ἄλλα πρόσωπα καὶ πρὸ πάντων ἡ Ἀθηνᾶ. Αὕτη ἵσταται ὄπισθεν τοῦ προστατευομένου της, ἐνισχύουσα οἱονεὶ αὐτὸν διὰ τῆς ἀοράτου παρουσίας της ἐν τῷ ἀγῶνι. Βλέπε ἀγγεῖα: λήκυθον Βρυξελλῶν Α 1953.—Petersburg 234.—Βερολίνου F 2057.—ὑδρίαν Λονδίνου Β 314.—Tischbein II 20.—κύλικα Corneto. Εἰς τὰ ἀγγεῖα: Μονάχου 2590 (J 401) καὶ τὴν καιρετανὴν ὑδρίαν, ἀντὶ τῆς Ἀθηνᾶς παρίσταται ὁ Ἑρμῆς.

Εἰς τὸ ἀγγεῖον τοῦ Μονάχου 1708 (εἰκ. 3), ἴσως καὶ διὰ λόγους συμμετρίας, παρίστανται ἀριστερὰ μὲν τῶν πρωταγωνιστούντων ἡ Ἀθηνᾶ καὶ ὁ Ἑρμῆς, δεξιὰ δὲ γυνὴ καὶ νέος (θεότητες; ἴσως ἡ Γῆ καὶ Τιτάν, πιθανῶς ὁ Πορφυρίων). Λόγοι ἐπίσης συμμετρίας ἠνάγκασαν τὸν ἀγγειογράφον τῆς κύλικος Corneto νὰ προσθέσῃ εἰς τὰς κυρίας μορφὰς Ἡρακλέους—Ἀλκυονέως—Ἀθηνᾶς καὶ ἀνὰ μίαν ἀνδρικὴν μορφὴν εἰς τὰ δύο ἄκρα τῆς εἰκόνος, αἵτινες μάλιστα καὶ λαμβάνουν ἐνεργὸν μέρος εἰς τὴν πάλην.

Ἰδιαιτέραν θέσιν πρέπει νὰ καταλάβῃ—νομίζω—ἡ λήκυθος τῆς συλλογῆς τοῦ Ἐμπεδοκλέους. Διότι μόνον τὸ ἀγγεῖον τοῦτο μᾶς παρουσιάζει εἰς τὴν παράστασιν καὶ ἀγέλην βοῶν [1], κατὰ τὴν παράδοσιν, καθ᾽ ἣν ὁ Ἀλκυονεὺς ἦτο ποιμὴν ἢ ἅρπαξ τῶν βοῶν τοῦ Ἡλίου καὶ μία παρηλλαγμένη μορφὴ τοῦ Γηρυόνου. Τέλος, εἰς τὴν ὑδρίαν τοῦ Λονδίνου Β 314, ὄπισθεν τῆς Ἀθηνᾶς διακρίνεται τὸ πρόσθιον μέρος τεθρίππου, μοναδικὴ καὶ αὐτὴ καὶ σπουδαιοτάτη συγχρόνως λεπτομέρεια, σύμφωνος μὲ τὴν παράδοσιν, τὴν ὑποδηλουμένην διὰ τοῦ δευτέρου πινδαρικοῦ χωρίου (Νεμ. IV 25).

Δὲν λείπουν καὶ αἱ ἀγγειογραφίαι, ἔνθα μόνον αἱ δύο πρωταγωνιστοῦσαι μορφαὶ εἰκονίζονται· βλ. ἀγγεῖα: Petersburg 2211.—λήκυθον ἐκ Nola. Louvre F 208 κ. ἄ.

Ἂς ἐπανέλθωμεν ἤδη εἰς τὸ ἡμέτερον ἀγγεῖον.

Κατόπιν προσεκτικῆς ἀντιπαραβολῆς τῆς ληκύθου ἡμῶν πρὸς τὰς ἐν Haspels, Attic Black-figured Lekythoi (τόμ. 2ος, πίνακες), ἀπέδωκα ταύτην μετὰ βεβαιότητος εἰς τὸ ἐργαστήριον τοῦ «Beldam Painter», ζωγράφου τῆς μεγαίρας.

Ὅτι ὄντως ἡ λήκυθος ἀνήκει εἰς τὸ ἐργαστήριον τοῦτο πειθόμεθα ἐκ τοῦ ὅτι ὅλα τὰ οὐσιώδη γνωρίσματα τοῦ ζωγράφου τούτου (βλ. Haspels, 170 ἑξ.) ἀπαντῶσι καὶ ἐνταῦθα.

Ἡ ὀξεῖα γωνία, ἡ σχηματιζομένη μεταξὺ ὤμου καὶ σώματος τοῦ ἀγγείου, ὅπερ ἀποτελεῖ γνώρισμα τῶν ληκύθων τοῦ ζωγράφου τῆς μεγαίρας ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὴν ἰδικήν μας λήκυθον, ὡς ἤδη ἀνεφέραμεν, καθὼς καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ ποδὸς εἰς σχῆμα τροχίλου, ἔχοντος τὸ χαμηλότερον προβεβλημένον μέρος κεκαλυμμένον διὰ μελανῆς βαφῆς. Ἄλλα γνωρίσματα τοῦ ζωγράφου τούτου, ἀπαντῶντα καὶ εἰς τὸ ἰδικόν μας ἀγγεῖον, εἶναι ὁ πλατὺς μαίανδρος μεταξὺ ζεύγους χονδρῶν γραμμῶν εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς παραστάσεως καὶ αἱ σχεδιαζόμεναι ἐπὶ τοῦ ὤμου γλῶσσαι εἰς δύο σειράς.

Ἀλλ᾽ ἐκεῖνο, ὅπερ ἀποτελεῖ τὸ «σῆμα κατατεθέν», οὕτως εἰπεῖν, τοῦ ζωγράφου τούτου καὶ τὸ ὁποῖον δὲν ἐλλείπει καὶ ἐκ τῆς ἰδικῆς μας ληκύθου, εἶναι ὅτι κάτωθεν τῆς παραστάσεως καὶ δὴ ἐπὶ τοῦ χαμηλοτέρου μελαμβαφοῦς μέρους τοῦ ἀγγείου ὑπάρ-

1 Ἐπὶ τῆς Κορνετανῆς κύλικος εἰς τὴν μίαν πλευρὰν παρίσταται ἡ πάλη Ἡρακλέους-Ἀλκυονέως, ἐπὶ δὲ τῆς ἄλλης ἡ ἀπαγωγὴ τῶν βοῶν ὑπὸ τοῦ ἥρωος.

χουν πάντοτε δύο ὁμάδες ἐκ δύο ἢ τριῶν γραμμῶν, αἵτινες χαράσσονται ἐπὶ τοῦ ἀγγείου πρὶν ἢ τοῦτο τεθῇ εἰς τὸν κεραμεικὸν κλίβανον («wet-incised»).

Ἀλλ᾽ ἐκτὸς τῶν ἐξωτερικῶν τούτων γνωρισμάτων καὶ τεχνοτροπικαὶ ὁμοιότητες τῶν μορφῶν τοποθετοῦν ἀσφαλῶς τὸ ἀγγεῖόν μας εἰς τὸ ἐργαστήριον τοῦ ζωγράφου τῆς μεγαίρας. Ἂς παραβάλωμεν ἐπὶ παραδείγματι τὸν γίγαντα τοῦ ἡμετέρου ἀγγείου πρὸς τὸν εἰς τὸ ἄκρον δεξιὰ σάτυρον εἰς τὴν λήκυθον τῶν Ἀθηνῶν 1129 (CC 961), Haspels, Appendix XVII ἀρ. 1, πίν. 49, 50, 2 καὶ 51, 1: τὸ γένειον καὶ ὁ μύσταξ παρουσιάζουν τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς διαμόρφωσιν, ὅπως ἐπίσης καὶ αἱ χαράξεις πρὸς δήλωσιν τῶν λεπτομερειῶν τοῦ κορμοῦ. Ἡ ὅλη ἐντύπωσις ἐκ τῆς ἀντιπαραβολῆς τῶν δύο τούτων μορφῶν εἶναι ὅτι ἀμφότεραι ἐζωγραφήθησαν ὑπὸ τῆς αὐτῆς χειρός. Ὡσαύτως τὴν αὐτὴν ἐντύπωσιν ἀποκομίζομεν ἐκ τῆς ἀντιπαραβολῆς τῶν δύο γυναικῶν εἰς τὴν λήκυθον τοῦ Ἐθν. Μουσείου 12801 (Nicole 973), Haspels, App. XVII ἀρ. 2, πίν. 51, 2 πρὸς τὴν Ἀθηνᾶν τοῦ ἰδικοῦ μας ἀγγείου. Πάντα ταῦτα δὲν ἀφήνουν καμμίαν ἀμφιβολίαν περὶ τοῦ ζωγράφου τῆς ἐν λόγῳ ληκύθου.

Ἡ ἐργασία τοῦ «ζωγράφου τῆς μεγαίρας» περιλαμβάνει μίαν ὁμάδα μεγάλων κυλινδρικῶν ληκύθων (Haspels, App. XVII, ἀρ. 1—13) καὶ ἑτέραν ἀρκετῶν μικρῶν ληκύθων. Αἱ τελευταῖαι αὗται περιλαμβάνουσι τὰς «chimneys»—καμινοειδεῖς (App. XVII ἀρ. 21—73 bis) καὶ τὰς pattern—lekythoi.

Καμινοειδεῖς ὀνομάζει ἡ Haspels ἐκείνας, τῶν ὁποίων ὁ λαιμὸς εἶναι ὑψηλὸς καὶ ἔχει μίαν ἐξοχὴν εἰς τὸ μέσον, ὁμοιάζει δὲ πρὸς καπνοδόχον ἐκ πηλίνων σωλήνων. Δυστυχῶς, εἰς τὴν ἰδικήν μας λήκυθον ἐλλείπει ὁ λαιμός, ὥστε νὰ μὴ εἶναι εὔκολον νὰ βεβαιωθῇ ἂν ἀνήκει εἰς ταύτας. Ὁπωσδήποτε ὅμως ἀνήκει εἰς τὴν δευτέραν ὁμάδα, τῶν μικρῶν ληκύθων.

Ὁ ἐν λόγῳ ζωγράφος ὑπῆρξε παραγωγικώτατος, ἰδίᾳ εἰς μικρὰς ληκύθους ὄχι ὅμως καὶ πολὺ ἐπιμελὴς εἰς αὐτάς, ὅσον εἰς τὰς μεγάλας. Φαίνεται ὅτι τὸ ἐργαστήριόν του ἦτο σημαντικώτατον καὶ εἰς αὐτὸ εἰργάζοντο πολλοὶ ὑπὸ τὴν καθοδήγησίν του. Ἐκτὸς τῶν μελανομόρφων, καὶ λευκαὶ ὡς καὶ ἐρυθρόμορφοί τινες ἀναφέρονται ὑπὸ τῆς Haspels ὡς ἀνήκουσαι εἰς τὸ ἐργαστήριόν του. Αἱ λήκυθοί του δὲν φέρουν ἐπιγραφὰς [1] καὶ εἰκονίζουν πάντοτε ἀσυνήθη θέματα: τὴν τιμωρίαν τῆς μεγαίρας, τὴν καταβύθισιν τοῦ Ἀμφιαράου, τὴν σκηνὴν τῆς παραλίας μὲ τοὺς πειρατάς, τὴν πάλην Ἡρακλέους καὶ Ἀλκυονέως κτλ.

Μία σημαντικὴ ἐφεύρεσις ἀποδίδεται ὑπὸ τῆς Haspels εἰς τὸν τεχνίτην τοῦτον: εἶναι ὁ πρῶτος ὁ ὁποῖος κατεσκεύασε ληκύθους «false-bottomed», ψευδοτρόπιδας, ὡς τὰς ὀνομάζομεν· δηλ. ἔσωθεν τοῦ σώματος τίθεται μικρὸν στενὸν δοχεῖον, τὸ ὁποῖον ἑνοῦται μετὰ τοῦ λαιμοῦ καὶ ἀποκλείει τὸ λοιπὸν σῶμα τοῦ ἀγγείου· τοιουτοτρόπως τὸ τιθέμενον ἐντὸς τοῦ δοχείου ἔλαιον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χυθῇ ἐντὸς τοῦ σώματος τοῦ ἀγγείου, ἐπὶ πλέον δὲ κατορθοῦται διὰ μικρᾶς ποσότητος ἐλαίου νὰ φαίνεται πεπληρωμένον τὸ ἄλλως λίαν εὐρύχωρον ἀγγεῖον [2].

1 Ἡ λήκυθος Ἀθηνῶν 12750 (App. XVII bis, ἀρ. 4: ἀνὴρ ἀριστερὰ στήλης) φέρει δύο ὁριζοντίους στίχους ψευδογραμμάτων.

2 Κατὰ τὸν Buschor ἡ μέθοδος αὕτη ἐφηρμόσθη μεταξὺ τοῦ 450 καὶ 430, ἐνῷ κατὰ τὴν Haspels ἡ μέθοδος ἐνεφανίσθη δύο δεκάδας ἐτῶν ἐνωρίτερον μὲ τὴν λήκυθον τῆς μεγαίρας.

Μετὰ τὸν καθορισμὸν τοῦ ζωγράφου δὲν εἶναι τώρα δύσκολος καὶ ἡ χρονολόγησις τῆς ληκύθου. Ἡ λήκυθος τῆς μεγαίρας τοποθετεῖται εἰς τὸ ἔτος 470 καὶ ἀνήκει εἰς τὰ πρῶτα ἔργα τοῦ ζωγράφου. Αἱ λήκυθοι τῆς δευτέρας ὁμάδος εἶναι μεταγενέστεραι καὶ πολλαὶ ἐξ αὐτῶν κατεσκευάσθησαν ὑπὸ ἄλλων χειρῶν ὑπὸ τὴν καθοδήγησίν του. Πρέπει λοιπὸν νὰ κατέλθωμεν πλέον τῆς μιᾶς δεκαετίας, διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς ληκύθου ἡμῶν. Νομίζω ὅτι δὲν σφάλλω, ἐὰν τοποθετήσω αὐτὴν περὶ τὸ 450.

Πρὶν κλείσω τὴν μελέτην μου θεωρῶ χρήσιμον νὰ παραθέσω καὶ ἰδιαιτέρως κατάλογον ἀγγείων ἐχόντων τὸ θέμα τοῦτο:

Α΄ ΜΕΛΑΝΟΜΟΡΦΑ

1. Οἰνοχόη Μονάχου 1784 (J. 1180). Παρὰ Jahn, Ber. d. Sächs. Gesellsch. d. Wissensch. 185. πίν. V, 2. Micali, Storia, πίν. C, 3. Annali, V, παρένθ. πίν. D, 2.
2. Λήκυθος, Tischbein, II 20. Haspels, 227, 40 bis. Τοῦ «ζωγρ. τῆς Σαπφοῦς».
3. Λήκυθος ἐκ Nola. De Witte, Annali V, 311.
4. Λήκυθος Λονδίνου, B 462 (ἀδημοσίευτον).
5. Ἀλάβαστρον Petersburg 2211. Haspels, 263, 3 (App. XVII). Τοῦ «ζωγράφου του Ἐμπορίου».
6. Petersburg 234. Stephani, Parerga archaeologica XV=Mélanges greco-romains I, 588.
7. Ἀμφορεὺς Campana (Cataloghi Cl, I Ser. IV 77. Sala A n. 17), ἔπειτα ἐν Παρισίοις. Bull. d. I. 1859, 30. Koepp, AZ. 1884, πίν. 4.
8. Κύλιξ Corneto. Bull. d. I. 1877, 61, 3. Koepp, AZ 1884, πίν. 3.
9. Ἀμφορεὺς τῆς συλλογῆς Lunghini ἐν Sarteano. Bull. d. I. 1859, 30.
10. Λούβρου CA 2525. Haspels, App. XVII, 43 τοῦ «ζωγρ. τῆς μεγαίρας».
11. Leningrad 146. Haspels, App. XVII, 55 τοῦ «ζωγρ. τῆς μεγαίρας».
12. Τεμάχιον κύλικος παρὰ τῷ Duc de Luynes=de Witte, Cat. étrusque σ. 48. Rev. arch. I. 655. Παρὰ Jahn, ἔνθ. ἀν. ἀρ. 6.
13. Ὑδρία Λονδίνου B 314. CV. (Fasc. 6) III He πίν. 79.
14. Ἀμφορεὺς Λούβρου F 208.
15. Βερολίνου F 1927.
16. Βερολίνου F 2057. Furtw. Beschr. Neugebauer.
17. Λήκυθος Μουσείου Rodin ἐν Παρισίοις.
18. Ὑδρία Μονάχου 1708. (ἐνταῦθα εἰκ. 3).
19. Λήκυθος ἐν Βρυξέλλαις A 1953. CV. πίν. 20, 6. Haspels, 251, 57 «τοῦ ζωγράφου τοῦ Θησέως».
20. Ἀθῆναι. Λήκυθος τῆς συλλογῆς Ἐμπεδοκλέους. Haspels, 247, 13 «τῆς ὁμάδος τοῦ Φόλου».
21. Καιρετανὴ ὑδρία Βατικανοῦ. Mus. Greg. II 16. Παρὰ Jahn, ἔνθ. ἀν. πίν. VIII 2. Albizzati. 229.

Β΄ ΕΡΥΘΡΟΜΟΡΦΑ

1. Κύλιξ Μονάχου 2590 (J. 401). Παρὰ Jahn, πίν. VI. Beazley, AV. 57, 1 «τοῦ ζωγράφου τοῦ Φιντίου» (ἐνταῦθα εἰκ. 2).

2. Μονάχου 605. Παρὰ Jahn, πίν. VII, 1.

3. Κύλιξ ἄλλοτε παρὰ Duc de Luynes, ἀδημοσίευτος. Πρβ. Rev. Arch. 1844 II 655, 1.

4. Vaso a colonette τῆς συλλογῆς Lunghini ἐν Sarteano. Bull. d. I. 1859, 30. AZ. 1884, 31, 1.

5. Nortwich Park. Beazley, AV. 221, 161.

Μάϊος 1940 Ν. Μ ΒΕΡΔΕΛΗΣ

Εἰκ. 5. Ἀμφορεύς. Λοῦβρον F, 208.

ΔΙΟΝΥΣΟΣ ΔΕΝΔΡΙΤΗΣ

ΥΠΟ ΑΝΝΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗ

Μεταξὺ τῶν διαφόρων εἰκονικῶν τύπων, τοὺς ὁποίους οἱ Ἕλληνες καλλιτέχναι ἐνεπνεύσθησαν ἐκ τῶν πολυπληθῶν μυθικῶν παραδόσεων, τῶν δοξασιῶν καὶ τῆς λατρείας τοῦ Διονύσου [1] εἶναι καὶ ὁ κατωτέρω ἐξεταζόμενος ἐπὶ τοῦ ὑπ᾽ ἀριθ. 7127 ὑφαντοῦ ἐξ Αἰγύπτου, ἀνήκοντος εἰς τὸ Μουσεῖον Μπενάκη **(εἰκ. 1)**.

Τὸ ὑφαντὸν προέρχεται ἐκ σημείου λευκοῦ λινοῦ χιτῶνος· λινοῖ στήμονες εἰλημμένοι ἀνὰ δύο ἐπὶ τοῦ θέματος· κρόκη πολύχρωμος μαλλίνη καὶ ἔνθετος λευκὴ λινῆ.

Χρώματα: λευκόν, πορφυροῦν (βαθὺ κυανοῦν), ἐρυθρόν, πράσινον.

Διαστάσεις: ὕψ. 0,23 μ., πλ. 0,17μ.

Ἐπὶ τοῦ λευκοῦ ἐδάφους τοῦ σημείου εἰκονίζεται διὰ πορφυροῦ χρώματος καὶ λευκοῦ διακόσμου ἀμφορεὺς μετὰ λαβῶν, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐκφύεται κληματίς, ἥτις, διχαζομένη μικρὸν ἄνωθεν τοῦ στομίου τοῦ ἀγγείου, διακλαδοῦται πολλαπλῶς ἐντὸς ἐλλειψοειδοῦς περιγράμματος. Τὰ δημιουργούμενα ἐκ τῶν συμμετρικῶς συστρεφομένων βλαστῶν κενὰ πληροῦνται ὡς ἑξῆς: τὸ ἐν τῷ μέσῳ κατέχει ὁ Διόνυσος ὁλοσώματος, εἰς νεαρὰν ἡλικίαν, βαίνων πρὸς δεξιὰ καὶ στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω. Φέρει φρύγιον πῖλον καὶ ἀνεμιζόμενον ἱματίδιον κατερχόμενον ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου του. Διὰ τῆς φερομένης πρὸ τοῦ στήθους καὶ καμπτομένης ἀπὸ τοῦ ἀγκῶνος πρὸς τὰ ἄνω δεξιᾶς του ὁ Διόνυσος κρατεῖ κέρας Ἀμαλθείας μετὰ καρπῶν, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς του ἀπροσδιόριστόν τι ἀντικείμενον, ὡς ἐκ τῆς φθορᾶς τοῦ ὑφάσματος ἐπὶ τούτου.

Ἐπὶ τῶν δύο ἄνω κενῶν παρίστανται δύο ποικιλόχρωμα πτηνὰ ῥαμφίζοντα τοὺς πρὸ αὐτῶν κλάδους, τοῦ μὲν πρὸς δεξιὰ—ὡς πρὸς τὸν θεατὴν—βαίνοντος πρὸς τὰ ἄνω, τοῦ δὲ πρὸς ἀριστερὰ πρὸς τὰ κάτω.

Ἐπὶ τῶν ἑκατέρωθεν τοῦ λαιμοῦ τοῦ ἀγγείου κενῶν εἰκονίζονται δύο ἀντωπαί, ὑποσκιρτῶσαι καὶ προτείνουσαι τὴν κεφαλὴν πρὸ τοῦ στομίου τοῦ ἀγγείου αἶγες, αἱ ὁποῖαι ὑψοῦσι συμμετρικῶς—κατὰ ἀνατολικὰ πρότυπα—ἕνα ἐκ τῶν ἐμπροσθίων ποδῶν. Ἡ συσπείρωσις τοῦ ὀπισθίου ἡμίσεος τοῦ σώματός των, ὀφείλεται μὲν εἰς τὴν οἰκονομίαν τοῦ χώρου, ἀποδίδεται ὅμως δι᾽ αὐτῆς συγχρόνως μετὰ τῆς κάμψεως ἑνὸς τῶν ἐμπροσθίων ποδῶν ἡ ἐντύπωσις τῆς κινήσεως καὶ ὁ ζωηρὸς χαρακτὴρ τοῦ ζῴου.

1 Ch. Picard, Les origines du polythéisme hellénique. Paris, 1932, σ. 124. Grenet-Boulanger, Le génie grec dans la religion. Paris, 1932, σ. 116 κέξ. L. B. Farnell, The Cults of the Greek States, τόμ. 5ος, Oxford, 1909, σ. 85 κέξ. J. E. Harrison, Prolegomena to the Study of Greek Religion. Cambridge 1908, σ. 359 κέξ.

Τὸ σημεῖον ἔχει σχετικὴν συγγένειαν πρὸς τὸ ὑπ' ἀριθ. 1731 τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου [1], πλὴν μικρῶν τινων διαφορῶν κατὰ τὴν στάσιν τοῦ Διονύσου καὶ τῶν αἰγῶν Αἱ τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν σημείου αἶγες ὑστεροῦσι κατὰ τὴν φυσικὴν χάριν τῶν τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, εἰς τὰς ὁποίας ὁ καλλιτέχνης ἀπέδωκε μετὰ πολλῆς ἐπιτυχίας τὸν παλ-

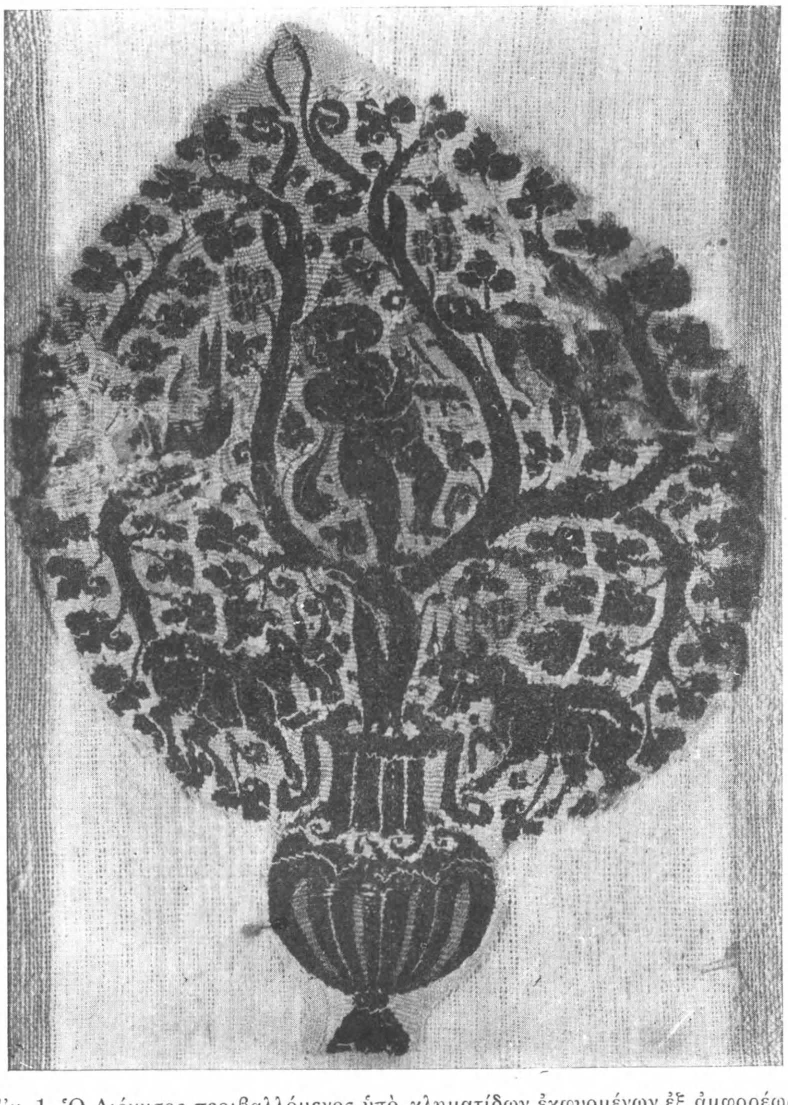

Εἰκ. 1. Ὁ Διόνυσος περιβαλλόμενος ὑπὸ κληματίδων ἐκφυομένων ἐξ ἀμφορέως (Ὑφαντὸν Μουσείου Μπενάκη 4ου 5ου μ.Χ. αἰῶνος).

μὸν τῆς ζωηρᾶς κινήσεως μὲ ἐλευθερίαν καὶ ἰδιότυπον στάσιν εἰς ἑκάστην. Παρὰ τὰς διαφορὰς ταύτας, συνήθεις ἄλλως τε ἐπὶ τῶν ἐξ Αἰγύπτου ὑφαντῶν, ἐκόσμουν κατ' ἀντιστοιχίαν τὸν αὐτὸν χιτῶνα εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκουν τὸ τεμάχιον τοῦ Βυζαντ. Μουσείου καὶ τὸ παραχωρηθὲν ὑπὸ τοῦ Μουσείου Μπενάκη εἰς αὐτὸ ἕτερον τεμάχιον.

Προσφιλὲς θέμα τῆς ἀλεξανδρινῆς τέχνης ἦτο ἡ παράστασις σκηνῶν τοῦ καθ' ἡμέραν βίου, συνήθης δὲ ἦτο καὶ ἡ τῶν ἀνθρωπίνων μορφῶν, ζῴων καὶ πτηνῶν μεταξὺ

1 Ἄννης Ἀποστολάκη, Τὰ Κοπτικὰ ὑφάσματα τοῦ Μουσείου Κοσμητικῶν Τεχνῶν, εἰκ. 83, σ. 117.

ἑλίκων κισσοῦ, κληματίδων ἢ ἀκάνθου [1]. Καὶ κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους εἶναι συχναὶ ἐπὶ τοιχογραφιῶν τῶν κατακομβῶν [2], ψηφιδωτῶν [3] καί τινων ἐξ αἰγυπτιακῶν τάφων ὑφασμάτων [4] αἱ ἀπεικονίσεις καὶ δεομένων μεταξὺ φυτῶν καὶ ἀνθέων δηλούντων παραδεισιακὸν τοπίον, ἀλλ' εἰς τὰ φυτὰ ταῦτα καὶ οἱ κλαδίσκοι τῶν ἀνθέων παρίστανται, μεμονωμένοι εἰς τὰ ἐκ τῶν μορφῶν κενά, ἔχοντες δέ, κατὰ τὸ δυνατόν, τὸ φυσικὸν σχῆμά των.

Εἶναι συνήθης ἐπίσης ὁ τρυγητὸς ἐπὶ ὑφασμάτων ἐξ Αἰγύπτου, ὅπου τὰ δρῶντα πρόσωπα, τρυγῶντα ἢ φέροντα κάνιστρα, εἰκονίζονται μεταξὺ τῶν ἐκφυομένων ἐκ τοῦ ἐδάφους καὶ ἀνελισσομένων ἐντὸς ὀρθογωνίου περιγράμματος, ἐν εἴδει πίνακος, κληματίδων [5].

Πρὸς τὰ ἀνωτέρω οὐδεμίαν φαίνεται ἔχουσα σχέσιν ἡ ἀπὸ τοῦ τετάρτου μ. Χ αἰῶνος ἐμφανιζομένη ἐπὶ ὑφασμάτων μετὰ πολλῶν παραλλαγῶν σύνθεσις τῆς ἐκφυομένης ἐξ ἀγγείου καὶ ἀναπτυσσομένης ἐντὸς ἐλλειψοειδοῦς περίπου περιγράμματος κληματίδος περικλειούσης εἰς τὰ σχηματιζόμενα, ἐκ τῶν πολλαπλῶς διακλαδουμένων κλώνων, κενὰ πρόσωπα, ζῷα, πτηνά [6], εἴς τινα δέ, ὡς εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν, ἡ τὸ μέσον τῆς παραστάσεως κατέχουσα μορφὴ εἶναι ὁ Διόνυσος εἰς νεαρὰν ἡλικίαν, ὅπως ἐπεκράτησε νὰ εἰκονίζηται ὁ θεὸς τοῦ οἴνου ἀπὸ τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων [7], ὅτε ὁ τύπος καὶ ἄλλων θεῶν μετεβλήθη συμφώνως πρὸς τὰς δοξασίας τῆς ἐποχῆς.

Κατ' ἀνάλογον τρόπον εἰκονίζεται ἡ προτομὴ τοῦ Διονύσου ἐπὶ ἀετωμάτων ἐξ Ahnas [8].

Ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Διονύσου ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου σημείου διαπιστοῦται καὶ ἐκ τῶν συνεικονιζομένων αἰγῶν παρατηρουμένων καὶ ἐπὶ ἄλλων παρεμφερῶν ὑφαντῶν σημείων [9], ὅπου παρεντίθενται καὶ ἄλλα τινὰ χαρακτηριστικὰ σύμβολα συνδεόμενα μετὰ τῆς λατρείας τοῦ θεοῦ.

Εἰς τὸ τῆς Λειψίας, δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ Strzygowski [10], παρατηρεῖται δεξιὰ παραπλεύρως τοῦ νεαροῦ θεοῦ καὶ θύρσος **(εἰκ. 2)**, εἰς δὲ τὸ τοῦ Βερολίνου [11] εἰκονίζεται καὶ κῶνος πεύκης ἀριστερὰ **(εἰκ. 3)**, ὡς γνωστὸν δὲ εἰς κῶνον πεύκης ἐκορυφοῦντο καὶ οἱ θύρσοι τὰ κατ' ἐξοχὴν σύμβολα τοῦ Διονύσου.

1 Ἄννης Ἀποστολάκη, ἔ. ἀ. σελ. 117 κἑξ., ὅπου ἀναφέρονται σχετικὰ μνημεῖα.

2 Γ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ ἀρχαιολογία, Ἀθῆναι. 1942, τόμ. 1ος εἰκ. 54, σ. 90. L. Bréhier, L'art chrétien. Paris, 1928, εἰκ. 5, σ. 21, εἰκ. 6, σελ. 25.

3 G. de Jerphanion, La voix des monuments. Paris, 1930, πίν. XVI, ἔναντι σ. 90. Beylié, L'habitation byzantine. 1902, β' πίν. ἔναντι σ. 58.

4 Τὰ ὑπ' ἀρ. 7134, 7135 λάσια ὑφάσματα τοῦ Μουσείου Μπενάκη.

5 Wulff-Volbach, Spätantike und koptische Stoffe, ἔγχρ. πίν. 1, ἀρ. 9237, πίν. 39, ἀρ. 9251.

6 Ἰδὲ σχετικῶς Kendrick, Catalogue of Textiles from Burying-grounds in Egypt, τόμ. 1ος, πίν. XXIII, ἀρ. 135, 136. J. Errera, Collection d'anciennes étoffes égyptiennes, ἀρ. 133, 134, σ. 60. Toll, Κοπτικὰ ὑφάσματα (ρωσ.) πίν. V, ἀρ. 30.

7 F. Lenormant, Bacchus ἐν Daremberg-Saglio, Dictionnaire, τόμ. 1ος, εἰκ. 682, σ. 605, εἰκ. 692, σ. 614, εἰκ. 700, σ. 622. Farnell, ἔ. ἀ. πίν. XLIX, LI.

8 G. Duthuit, La sculpture copte. Paris, 1931, πίν. XVIII, XIX α, β, ὅπου ὁ Διόνυσος κρατεῖ καὶ θύρσον.

9 Kendrick, Catalogue, τόμ. 1ος, πίν. XXIII, ἀρ. 111, 112. J. Errera, Collection ἀρ. 133, 134, σ. 60.

10 J. Strzygowski, Hellenistische und koptische Stoffe. Wien, 1902, εἰκ. 47, σ. 59· θύρσον κρατεῖ καὶ ἐπὶ κρατῆρος ἀποκειμένου ἐν Hermitage. Harrison, ἔ. ἀ. εἰκ. 122, σ. 390.

11 Wulff-Volbach, Spätantike und koptische Stoffe, πίν. 68, ἀρ. 9125.

Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ὡς εἰκονίζεται τὸ θέμα, δὲν εἶναι ἁπλῶς διακοσμητικόν, ἀλλ᾽ ἔχει συμβολικὴν σημασίαν, τὴν τοῦ ἱεροῦ δένδρου, τὴν ἐκδοχὴν δὲ ταύτην ἐνισχύει καὶ διασωθεῖσα ἐπὶ ὑφαντοῦ ἐξ Αἰγύπτου ἀποκειμένου εἰς τὸ Musée Guimet[1] παράστασις τῆς μεταμορφωθείσης εἰς δένδρον ἡρωΐδος Δάφνης[2], εἰκονιζομένης ἐντὸς τοῦ διχαζομένου κορμοῦ τοῦ ἐκφυομένου ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ὁμωνύμου ἱεροῦ δένδρου τοῦ Ἀπόλλωνος **(εἰκ. 4)**. Παραπλεύρως ἀριστερὰ ἵσταται καὶ ὁ θεός. Τὸ θέμα παρατηρεῖται καὶ ἐπὶ ἀναγλύφων[3].

Ἂν διὰ τὸν τύπον τοῦ Διονύσου φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως παράδοξος ἡ ἀποδι-

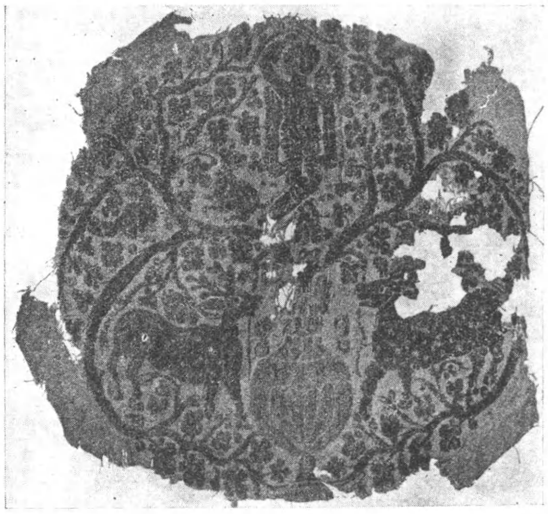

Εἰκ. 2. Ὁ Διόνυσος καὶ παρ᾽ αὐτὸν θύρσος ἐντὸς κληματίδος ἐκφυομένης ἐξ ἀμφορέως.

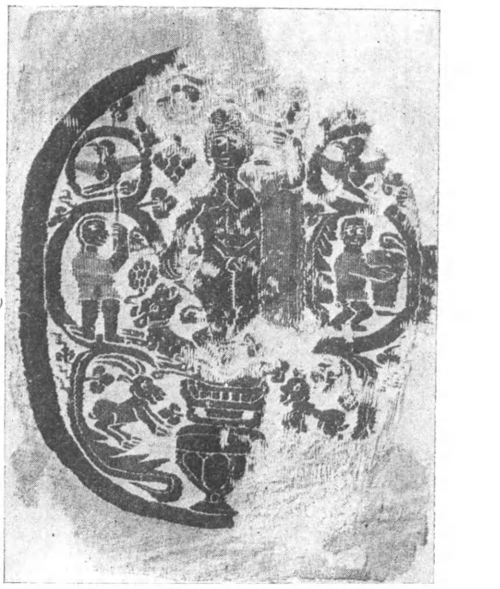

Εἰκ. 3. Ὁ Διόνυσος καὶ παρ᾽ αὐτὸν κῶνος πίτυος.

δομένη ἑρμηνεία, διὰ τὸν τῆς Δάφνης δὲν ὑπάρχει, νομίζω, ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται περὶ ἀπεικονίσεως ἱεροῦ δένδρου μετὰ τῆς ἐνοικούσης ἐν αὐτῷ ἡρωΐδος.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἐσώθησαν καὶ ἄλλοι τινὲς παραστατικοὶ τύποι ἐπὶ διαφόρων μνημείων εἰκονίζοντες δένδρα μετὰ τῶν ἐν αὐτοῖς θεῶν ἢ ἡρωΐδων.

Συγγενεῖς παραστάσεις πρὸς τὴν ὑπὸ ἐξέτασιν εἶναι προφανῶς καὶ αἱ κατωτέρω:

1) Τὸ δημοσιευόμενον ὑπὸ τοῦ Boetticher[4] μετὰ ὑψηλοῦ κορμοῦ, ἐκφυομένου ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, κωνοφόρον δένδρον, ὀλίγον κατωτέρω τῆς κορυφῆς τοῦ ὁποίου ἐξέρχεται ἀπὸ τῶν μασχαλῶν καὶ ἄνω παιδικὴ μορφὴ κρατοῦσα ἔλαφον **(εἰκ. 5)**. Ἡ στέφουσα τὴν κορυφὴν τοῦ δένδρου ταινία, ἀφιέρωμα προφανῶς, διαπιστώνει ὅτι πρόκει-

1 E. Guimet, Les portraits d'Antinoé. Paris, 1912, σ. 17. Grüneisen, Les caractéristiques de l'art copte. Florence, 1922, πίν. XXII. 1.

2 Decharme, Μυθολογία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος· ἑλλ. μετάφρ. ὑπὸ Α. Καράλη, σ. 150 κἑξ. [Κατὰ τὴν ἐκτύπωσιν ἔλαβον γνῶσιν τῆς ὡραίας πραγματείας τοῦ Val. Müller, Die Typen der Daphnedarstellungen ἐν Röm. Mitt. (44) 1929, σ. 59 κἑξ.]

3 Duthuit, La sculpture copte, πίν. XXII α, β, καὶ σελ. 42, ἔνθα περὶ παρεμφερῶν ἐν τῇ ἐπεξηγήσει τῆς εἰκόνος.

4 C. Bötticher, Der Baumkultus der Hellenen. Berlin, 1856, εἰκ. 47

ται ἐπίσης περὶ ἀπεικονίσεως ἱεροῦ δένδρου μετὰ τοῦ ἐνοικοῦντος ἐν αὐτῷ θεοῦ, πιθανῶς Διονύσου. Ὁ θεὸς εἶχε μεταξὺ ἄλλων καὶ τὴν ἐπωνυμίαν ἐ ρ ί φ ι ο ς[1].

2) Ὁ Μίθρας[2], θεὸς ἰρανικός, τοῦ ὁποίου ἡ λατρεία ἐξηπλώθη καταπληκτικῶς εἰς τὴν Εὐρώπην, παρίσταται κατὰ τὸ ἄνω ἥμισυ ὡσαύτως ἐξερχόμενος ἔκ τινος δένδρου, ἐκφυομένου ἐπίσης ἐκ τοῦ ἐδάφους μετὰ ὑψηλοῦ κορμοῦ, τοῦ φυλλώματός του

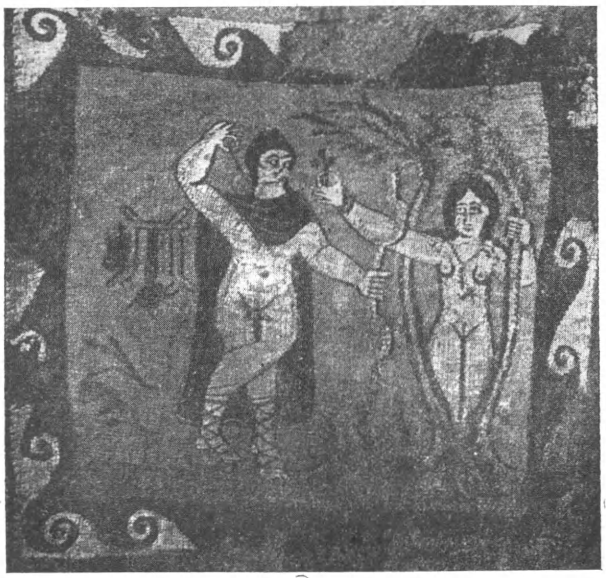

Εἰκ. 4. Δάφνη ἀναδυομένη ἐκ φυτοῦ καὶ παρ' αὐτὴν ὁ Ἀπόλλων.

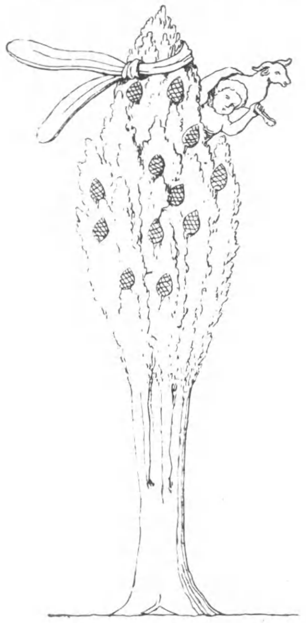

Εἰκ. 5. Διόνυσος (ἐρίφιος (;) (Bötticher, Der Baumkultus εἰκ. 47).

ἔχοντος τὸν αὐτὸν περίπου σχηματισμὸν πρὸς τὴν περικλείουσαν τὸν Διόνυσον κληματίδα (**εἰκ. 6**). Ὁ Μίθρας δὲ ἐλατρεύετο μὲν ὡς θεὸς Ἥλιος, ἀλλ' εἶχε καὶ πολλὰς ἄλλας

Εἰκ. 6. Ὁ Μίθρας ἀναδυόμενος κατὰ τὸ ἄνω ἥμισυ ἐκ δένδρου.

ἰδιότητας, μεταξὺ δὲ τούτων ἐθεωρεῖτο καὶ ὡς θεὸς τῆς βλαστήσεως καὶ τὸ δένδρον εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἱερόν.

Πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς γνώμης ταύτης προστίθενται κατωτέρω παρεμφερεῖς τύποι θεῶν ἐπὶ νομισμάτων.

1 Farnell, ἔ. ἀ. σ. 303, ὑποσ. 85.

2 Cumont, Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra. Bruxelles, 1896, τόμ. 2ος, πίν. VII, σ. 394. Τοῦ αὐτοῦ, Les religions orientales dans le paganisme romain. Paris, 1929, πίν. XII, ἔναντι σ. 140 ἀριστερὰ ἐπὶ τῆς πρώτης ὁριζοντίου ζώνης ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω.

Ἡ συγγένεια τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν ὑφάσματος πρὸς τὰ ἀνωτέρω ἱερὰ δένδρα καὶ μυθικὰ φυτὰ (Δάφνη), νομίζω ὅτι εἶναι καταφανὴς λόγῳ καὶ τῶν περιλαμβανομένων συμβόλων καὶ ἔχει τὴν ἀνάλογον σημασίαν.

Τὸ δένδρον ὑπῆρξεν ἀντικείμενον λατρείας ἀπὸ παναρχαίων χρόνων μεταξὺ πάντων τῶν λαῶν, ὡς διαπιστοῦται ἐκ τῶν πηγῶν, πρὸ παντὸς ὅμως ἐκ τῶν ἀρχαιοτάτων μνημείων τῆς Ἀσίας, τῆς Αἰγύπτου καὶ τῶν τοῦ Αἰγαίου πολιτισμοῦ, ὅπου εἰκονίζονται πολυτρόπως ἐσχηματισμένα δένδρα μετὰ προσκυνητῶν, συμβολικῶν ζῴων, ἀντικειμένων τῆς λατρείας καὶ ἀφιερωμάτων, σχετιζομένων πρὸς τὸν λατρευόμενον ἑκάστοτε θεόν [1].

Οἱ δημιουργηθέντες τύποι εἶναι ἐσχηματοποιημένοι εἰκονίζοντες κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον τὸ θεωρούμενον ὡς ἱερὸν δένδρον ἢ καὶ ἱερὰ δένδρα ἑκάστου τόπου ὑπὸ διαφόρους μορφάς, προερχομένας κατὰ τοὺς παναρχαίους χρόνους, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐκ φοίνικος, κωνοειδῶν, συκῆς, ἀμπέλου, συκομορέας καὶ ἄλλων [2].

Αἱ μεταξὺ τῶν ἀνωτέρω χωρῶν καὶ τῶν γειτνιαζουσῶν πρὸς ταύτας ἀλληλεπιδράσεις διὰ τῆς ἐπικοινωνίας, τῶν μεταναστεύσεων καὶ τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν ἐπέφερον, ὡς ἦτο ἑπόμενον, ἀλλοιώσεις εἰς τὴν ἀρχικὴν μορφὴν τοῦ ἱεροῦ δένδρου ἑκάστης χώρας [3], ἀλλ᾽ ὄχι καὶ εἰς τὸ περιεχόμενον τῆς παραστάσεως, τὴν πίστιν εἰς τὴν ἱερότητα τοῦ δένδρου.

Συμφώνως πρὸς τὸν συμβολισμὸν τῆς εὐφορίας καὶ τῆς εὐκαρπίας τοῦ ἱεροῦ δένδρου τὰ προστιθέμενα σύμβολα (αἶγες, ὑδροφόρα ἀγγεῖα καὶ ἄλλα) εἶχον τὴν αὐτὴν σημασίαν. Αἱ ἀνατολικαὶ θρησκεῖαι, ὡς γνωστόν, ἐκδηλοῦνται διὰ παντοίων συμβόλων, πολλὰ τῶν ὁποίων πρὸς τὸ παρὸν παραμένουσι μυστηριώδη καὶ δυσκόλως ἐξηγούμενα.

Τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν προμνημονευθέντων δένδρων δεικνύουσιν ὅτι ἀσφαλῶς ἔχουσι ταῦτα σχέσιν πρὸς τὸ ἱερὸν δένδρον, ὡς δηλοῦται ἐκ σχετικῶν στοιχείων ἀνευρισκομένων ἀπὸ παναρχαίων χρόνων εἰς μνημεῖα τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Αἰγύπτου, γνωστῆς οὔσης ἐξ ἄλλου διὰ πολλῶν παραδειγμάτων τῆς μακροβιότητος τῶν θεμάτων, συγχρόνως δὲ καὶ τῆς μετακινήσεως τούτων ἀπὸ τόπου εἰς τόπον, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐξαφανίσεώς των πολλάκις ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας καὶ τῆς ἐπανεμφανίσεώς των.

Ὡς πρὸς τὸν ὑπὸ ἐξέτασιν τύπον τοῦ Διονύσου γεννῶνται προβλήματά τινα χρήζοντα ἑρμηνείας. Ὁ προσδιορισμός των θὰ ἐπιτευχθῇ διὰ τῆς ἀναλύσεως ἑνὸς ἑκάστου τῶν ἀποτελούντων τὸ θέμα στοιχείων.

α΄) Διατὶ ὁ Διόνυσος εἰκονίζεται ὄχι, ὅπως συνήθως, μετά τινων βλαστῶν κληματίδος ἢ κισσοῦ, ἀλλ᾽ ἐντὸς τοῦ κόλπου τοῦ διχαζομένου κορμοῦ κληματίδος, ὡς ἐνοικῶν τρόπον τινὰ ἐν αὐτῷ;

1 Helène Danthine, Le Palmier-Dattier et les arbres sacrés dans l'iconographie de l'Asie occidentale ancienne. Paris, 1937. E. Saglio, Arbores sacrae ἐν Daremberg-Saglio, Dictionnaire, τόμ. 1ος, σ. 356 κέξ. R. Dussaud, Les civilisations préhelléniques. Paris, 1910, σ. 209 κέξ. G. Contenau, Manuel d'archéologie orientale τόμ. 2ος, σ. 213 κέξ. A. Erman, La religion des Égyptiens, γαλλ. μετάφρ. ὑπὸ H. Wild. Paris, 1937, σ. 185. Er. Mackay, La civilisation de l'Indus. Paris, 1936, σ. 75 κέξ. G. Glotz, La civilisation égéenne. Paris, 1923, σ. 274 κέξ. Πρβ. τελευταῖον καὶ Γ. Ι. Κουρμούλην ἐν Λεξικογραφ. Δελτίῳ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 1944-48 σ. 15 κέξ.

2 H. Danthine, ἔ. ἀ. σ. 165 κέξ.

3 E. Goblet d'Alviella, La migration des symboles. Paris, 1891, passim.

β') Πόθεν προέρχεται τὸ ἐλλειψοειδὲς τῆς κληματίδος σχῆμα, τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ ἐπὶ ὑφασμάτων μόνον ἐπὶ τῆς συνθέσεως ταύτης καὶ τῶν ἐκ ταύτης παραλλαγῶν;

γ') Ποία ἡ ἀρχικὴ σημασία τοῦ ἀγγείου καὶ τίς ἡ σχέσις του πρὸς τὸ θέμα τοῦτο;

Νομίζω ὅτι εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς παραστάσεως καὶ τοῦ περιεχομένου αὐτῆς συνετέλεσαν ἀρχαιότατοι παραδόσεις, ἀσφαλῶς δὲ καὶ ἀνατολικαὶ συμβολικαὶ ἐπιδράσεις. Ὁ συμβολισμὸς εἶναι χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῶν ἀνατολικῶν θρησκειῶν, τὸ δὲ ὄνομα Βάκχος εἶναι λυδικόν. Κατὰ πᾶσαν ἄρα πιθανότητα ἔχει ἡ παράστασις αὕτη συμβολικὴν σημασίαν.

Συμφώνως πρὸς τὰ ἀνωτέρω δὲν ἀποκλείεται ἡ ἐκδοχὴ ὅτι, ὅπως εἰκονίζονται οἱ ἀνωτέρω θεοὶ καὶ ἡ Νύμφη, διατυποῦσι συμβολικῶς ἀρχαιοτάτας δοξασίας τῶν ἀνατολικῶν λαῶν περὶ ἱερῶν τινων δένδρων, θεωρουμένων καὶ ὡς ἐνδιαιτημάτων τοῦ σχέσιν ἔχοντος πρὸς ταῦτα θεοῦ.

Ὁ Διόνυσος κατ' ἀρχὰς πιθανῶς ἐθεωρεῖτο θεὸς γενικῶς τῆς βλαστήσεως, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐπωνυμία *ἔνδεδρος* καὶ *δενδρίτης* [1], σὺν τῷ χρόνῳ δὲ ὁ κατ' ἐξοχὴν θεὸς καὶ προστάτης τῆς ἀμπέλου καὶ τῶν παραγώγων αὐτῆς [2], ἐξ οὗ καὶ ἡ ὀνομασία *Ὀμφακίτης, Σταφυλίτης, Εὐστάφυλος, Ληνεύς*. Ἐπὶ τῶν μνημείων δὲ ὁ θεὸς εἰκονίζεται κρατῶν κλάδους ἀμπέλου καὶ ἐνίοτε μετὰ σταφυλῶν ἢ κισσοῦ ἐκφυομένων τρόπον τινὰ ἐκ τοῦ σώματος αὐτοῦ [3].

Ἐν Μαγνησίᾳ τῇ ἐπὶ Μαιάνδρῳ ὑπῆρχε καὶ ἡ παράδοσις «ὅτι πλατάνου κατὰ τὴν πόλιν κλασθείσης ὑπὸ ἀνέμου εὑρέθη ἐν αὐτῇ ἀφίδρυμα τοῦ Διονύσου». Ἔκτοτε ἐλατρεύθη καὶ ὡς θεὸς τῆς πλατάνου [4].

Τὰ ἀνωτέρω, νομίζω, συντείνουν εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῶν ἐπὶ ὑφασμάτων ἐξ Αἰγύπτου συνθέσεων καὶ τοῦ Διονύσου καὶ τῆς Δάφνης ὅτι προέρχονται ἐκ τῆς δενδρολατρείας καὶ εἶναι συμβολικαὶ παραστάσεις τῶν λαϊκῶν θρησκευτικῶν δοξασιῶν, ἀνταποκρίνονται δὲ ἀπολύτως πρὸς τὰς λαϊκὰς δοξασίας περὶ τῶν ἱερῶν δένδρων.

Οἱ Ἕλληνες, ὡς εἴπομεν ἀνωτέρω, ὅπως καὶ πάντες οἱ ἀρχαῖοι λαοὶ πάσης χώρας καὶ ἐποχῆς, ἐλάτρευσαν τὰ δένδρα ὡς θεοὺς [5] ἢ ὡς ἐνδιαιτήματα θεῶν.

Ὁ Ζεὺς κατὰ τὰς ἀρχαίας δοξασίας διέμενεν ἐν τῇ φηγῷ τῆς Δωδώνης, ἐξ οὗ καὶ τὸ ὄνομα Φηγινέος, ὁ δὲ Διόνυσος ἐν παλαιῷ δένδρῳ τῶν Θηβῶν, ἐξ οὗ εἶχε καὶ τὴν ἐπωνυμίαν ἔνδενδρος καὶ δενδρίτης.

Ἐκ τῶν νυμφῶν αἱ Ἀμαδρυάδες ἐθεωροῦντο κατοικοῦσαι ἐντὸς δένδρων καὶ ἦσαν τρόπον τινὰ ἡ ψυχὴ αὐτῶν.

Ἐκ τῶν θρύλων τούτων προέκυψαν καὶ αἱ δοξασίαι, καθ' ἃς ἀποκοπτομένων ἢ κακοποιουμένων τῶν δένδρων οἱ ἐνοικοῦντες ἐν αὐτοῖς Δαίμονες ἢ Νύμφαι ἐτιμώ-

1 Harrison, Prolegomena, σ. 426.

2 Farnell, Cults, τόμ. 5ος, σ. 118 κἑξ. καὶ 22 κἑξ. Ὁ οἶνος κατ' ἀρχὰς ἐθεωρεῖτο ἱερὸν ποτόν, ἀνάλογον πρὸς τὸ Soma, Haoma (Ὀμώμη κατὰ τὸν Πλούταρχον) τῶν Ἰρανικῶν λαῶν.

3 Lenormant, Bacchus ἐν Dar.-Sagl. Dict., τόμ. 1ος, σ. 626α κἑξ. καὶ εἰκ. 706, 707, σ. 626, εἰκ. 701, σ. 623, ὅπου ὁ Διόνυσος εἰκονίζεται ἔχων τὸ γένειον καὶ τὰ ἄκρα τῆς κόμης του ἐκ φύλλων ἀμπέλου καὶ σταφυλῶν. Harrison, Prolegomena εἰκ. 130, σ. 427, εἰκ. 132, σ. 432, εἰκ. 134, σ. 435.

4 Farnell, Cults σ. 281, σημ. 5.

5 Παυσ. 2. 2, 7. Τὸ δένδρον ἐκεῖνο ἴσα τῷ θεῷ σέβειν. Saglio, Arbores sacrae ἐν Dar.-Sagl. Dict., τόμ. 1ος, σ. 356 κἑξ. Boetticher, Der Baumkultus, σ. 26 κἑξ.

ρουν τοὺς δράστας [1]. Σχετικὸς μῦθος παρίσταται ἐπὶ νομίσματος τῶν Μύρων τῆς Λυκίας **(εἰκ. 7)**, ὅπου ἡ θεὰ Ἄρτεμις Μυρέα εἰκονίζεται, καθ' ὃν τρόπον ὁ Μίθρας (εἰκ. 6), ἀναδυομένη ἐκ τοῦ στελέχους τοῦ θεωρουμένου ὡς κατοικίας αὐτῆς δένδρου, ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου παρίστανται οἱ ἑτοιμαζόμενοι νὰ κόψωσι τὸ δένδρον φεύγοντες πρὸ τῶν ὑπερασπιστῶν τοῦ ἱεροῦ δένδρου δρακόντων. Ὅμοιος τύπος παρατηρεῖται καὶ ἐπὶ νομίσματος τῆς Ἀφροδισιάδος τῆς Καρίας [2].

Ἡ προσκόλλησις εἰς τὰς ἰδέας ταύτας βεβαιοῦται καὶ ἐκ τῶν ἐπὶ μνημείων τῶν ἱστορικῶν χρόνων εἰκονιζομένων δένδρων μετὰ παντοίων ἀφιερωμάτων, ἐνίοτε καὶ πλησίον βωμῶν, συχνάκις δὲ καὶ μετὰ προσκυνητῶν πρὸ αὐτῶν [3]. Αἱ παραδόσεις διετηρήθησαν παρὰ τῷ Ἑλληνικῷ λαῷ διὰ τῶν αἰώνων καὶ ὑπολείμματα τούτων εἶναι αἱ προλήψεις περὶ τῶν «στοιχειωμένων» δένδρων [4]. Ἦτο λοιπὸν ἑπόμενον, ἐφ' ὅσον εἶχον ριζωθῆ αἱ δοξασίαι αὗται εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν ἀπὸ μακρῶν αἰώνων καὶ ἀποκρυσταλλωθῆ εἰς θρησκευτικὸν ἰδανικόν, νὰ λάβωσι καὶ καλλιτεχνικὴν εἰκονογραφικὴν μορφήν.

Εἰκ. 7. Νόμισμα Μύρων τῆς Λυκίας.

Πάντως κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν καὶ κλασσικὴν ἐποχὴν δὲν παρατηρεῖται ἀπήχησις τούτων ἐν τῇ τέχνῃ. Ὁ Διόνυσος παρίσταται ἐπὶ ἀγγείων μετὰ κληματίδων [5], αἵτινες πολλάκις συνάπτονται μετὰ τοῦ εἰδώλου αὐτοῦ [6], ἀλλ' οὐδαμοῦ ἐπὶ ἄλλων μνημείων, καθ' ὅσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, συναντῶνται θεοὶ ἐντὸς κορμῶν ἐλλειψοειδῶν ἐσχηματοποιημένων καὶ ἐκφυομένων ἐξ ἀγγείων δένδρων, ἐνοικοῦντες τρόπον τινὰ ἐν αὐτοῖς, καίτοι τὸ ὑπόδειγμα πρὸς ἀπεικόνισιν παρεῖχον γηραιὰ ἱερὰ δένδρα φέροντα ξόανα ἐντὸς τῶν κοιλωμάτων των [7].

1 Ἰδὲ Ν. Πολίτου, Παραδόσεις, μέρος Βον. Ἀθῆναι, 1904, σ, 917 κἑξ., ὅπου ἀναφέρονται σχετικοὶ μῦθοι. Χ. Καρούζου, Κλασσικιστικὴ κεφαλὴ τοῦ Μουσείου Βόλου, ἐν Ἀρχ. Δελτ., τόμ. 9ος, 1924 - 1925, Ἀθῆναι 1927, σ. 88.

2 Β. Head, Ἱστορία τῶν νομισμάτων, ἑλλ. μετ. ὑπὸ Ἰ. Σβορώνου. Ἀθῆναι, 1898, τόμ. Β΄, σ. 248 κἑξ, πίν. ΛΑ 8. Στίλπ. Κυριακίδου, Ἡ λοιδοριά. Λαϊκὴ παράδοσις περὶ τοῦ ξύλου τοῦ Σταυροῦ, ἐν Λαογραφίᾳ, τόμ. Ζ΄. Ἀθῆναι, 1922, σ. 269 κἑξ. καὶ σ. 271, σημ. 2.

3 Ἰδ. προχείρως. Daremberg-Saglio, Dictionnaire Arbores sacrae τόμ. 1ος, σελ. 359 καὶ ἑξ. καὶ εἰκ. 447, 448, σελ. 360.

4 Ἰδ. Ν. Πολίτου, ἔνθ' ἀν. σελ. 905 καὶ ἑξ. Περὶ δὲ τῆς σημασίας τῆς λέξεως στοιχειό, ἰδ. σελ. 1054 καὶ ἑξ.

5 Bötticher, ἔνθ' ἀν. εἰκ. 42, 43, 44. Farnell, ἔνθ' ἀν. πίν. XLII ἄνω, XLIII κάτω, ὅπου ὁ Διόνυσος γενειοφόρος κρατεῖ καὶ θύρσον, πίν. XLVII. E. Buschor, Greek Vase-painting ἀγγλ. μετάφρ. ὑπὸ G. C. Richards. London, 1921 εἰκ. 93 ἔναντι σελ. 102 ἐπὶ τῆς ἐν Μονάχῳ κύλικος τοῦ Ἐξηκίου. Lenormant, Bacchus ἐν Daremb.-Saglio, Dictionn. τόμ. 1ος, εἰκ. 620, σελ. 612, ἔνθα ὁ Διόνυσος μετὰ τῆς Ἀριάδνης καθήμενοι ὑπὸ κληματίδα. Harrison, Prolegomena εἰκ. 130, σελ. 427. εἰκ. 132, σελ. 432.

6 Farnell, ἔνθ' ἀν. πίν. XXXIII, Saglio Arbores sacrae ἐν Daremb.-Saglio, Dict. τόμ. 1ος εἰκ. 449, σ. 361. Lenormant, Bacchus ἔ. ἀ. εἰκ. 706, 707, σ. 626.

Καθ' ὅμοιον τρόπον εἰκονίζονται θεοὶ τῆς βλαστήσεως ἐπὶ Μεσοποταμιακῶν κυλίνδρων τοῦ α΄ ἡμίσεος τῆς 3ης π.Χ. χιλιετηρίδος. Helène Danthine, ἔνθ' ἀν. εἰκ. 84, 562, 864, 866, 867, 876. Ἂν καὶ εἶναι γνωστὴ ἡ μακροβιότης τῶν θεμάτων καὶ ἡ μετάδοσις τούτων μεταξὺ τῶν διαφόρων λαῶν, θὰ ἦτο παράτολμον νὰ ὑποστηρίξῃ τις ὅτι πρόκειται περὶ ἐπιβιώσεως καὶ μεταβιβάσεως ἄνευ ἁπτῶν δεδομένων. Προφανῶς αἱ αὐταὶ ἢ συγγενεῖς πανάρχαιαι θρησκευτικαὶ δοξασίαι περὶ τῶν θεῶν τῆς βλαστήσεως καὶ τῆς εὐφορίας ἀπεδόθησαν ὁμοιοτρόπως.

7 Παυσ. 8 13, 2. Πρὸς δὲ τῇ πόλει (τῷ Ὀρχομενῷ) ξόανόν ἐστιν Ἀρτέμιδος· ἵδρυται δὲ ἐν κέδρῳ μεγάλῃ καὶ τὴν θεὸν ὀνομάζουσιν ἀπὸ τῆς κέδρου Κεδρεᾶτιν.

Ἡ τεχνοτροπία καὶ ὁ σχηματισμὸς τῶν ἐκφυομένων ἐξ ἀγγείου κληματίδων δὲν φαίνεται δημιουργία τῆς ἑλληνικῆς τέχνης παριστώσης τὰ φυτὰ κατὰ φυσικὸν τρόπον καὶ ἐντελῶς πάρεργα, πλὴν τῶν ἱερῶν δένδρων. Κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν καὶ ὑστεροελληνιστικὴν ὅμως ἐποχὴν ἐξέλιπεν ἡ ἁπλότης τῆς κλασσικῆς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἀνατολῆς [1], οἱ δὲ λυγηροὶ κλάδοι τῆς κληματίδος ἑλίσσονται παντοιοτρόπως ἐντὸς τῶν σχηματιζομένων δὲ κενῶν εἰκονίζονται πρόσωπα, ζῷα, πτηνά, ἀκόμη δὲ καὶ σκηναὶ ἐκ τοῦ καθ' ἡμέραν βίου [2].

Ἡ διαμόρφωσις τοῦ θέματος, ὡς ἔχει, ὀφείλεται ἀσφαλῶς εἰς ἐπιδράσεις τῆς αἰγυπτιακῆς καὶ τῆς μεσοποταμιακῆς τέχνης διὰ τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τῆς Συρίας, ὡς ἐκ τῆς στενῆς ἐπαφῆς τῶν Ἑλλήνων καλλιτεχνῶν πρὸς τὰ δημιουργήματα τῆς τέχνης τῶν χωρῶν ἐκείνων ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων, ἀλλὰ κυρίως κατὰ τοὺς μετὰ τὸν Μ. Ἀλέξανδρον χρόνους. Ἡ ἑλληνικὴ τέχνη ἐπὶ τῶν Διαδόχων καὶ μετέπειτα εὐρυνομένη παραλαμβάνει πανταχόθεν νέα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα διαμορφώνει εἰς καλλιτεχνικοὺς τύπους ἢ σύμβολα συγγενοῦς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον περιεχομένου, ἀποβαίνει δὲ μᾶλλον διακοσμητική.

Καὶ ἡ χριστιανικὴ τέχνη προσέλαβε παραστάσεις τινὰς ἐκ τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας μὲ συμβολικὴν σημασίαν (Ὀρφεύς, Καλὸς Ποιμὴν καὶ ἄλλαι). Ἐκ τοῦ Βακχικοῦ δὲ κύκλου παρελήφθησαν ὑπὸ τῶν χριστιανῶν καὶ μεμονωμένα θέματα ὡς ἁπλαῖ διακοσμήσεις (πάνθηρες, ἐρωτιδεῖς) [3]. Μεταξὺ τούτων ἐκ τοῦ αὐτοῦ κύκλου προέρχονται πιθανῶς καὶ οἱ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰῶνος συναντώμενοι ἐπὶ κιονοκράνων μετὰ φύλλων ἀμπέλου κῶνοι τῆς πεύκης **(εἰκ. 8)** [4], σύμβολον τοῦ Διονύσου, παρατηρούμενοι καὶ εἰς τὸ ὑφαντὸν τοῦ Βερολίνου (εἰκ. 3).

Ἡ ἐντὸς δενδρυλλίου παράστασις τοῦ Διονύσου — αἱ περὶ τοῦ ὁποίου δοξασίαι καὶ ὀργιαστικαὶ τελεταὶ ἐνέπνευσαν πολλάκις ποιητὰς καὶ καλλιτέχνας — δὲν ξενίζει, διότι προσαρμόζεται καὶ πρὸς τὰς προσωνυμίας του ἔνδενδρος καὶ δενδρίτης. Ἐθεωρεῖτο δὲ οὗτος προσέτι καὶ προστάτης τῆς εὐφορίας, διὸ κρατεῖ καὶ τὸ κέρας τῆς Ἀμαλθείας [5].

Ὑπὸ τὴν ἰδιότητά του ταύτην ἐλατρεύετο καὶ μετὰ τῆς Δήμητρος κατὰ τὰ μυστήρια τῆς Ἐλευσῖνος καὶ ἄλλων πόλεων [6].

Τὸ παράδοξον εἶναι ἡ μετὰ τοῦ Διονύσου καὶ τῶν συμβόλων του ἔχουσα σχῆμα κώνου πίτυος κληματίς. Ἀσφαλῶς πρόκειται περὶ αἰγυπτιακῆς ἐπιδράσεως [7], τῆς παραστάσεως διατυπωθείσης κατὰ τὰς ἀντιλήψεις τοῦ Ἕλληνος καλλιτέχνου. Ὡς μεμακρυ-

1 G. de Jerphanion, La voix des monuments. Paris-Bruxelles. 1930, σελ. 127 καὶ ἑξ., ὅπου καὶ εἰκόνες διαφόρων μνημείων.

2 Ἴδ. προχείρως· Jerphanion, ἔνθ' ἀν. εἰκ. 28, σ. 131.

3 Γ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ ἀρχαιολογία, τόμ. 1ος, σελ. 127. F. Cumont, Les religions orientales. Paris, 1929. σελ. 204 καὶ 312, σημ. 79, ὅπου αἱ σχετικαὶ παραπομπαί.

4 Γ. Σωτηρίου, Παλαιοχριστιανικὰ καὶ Βυζαντινὰ κιονόκρανα μετὰ φύλλων ἀμπέλου ἐν Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. τόμ. 11ος. Ἀθῆναι 1935. Σημειωτέον ὅτι ὁ κῶνος τῆς πίτυος συναντᾶται καὶ ἐπὶ Μεσοποταμιακῶν μνημείων μὲ συμβολικὴν σημασίαν. Contenau, Manuel τόμ. 1ος, εἰκ. 81, σελ. 139.

5 Farnell, Cults of the Greek States τ. 5ος σ. 245.

6 Harrison, Prolegomena σελ. 556 καὶ ἑξ. καὶ εἰκ. 156, σελ. 555, εἰκ. 157, σελ. 556.

7 Εἰς Φαραωνικὰς τοιχογραφίας παρατηρεῖται τὸ ἥμισυ τοῦ σώματος θεᾶς ἢ καὶ μόνον αἱ χεῖρες αὐτῆς ἐξερχόμεναι ἐξ ἐκφυομένου ἐκ τοῦ ἐδάφους ἐλλειψοειδοῦς σχήματος ἱεροῦ δένδρου, ἴδ. Helène Danthine, ἔνθ' ἀν. εἰκ. 956 καὶ σελ. 176.

σμένον πρότυπον ὑπῆρξε πιθανῶς ἀνάλογόν τι πρὸς διασωθεῖσαν Φαραωνικὴν τοιχογραφίαν, παριστῶσαν ἐσχηματισμένον κατὰ παρεμφερῆ τρόπον δένδρον [1], ἀπὸ τοῦ κορμοῦ τοῦ ὁποίου ἀναδύεται ἀπὸ τῶν μασχαλῶν καὶ ἄνω ἡ ἐνοικοῦσα ἐν αὐτῷ θεὰ Hathor ἢ Nut προσφέρουσα συμβολικῶς ὕδωρ καὶ τρόφιμα εἰς τὰς ἑκατέρωθεν τοῦ δένδρου δύο γυναικείας μορφὰς **(εἰκ. 9)**. Τὸν αὐτὸν σχηματισμὸν περίπου ἔχουσι καὶ

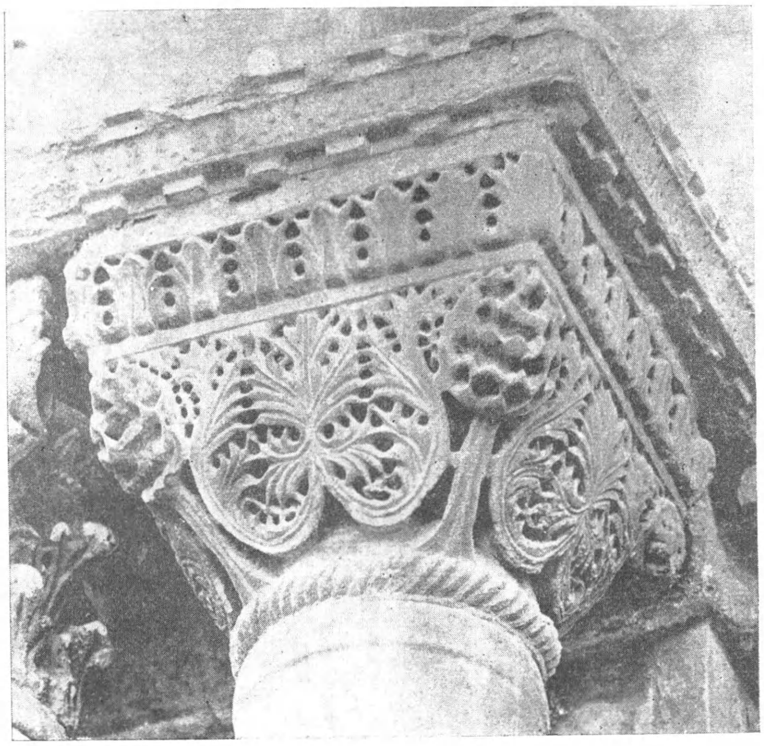

Εἰκ. 8. Κιονόκρανον μετὰ φύλλων ἀμπέλου καὶ κώνου πεύκης.

τὰ δένδρα, ἐκ τῶν ὁποίων προβάλλουσιν αἱ προτομαὶ τοῦ Μίθρα (εἰκ. 6) καὶ τοῦ Διονύσου (εἰκ. 5).

Ὁ Διόνυσος συνεδέετο καὶ πρὸς τὸ ὑγρὸν στοιχεῖον τῆς φύσεως. Κατὰ τὸν Πλούταρχον [2] «οὐ μόνου τοῦ οἴνου Διόνυσον, ἀλλὰ καὶ πάσης ὑγρᾶς φύσεως Ἕλληνες ἡγοῦνται κύριον καὶ ἀρχηγόν», ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐπωνυμία *Ὕης* καὶ *Ὑεὺς* [3], τροφοί του δὲ ἐθεωροῦντο αἱ Ὑάδες, μεταμορφωθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Διός εἰς ἀστερισμὸν τῆς βροχῆς. Ἐφ᾽ ὅσον, ὁ Διόνυσος ἦτο θεὸς τῆς εὐφορίας ἦτο φυσικὸν νὰ δοθῶσιν εἰς αὐτὸν τροφοὶ θεότητες, θεωρούμεναι ὡς ἀποστέλλουσαι τὴν βροχήν [4]. Ἐπὶ τῆς μιᾶς ὄψεως ἀμφορέως τινὸς εἰκονίζεται ὁ Διόνυσος βαίνων ἐπὶ βοὸς καὶ κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς του κάνθαρον, ἐξ οὗ χύνεται οἶνος (Harrison, Prolegomena εἰκ. 134, σελ. 435), ἐπὶ δὲ τῆς ἑτέρας ὁ Ποσειδῶν βαίνων ὡσαύτως ἐπὶ βοὸς καὶ κρατῶν τρίαιναν. Ἡ Harrison θεωρεῖ ἐξαιρετικοῦ

1 A. Erman, La religion des Égyptiens γαλλ. μετάφρ. ὑπὸ H. Wild εἰκ. 62, σελ. 185.
2 Πλουτ. Περὶ Ἴσιδος καὶ Ὀσίριδος. 35.
3 Lenormant, Bacchus ἐν Dar. - Saglio. Dictionn. τόμ. 1ος σελ. 615β, ἔνθα καὶ αἱ σχετικαὶ παραπομπαί. Farnell ἔνθ᾽ ἀν. σελ. 124 καὶ ἑξ.
4 A. Krappe, La genèse des mythes. Paris, 1938 σελ. 152.

ἐνδιαφέροντος τὰς δύο παραστάσεις ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἀγγείου ὡς σχετιζομένας πρὸς τὸ ὑγρὸν στοιχεῖον καὶ τὴν εὐφορίαν.

Πιθανῶς ἐν τῇ ὑπὸ ἐξέτασιν συνθέσει ἔχομεν ἀπήχησιν τῶν δοξασιῶν τούτων.

Τὰ δένδρα τῆς θεᾶς Hathor, τοῦ Μίθρα, τοῦ δημοσιευομένου ὑπὸ τοῦ Boetticher νεαροῦ θεοῦ μετὰ τῆς ἐλάφου, ὅπως καὶ τὰ ἐπὶ νομισμάτων, ἐκφύονται ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, ὡς καὶ ἐν τῇ παραστάσει τῆς Δάφνης, ἐνῷ τὸ τοῦ Διονύσου ἐκφύεται ἐξ ἀγγείου.

Περὶ τοῦ ἀγγείου ὁ Pfister, ἐν τῇ μελέτῃ του περὶ τοῦ ἐξ Ἀντινόης Σασσανιδικοῦ ὑφάσματος τοῦ Musée Guimet [1], ὑποστηρίζει διὰ πολλῶν πειστικῶν ἐπιχειρημάτων ὅτι τὰ εἰκονιζόμενα ἐπὶ τοῦ ὑφαντοῦ ἐκείνου ἀγγεῖα ἕλκουσι τὴν καταγωγὴν ἐξ ἀρχαίων μεσοποταμιακῶν ἀγγείων [2], ἐξ ὧν ἐκφύονται φύλλα, ἐνίοτε δὲ ἀναβλύζει ἐκ τοῦ στομίου των καὶ ὕδωρ, συμβολίζον τὴν εὐεργετικὴν ἐνέργειαν τούτου ἐπὶ τῆς βλαστήσεως.

Ὁ Pfister εἰκάζει ὅτι καὶ τὸ θέμα τῶν φυλλοφόρων καὶ ἀνθοφόρων ἀγγείων τῆς ἑλληνιστικῆς τέχνης προέρχεται ἐξ ἐκείνων, διαμορφωθὲν ἐν Αἰγύπτῳ [3] ὑπὸ Ἑλλήνων ἀσφαλῶς καλλιτεχνῶν.

Ἡ ἐκδοχὴ δὲν φαίνεται ἀπίθανος, ἐφ' ὅσον, ὡς εἴπομεν ἀνωτέρω, κατὰ προγενεστέρους χρόνους ἐν τῇ ἑλληνικῇ τέχνῃ τὰ φυτὰ ἐκφύονται ἐκ τοῦ ἐδάφους, ἐξαιρουμένων τῶν ἐκ τῶν δείνων καὶ ληκύθων τῶν γαμηλίων παραστάσεων ἐκφυομένων [4].

Εἰκ. 9. Ἡ Αἰγυπτιακὴ θεὰ Hathor, ἀναδυομένη ἐκ τοῦ ἱεροῦ δένδρου αὐτῆς.

Πιθανῶς ἡ σύνθεσις αὕτη διετυπώθη ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ἡ ὁποία ἦτο σπουδαιότατον κέντρον τῆς λατρείας τοῦ Διονύσου καὶ τῶν Βακχικῶν ἑορτῶν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Πτολεμαίων [5].

Μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου τὰ ἀποτελοῦντα τὴν σύνθεσιν στοιχεῖα ἀπώλεσαν τὴν σημασίαν τῶν ἀρχαίων δοξασιῶν, αἵτινες προεκάλεσαν τὴν παράστασιν, ὡς ἐκ τούτου δὲ καὶ αἱ πολλαπλαῖ παραλλαγαί του. Ἡ σύνθεσις συναντᾶται ἐπὶ πλείστων μνημείων ὑπὸ διαφόρους τύπους [6].

1 R. Pfister, Études textiles ἐν Revue des Arts asiat. τ. VIII, 1934. ἀνάτυπον σ. 77. κἑξ. ὅπου καὶ αἱ σχετικαὶ παραπομπαὶ καὶ ἔγχρ. πίν. XXV ἔναντι σ. 80.

2 Περὶ τούτων ἴδ. Contenau, Manuel d'arch. orientale τόμ. 2ος σελ. 622 passim καὶ εἰκ. 472, σελ. 681. Helène Danthine, ἔνθ' ἀν. σελ. 58, ὅπου καὶ αἱ σχετικαὶ παραπομπαί. Ὅμοιον παρατηρεῖται καὶ εἰς τοιχογραφίαν τῆς Doura Europos, ἐξ οὗ διαπιστοῦται ἡ συνέχεια τῶν παραδόσεων καὶ τῶν εἰκονογραφικῶν θεμάτων εἰς τὴν δυτικὴν Ἀσίαν, H. Danthine ἔνθ' ἀν. σελ. 54. Fabri, Mesopotamian and Early Indian Art Comparisons ἐν Études d'orientalisme à la mémoire de Raymond Linossier. Paris 1932. σελ. 219 καὶ ἑξ. Τὸ ἀγγεῖον μὲ τὴν αὐτὴν συμβολικὴν σημασίαν παρατηρεῖται καὶ ἐπὶ Σασσανιδικῶν μνημείων κρατούμενον ὑπὸ τῆς Anāhitā θεᾶς τοῦ ὑγροῦ στοιχείου. Christensen, L'Iran sous les Sassanides. 1944. σελ. 460 καὶ εἰκ. 45, σελ. 459 ἐπὶ τῆς ἄνω ζώνης ἀριστερά.

3 Pfisler, ἔνθ' ἀν. σελ. 80.

4 ἴδ. προχείρως. Ch. Gulick, The Life of the Ancient Greeks, Ney-York. 1910, εἰκ. 24, σελ. 120.

5 Ἀθήν. 5. 196 καὶ ἑξ., ὅπου περὶ τῆς τελεσθείσης ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Διονυσιακῆς πομπῆς ὑπὸ τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Φιλαδέλφου. Al. Grenier, Le génie Romain dans la religion, la pensée et l' art. Paris, 1925 σελ. 291. G. Méautis, Dionysos chez le poète ἐν Ἀρχ. Ἐφ. 1937 σελ. 28 καὶ ἑξ.

6 Ἄννης Ἀποστολάκη ἔνθ' ἀν. σελ. 118 καὶ ἑξ., ὅπου σχετικαὶ παραπομπαί. Τὸ ἀγγεῖον μετὰ κληματίδος τίθεται καὶ ὡς ἁπλοῦν διακοσμητικὸν θέμα· ἐπάλληλα ἀγγεῖα κοσμοῦσι σήματα. I. Errera, Collection d' anciennes étoffes égyptiennes ἀρ. 136, 137, σελ. 62. Συναντῶνται ἐπίσης ἐπὶ ὑφασμάτων παρακείμενα ἀγγεῖα μετὰ κληματίδων σχηματίζοντα κύκλον πέριξ κεντρικῆς μορφῆς σημείου. Kendrick, Catalogue, τόμ. 1ος, εἰκ. 96, πίν. XXII.

Κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους οἱ εὔκαμπτοι κλάδοι τῆς ἀμπέλου συστρέφονται πολυτρόπως περιβάλλοντες ἱερὰ πρόσωπα [1], ἀλλὰ καὶ ζῷα καὶ πτηνά, ἀκόμη δὲ καὶ διαφόρους σκηνάς, ὡς εἴπομεν ἀνωτέρω, ἀλλ᾿ οὐδαμοῦ λαμβάνουσι, καθ᾿ ὅσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, τὸ σχῆμα τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν κληματίδος.

Εἶναι συνηθέστατον καὶ εἰς τὴν χριστιανικὴν τέχνην τὸ θέμα τοῦ ἀνθοφόρου ἀγγείου, μετὰ τοῦ ὁποίου εἰκονίζονται ἐνίοτε καὶ συμβολικὰ πτηνὰ (περιστεραί, παγώνια) πίνοντα ἐξ αὐτοῦ «ὑποδηλοῦντα... τὸν δροσισμὸν τῆς ψυχῆς καὶ κατά τινας τὴν θείαν εὐχαριστίαν» [2].

Ἡ ἑρμηνεία αὕτη δὲν ἀντίκειται πρὸς τὴν ἐκδοχὴν ὅτι τὸ ἀγγεῖον δὲν ἦτο ἁπλῶς διακοσμητικόν, ἀλλ᾿ ὡς ἀμφορεὺς συμβολικὴ παράστασις τοῦ περιεχομένου ἐν αὐτῷ ὑγροῦ, τοῦ συμβολισμοῦ μετατρεπομένου συμφώνως πρὸς τὰς θρησκευτικὰς ἐννοίας ἑκάστης ἐποχῆς. Ὅ,τι συμβαίνει δηλ. καὶ ὡς πρὸς τὴν ἄμπελον, ἀποβᾶσαν σὺν τῷ χρόνῳ ἓν τῶν συνηθεστάτων θεμάτων τῆς χριστιανικῆς τέχνης συμφώνως πρὸς τοὺς λόγους τοῦ Ἰησοῦ «ἐγὼ εἰμί ἡ ἄμπελος ἡ ἀληθινή».

Τὰ θέματα τῆς ἀρχαίας τέχνης ἀναμφιβόλως δὲν ἐξαφανίζονται ἐντελῶς, ἀλλὰ συσκοτίζονται καὶ λησμονεῖται ἡ ἀρχική των σημασία, μεταβάλλονται δὲ πολλάκις εἰς διακοσμητικὰ στοιχεῖα, διατηρούμενα εἰς τὴν λαϊκὴν τέχνην καὶ μάλιστα εἰς γεωγραφικὰς περιοχὰς ἀπομεμακρυσμένας τοῦ κέντρου. Ἀφανῆ καὶ ἄσημα ἐπιζῶσιν ἐκεῖ, ἀναφαίνονται δὲ πολλάκις μετὰ πάροδον πολλοῦ χρόνου, ἐνίοτε δὲ καὶ εἰς κέντρα, ὅπου ἔχουσιν εἰσαχθῆ νέα θέματα ἐκ τῆς ἐπικοινωνίας μετὰ λαῶν ξένου πολιτισμοῦ.

Προφανῶς δὲν ἀνεγεννήθησαν ἐκ τῆς τέφρας των, ὅπως ὁ μυθικὸς Φοῖνιξ, ἀλλ᾿ ἐξηκολούθουν ἀντιγραφόμενα σποραδικῶς καὶ τυχαία σύμπτωσις ἐπανέφερε ταῦτα εἰς τὴν ἐπιφάνειαν.

Δὲν εἶναι λοιπὸν παράδοξον ὅτι εὑρίσκομεν ἐπιβίωσιν τοῦ θέματος ἐν οὐσιώδει παραλλαγῇ καὶ εἰς πλεῖστα κεντήματα τῆς Κρήτης, ἀναγόμενα εἰς τοὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρόνους, ὅπου εἰκονίζονται ἀγγεῖα, ἐπὶ δὲ τῶν ἐκφυομένων ἐξ αὐτῶν καὶ ποικιλοτρόπως διακλαδιζομένων ἀνθοφόρων βλαστῶν κάθηνται μυθικὰ τέρατα, ἀνθρώπιναι μορφαί, μικρὰ ζῷα, πτηνά, ἐνίοτε δὲ καὶ δικέφαλος ἀετός, ἔνδειξις τῆς Βυζαντινῆς κληρονομίας καὶ τῆς προσαρμογῆς τοῦ θέματος πρὸς τὰ ἑκάστοτε πιστευόμενα.

Διὰ τῆς μελέτης τῶν ἀπαραμίλλων εἰς πλοῦτον θεμάτων καὶ διακοσμητικῶν στοιχείων μεταβυζαντινῶν κεντημάτων τῆς Κρήτης [3] διαπιστοῦται ἡ συνέχεια ἀρχαιοτάτων δοξασιῶν καὶ παραδόσεων ὑφισταμένων τὴν φυσικὴν ἐξέλιξιν τῶν θεμάτων ἐκ τοῦ χρόνου καὶ τῶν ξένων ἐπιδράσεων. Εἶναι καταφανὴς ἡ ἑλληνικὴ καὶ βυζαντινὴ παράδοσις, ἀλλ᾿ εἶναι αἰσθητὴ καὶ ἡ ἀνατολικὴ ἐπίδρασις ἀφ᾿ ἑνὸς μὲν διὰ τοῦ Βυζαντίου, ἀφ᾿ ἑτέ-

1 Εἰς τὸ θέμα λ.χ. τῆς ῥίζης τοῦ Ἰεσσαί.

2 Γ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ ἀρχαιολογία, τόμ. 1ος, σελ. 120. Ἀ. Ὀρλάνδου, Παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Λέσβου. Ἀρχ. Δελτ. τόμ. 12ος (1932), σελ. 67.

3 Τὰ σῳζόμενα κεντήματα τῆς Κρήτης προέρχονται ἐκ τῶν πρὸς στολισμὸν τῆς οἰκίας προωρισμένων, τὰ πλεῖστα ὅμως ἐκ τοῦ διακόσμου ποδογύρου ὑποκαμίσων τῆς πρὸ μακροῦ χρόνου τεθείσης ἐν ἀχρηστίᾳ παλαιᾶς γυναικείας ἐνδυμασίας, τῆς ὁποίας μόνον ὑπόλοιπα εὑρίσκονται εἰς Μουσεῖα, ἰδιωτικὰς συλλογὰς καὶ εἰς Μοναστήρια τῆς Κρήτης, κατατεθέντα ὡς ἀφιερώματα ὑπὸ τῶν κατόχων των, μετεποιηθέντα δὲ εἰς ἄμφια.

ρου δὲ διὰ τῆς ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων ἐπικοινωνίας τῆς μεγαλονήσου μετὰ τῶν παρὰ τὴν ἀνατολικὴν λεκάνην τῆς Μεσογείου χωρῶν. Ἡ δυτικὴ ἐπίδρασις ἡ ἀσκηθεῖσα ὑπὸ τῆς Φραγκοκρατίας παρατηρεῖται εἰς μικροτέραν κλίμακα, θεμάτων μάλιστά τινων δύναταί τις νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν παλιν-όστησιν.

Ὁ διάκοσμος τῶν κεντημάτων, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἶναι καθ' ὁριζοντίους ζώνας, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐπαναλαμβάνονται—πλὴν σπανίων ἐξαιρέσεων—δύο ἐναλλασσόμενα θέματα. Ἐκ τούτων τὸ ἓν—τὸ κύριον τρόπον τινὰ θέμα—εἶναι μεγαλυτέρων διαστάσεων. Τὰ θέματα εἶναι κυρίως ἀνθοφόρα ἀγγεῖα, φέροντα ἐπὶ τῶν κλάδων των ἔμψυχα

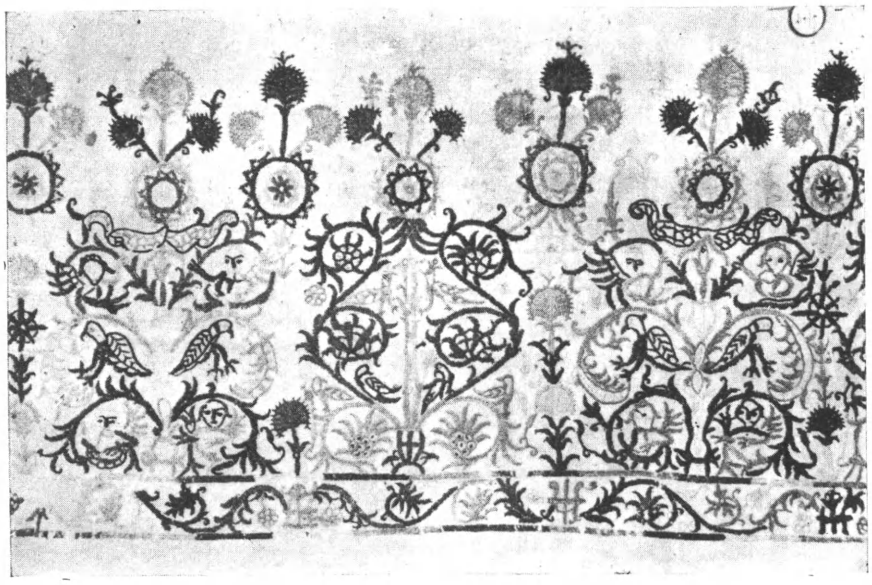

Εἰκ. 10. Κέντημα Κρητικὸν μετ' ἀγγέλων.

ὄντα ἐκ τοῦ φυσικοῦ κόσμου ἢ καὶ μυθικὰς μορφάς. Παρεμφερῆ, ἀλλ' ἁπλούστερά πως, παρατηροῦνται καὶ ἐπὶ ὑφαντῶν.

Ἐκ τῆς πλουσίας συλλογῆς κρητικῶν κεντημάτων τοῦ Μουσείου Κοσμητικῶν Τεχνῶν παραλαμβάνω τινά, ἐκ ποδογύρων γυναικείων ὑποκαμίσων, ἐπὶ τῶν ὁποίων εἶναι καταφανὴς ἡ ἀρχαία παράδοσις.

1) Τὸ ὑπ' ἀριθ. 2494. Ἐξ ἐκφυομένου ἐκ μικροσκοπικοῦ ἀγγείου κατακορύφου στελέχους ἐκβλαστάνουν κλῶνοι συμμετρικῶς ἑκατέρωθεν ἑλισσόμενοι **(εἰκ. 10)** καὶ περικλείοντες πτηνὰ μὲν καὶ ἄνθη ἐπὶ τοῦ ἑνὸς θέματος—τοῦ μεσαίου ἐπὶ τῆς εἰκόνος, ἐπὶ δὲ τοῦ ἑτέρου—τοῦ πρώτου καὶ τοῦ τρίτου—ἐπὶ τῶν τριῶν ἐπαλλήλων κυκλοτερῶς συσστρεφομένων ζευγῶν κλώνων περιέχονται παιδικαὶ πτερωταὶ προτομαὶ (ἀγγελάκια, ὅπως μοῦ εἶπον ἐν Κρήτῃ), ἐναλλασσόμεναι πρὸς πτηνά.

2) Τὸ ὑπ' ἀρ. 2497. Τὸ ἕτερον ἐκ τῶν δύο ἐναλλασσομένων θεμάτων τῆς μεσαίας ζώνης παριστᾷ ἀγγεῖον μετὰ λαβῶν, ἐπὶ τοῦ στομίου τοῦ ὁποίου κάθηται ἡ συνηθεστάτη ἐπὶ κρητικῶν κεντημάτων τερατώδης γυναικεία μορφή, ὀνομαζομένη ἐν Κρήτῃ *Γοργόνα*, κρατοῦσα δι' ἑκάστης τῶν ἐκτεινομένων ὁριζοντίως χειρῶν της τὸν καμπυ-

λούμενον πρὸς τὰ ἄνω καὶ ἐσχηματισμένον εἰς οὐρὰν ἰχθύος ὁμώνυμον πόδα [1]. Φέρει στέμμα κορυφούμενον εἰς ἄνθη καὶ φύλλα **(εἰκ. 11)**. Οἱ φυλλοφόροι μετ' ἀνθέων καὶ καρπῶν κλάδοι, ἐπὶ τῶν ὁποίων κάθηνται, συμμετρικῶς εἰκονιζόμεναι, δύο παιδικαὶ μορφαὶ καὶ δύο παγώνια, δὲν ἐκφύονται ἐκ τοῦ στομίου τοῦ ἀγγείου ἀλλ' ἀνελίσσονται ἐκ τῆς βάσεώς του [2]. Εἰς τὰ μεταξὺ τῶν κλάδων καὶ τῆς κάτω ἐλευθέρας ζώνης σχηματιζόμενα κενὰ δύο ἰχθύες, δηλοῦντες κατὰ πᾶσαν πιθανότητα συμβολικῶς τὴν φύσιν τῆς «Γοργόνας» ὡς θαλασσίας θεότητος. Οἱ ἰχθύες δὲν παρατηροῦνται πάντοτε εἰς τὰς ἐπὶ ὑφασμάτων παραστάσεις τοῦ αὐτοῦ θέματος.

Ἐπὶ τῆς Γοργόνος τῶν Κρητικῶν κεντημάτων ἔχομεν ἀσφαλῶς ἀπήχησιν ἀρχαίου, ἐκ τῶν περὶ τὸν Μ. Ἀλέξανδρον παραδόσεων, μύθου [3], λίαν διαδεδομένου ἐν Κρήτῃ

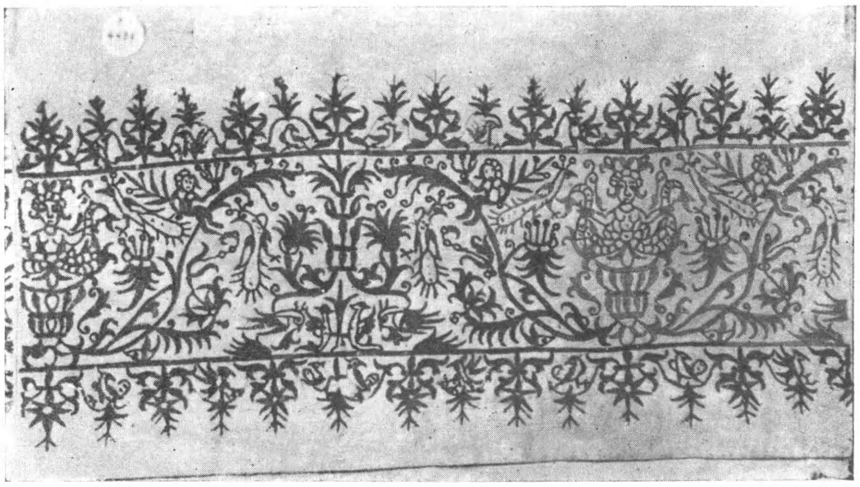

Εἰκ. 11. Κρητικὸν κέντημα μετὰ Γοργόνας.

περὶ τῆς μεταμορφώσεως ἀπὸ τῆς ὀσφύος καὶ κάτω εἰς ἰχθὺν τῆς ἀδελφῆς τοῦ Μεγάλου Μακεδόνος, ἥτις ἔκτοτε περιπλανᾶται εἰς τὴν θάλασσαν, ὁσάκις δὲ συναντήσῃ θαλασσοπόρους ἐρωτᾷ «ζῇ Ἀλέξανδρος ὁ βασιλῆας;» Εἰς καταφατικὴν ἀπάντησιν ἀφήνει αὐτοὺς νὰ ἐξακολουθήσουν τὸ ταξίδιόν των, εἰς ἀρνητικὴν ὅμως τοὺς καταποντίζει.

3) Τὸ ὑπ' ἀριθ. 2335 σπουδαιότατον διὰ τὴν ποικιλίαν τῶν θεμάτων του **(εἰκ. 12)**, πάντων παριστώντων ἀγγεῖα μετ' ἀνθέων καί τινὰ μετὰ καρπῶν μεταξὺ δὲ τῶν κλάδων

1 Θαλάσσια τέρατα ἀνθρωπομιγῆ ἐμφανίζονται ἀπὸ τοῦ 6ου αἰῶνος ἐν τῇ ἑλληνικῇ τέχνῃ. Ὁ Παυσανίας (8. 41, 6) ἀναφέρει ξόανον τῆς Εὐρυνόμης «γυναικὸς τὰ ἄχρι τῶν γλουτῶν, τὸ ἀπὸ τούτου δ' ἔστιν ἰχθύς». Μετὰ διπλῆς οὐρᾶς ἰχθύος εἰκονίζονται καὶ Τρίτωνες, ἰδὲ προχείρως Γ. Π. Οἰκονόμον, Ψηφιδωτὸν ἐν Σπάρτῃ. Ἀρχ. Δελτ., τόμ. 4ος (1918) εἰκ. 1, σ. 171. Ὁ Κεραμόπουλλος, πραγματευόμενος περὶ τοῦ ἔχοντος ἰχθυόμορφον τὸ ὄπισθεν μέρος τοῦ σώματος μυθικοῦ προσώπου Γλαύκου, λέγει ὅτι «τοιαῦται συγκράσεις φύσεων καὶ παραγωγαὶ θεῶν κατωτέρου βαθμοῦ, δαιμόνων λαϊκῶν ἐν τοῖς μετέπειτα χρόνοις, εἶναι κληρονομία τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ». Μυκηναϊκά· α΄ ἰχθυοφαγία· ἐν Ἀρχ. Δελτ. τόμ. 4ος, σ. 93, ὅπου καὶ αἱ σχετικαὶ παραπομπαί.

2 Ἰδὲ προχείρως Μ. Καλλιγᾶ, Οἱ πεσσοὶ τῆς Πτολεμαΐδος. Ἀρχ. Ἐφ. 1938, εἰκ. 25, σ. 96, ὅπου ὅμως τὸ φύλλωμα συγχέεται μετὰ τῆς βάσεως τοῦ ἀγγείου. Ἐπὶ τῶν μεταβυζαντινῶν κεντημάτων τῆς Κρήτης δὲν εἶναι ἀπίθανον ὅτι προέρχεται τὸ θέμα καὶ ἐκ τῆς συνηθείας νὰ φυτεύουν εἰς τὰς ὑπὸ τὸν πυθμένα ὀπὰς ἀνηρτημένης γάστρας ἀναρριχώμενα φυτά.

3 Ἰδὲ Ν. Πολίτου, Παραδόσεις, μέρ. 1ον, σ. 308 κέξ. καὶ μέρ. 2ον, σ. 1192 κέξ., ὅπου αἱ διάφοροι παραλλαγαὶ τοῦ μύθου καὶ οἱ τύποι καὶ εἰκ. 16, σ. 1186, ἔνθα παρεμφερὴς εἰκὼν «Γοργόνας» τῆς ἐποχῆς τοῦ Τιβερίου.

εἰκονίζονται μυθικαὶ ἢ συμβολικαὶ μορφαὶ καὶ πτηνὰ ἔχοντα ὡς ἑξῆς ἐξ ἀριστερῶν πρὸς δεξιά.

α') Ἀγγεῖον ὑπεράνω τοῦ ὁποίου εἰκονίζονται δικέφαλος ἀετός, ἀνθοφόροι κλαδίσκοι καὶ πάλιν δικέφαλος ἀετός.

β') Ὁ ἐκ τοῦ δευτέρου ἀγγείου κατακόρυφος βλαστὸς σχηματίζεται εἰς—ἐπιστεγαζόμενον ὑπὸ τριῶν ἀνθέων—κύκλον περικλείοντα κατὰ μέτωπον ἀνδρικὴν μορφὴν ὀλίγον ἀνωτέρω τῆς ὀσφύος καὶ ἐκτείνουσαν τὰς χεῖρας πρὸς τὸν κυκλικοῦ σχήματος

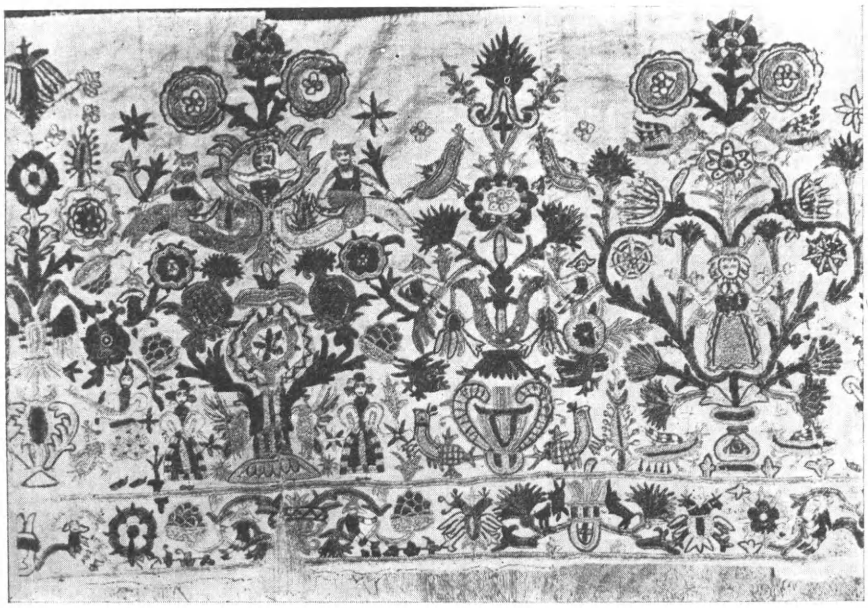

Εἰκ. 12. Κέντημα Κρητικὸν μετὰ μυθικῶν παραστάσεων.

βλαστόν. Ἑκατέρωθεν τούτου καὶ ὑπὸ τὸν κύκλον δύο πτερωτοὶ δράκοντες, ἑκάστου φέροντος ἐπὶ τῆς ράχεώς του γενειοφόρον ἀνδρικὴν μορφὴν κερασφόρον.

γ') Τὸ ἀγγεῖον τοῦτο φέρει ὑπεράνω τῶν χειλέων του τερατώδη ὄφιν, φέροντα ἀντὶ οὐρᾶς καὶ κεφαλῆς δύο κεφαλὰς μετὰ κεράτων, κρατούσας διὰ τοῦ στόματός των ἄνθος στρεφόμενον πρὸς τὰ κάτω. Ἐπὶ τῶν διακλαδώσεων τοῦ κεντρικοῦ στελέχους κάθηνται δύο παιδικαὶ μορφαὶ καὶ ὀλίγον κατωτέρω τῆς κορυφῆς δύο πτηνὰ ἀντωπά.

δ') Ὁ ἐκφυόμενος ἐκ τοῦ ἄκρου δεξιοῦ ἀγγείου βλαστὸς διχάζεται ὀλίγον ἀνωτέρω τοῦ στομίου τοῦ ἀγγείου, λαμβάνων δὲ ριπιδοειδὲς σχῆμα περικλείει γυναικείαν ὁλοσώματον μορφὴν κατ' ἐνώπιον, κρατοῦσαν δι' ἑκάστης τῶν ἐκτεινομένων ὁριζοντίως χειρῶν της συμφυὲς πρὸς τὸν βλαστὸν τοῦ περιγράμματος γαρύφαλλον. Ἡ μορφὴ φέρει βραχεῖαν ἀλλὰ πυκνὴν οὔλην κόμην, πλαισιοῦσαν τὸ πρόσωπον καὶ στέμμα μετὰ δύο κερατοειδῶν ἀποφύσεων. Εἰς τὴν Κρήτην, ὅπως ἐπληροφορήθην ὑπὸ γηραιᾶς κυρίας, τὴν ὀνομάζουν «τὸ στοιχειὸ τοῦ δεντροῦ». Παρεμφερὴς Γοργόνα εἰκονίζεται ἐπὶ Κρητικοῦ κεντήματος τῆς συλλογῆς τῆς κ. Ἑλένης Σταθάτου.

Ἡ παράστασις ἐνθυμίζει τὴν τῆς Δάφνης (εἰκ. 4), ἡ ὁποία δὲν συνεχίζεται μὲν ἐπὶ εἰκονικῶν μνημείων, καθ' ὅσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, διετηρήθη ὅμως κατὰ τὸ περιε-

χόμενον τῆς συνθέσεως εἰς τὰς ἄνευ διακοπῆς σῳζομένας ἐκ παμπαλαίων χρόνων παραδόσεις. Ἡ σύνθεσις εἶναι ἁπτὸν παράδειγμα πρὸς ἐξήγησιν τῶν ἐπανεμφανιζομένων μετὰ μακρῶν χρόνων νάρκην εἰκονικῶν τινων τύπων, τοὺς ὁποίους ἐδημιούργησαν ἐκ νέου ψυχολογικοὶ λόγοι, αἱ ἀδιασπάστου συνεχείας προλήψεις καὶ δοξασίαι περὶ τῶν ἐνοικούντων ἐντὸς τῶν στοιχειωμένων δένδρων Νυμφῶν ἢ τεράτων.

Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα σχέσιν πρὸς τὰ στοιχειωμένα δένδρα ἔχει καὶ τὸ θέμα τοῦ δευτέρου ἀγγείου μὲ τὴν εἰκονιζομένην ὡς ἐνοικοῦσαν τρόπον τινὰ ἐντὸς τοῦ κύκλου μορφὴν καὶ τοὺς ἑκατέρωθεν πτερωτοὺς δράκοντας μὲ τὰς ἐπιβαινούσας κερα-

Εἰκ. 13. Δικέφαλος ὄφις Κρητικοῦ δακτυλίου, (δμ. 0.022: ὕψ. 0.016).

σφόρους μορφάς. Πιθανῶς οἱ δράκοντες οὗτοι εἶναι οἱ φρουροὶ τοῦ δένδρου [1], σχετιζόμενοι πρὸς τοὺς τοῦ νομίσματος τῶν Μύρων τῆς Λυκίας (εἰκ. 7), ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὅμως οἱ ὑπερασπισταὶ δράκοντες εἰκονίζονται ἐκδιώκοντες τοὺς ἐπιχειροῦντας νὰ κόψωσι τὸ δένδρον.

Ἀξιοσημείωτος εἶναι καὶ ὁ τερατώδης ὄφις, φέρων ἀντὶ οὐρᾶς δευτέραν κεφαλήν. Εἰς τὰ Κρητικὰ κεντήματα παρατηροῦνται συνηθέστατα ἐξερχόμενοι ἑκατέρωθεν τοῦ ἀγγείου δύο ὄφεις εἰκονιζόμενοι συμμετρικῶς—ἐνίοτε μάλιστα κρατοῦσιν εἰς τὸ ἀνοικτὸν στόμα των καὶ κυκλικόν τι ἀντικείμενον, τὸν πολύτιμον μυθικὸν λίθον [2] — ἀλλ' ἀσφαλῶς δὲν πρόκειται περὶ παρανοήσεως τοῦ θέματος. Ὁ ὄφις τοῦ τρίτου ἀγγείου φαίνεται σαφῶς ἔχων τὸ σῶμα συνεχόμενον, στρογγυλούμενον καὶ ἀνερχόμενον συμμετρικῶς ὑπεράνω τοῦ χείλους τοῦ ἀγγείου. Ἔχει ἆρά γε συμβολικήν τινα σημασίαν συνδεομένην μετά τινος παμπαλαίας παραδόσεως; Ἄδηλον.

1 Ἰδὲ Ν. Πολίτου, Παραδόσεις, μέρ. 2ον, σ. 916 κέξ.

2 Περὶ τούτου ἰδὲ Ν. Πολίτου, Παραδόσεις, μέρος 2ον, σ. 984 κέξ.

Πάντως ὁ δικέφαλος ἄνευ οὐρᾶς ὄφις παρατηρεῖται καὶ ἐπὶ γυναικείων δακτυλίων σχηματιζομένων ἐκ δὶς ἑλισσομένου περὶ τὸν δάκτυλον ὄφεως, φέροντος ἐπίσης δύο κεφαλὰς ἀντὶ οὐρᾶς καὶ κεφαλῆς **(εἰκ. 13)**. Ὁ δακτύλιος τοῦ τύπου τούτου προσφέρεται εἴς τινας περιοχὰς τῆς Κρήτης ὑπὸ τοῦ μνηστῆρος κατὰ τὴν πρώτην ἐπίσκεψίν του εἰς τὴν μελλόνυμφον [1].

Ὁ κ. F. Chapouthier, εἰς τὸν ὁποῖον εἶχον δείξει τῷ 1939 τὸν χρυσοῦν δακτύλιον εἰς τὴν Κρήτην, κατὰ τὴν τελευταίαν διαμονήν του εἰς τὰς Ἀθήνας μοῦ ἐζήτησε νὰ φωτογραφήσῃ τοῦτον, διότι τὸ αὐτὸ θέμα εὗρεν ἐπὶ Μινωϊκοῦ μνημείου.

Περὶ τῶν λοιπῶν στοιχείων τοῦ κεντήματος [2] (λυράρηδων, χορευτριῶν καὶ λοιπῶν) πραγματεύομαι λεπτομερῶς εἰς εἰδικὴν μελέτην μου περὶ τῶν Κρητικῶν κεντημάτων τοῦ Μουσείου Κοσμητικῶν Τεχνῶν, μέλλουσαν νὰ δημοσιευθῇ προσεχῶς.

Ἐν ὀλίγοις προσθέτω ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν θεμάτων ἀνάγονται εἰς ἀρχαιοτάτας παραδόσεις περὶ τῶν στοιχειωμένων δένδρων καὶ τῶν συνδεομένων μετ' αὐτῶν προλήψεων δηλουσῶν τὴν μακροβιότητα τῶν θεμάτων.

Ἐξαιρετικὸν ἐνδιαφέρον ἀπὸ τῆς αὐτῆς ἀπόψεως παρουσιάζουν καὶ κεντήματά τινα τῆς Ἠπείρου, εἰς τὰ ὁποῖα παρατηροῦνται συναφῆ στοιχεῖα προερχόμενα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐκ μακρᾶς παραδόσεως.

Εἰκ. 14. Ἠπειρωτικὸν κέντημα μετὰ μορφῆς δενδρίτιδος.

1) Τὸ ὑπ' ἀρ. 2206 κέντημα τοῦ Μουσείου Κοσμητικῶν Τεχνῶν εἶναι ἀξιόλογον διὰ τὸν κυκλικὸν περίπου σχηματισμὸν τῶν ἐκ τῆς προχοΐδος ἐξερχομένων μετὰ μακρῶν μίσχων ἀνθέων, τὰ ὁποῖα ραμφίζουσι πτηνά, ἐν ᾧ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ κατακορύφου στελέχους ἵσταται ἀνδρικὴ μορφὴ κατὰ μέτωπον **(εἰκ. 14)**. Ἡ σχετικὴ ὁμοιότης τοῦ θέματος πρὸς τὰ προηγούμενα εἶναι ἀπαραγνώριστος καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀπηχεῖ τὴν αὐτὴν παράδοσιν ἐν ἐξελίξει.

Ἀνατολικὴν ἐπίδρασιν δηλοῦσι τὰ δύο ἀντωπὰ παγώνια ἑκατέρωθεν τῆς προχοΐδος.

2) Τὸ τῆς **εἰκ. 15** κέντημα ἀνήκει εἰς τὸ Μουσεῖον Μπενάκη καὶ παριστᾷ γάμον [3].

1 Τὸ Μουσεῖον Κοσμητικῶν Τεχνῶν ἔχει πέντε ὁμοίου τύπου τὸν ὑπ' ἀρ. 2351 χρυσοῦν, τὸν ὑπ' ἀρ. 2352 ἐπίχρυσον καὶ τοὺς ὑπ' ἀρ. 2353, 2353α καὶ 2354 ἀργυροῦς. Ὅμοιος δακτύλιος ὑπάρχει καὶ εἰς τὴν συλλογὴν τῆς κ. Ἐλ. Σταθάτου, ἀγνώστου προελεύσεως. Εἰς τὴν αὐτὴν συλλογὴν περιλαμβάνονται καὶ ἄλλα κοσμήματα παρεμφερῆ, 1 ἐνώτιον ἐκ Θεσσαλονίκης καὶ 7 βραχιόλια ἀργυρᾶ ἐξ Ὀλύνθου.

2 Τὰ ἀνωτέρω θέματα περιλαμβάνονται μεταξὺ ἄλλων (πτερωτῶν ὄφεων κλπ.) εἰς τὰ περίφημα ἄμφια τῶν Ἀρχανῶν, κώμης πλησίον τοῦ Ἡρακλείου τῆς Κρήτης, καί τινα τούτων εἰς Κρητικὸν κέντημα τῆς συλλογῆς τῆς κ. Ἑλένης Σταθάτου.

3 Ἰδ. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, Μεσογειακὰ καὶ Ἐγγὺς Ἀνατολῆς κεντήματα. Τὰ Ἑλληνικὰ κεντήματα. Ἤπειρος, Σκῦρος ἐν Byzantinisch - neugriechische Jahrbücher, τόμ. ΙΒ'. 1936. ἀνάτυπον σελ. 9, ὅπου ἡ περιγραφὴ τῶν προσώπων τῆς γαμηλίου πομπῆς.

Τὸ ἀπὸ τῆς ἡμετέρας ἀπόψεως ἐνδιαφέρον σημεῖον εἶναι τὸ πρὸς ἀριστερὰ ἀνθοφόρον ἀγγεῖον, τοῦ ὁποίου οἱ δύο μεγαλύτεροι ἐξωτερικοὶ μετ᾽ ἀνθέων βλαστοὶ κυρτοῦνται

Εἰκ. 15 Γάμος ἐπὶ Ἠπειρωτικοῦ κεντήματος.

ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἔσω καὶ ἐπὶ τῶν σχηματιζομένων ἐκ τούτων καὶ τοῦ κατακορύφου κεντρικοῦ ἄνθους κενῶν εἰκονίζεται ἀνὰ ἓν ἀνθρωποκέφαλον πτηνὸν μὲ τὴν κεφαλὴν κατ᾽ ἐνώπιον **(εἰκ. 16).**

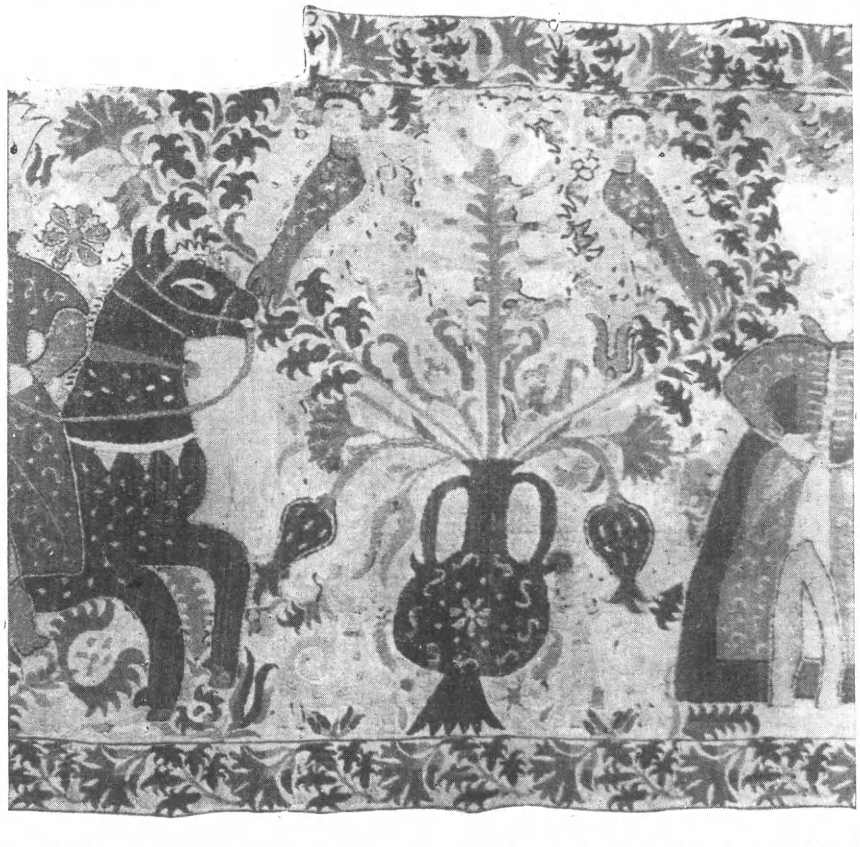

Εἰκ. 16. Ἠπειρωτικὸν κέντημα μετ᾽ ἀνθρωποκεφάλων πτηνῶν (λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 15).

Τὰ τερατώδη πτηνὰ παρίστανται εἰς πάσας τὰς ἀπεικονίσεις τῆς γαμηλίου πομπῆς τῶν Ἠπειρωτικῶν κεντημάτων, τὰς ὁποίας ἔχω ὑπ᾽ ὄψει, δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν

ἡ ἐκδοχὴ ὅτι ἔχουν συμβολικὴν σημασίαν συνδεομένην μετὰ μυθικῆς τινος παραδόσεως ὑποστάσης τὰς κατὰ τόπους καὶ χρόνους ἐπιδράσεις [1].

Ὁ καθηγητὴς Ἀ. Ξυγγόπουλος, ἐξετάσας τὸ θέμα ἐπὶ διαφόρων μνημείων, ἀπέδειξεν ὅτι τὸ πρότυπον τούτου ἀνευρίσκεται εἰς τὴν Μουσουλμανικὴν τέχνην τῆς Περσίας καὶ τῆς Μεσοποταμίας, φαίνεται δὲ ὅτι ἐσχετίζετο πρὸς τὰς περὶ Παραδείσου μουσουλμανικὰς παραδόσεις [2]. Τοῦτο δύναταί τις νὰ συμπεράνῃ ἐκ διαφόρων παραστάσεων κυρίως ὅμως ἐκ Περσικῆς εἰκόνος, ἀποκειμένης εἰς τὸ Ἐθνογραφικὸν Μουσεῖον τοῦ Ἄμστερδαμ, ὅπου τὸ ἀνθρωποκέφαλον πτηνὸν εἰκονίζεται καθήμενον ἐπὶ τοῦ Κορανίου μνημονευομένου Λωτοῦ (ἱεροῦ προφανῶς δένδρου) ἐν τῷ μέσῳ εἰκόνος παριστώσης τὸν Μωάμεθ ἐν τῷ Παραδείσῳ μετὰ τῶν συγγενῶν του [3]. Εἰς τὴν δοξασίαν ταύτην δέον ν' ἀποδοθῇ καὶ ἡ μεγίστη διάδοσις τῆς παραστάσεως παραληφθείσης καὶ ὑπὸ τῆς Βυζαντινῆς τέχνης.

Ποῖος ὅμως ὁ λόγος τῆς ἀπεικονίσεως τοῦ ἀνθρωποκεφάλου πτηνοῦ πάντοτε εἰς τὴν γαμήλιον πομπὴν καθημένου ἐπὶ κλάδων; Ἐλλείψει μαρτυρίων εἶναι δύσκολον νὰ ἀποφανθῇ τις περὶ τῆς σημασίας αὐτοῦ.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω διαπιστοῦται ὅτι τὰ θέματα τῶν Κρητικῶν κυρίως, ἀλλὰ καὶ τῶν Ἠπειρωτικῶν κεντημάτων ἔχουσι ποιάν τινα συγγένειαν πρὸς τὰ ἱερὰ δένδρα ἢ ἄνθη καὶ δὲν εἶναι ἀπίθανον ὅτι πρόκειται περὶ συνεχείας τῶν λαϊκῶν παραδόσεων ὑπὸ διαφόρους ἐπιδράσεις.

Ἀσφαλῶς τόσα χαρακτηριστικὰ σημεῖα ὁμοιότητος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι τυχαῖα. Ἀναμφισβητήτως ἔχομεν ἐπιβίωσιν παλαιοτάτων παραδόσεων καὶ δοξασιῶν εἰς τὰς λαϊκὰς προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίας περὶ τῶν στοιχειωμένων δένδρων καὶ τῶν ἐνοικούντων ἐν αὐτοῖς μεταφυσικῶν ὄντων.

Εἰς ἐπιβεβαίωσιν τῶν ἀνωτέρω ἔρχονται καὶ αἱ μέχρι σήμερον σῳζόμεναι ἀρχαιόταται δοξασίαι περὶ τῆς προφυλακτικῆς δυνάμεως κατὰ τοῦ βασκάνου ὀφθαλμοῦ καὶ ἀποτροπῆς ἀπὸ τοῦ κακοῦ διαφόρων φυτῶν, βολβῶν καὶ καρπῶν.

Ἐκ τούτων ἀναφέρω προχείρως τὸν θάλλοντα βολβὸν τῆς σκίλλης (σκιλλοκρόμμυδο), τὸν ὁποῖον καὶ σήμερον ἀναρτῶσιν ἀπὸ τοῦ ἀνωφλίου τῆς θύρας ἢ ρίπτουσιν ἐπὶ τῆς στέγης τῶν οἰκιῶν τὴν παραμονὴν τοῦ Νέου ἔτους [4], τὸ σκόροδον (σκόρδα στὰ μάτια του) καὶ ἄλλα [5].

ΑΝΝΑ ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗ

1 A. J. B. Wace, Mediterranean and Near Eastern Embroideries. London, 1935 Plates II ἀρ. 13, πίν. XIX καὶ Text. I, σελ. 49. Δύο τοῦ αὐτοῦ θέματος ἠπειρωτικὰ κεντήματα εὑρίσκονται καὶ εἰς τὴν συλλογὴν τῆς κ. Ἑλ. Σταθάτου.

2 Ἀνδρ. Ξυγγοπούλου, Πήλινον Βυζαντινὸν θυμιατήριον ἐν Ἀρχ. Ἐφ. 1930 σελ. 130, ὅπου καὶ αἱ σχετικαὶ παραπομπαὶ καὶ εἰκόνες.

3 Ἀνδρ. Ξυγγοπούλου, ἔνθ' ἀν. σελ. 133.

4 Ἰδ. Ι. Σβορώνου. Ἡ σκίλλα. Λαογραφία τόμ. 7ος 1923, σελ. 157.

5 Harrison, Prolegomena σελ. 79 καὶ ἑξ.

Ο ΑΝΔΡΙΑΣ ΜΙΛΩΝΟΣ ΤΟΥ ΚΡΟΤΩΝΙΑΤΟΥ

ΥΠΟ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

Ἐν τῷ πρὸ μικροῦ ἐκδοθέντι τόμῳ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος 1939-1941 ἀνέφερον ἐν σελ. 101 τὰ κατὰ τὸν ἀνδριάντα τοῦ Μίλωνος τοῦ Κροτωνιάτου, πατοῦντος ἐπὶ δίσκου καὶ κρατοῦντος στερρῶς ἐν τῇ ἀριστερᾷ ῥόαν, εἶπον δὲ καὶ περὶ τῆς διδομένης ὑπὸ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ δὴ καὶ ὑπὸ τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Τυανέως ἑρμηνείας.

Εἶναι ἄξιον πολλῆς προσοχῆς ὅτι ἐν τῇ ἀρχαιολογικῇ συλλογῇ τοῦ κόμιτος Κλαυδίου Faina ἐν Ὀρβιέτῳ, τῇ γνωστῇ ὑπὸ τὸ ὄνομα Museo Etrusco Faina, περιγραφείσῃ δὲ ὑπὸ τοῦ D. Cardella ἐν τῷ ὁμωνύμῳ δημοσιεύματι Museo Etrusco Faina, ὑπάρχει ὑπ᾽ ἀριθ. 72 (Cardella σ. 71) ὑψίλαιμος ἀμφορεὺς μελανόγραφος ἔχων τὴν παράστασιν δύο παλαιόντων ἀθλητῶν, ἀριστερὰ δὲ τοῦ ἐπόπτου μετὰ μακρᾶς ῥάβδου καὶ δεξιὰ ἑνὸς ἀθλητοῦ νικήσαντος, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν κλάδων καὶ τῶν ταινιῶν, φέροντος δὲ εἰς ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας ἀνὰ μίαν (;) ῥόαν **(εἰκ. 1)**. Τὴν περιγραφὴν τῆς παραστάσεως τοῦ ἀμφορέως Faina παραλαμβάνω ἐκ τοῦ σχετικοῦ περὶ τῆς μνημονευθείσης συλλογῆς τοῦ Ὀρβιέτου ἄρθρου τοῦ Werner Technau ἐν Röm. Mitteil. (53) 1938, 112 μετὰ τοῦ πίνακος 27. Τὸ ἀγγεῖον χρονολογεῖ ὁ συγγραφεὺς εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 5ου αἰῶνος π.Χ. Ὁ φέρων τὰς ῥόας ἐστεμμένος καὶ κλαδοφορῶν νικητὴς ἐν πάλῃ ἀθλητὴς τῆς ἀγγειογραφίας Faina δὲν εἶναι, προφανῶς, πιθανὸν ὅτι δύναται νὰ ἑρμηνευθῇ ὡς ἱερεὺς τῆς Ἥρας κατὰ τὴν ὑπὸ Ἀπολλωνίου τοῦ Τυανέως δοθεῖσαν λογίαν ἑρμηνείαν προκειμένου περὶ τοῦ ἀνδριάντος τοῦ Μίλωνος. Σημειωτέον δὲ ὅτι ἡ παρουσία τῆς ῥόας εἰς διπλοῦν δηλ. εἰς ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας τοῦ νικητοῦ παλαιστοῦ, σκοπεῖ ἀναμφισβητήτως, ὅπως ἐξάρῃ ἔτι μᾶλλον τὴν σημασίαν τοῦ χθονίου συμβόλου διὰ τὴν ἐπιτευχθεῖσαν νίκην **(εἰκ. 2)**.

Εἶναι δὲ ζήτημα ἂν ἡ διπλῆ αὕτη ῥόα εἶναι ἐνταῦθα ἁπλῶς καὶ μόνον χθόνιον σύμβολον πρὸς χαρακτηρισμὸν τοῦ προσώπου τοῦ φέροντος αὐτὴν ἢ μήπως ὑποκρύπτεται ἐν τῷ συμβόλῳ εὐρυτέρα ἔννοια ἐπεκταθεῖσα ἐκ τῆς χθονίας φύσεως.

Ἡ ῥόα εἶναι κατ᾽ ἐξοχὴν σύμβολον τῆς Γῆς, ἑρμηνεύεται δέ, κατὰ κανόνα, ὡς παριστῶν τὴν γονιμότητα καὶ εὐφορίαν καὶ τὴν καθ᾽ ὅλου εὐημερίαν τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων καὶ παντὸς ἐπὶ γῆς ζῴου ἢ φυτοῦ. Τοιαύτη δὲ ἦτο καὶ εἶναι μέχρι σήμερον ἐν Ἑλλάδι ἡ ἀντίληψις.

Ἀλλ' ἡ πανδώτειρα καὶ παμμήτειρα Γαῖα εἶναι κατά τι ἀπόσπασμα (ἀρ. 36) τοῦ Σόλωνος: μήτηρ μεγίστη δαιμόνων Ὀλυμπίων, εἶναι εὐρύστερνος, πελώρη καὶ ἠϋθέμεθλος (Ὁμηρ. ὕμν. εἰς Γῆν μητέρα πάντων, 30,1) κ.ἄ. πολλὰ τὰ ὁποῖα δεικνύουσι ῥωμαλέαν καὶ κραταιὰν κατασκευὴν καὶ Γιγάντειον φύσιν καὶ δύναμιν, διὸ καὶ εἶναι μήτηρ τῶν ἰσχυροτάτων Γιγάντων καὶ τῶν Τιτάνων, (PRELLER-ROBERT Griech. Mythol. I 39. 634-637). Ἐν περιπτώσει σεισμῶν γίνεται ἐπίκλησις εἰς αὐτὴν καὶ τὸν Ποσειδῶνα, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Φιλόστρατος ἐν τῷ βίῳ Ἀπολλωνίου VI σ. 129 (PRELLER-ROBERT αὐτ. 637 σημ. 1 καὶ 586 σημ. 1. DIETERICH Mutter Erde 37 ἕ. 61).

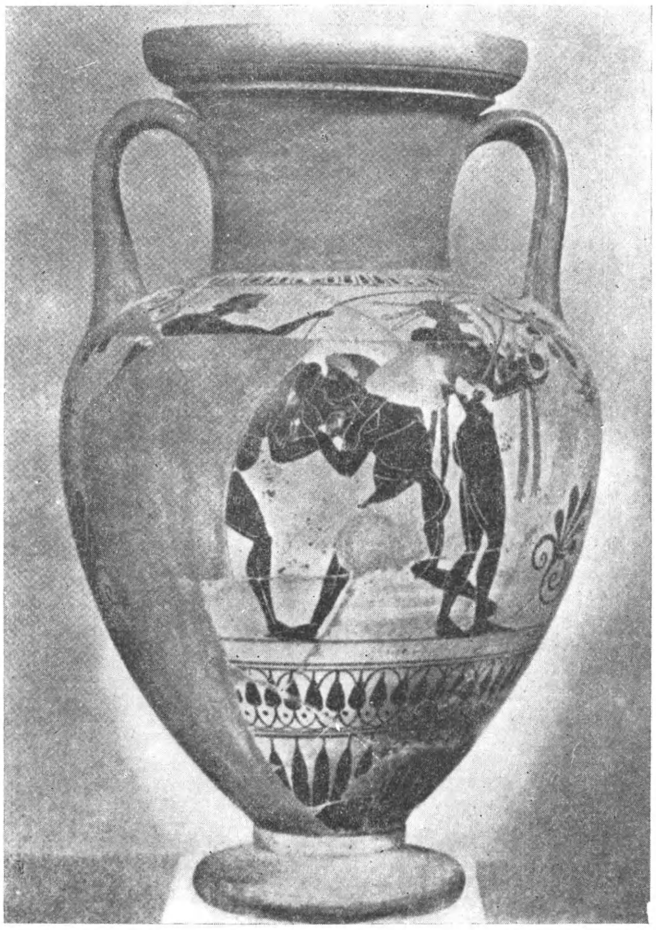

Εἰκ. 1. Ἀμφορεὺς Συλλογῆς Faina.

Εἰκ. 2. Λεπτομέρεια εἰκ. 1.

Πάντα ταῦτα δεικνύουσι τὸ ἀπέραντον κράτος, τὴν δύναμιν τῆς Γῆς, εἰς ἐπίρρωσιν δὲ τῆς ἀντιλήψεως ταύτης, πρὸς ἄλλοις, ἔρχεται καὶ ὁ μῦθος τοῦ Λίβυος Γίγαντος παλαιστοῦ Ἀνταίου, ὁ ὁποῖος καταβαλλόμενος καὶ ψαύων τὴν Γῆν ἤντλει νέαν δύναμιν παρὰ τῆς μητρὸς αὐτοῦ (ROSCHER Lex. I 1,362 ἕξ. (OERTEL), παρὰ τῷ ὁποίῳ καὶ πᾶσαι αἱ ἀρχαῖαι περὶ τοῦ Ἀνταίου πηγαί).

Ὁ Μίλων ὁ Κροτωνιάτης, ὁ πλείστας νικήσας νίκας κατὰ τοὺς Πανελληνίους ἀγῶνας καὶ ὑμνηθεὶς ὑπὸ τοῦ Σιμωνίδου (DIEHL Anth. Lyr. V, ἀρ. 153 — Anth. Plan. 156), ἤκμασε κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 6ου καὶ κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 5ου π. Χ. αἰῶνος. Ἡ νίκη τῶν Κροτωνιατῶν, τῶν ὁποίων ἡγέτης, φέρων τὴν λεοντῆν

καὶ τὸ ῥόπαλον τοῦ Ἡρακλέους, ἀναφέρεται ὁ Μίλων, κατὰ τῶν Συβαριτῶν καὶ ἡ καταστροφὴ τῆς Συβάρεως πίπτει περὶ τὸ ἔτος 510 π. Χ. (BELOCH Griech. Gesch. I 1,383· ἡ ἀνάμιξις τοῦ Μίλωνος μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ ΔΙΟΔΩΡΟΥ II, 9, 5 (DIELS Fragm. d. Vorsokrat.[3] I, 32, ἀρ. 14), XII, 9, 10. ΤΖΕΤΖΟΥ Χιλιάδ. II, 530. Κατὰ τὸν KRAUSE Gymnastik I, 435, 8 ἡ ἐκστρατεία αὕτη ἐγένετο κατ' Ὀλυμπιάδα 67, 4-68, 1 ἤτοι τῷ 509)8 π. Χ., πρβ. MODRZE ἐν RE XV, 1673, 18 ἑξ.

Ὁ OVERBECK SQ 484 σημειοῖ ὅτι χρόνος τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀνδριάντος τοῦ Μίλωνος ὑπὸ τοῦ ἐπίσης Κροτωνιάτου Δαμέου (ΠΑΥΣΑΝ. VI, 14, 5) εἶναι μεταξὺ τῶν Ὀλυμπιάδων 62 καὶ 70, ἤτοι ἀπὸ τοῦ 528 μέχρι τοῦ 496 π. Χ. Περὶ τοῦ Δαμέου τοῦ Κροτωνιάτου γλύπτου καὶ περὶ τοῦ ἀνδριάντος τοῦ Μίλωνος οὐδὲν λέγει ὁ BRUNN Gesch. d. gr. Künstler, μνημονεύων αὐτ. σελ. 275. 276. 277 καὶ 300 μόνον τοῦ ὁμωνύμου τούτου Ἀρκάδος γλύπτου.

Ὁ Μίλων ἐνίκησε τὴν πρώτην Ὀλυμπιακὴν καὶ τὴν πρώτην Πυθικὴν νίκην αὐτοῦ ἔτι παῖς ὤν. Ὁ ΣΕΞΤΟΣ ΙΟΥΛΙΟΣ ΑΦΡΙΚΑΝΟΣ, Ὀλυμπιάδ. ἀναγραφὴ 23 κἑ., θέτει τὴν παιδικὴν νίκην τοῦ Μίλωνος εἰς τὴν 60ὴν Ὀλυμπιάδα ἤτοι τῷ 536 (ἢ 540, ἐὰν ἦτο τὸ πρῶτον ἔτος τῆς Ὀλυμπιάδος ἀρχόμενον). Ἐκ τῆς παρὰ τῷ ΕΥΣΕΒΙῼ Χρον. I 202 σημειώσεως ἐξάγεται ὅτι ὁ Μίλων ἐνίκησέ τινα νίκην κατὰ τὴν 62αν Ὀλυμπιάδα. Ὁ Ἰούλιος Ἀφρικανὸς θέτει τὰς μετὰ τὴν παιδικὴν νίκας τοῦ Μίλωνος εἰς τὰς Ὀλυμπιάδας 62 - 66. Κατὰ ταῦτα ἡ ἀθλητικὴ δρᾶσις τοῦ περιφήμου παλαιστοῦ διήρκεσε περίπου τριάκοντα ἔτη (πρβ. MODRZE RE αὐτ.). Σημειωτέον ὅτι ὁ Μίλων φέρεται ὡς μαθητὴς τοῦ Πυθαγόρου ὡς καὶ ἡ σύζυγος αὐτοῦ Μυῖα (βλ. τὰς πηγὰς ἐν RE αὐτ. καὶ παρὰ ΛΕΟΝΑΡΔῼ, Ὀλυμπία 44).

Προκειμένου περὶ τοῦ ὑπὸ τοῦ Δαμέου ποιηθέντος ἀνδριάντος τοῦ Μίλωνος ὁ REISCH Griech. Weihgeschenke 40 κἑ., στηριζόμενος εἰς τὰς ἀρχαίας πηγάς, συμπεραίνει ὅτι πρόκειται περὶ προηγμένου τινὸς τύπου κούρου μετὰ τὸ 600, σύμποδος καὶ ἔχοντος τὸν δεξιὸν τῶν βραχιόνων κεκαμμένον ἐπὶ τοῦ στήθους καὶ τὴν χεῖρα μετὰ τοῦ ἀντίχειρος πρὸς τὰ ἄνω τεταμένου, τῶν δὲ ὑπολοίπων δακτύλων ὡσαύτως τεταμένων «κατὰ στοῖχον». Ἡ ἄλλη χείρ ἔφερε ῥόαν, περὶ τὴν κεφαλὴν ἦτο δεδεμένη ταινία, οἱ δὲ πόδες ἐπάτουν ἐπὶ δίσκου.

Ὁ ΣΟΥΙΔΑΣ παρέχει τὴν ἑξῆς εἴδησιν ἐν λ. Μίλων (ἐκδ. Ada Adler τόμ. III, 395. ἀριθ. 1066): Μίλων Κροτωνιάτης, ἐνίκησε παλαίων ἓξ Ὀλύμπια, ἐφεξῆς δὲ τῇ ζ' οὐκ ἴσχυσε καταπαλαῖσαι τὸν Μασίθεον, συμπολίτην αὐτοῦ ἡλικίᾳ καὶ νέον ὄντα καὶ οὐκ ἐθέλοντα ἐγγὺς ἵστασθαι. Ἱστάμενος δὲ ἐπ' ἀληλιμμένῳ τῷ δίσκῳ γέλωτα ἐποιεῖτο τοὺς ἐμπίπτοντάς τε καὶ ὠθουμένους ἀπὸ τοῦ δίσκου. Περιεδεῖτο δὲ τῷ μετώπῳ χορδὴν καθάπερ ταινίαν ἢ στέφανον· κατέχων δὲ ἐντὸς χειλέων τὸ ἆσθμα καὶ ἐμπιπλὰς αἵματος τὰς ἐν τῇ κεφαλῇ φλέβας διερρήγνυεν ἀπὸ τῆς ἰσχύος τῶν φλεβῶν τὴν χορδὴν καθάπερ πάπυρον. Καὶ τῆς δεξιᾶς χειρὸς τὸ μὲν εἰς τὸν ἀγκῶνα ἐκ τοῦ ὤμου παρ' αὐτὴν καθίει τὴν πλευράν, τὸ δὲ ἀπὸ τοῦ ἀγκῶνος ἔτεινεν ἐς εὐθὺ τῶν δακτύλων, τὸν μὲν ἀντίχειρα ἀντιστρέφων ἐς τὸ ἄνω, τῶν λοιπῶν δὲ ἀλλήλοις ἐπικειμένων κατὰ στοῖχον· τὸν ἐλάχιστον οὖν τῶν δακτύλων κάτω γινόμενον οὐκ ἀπεκίνησεν ἄν τις βιαζόμενος. Ἀπέθανε δὲ οὗτος ἐπιτυχὼν ξύλῳ ξηρῷ σφῆνας τοὺς δι-

ιστῶντας αὐτό· ὁ δὲ ὑπὸ φρονήματος καθίησι τὰς χεῖρας ὡς διαρρήξων· ὀλισθαίνουσί τε δὴ οἱ σφῆνες κἀκεῖνος ἐχόμενος ὑπὸ τοῦ ξύλου λύκων ἐγένετο εὕρημα· μάλιστα γὰρ τὸ θηρίον τοῦτο πολὺ καὶ ἄφθονον ἐν τῇ Κροτωνίᾳ χώρᾳ νέμεται (πρβ. τὸν αὐτὸν Σουίδαν ἐν λ. φρόνημα).

Ἡ ἑρμηνεία τοῦ ἀνδριάντος ἡ δοθεῖσα ὑπὸ τοῦ Φιλοστράτου καὶ τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Τυανέως, τὴν ὁποίαν ἀνέφερον ἐν ΑΕ 1939-41, 101 κέ. συντόμως, εἶναι βεβαίως ἀπὸ ἄλλης ἀπόψεως χρήσιμος, ἀλλὰ καθ' ἑαυτὴν ἐξεζητημένη καὶ ἀπίθανος (βλ. Guttmann De olympionic. apud Philostrat. 7. Matz De Philostrati in describendis imaginibus fide 33. Hitzig - Blümner ὑπομνήματα εἰς Παυσαν. VI 14,5 Pausanias II 2 σ. 601. Modrze RE αὐτ. σ. 1675). Διὸ γίνεται δεκτὸν ὅτι ὁ ἀνδριὰς τοῦ Μίλωνος ἔφερε τὰ νικητήρια σύμβολα τοῦ ἀθλητοῦ.

Εἶναι δὲ γνωστὸν ἐκ τοῦ Πλινίου ΝΗ 34,50 καὶ ἐκ τοῦ Λουκιανοῦ Ἀνάχαρσις 9, ὅτι τὸ «μῆλον» ἦτο ἐπινίκιον ἔπαθλον τῶν Πυθικῶν ἀγώνων.

Λουκιανος Ἀναχ. 9: Πυθοῖ δὲ μῆλα τῶν ἱερῶν τοῦ Θεοῦ.

Plinius ΝΗ. 34,59: Vicit eum (τὸν Μύρωνα) Pythagoras Reginus ex Italia pancratiaste Delphis posito; eodem vicit et Leontiscum; fecit et stadiodromon Astylon qui Olympiae ostenditur et Libyn puerum tenentem tabellam eodem loco et mala ferentem nudum.

Ἂν τὸ μῆλον τοῦτο ἐκ τῶν ἱερῶν δένδρων τοῦ θεοῦ ἦτο ῥόα ἢ κοινὸν μῆλον δὲν γνωρίζομεν. Εἶναι ὅμως πιθανὸν ὅτι πρόκειται περὶ ῥόας, ἐὰν ἀναλογισθῶμεν ὅτι ὁ Πύθιος Ἀπόλλων εἶναι θεὸς μαντικὸς-χθόνιος καὶ συνῆλθεν εἰς γάμον μετὰ χθονίων θεοτήτων τῆς τε Κορωνίδος, τῆς καθ' Ἡσίοδον Ὑάδος, καὶ τῆς Κυρήνης τῆς ἐν τῷ Πηλίῳ (Klinz Ἱερὸς γάμος 88 μετὰ βιβλιογραφίας).

Ὁ ὑπὸ τοῦ Πλινίου ἀναφερόμενος Λίβυς εἶναι ὁ Μνασέας ὁ Κυρηναῖος (Παυσαν. VI, 13,7.18,1). Ὁ Reisch Griech. Weihgesch. 44 τὴν tabellam ἑρμηνεύει ὡς εἰκονικὸν πινάκιον. Ἡ Sellers The elder Pliny's Chapters on History of Art εἰς τὸ μνημονευθὲν χωρίον τοῦ Πλινίου, ἀκολουθοῦσα τὸν Urlichs Görlitz. Verhandl. 330, νομίζει ὅτι ὁ puer tenens tabellam δύναται νὰ εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ Παυσανίου VI, 6,1 μνημονευόμενον παῖδα Ὀλυμπιονίκην Πρωτόλαον, ὡς πρὸς τὸ σχῆμα δὲ παραβάλλει μετὰ τοῦ Reisch τὸ ἐν Μονάχῳ ὑπ' ἀριθ. ἀγγεῖον (Benndorf Griech. u. Siz. Vasenb. I IX. Πλείονα παρὰ Hyde Olymp. Vict. Mon. 182). Δὲν φαίνεται ὅμως πιθανὸν ὅτι αἱ μετὰ τὴν λ. Libyn λέξεις τοῦ Πλινίου ἀναφέρονται εἰς διάφορα ἀγάλματα, ἀλλ' εἶναι παράθεσις ἑρμηνευτικὴ τοῦ σχήματος τοῦ ἀγάλματος τοῦ Λίβυος, ὅστις ἔφερε καὶ tabellam καὶ mala, ἦτο δὲ καὶ nudus. Οὕτω δὲ καὶ ὁ Brunn G. gr. K. 133-4. Ὁ Hyde ὅμως Olymp. Victor Mon. 181έ., ἀκολουθῶν τὸν Stuart Jones διορθοῦντα τὸ χωρίον τοῦ Πλινίου διὰ τῆς προσθήκης τοῦ et καὶ γράφοντος ἀντὶ tabellam τὴν λ. flagellum, δεχομένου δὲ λάθος τοῦ Πλινίου ἐν τῇ μεταφράσει τοῦ παῖδα διὰ τοῦ puerum ἀντὶ filium κατὰ τὸν Furtwängler (Jahrbb. 1876, 509) παραδέχεται χωριστὰ ἀγάλματα, οὐχὶ ὀρθῶς.

Τὰ mala ταῦτα τοῦ Λίβυος, ἤτοι τοῦ Μνασέου τοῦ Κυρηναίου, εἶναι πιθανώτατον ὅτι εἶναι καρποὶ ῥοιᾶς, ἐνισχύομαι δὲ εἰς τὴν εἰκασίαν ταύτην ἀναμιμνῃσκόμενος τὴν

ἐπὶ Λακωνικοῦ ἀγγείου παράστασιν τῆς Κυρήνης (πρβλ. STUDNICZKA Kyrene καὶ τὴν ἄλλως γνωστὴν λατρείαν τῆς χθονίας Κυρήνης τῆς ἐν τῷ Πηλίῳ (KLINZ ἔνθ. ἀν.).

Ὅτι ὅμως ὁ δίσκος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπάτει ὁ ἀνδριὰς τοῦ Μίλωνος, εἶναι σύμβολον τῆς ἀθλητικῆς φύσεως τούτου, ὅπως ἠκάσθη ὑπό τινων (Modrze ἔνθ᾽ ἀν.) εἶναι δύσκολον νὰ γίνῃ ἀποδεκτόν, διότι ὁ Μίλων δὲν ἦτο δισκοβόλος ἀλλὰ παλαιστὴς καὶ οὐχὶ ἀγωνιστὴς τοῦ πεντάθλου, ἐν ᾧ δίσκος εἶναι σύμβολον ὡρισμένης ἀθλητικῆς εἰδικότητος καὶ οὐχὶ γενικῶς χαρακτηριστικὸν οἱουδήποτε ἀθλητοῦ.

Ὁ CHRISTIAN SCHERER De Olympionicarum statuis (1885) σ. 23 κέ. νομίζει ὅτι ὁ Φιλόστρατος ἠκολούθησε τὸν Παυσανίαν ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τῶν συμβόλων τοῦ ἀγάλματος τοῦ Μίλωνος, ὅτι δὲ ὁ Παυσανίας ἔμαθεν ὅ,τι λέγει περὶ τῆς δυνάμεως τοῦ ἀθλητοῦ ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἀγάλματος ἢ παρά τινος ἐξηγητοῦ. Ὁ ΠΛΙΝΙΟΣ ΝΗ VII, 19 λέγει περί τοῦ Μίλωνος malum tenenti nemo digitum corrigebat. Ὁ ΑΙΛΙΑΝΟΣ ἀναφέρει τὴν δύναμιν ταύτην τοῦ Μίλωνος ἐν σχέσει πρὸς τὴν ῥόαν ἐν Ποικ. Ἱστορ. II, 24 καὶ Περὶ ζῴων VI 55.

Ἐν μὲν τῇ Ποικ. Ἱστορίᾳ λέγεται: Ἤδη τινὲς τὴν Μίλωνος τοῦ Κροτωνιάτου περιφερομένην ῥώμην ἐξέβαλον, τοιαῦτα περὶ αὐτοῦ λέγοντες, Μίλωνος τούτους τὴν ῥοιὰν ἣν ἐν τῇ χειρὶ κατεῖχεν, οὐδεὶς τῶν ἀντιπάλων ἐξελεῖν ἐδύνατο· ἡ δὲ ἐρωμένη αὐτοῦ ῥᾷστα αὐτὴν ἐξῄρει κλπ.

Ἐν δὲ τῷ Περὶ ζῴων κεῖται: Αἱ λεπάδες, οὐκ ἂν αὐτὰς ἀποσπάσειας τῶν πετρῶν, οὐδὲ εἰ λάβοις δακτύλοις τοῖς τοῦ Μίλωνος, ὅσπερ οὖν ἐγκρατέστατα καὶ εὐλαβέστατα τὴν ῥοιὰν κατεῖχεν, ὡς μὴ αὐτὴν ἀφελέσθαι τῶν ἀντιπάλων τινὰ τῆς δεξιᾶς αὐτοῦ.

Διὰ ταῦτα δὲ ὁ Scherer ἡρμήνευσε τὸν δίσκον ὡς στρογγύλην βάσιν ἀρχαϊκοῦ ἀγάλματος, τύπου κούρου. Ἑρμηνεύει δὲ τὸ σχῆμα τῆς δεξιᾶς χειρὸς ὡς σχῆμα σεβίζοντος ἢ δεομένου ὡς καὶ ὁ Φιλόστρατος, νομίζει καὶ ἐνταῦθα ὅτι δὲν πρόκειται περὶ ῥόας ἀλλὰ περὶ παρανοηθέντος ἀρυβάλλου καὶ ἀναζητεῖ τὸν ἀγαλματικὸν τύπον ἐν τῷ ἀγάλματι τοῦ Φιλησίου Ἀπόλλωνος τοῦ Κανάχου, τοιουτοτρόπως δὲ κατασκευάζει Μίλωνα τῆς ἰδίας αὐτοῦ αὐθαιρέτου ἀντιλήψεως.

Ὁ FRAZER Pausanias IV, 140 διαφωνεῖ ὀρθῶς ὡς πρὸς τὴν ταύτισιν πρὸς τὸν Φιλήσιον Ἀπόλλωνα (HYDE Olympic Victor Monuments and Greek Athletic Art (1921), 107).

Σημειωτέον ὅτι ὁ HITZIG-BLÜMNER, Pausanias II 2, σ. 602 ἀναφέρει ἀνευρεθὲν ἐν Ὀλυμπίᾳ τεμάχιον στρογγύλης βάσεως σχετισθὲν ὑπὸ τοῦ ROEHL ἐν Arch. Ztg. XL 1882, 89 ἀρ. 429 πρὸς τὸν ἀνδριάντα τοῦ Μίλωνος (βλ. ΛΕΟΝΑΡΔΟΝ Ὀλυμπία 44 ἑ. σημ. 3. 345 ἀρ. 20. Olympia V 264). Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ λίθου φέρει λείψανα ἐπιγραφῆς, ἡ ὁποία, ἐὰν θεωρηθῇ ἀναφερομένη εἰς τὸν Μίλωνα, θὰ ἠδύνατο νὰ συμπληρωθῇ ὡς ἑξῆς:]Μίλων Διοτ]ίμω ἀνέθεκεν..... Κατὰ τὸ μέσον τοῦ λίθου σῴζονται τὰ γράμματα..]αμ[.. συμπληρούμενα ἴσως διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ τεχνίτου Δαμέα. Ἀλλὰ τὸ ὅλον εἶναι ἀμφίβολον.

Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ «δίσκος» ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπάτει ὁ ἀνδριὰς τοῦ Μίλωνος, δὲν εἶναι ὁ ἀθλητικὸς δίσκος τῶν δισκοβόλων, ἀλλὰ στρογγύλον ἔλασμα «ἀλημ-

μένον» κατὰ τὴν παρὰ Σουίδᾳ καὶ Παυσανίᾳ παράδοσιν, ἐφ' οὗ ἀγωνιζόμενος ἐπάτει ὁ Μίλων καὶ κατώρθωνε μήτε νὰ ὀλισθήσῃ μήτε νὰ κλονισθῇ. Ὁ δίσκος οὗτος ἦτο ἰδιορρυθμία τοῦ διασήμου παλαιστοῦ καὶ ἐσυμβόλιζε τὴν τεραστίαν αὐτοῦ δύναμιν, ὥστε νὰ παραμένῃ οὗτος ἀκλόνητος ἀντιμετωπίζων τελεσφόρως τήν τε δύναμιν τοῦ ἀντιπάλου καὶ τὸ ἐκ τοῦ ὀλισθηροῦ δίσκου μειονέκτημα.

Ἡ παράστασις τοῦ ἀμφορέως Faina εἶναι πολύτιμος διὰ τὴν ἑρμηνείαν τῆς ῥόας ὡς ἀθλητικοῦ συμβόλου εἰς τὸς χεῖρας παλαιστοῦ νικήσαντος. Ἡ πάλη εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν ἄθλημα τὸ ἀπαιτοῦν οὐχὶ μόνον τέχνην, ἀλλὰ καὶ δύναμιν πολλήν. Διὸ καὶ ὁ Φιλοστρατος ἐν τῷ Γυμναστικῷ 11 ἀναφέρει ὅτι οἱ Ἠλεῖοι «τὴν πάλην καρτεράν νενομίκασι καὶ ἀλεγεινὴν κατὰ τοὺς ποιητάς». Ὁ Θησεὺς λέγεται ὅτι πρῶτος εἰσήγαγε τὴν παλαιστικὴν τέχνην, «πρότερον δὲ ἐχρῶντο μεγέθει μόνον καὶ ῥώμῃ πρὸς τὰς πάλας» (Παυσαν. I, 39,3). Τοῦ δὲ Μίλωνος ἡ ἀσυνήθης ῥώμη πλείστων ἔτυχε παρὰ τῶν ἀρχαίων ἐγκωμίων.

Τοῦ Ἀνταίου ἡ ὑπερφυσικὴ, ἅτε ὑπὸ τῆς μητρὸς αὐτοῦ Γῆς ἀνανεουμένη δύναμις, κατεβλήθη ὑπὸ τῆς τέχνης τοῦ Ἡρακλέους συνεργησάσης τῇ ῥώμῃ αὐτοῦ. Διδακτικὸς δὲ εἶναι ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Πλουταρχου ἐν Ἠθικοῖς σ. 680 d ὅτι ἡ πάλη εἶναι τὸ τεχνικώτατον καὶ πανουργότατον τῶν ἀθλημάτων.

Ὁ ἐπὶ τοῦ ἀμφορέως Faina γενειῶν παλαιστὴς ὁ φέρων τὰς δύο ῥόας ὡς νικηκὴς εἶναι συνέχεια τῆς προηγουμένης ἐκεῖ παραστάσεως τῶν δύο παλαιόντων, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ μὲν εἷς εἶναι γενειῶν, ὁ δὲ ἄλλος ἀγένειος, διὰ δὲ τῆς ἐν συνεχείᾳ παραστάσεως αὐτοῦ ὁ ἀγγειογράφος θέλει νὰ δείξῃ τὴν ἔκβασιν τοῦ ἀγῶνος.

Ὁ ἀνδριὰς τοῦ Μίλωνος πρέπει νὰ τεθῇ πιθανῶς εἰς τὸν χρόνον μεταξὺ τῆς 62ας καὶ 66ης Ὀλυμπιάδος ἤτοι εἰς τὰ ἔτη μεταξὺ 528 καὶ 512 π. Χ., κατὰ δὲ τὴν γνώμην τοῦ Overbeck SQ 484, ὡς ἤδη εἶπον μεταξὺ τοῦ 528 καὶ 496 π. Χ. Ὁ χρόνος ἄρα τοῦ ἀνδριάντος καὶ τοῦ ἀμφορέως Faina εἶναι περίπου ὁ αὐτός. Ἐν τῇ χρήσει δὲ τῆς ῥόας δὲν ἀποκλείεται ὅτι ὁ ἀγγειογράφος ὑπέστη ἐπίδρασιν ἐκ τοῦ ἀνδριάντος, ἀλλ' ἀσφαλῶς δὲν ἔδωκεν εἰς τὴν ῥόαν τὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν ἔδιδεν ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Τυανεύς, διότι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι καὶ ὁ νικητὴς παλαιστὴς τοῦ ἀμφορέως ἦτο ἱερεὺς τῆς Ἥρας. Παρὰ ταῦτα ὁ ἀγγειογράφος διὰ νὰ ἐνισχύσῃ τὴν σημασίαν τῆς ῥόας παρέστησε τὸν νικητὴν φέροντα δύο ῥόας, κατὰ τὴν συνήθειαν τῶν ἀρχαίων νὰ μεταχειρίζωνται διπλᾶ τὰ σύμβολα πρὸς ἐπίρρωσιν τῆς ἐννοίας αὐτῶν (πρβ. ὅσα ἔγραψα ἐν BCH (70) 1946, 409). Ὥστε ὁ ἀγγειογράφος, εἴτε ὑπέστη ἐπίδρασιν ἐκ τοῦ ἀνδριάντος τοῦ Μίλωνος εἴτε μή, ἄλλην εἶχεν ὑπ' ὄψει ἐν τῇ διανοίᾳ αὐτοῦ σημασίαν τῆς ῥόας, τὴν ἐκ τοῦ χθονίου συμβόλου παρεκτεταμένην σημασίαν τῆς δυνάμεως, τῆς δαιμονικῆς ἰσχύος, τὴν ὁποίαν ἔχει ἡ κατ' ἐξοχὴν χθονία θεὰ Γῆ. Ἐκτὸς δὲ τοῦ μύθου τοῦ Ἀνταίου καὶ τῶν Τιτάνων καὶ τῶν Γιγάντων, οἵτινες εἶναι πανίσχυροι ὡς τέκνα τῆς Γῆς, ἡ ἀρχαία πίστις ἀπέδιδε καὶ εἰς τοὺς ἀφηρωϊζομένους, τοὺς νεκροὺς ὑπερφυσικὴν δύναμιν, ὅπως βλάπτωσι τοὺς ζῶντας. Τῆς δυνάμεως ταύτης μετελάμβανον οὗτοι εὐθὺς ὡς ἀποθνήσκοντες καθίσταντο χθόνιοι καὶ τέκνα τῆς Γῆς καί, ὅπως λέγει ὁ Ησυχιος ἐν λ. κρείττονας· τοὺς ἥρωας οὕτω λέγουσιν. Δοκοῦσι δὲ κακωτικοί τινες εἶναι, διὰ τοῦτο καὶ οἱ παριόντες τὰ ἡρῷα σιγὴν ἔχουσι μή τι βλαβῶσι. Καὶ οἱ

θεοὶ δέ. Αἰσχύλος Αἰτναίαις (Ἀπόσπ. 10). Κρείττων δὲ εἶναι καὶ ὁ βελτίων καὶ ὁ ἰσχυρότερος. Καὶ ὁ ΑΘΗΝΑΙΟΣ XI, 4 σ. 461 λέγει: χαλεποὺς γὰρ καὶ πλήκτας τοὺς ἥρωας νομίζουσι. Ὁ ἥρως δέ, κατὰ τὸν Ἡσύχιον ἐν λ., εἶναι ὁ δυνατός, ἰσχυρός, γενναῖος σεμνός. Ἥρωες ὅμως ἦσαν καὶ οἱ νεκροὶ ὡς ἰσχυροί, ἐξ οὗ καὶ τὸ ἀφηρωΐζεσθαι σημαίνει ἀποθνήσκειν. Ἐκ τῆς χθονίας δὲ αὐτοῦ φύσεως καλεῖται καὶ ὁ ὄφις ἥρως ποικίλος. Περὶ τῆς ἐτυμολογίας τοῦ ἥρως - Ἥρα εἶπον ἐν ΑΕ 1939 - 41 σ. 100.

Ἄξιον σημειώσεως εἶναι τὸ λεγόμενον ὑπὸ τοῦ ΣΟΥΙΔΑ ἐν λ. ἠρία· οἱ τάφοι. φασὶ δέ τινες κοινότερον μὲν πάντας τοὺς τάφους οὕτως ὀνομάζεσθαι, κατ᾽ ἐξαίρεσιν δὲ τοὺς μὴ ἐν ὄψει ᾠκοδομημένους. Ὠνομάσθαι δὲ παρὰ τὴν ἔραν.-Ἔρα δὲ ἡ γῆ λέγει ὁ Σουίδας ἐν λ. Πρβ. τὴν ἔκδ. τῆς Ada Adler I², 402 ἀρ. 2887 καὶ 587, ἀρ. 512.

Περὶ τῶν ἡρώων - νεκρῶν βλ. J. HARRISON Prolegomena 325 κἑξ. Διὰ τὸ εἶναι δὲ κακωτικοὶ καὶ κρείττονες μειλίσσονται οἱ νεκροί.

Χαρακτηριστικὴ δὲ τῆς χθονίας ἐννοίας τῆς ῥόας εἶναι καὶ ἡ ἐπὶ λευκῆς ληκύθου τοῦ Βερολίνου ἀρ. 2680 παράστασις, ἐπὶ τῆς ὁποίας εἰκονίζεται γυνὴ ἱσταμένη πρὸ στήλης καὶ φέρουσα ἐπὶ δίσκου, προτεινομένου διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρός, τέσσαρας μεγάλας ῥόας προσφερομένας εἰς τὸν Χάρωνα, ὁ ὁποῖος ἵσταται ἀπέναντι αὐτῆς ἐν τῷ πλοίῳ αὐτοῦ (FURTWÄNGLER Vasenkatalog II, σ. 765, ἀρ. 2680).

Εἰς τὰ ἤδη ἐν ΑΕ 1939 - 41 κατειλεγμένα παραδείγματα ῥόας χθονίας δύνανται νὰ προστεθῶσι καὶ ἄλλα π.χ. Röm. Mitt. XI 1896, 183 πήλινα ἐκ Conca, σ. 188 ἐκ τάφου τῆς Via Cristallini. Πηλίνη ῥόα ὡς κτέρισμα RM (46) 1931, 61. Ῥόα ἐν κέρατι, Ἀμαλθείας ἐπὶ σαρκοφάγου Ῥωμαϊκῆς RM (46) 1931 σ. 108. Τ. Ῥόα ἐκ τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἐσκυλίνου τῆς Ῥώμης RM (45) 1930, 126.

Ἐκ πάντων τούτων συνάγεται ὅτι ἡ ῥόα εἰς χεῖρας παλαιστῶν, ὅπως ἐπὶ τοῦ ἀμφορέως Faina καὶ ἐν τῇ περιπτώσει τοῦ ἀνδριάντος τοῦ Μίλωνος, εἶναι σύμβολον ἐξαιρέτου δυνάμεως, ὑπαινισσόμενον τὴν δαιμονικὴν ἰσχὺν τῶν χθονίων, πρὸς τὴν ὁποίαν παραβάλλεται ἡ τῶν ἀθλητῶν παλαιστῶν.

Βεβαίως ἡ συμβολικὴ αὕτη παρεκτεταμένη ἔννοια τῆς ῥόας δὲν εἶναι εὐρυτέρα, διὰ τοῦτο δὲ καὶ τὰ μνημειακὰ καὶ φιλολογικὰ μαρτύρια εἶναι, τοὐλάχιστον μέχρι τοῦδε, ἐλάχιστα. Ὅτι ὅμως ἡ ῥόα εἶναι ἐπινίκιον ἔπαθλον ἐν τῷ ἀνδριάντι τοῦ Μίλωνος, ὅπως εἰκάζει ὁ MODRZE RE ἔνθ. ἀν. 1675, στηριζόμενος εἰς τὴν περὶ τῶν Πυθίων καὶ τοῦ μήλου ὡς ἐπάθλου μνημονευθεῖσαν παράδοσιν, δὲν φαίνεται πιθανόν, διότι ὁ ἀνδριὰς τοῦ Μίλωνος ἦτο ἐν Ὀλυμπίᾳ, ἀνεφέρετο δὲ εὐλόγως εἰς Ὀλυμπιακὴν νίκην ἢ νίκας. Ἐν Ὀλυμπίᾳ δ᾽ ὅμως δὲν ἦτο ἔπαθλον οὐδέποτε ἡ ῥόα. Πρὸς τούτοις καὶ ὁ ἐπὶ τοῦ ἀμφορέως Faina νικητὴς παλαιστὴς θὰ ἔδει τότε νὰ εἶναι ἀποκλειστικῶς πυθιονίκης, πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον δὲν φαίνεται πιθανόν. Πιθανώτερον εἶναι νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὑπόκειται ἐνταῦθα δημώδης συμβολισμὸς τῆς ἐννοίας ὑπερμέτρου δυνάμεως, περιωρισμένος τοπικῶς, ἐξαρθεὶς διὰ τοῦ ἀνδριάντος τοῦ Μίλωνος καὶ τυχὼν χρήσεως καὶ παρὰ τῷ ἀγγειογράφῳ τοῦ ἀμφορέως Faina, ἴσως κατὰ μίμησιν καὶ ἐπίδρασιν τοῦ ὀλίγον προηγηθέντος ἀνδριάντος, ἀλλὰ μετ᾽ ἐπιτάσεως τοῦ συμβολισμοῦ διὰ διπλοῦ καρποῦ ῥοιᾶς.

Τὶς οἶδε μήπως εἶχε τὴν παρεκτεταμένην ταύτην σημασίαν ἡ ῥόα ἐν τῷ κύκλῳ τῶν Πυθαγορείων, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνῆκε καὶ ὁ Μίλων καὶ ἡ σύζυγος αὐτοῦ Μυῖα, ἡ δὲ ἐξ αὐτῶν ἐπίδρασις περιωρίζετο εἰς Ἰταλιωτικάς τινας μόνον πόλεις. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει καὶ ὁ ἀμφορεὺς Faina, τοῦ ὁποίου δὲν καθορίζεται ὁ τόπος τῆς κατασκευῆς, θὰ προέρχεται ἐκ παρομοίου περιβάλλοντος, ἤ, ὅπως εἶπον, θὰ τελῇ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἀνδριάντος.

Ἀλλὰ καὶ τοῦτο δὲν εἶναι ἀπολύτως βέβαιον ἢ πιθανὸν, διότι πλὴν τοῦ ἀνδριάντος τοῦ Λίβυος παιδός, τοῦ Μνασέου τοῦ Κυρηναίου, περὶ οὗ ἤδη ἀνωτέρω εἶπον, καὶ ἄλλος ἀνδριὰς Ὀλυμπιονίκου, τοῦ Θεογνήτου τοῦ Αἰγινήτου, παλαιστοῦ παιδὸς καὶ τούτου, ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ VI, 9, 1 ὡς ἑξῆς: Θεογνήτῳ δὲ Αἰγινήτῃ πάλης μὲν στέφανον λαβεῖν ὑπῆρξεν ἐν παισί, τὸν δὲ ἀνδριάντα οἱ Πτόλιχος ἐποίησεν Αἰγινήτης. — — — — Ἐφ' ὅτῳ ὁ Θεόγνητος πίτυος τῆς γ΄ ἡμέρου καὶ ῥοιᾶς φέρει καρπόν, ἐμοὶ μὲν οὐχ οἷά τε ἦν συμβαλέσθαι, τάχα δ' ἂν Αἰγινήταις τισίν ἐπιχώριος ἐς αὐτὰ ἂν εἴη λόγος. (Ὁ SCHUBART, πιθανώτερον διὰ τὸ διπλοῦν ἄν, διώρθωσεν: ἐς αὐτὸν εἴη λόγος).

Ὁ παλαιὸς CHRISTIAN SCHERER ἐν De olympionicarum statuis (1885) 26 σημ. 2 ἐνόμισεν ὅτι τὸ ἄγαλμα τοῦ Θεογνήτου ἔφερεν ἐν τῇ ἑτέρᾳ τῶν χειρῶν ἀρύβαλλον, τὸν ὁποῖον πλανηθεὶς ὁ Παυσανίας ἐξέλαβεν ὡς καρπὸν ῥοιᾶς, ἀλλ' ὀρθῶς ὁ REISCH Gr. Weihgesch. 43 ἀπέκρουσε τοῦτο.

Ὁ HITZIG καὶ ὁ BLÜMNER ἐν τῇ ἐκδ. τοῦ Παυσανίου II 2, 577 ἀναφέρουσι τὸ εἰς τὸν ἀνδριάντα τοῦ Θεογνήτου σῳζόμενον ἐπίγραμμα τοῦ Σιμωνίδου ἀρ. 149 (P. L. G. III 498 = DIEHL Anth. Lyr. V, ἀρ. 111 = TH. BERGK Die griech. Liederdichter σ. 205 ἀρ. 201, Anthol. Planudea 2.

Ὁ ΠΙΝΔΑΡΟΣ Πυθιον. VIII, 35 ἀναφέρει τὸν Θεόγνητον ὡς θεῖον τοῦ Ἀριστομένους τοῦ Αἰγινήτου παλαιστοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον εἶναι ἀφιερωμένος ὁ Πινδαρικὸς ὕμνος ἐπὶ τῇ Πυθικῇ νίκῃ. Κατὰ τὸν ROBERT Hermes (35) 1900, 165 ὁ Θεόγνητος ἐνίκησε τῷ 476, ὁ δὲ Ἀριστομένης τῷ 446. HYDE Ol. Vict. Mon. 1656. Ὁ URLICHS Arch. Anal. 9 REISCH ἔνθ' ἀν. 44) στηριζόμενος εἰς τὸ μνημονευθὲν ἀνωτέρω ἐνταῦθα χωρίον τοῦ Λουκιανοῦ, Ἀνάχαρσ. 9 θεωρεῖ τὸν puerum.... mala ferentem ὡς Πυθιονίκην. Ἀλλ' εἴπομεν ἤδη ὅτι οὗτος εἶναι ὁ Λίβυς, ὁ νικήσας ἐν Ὀλυμπίᾳ.

Ὥστε οὐχὶ ἐκ τοῦ τόπου, δηλ. τῶν Δελφῶν, ὀφείλομεν νὰ ἀναζητήσωμεν τὴν ἑρμηνείαν, ἀλλ' ἐκ τῆς συμβολικῆς σημασίας τῆς ῥόας, ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἁπλῶς πυθικὴ ἀλλ' εὐρυτέρα, ὡς ὑποδεικνύει καὶ ὁ ἀνδριὰς τοῦ Θεογνήτου.

Ἡ σύνδεσις τῶν καρπῶν τῆς πίτυος καὶ τῆς ῥοιᾶς ἐν τῷ ἀνδριάντι τούτῳ ὀφείλει πιθανώτατα νὰ ἑρμηνευθῇ ἐκ συγγενοῦς σημασίας τῶν συμβόλων. Ἡ πίτυς ἡ ἥμερος εἶναι ἀσφαλῶς ἡ σημερινὴ κουκουναριά, τῆς ὁποίας ὁ καρπός, ὁ κῶνος, εἶναι πλήρης σπερμάτων, κατὰ τοῦτο δὲ ὁμοιάζει προφανῶς πρὸς τὸν σπερματοβριθῆ καρπὸν τῆς ῥοιᾶς.

Ἡ πίτυς εἶναι συμβολικὸν δένδρον τοῦ Ἄττιος, τῆς Δήμητρος, τοῦ Διονύσου, τοῦ ὁποίου ὁ θύρσος κατέληγεν ἄνω εἰς κῶνον πίτυος, τῆς Κυβέλης, τοῦ Μηνός, τοῦ Μίθρα, τοῦ Ὀσίριδος, ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, τοῦ Μελικέρτου, τοῦ Πανός, ὅστις ἐν

ἐπιγράμματι τοῦ Κριναγόρου (Anthol. Palat. VI, 253,3) καλεῖται πιτύστεπτος, ἔχει δὲ φίλην τὴν Πίτυν, κλπ., τοῦ Ποσειδῶνος κλπ. (Gruppe Griech. Mythol. II Sachregister ἐν λ. Fichte, σ. 1903, καὶ Pinie σ. 1912). Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι κατὰ τὰ ἐν Ἀθήναις Θεσμοφόρια, τὰ ἄλλως καὶ Ἀρρητοφόρια καλούμενα, πλὴν ἄλλων ἐρρίπτοντο εἰς τὰ μέγαρα, τὰ βάραθρα τῆς Δήμητρος καὶ κλάδοι πίτυος διὰ τὴν γονιμότητα τοῦ δένδρου (πρβ. Harrison Prolegomena 138. Farnell Cults of the Gr. States III 91). Περὶ τῶν κλάδων τῆς πίτυος τῶν ῥιπτομένων κατὰ τὰ Θεσμοφόρια εἰς τὰ μέγαρα μαρτυρεῖ τὸ εἰς τοὺς Ἑταιρικοὺς διαλόγους II, 1 τοῦ Λουκιανοῦ ἀρχαῖον σχόλιον, περὶ τοῦ ὁποίου ἐπραγματεύθη ὁ E. Rohde Rhein. Mus. (30) 1870, 548 κέ. καὶ Στεφανος ὁ Βυζάντιος ἐν λ. Μίλητος (Preller-Robert Griech. Myth. I 779 ἑ. πρβ. αὐτ. σ. 740. 715. 797,3). Ἡ σχετικὴ φράσις τοῦ ἀρχαίου εἰς Λουκιανὸν σχολίου λέγει ῥητῶς: λαμβάνουσι δὲ κώνου θαλλοὺς διὰ τὸ πολύγονον τοῦ φυτοῦ, ἔνθα μᾶλλον τονιστέον πολυγόνον. Πρβ. καὶ L. Deubner Att. Feste 40 ἑ.—Gjerstad Archiv f. R. W. (27) 1929, 197.212. καὶ L. Ziehen ἐν RE Suppl. VII, 44, 59 ἑ.

Κλάδοι πίτυος ἦσαν ἐν χρήσει λατρευτικῇ ἐν τοῖς Ἀρρητοφορίοις (Deubner 10), ἐν τοῖς Σκίροις (Deubner 44) καὶ ἐν τοῖς Θεσμοφορίοις (Deubner 44. 46.)

Πάντα ταῦτα δεικνύουσιν ὅτι ἡ κῶνος ἢ πίτυς διὰ τὴν πολυγονίαν τοῦ καρποῦ αὐτῆς ἦτο σύμβολον χθόνιον, ἀνῆκον εἰς θεότητας τῆς γονιμότητος καὶ εὐφορίας, σύμβολον ἄρα συγγενέστατον πρὸς τὴν ῥόαν καὶ τὴν διὰ ταύτης ἐκφραζομένην ἔννοιαν τῆς γονιμότητος καὶ τῆς παρεκτεταμένης σημασίας τῆς δυνάμεως. Ὥστε ἀμφότερα τὰ ἐν τῷ ἀνδριάντι τοῦ Θεογνήτου τοῦ παλαιστοῦ παιδὸς ἀπαντῶντα σύμβολα εἶναι, προφανῶς, ταυτόσημα καὶ δηλοῦσι τὴν «δαιμονικὴν» ῥώμην τοῦ ἀθλητοῦ. Περὶ τῆς πίτυος — πεύκης (Pinus pinea L.) βλ. V. Hehn Kulturpflanzen u. Haustiere[8] (1911), 301-7.

Περὶ τῆς ῥόας προκειμένου εἶναι ἄξιον προσοχῆς ὅτι ὁ Νικανδρος Ἀλεξιφ. 490 ἑ. ἀναφέρει Κρητικὰς καὶ Αἰγινητικὰς ῥοιὰς ἢ ῥόας ἐχούσας «κάρφη φοίνια» ἤτοι ἐρυθροὺς κόκκους. Ἐλέγετο δὲ ἡ ῥόα Λατινιστὶ malum punicum ἢ m. granatum ἢ καὶ ἁπλῶς malum. Ἐν τῷ Corpus glossar. latin. III, 264 ἡ ῥοιὰ μεταφράζεται malum granatum. Ἐλέγετο δὲ καὶ malum puniceum, μῆλον φοινικοῦν. Ὁ Steier, γράφων τὸ ἄρθρον m. punicum ἐν RE[2] XIV (1928) σ. 928-942, φρονεῖ ὅτι ἴσως διὰ τὸ ἐρυθρὸν χρῶμα ἐπεκράτησε τὸ ὄνομα m. punicum. Ἐν τούτοις ὁ Πλινιος N. H. XIII, 112 γράφει: sed circa Carthaginem Punicum malum cognomine sibi vindicat; aliqui granatum appellant. Ὅπως δὲ ἀνέφερον ἐν τῇ ΑΕ 1939-41, 101 ἡ ἱστορία τῆς ῥοιᾶς ἀνάγει τὴν προέλευσιν αὐτῆς εἰς τὴν μέσην Ἀνατολὴν κατὰ τὰς μαρτυρίας τῆς Π. Διαθήκης ἤτοι περὶ τὴν Φοινίκην. Διὰ τοῦτο φαίνεται πιθανώτερον ὅτι ἡ Λατινικὴ ὀνομασία m. punicum μᾶλλον εἰς τὸν τόπον παρὰ εἰς τὸ χρῶμα ὀφείλει νὰ ἀναχθῇ, ὅπως καὶ ὁ Πλίνιος ὑποδεικνύει.

Εἰς ἐπίρρωσιν τῆς νέας ταύτης ἑρμηνείας τῆς ῥόας ἔρχεται καὶ νέον ἐκ τῆς μελανομόρφου ἀγγειογραφίας τεκμήριον, εἶναι δὲ ἀξία πολλῆς προσοχῆς ἡ ἐπὶ ἀμφορέως τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου, τοῦ εἴδους τῶν μελανομόρφων ἐξεζητημένων (affectirt, affected) λεγομένων ἀγγείων, παράστασις, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐμφανίζεται ἡλικιωμένος

γενειῶν ἀνὴρ προσφέρων εἰς ἀναχωροῦντα ὁπλίτην ῥόαν. Τὸ ἀγγεῖον περιγράφεται λεπτομερῶς ὑπὸ τοῦ H. B. Walters ἐν τῷ Br. Mus. Catalogue of Vases B 152, ἀπεικονίζεται δὲ πολὺ συνοπτικῶς ἐν CVA Great Britain 3 III He πίν. 25, 3 α-β· Πρβ. G. Karo ἐν JHS XL 1899 σ. 161 ἀρ. 23. Walters Ancient Pottery I πίν. 29 (μόνον ἡ μία ὄψις). Κατ' εὐκρινῆ ἰχνογραφίαν ἀπεικονίζονται ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν τοῦ ἀμφορέως αἱ παραστάσεις παρὰ Micali Storia degli antichi popoli Italiani, III σ. 129-31, Monumenti πίν. 75. 76. Κατὰ τὸν πίνακα ὑπ' ἀρ. 75 τοῦ Micali ἐγένετο καὶ ἡ ἐνταῦθα ἀπεικόνισις **(εἰκ. 3)**.

Τὸ θέμα ἀμφοτέρων τῶν παραστάσεων εἶναι ἡ ἀναχώρησις ὁπλίτου ἀποχαιρετίζοντος τοὺς παραμένοντας διὰ κινήσεως, συνήθους καὶ σήμερον, τῆς δεξιᾶς χειρός.

Εἰκ. 3. Μελανόμορφος ἀμφορεὺς τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου.

Ἐν τῇ ὀπισθίᾳ παραστάσει, ἥτις εἶναι σχεδὸν ταυτόσημος πρὸς τὴν προσθίαν, ἐλλείπει ἡ προσφερομένη εἰς τὸν ὁπλίτην ῥόα. Ὁ Walters ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ ἀγγείου φρονεῖ ὅτι ἡ ἀποχαιρετιστήριος κίνησις τῆς δ. χειρὸς τοῦ ὁπλίτου σημαίνει ἀποποίησιν τῆς ῥόας (holding out right hand as if declining it). Ἀλλὰ νομίζω ὅτι ἡ κίνησις τῆς δεξιᾶς τοῦ ὁπλίτου εἶναι προφανῶς ἀποχαιρετιστήριος, ὅπως καὶ σήμερον, διότι ἡ αὐτὴ χειρονομία παρατηρεῖται καὶ εἰς ἄλλα πρόσωπα τῆς παραστάσεως, χωρὶς νὰ προσφέρηται εἰς αὐτὰ καρπὸς ῥοιᾶς, εἶναι δὲ καὶ εἰς ταῦτα τοῦ αὐτοῦ πράγματος δηλωτική, ἐφ' ὅσον ἡ ὅλη σκηνὴ εἶναι σκηνὴ ἀποχωρισμοῦ καὶ ἀποχαιρετισμοῦ. Ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ ἀποποιήσεως καὶ ἀρνήσεως ἀποδοχῆς τῆς ῥόας, ἡ παλάμη θὰ ἦτο ὅλη ἐστραμμένη πρὸς τὸ ἀποκρουόμενον πρᾶγμα καὶ οὐχὶ ἀντωπὴ πρὸς τὸν θεατήν. Εἰς τοῦτο ἴσως παρεσύρθη ὁ Walters παρατηρήσας ὅτι ἐν τῇ ἀντιστοίχῳ ὀπισθίᾳ παραστάσει τοῦ ἀμφορέως δὲν προσφέρεται ῥόα εἰς τὸν ἀναχωροῦντα ὁπλίτην.

Εἰκάζω ὅτι καὶ ἐν τῇ περὶ ἧς ὁ λόγος ἀγγειογραφίᾳ ἡ σημασία τῆς ῥόας εἶναι ἡ τῆς εὐτυχίας καὶ τῆς δυνάμεως. Ἡ ῥόα κεῖται ἐνταῦθα ἀντὶ τῆς φράσεως «Καλὴν

Τύχην καὶ καλὴν δύναμιν», εὐχομένης εἰς τὸν εἰς ἐκστρατείαν ἐξερχόμενον ὁπλίτην εὐτυχῆ ἔκβασιν τῆς συμμετοχῆς του εἰς τὸν πόλεμον, διότι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ φαντασθῶμεν ὅτι ὁ γέρων, πατὴρ ἴσως τοῦ ὁπλίτου, ὑποσημαίνει εἰς αὐτὸν διὰ τῆς ῥόας τὸν θάνατον καὶ τὸ «μόρσιμον ἦμαρ», ὅπως φρονεῖ ὁ MICALI ἐκλαμβάνων τὴν ῥόαν ὡς «un balsamario a palla» (ἀρύβαλλον) προσφερόμενον εἰς τὸν ὁπλίτην ὡς σύμβολον del premio eterno destinatogli dai fati! Εἶναι ὡσαύτως ἄξιον σημειώσεως ὅτι ἐπὶ τῆς ἀσπίδος τοῦ ὁπλίτου ὑπάρχει ἐν ἐκτύπῳ ἀναγλύφῳ ὡς «ἐπίσημον» αὐτῆς ὄφις, ὁ ὁποῖος εἶναι πιθανώτατα ὁ οἰκουρὸς τοῦ ὁπλίτου δαίμων, φύλαξ αὐτοῦ καὶ κακοῦ ἀποτρόπαιος. Ὁ E. KÜSTER Die Schlange in der griech. Kunst u. Religion 50. 113. 130 εὐστοχώτατα διέλαβε περὶ τοῦ ὄφεως ὡς ἐπισήμου ἀσπίδων ἀπὸ τοῦ 6ου π. Χ. αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς καὶ ἡρμήνευσε τὴν ἀποτρόπαιον τούτου σημασίαν ὡς καὶ τὴν δύναμιν αὐτοῦ κατὰ τοῦ κακοῦ βλέμματος καὶ τῆς βασκανίας, ὅπερ μάλιστα ἐπὶ τῶν ἀσπίδων τῶν εἰς πόλεμον ἐξερχομένων εἶναι ἐπικαιρότατον (KÜSTER αὐτ. ἰδίᾳ ἐν σ. 112 ἑ. σημ. 7).

Ὑπὸ τοῦ BENNDORF - NIEMANN ἐν Das Heroon von Gjölbaschi - Trysa σ. 221 πίν. XXIX, 4 ἀπεικονίζεται ἡ μακρὰ πλευρὰ σαρκοφάγου, ἔνθα ὑπὸ τὴν κλίνην ὑπάρχει πλατεῖα τετράγωνος ἔξαρσις, ἴση κατὰ τὸ ὕψος πρὸς τὸν γειτνιάζοντα σκίμπουν καὶ ἐνθυμίζουσα τοὺς ἐν τῇ σημερινῇ Ἀνατολῇ συνήθεις « σοφρᾶδες » (Ἀρχαῖα παραδείγματα παρὰ LOESCHCKE Arch. Ztg 1884, 96, 8). Ἐπὶ τῆς χθαμαλῆς ταύτης τραπέζης διακρίνονται σταφυλαί, παραδείσια μῆλα (;) (τὰ ἄλλως λεγόμενα Lycopersica ἢ περσικὰ μῆλα, τὰ ἀνήκοντα εἰς τὴν οἰκογένειαν τῶν στρυχνοειδῶν - solanacea) καὶ δύο ῥόαι. Ἐν τῷ αὐτῷ συγγράμματι σ. 222 πίν. XXIX, 11 πρὸς ἄλλοις εἰκονίζεται παῖς κατὰ κρόταφον φέρων ἐν τῇ κεκλεισμένῃ δεξιᾷ ῥόαν ἐστραμμένην πρὸς τὰ κάτω. Ἐν ἀμφοτέραις ταῖς περιπτώσεσι πρόκειται περὶ χθονίας ἁπλῶς ῥόας. Περὶ τοῦ μήλου ἐν τῇ κλασσικῇ ἀρχαιότητι ἔγραψεν ὁ BENJAMIN FOSTER The Symbolism of the Apple in Classical Antiquity, ἐν τῇ σειρᾷ τῶν Harvard Studies in Classical Philology X, σ. 39 κἑ. (πρβ. AJA IV, σ. 539), ἀλλὰ τὸ βιβλίον δὲν ὑπάρχει ἐν Ἀθήναις.

[Κατὰ τὴν ἐκτύπωσιν τοῦ παρόντος ἄρθρου λαμβάνω γνῶσιν τῆς ἄρτι ἀφιχθείσης συνεχείας τοῦ μνημειώδους ἔργου τοῦ A. B. COOK Zeus III, 1.2, ἔνθα σ. 811ἑ. γίνεται ἐκτενέστερος λόγος περὶ τῆς ῥόας καὶ δὴ καὶ τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης. Ὁ Cook γινώσκει συνοπτικῶς καὶ τὸ εὕρημα τοῦ Μπαλάνου ἐκ τοῦ σημειώματος τοῦ C. W. BLEGEN AJA (40) 1936, 145, ὀρθῶς δὲ χρησιμοποιεῖ τοῦτο πρὸς ἀπόκρουσιν τῆς γνώμης τοῦ Benndorf, προσάγων καὶ ἄλλα μνημεῖα σχετικὰ πρὸς τὴν ῥόαν καθ᾽ ὅλου. Τὸν ἀνδριάντα τοῦ Μίλωνος ἀναφέρει ὁ Cook σ. 816 ἑ. συντόμως. Ἡ καὶ παρὰ τῷ Cook III 1050 εἰκ. 843 ἀπεικονιζομένη ἐρυθρόμορφος ἐκ Κορνέτου κύλιξ τοῦ Ὄλτου (Monum. d. Inst. X πίν. 23 - 24) δεικνύει τὴν Ἥβην καθημένην καὶ φέρουσαν ἐν μὲν τῇ ἑτέρᾳ τῶν χειρῶν ἄνθος, ἐν δὲ τῇ ἄλλῃ ῥόαν. Ἡ Ἥβη δὲν ἀναφέρεται ὡς χθονία, εἶναι δὲ θυγάτηρ τοῦ Διὸς καὶ τῆς Διώνης καὶ προσωποποίησις τῆς νεανικῆς ὡραιότητος καὶ σφριγώσεως ἀκμῆς. Ἐκ τούτου νομίζω ὅτι καὶ ἐπὶ τῇ εἰρημένῃ ἀγγειογραφίᾳ παρὰ τὸ ἄνθος ἡ ῥόα συμβολίζει τὴν νεανικὴν δύναμιν].

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ
ΚΑΙ ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΝΑ ΤΗΝ Δ. ΚΡΗΤΗΝ

ΥΠΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Δ. ΘΕΟΦΑΝΕΙΔΟΥ

Ἀναλαβόντες, ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1935, τὴν Ι΄ Ἀρχαιολογικὴν περιφέρειαν τῆς Δυτικῆς Κρήτης, περιλαμβάνουσαν, κατὰ τὸ Β. Δ. τῆς 6 Αὐγούστου 1935, τοὺς νομοὺς Χανίων καὶ Ρεθύμνης (ἀπὸ τῆς 21/7/42 ὠνομάσθη 16η (Ν. Δ. 1521/42, Φ.Ε.Κ. 182), προέβημεν, ἀνὰ τὰς διαφόρους ἐπαρχίας αὐτῶν εἰς τέσσαρας δοκιμαστικὰς ἀνασκαφὰς καὶ περισυνελέξαμεν διάφορα τυχαῖα εὑρήματα. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν τούτων ὡς καὶ τὴν ἀπαρίθμησιν καὶ περιγραφὴν τῶν εὑρημάτων ἐκθέτομεν κατωτέρω κατὰ γεωγραφικὴν σειράν, ἀρχόμενοι ἀπὸ τῆς δυτικωτάτης ἐπαρχίας τῆς μεγαλονήσου.

Ἐπαρχία Κισάμου

Α΄. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΕΙΣ ΣΕΛΛΙ

Ἐν Κισάμῳ, χορηγίᾳ τῆς Κοινοτικῆς Ἀρχῆς Καστελλίου καὶ τοῦ αὐτόθι εὐδοκίμως δρῶντος Φιλολογικοῦ Συλλόγου, ἐνηργήσαμεν, ἀπὸ 8 μέχρις 23 Αὐγούστου τοῦ 1937, δοκιμαστικὰς ἀνασκαφὰς ἐν τῇ θέσει «Σελλὶ» — θέσει ἀπεχούσῃ ἡμίσειαν σχεδὸν ὥραν δυτικῶς τῆς πολίχνης Καστελλίου. Ἡ τοποθεσία αὕτη κεῖται ἐπὶ τῆς μικρᾶς βουνώδους προβολῆς, ἥτις, χωροῦσα πρὸς βορρᾶν ἐντὸς τοῦ κόλπου Κισάμου (ἀρχ. Μυρτίλου), χωρίζει μὲν τὸν μυχὸν τοῦ κόλπου τούτου ἀπὸ τὴν πεδιάδα τῶν Μεσογείων καὶ τὸν ὁμώνυμον ὅρμον, ἀπολήγει δὲ εἰς τὴν νησῖδα «Καβονήσι» (βλ. Χάρτην Δυτ. Κρήτης ***εἰκ. 1***).

Τὸ «Σελλὶ» εἶναι τὸ σχετικῶς ὁμαλώτερον μέρος τῆς χερσονησιώδους προβολῆς, εὑρισκόμενον μεταξὺ τοῦ πρὸς νότον καὶ ἐν τῇ ἐνδοχώρᾳ βουνώδους ὑψηλοῦ ὄγκου της καὶ τῆς πρὸς βορρᾶν καὶ πρὸς τὴν θάλασσαν χαμηλοτάτης καὶ σχεδὸν ὑφαλώδους προεξοχῆς τοῦ Καβονησιοῦ ***(εἰκ. 2)***. Ἡ ἐδαφικὴ διαμόρφωσις τῆς θέσεως, οὖσα σχεδὸν σαμαρωτή, ἄριστα ἀνταποκρίνεται, νομίζομεν, πρὸς τὴν προσωνυμίαν αὐτῆς, διότι ὡς σέλλα σχεδὸν ἔχει ἱκανῶς μὲν ὁμαλὴν τὴν κορυφήν, ἀποτόμους δὲ τὰς ἑκατέρωθεν κλιτῦς, ἐξ ὧν ἡ μὲν δεξιὰ (ἀνατολικὴ) κατέρχεται κρημνωδῶς πρὸς τὸν ὅρμον τοῦ Καστελλίου, ἡ δ᾽ ἀριστερὰ (δυτική), ἧττον ἀπότομος, πρὸς τὸν ὅρμον τῶν Μεσογείων ***(εἰκ. 3)***. Ἀφορμὴν εἰς τὴν ἐξερεύνησιν τῆς τοποθεσίας ἔδωκαν ἡμῖν διάφοροι κτιστοὶ καὶ πελεκητοὶ ἐντὸς βράχων ἀρχαῖοι ἀναλημματικοὶ τοῖχοι ἐπί τε τῆς κορυφῆς καὶ ἐπ᾽ ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν, ὡς καὶ ὄστρακα διαφόρων ἐποχῶν ἐγκατεσπαρμένα καθ᾽ ὅλην τὴν περιοχὴν ταύτην. Τὴν προσοχὴν ὅμως ἡμῶν ἐφείλκυσε κυρίως ἡ τεχνοτροπία τῶν ἀναλημματικῶν τοίχων, ὁμοία τελείως πρὸς τὴν λεγομένην κυκλώπειον τοιχοδομίαν τῶν Μυκηναϊκῶν χρόνων ***(εἰκ. 4)***, διότι καὶ οἱ λίθοι εἶναι πολύεδροι καὶ ἀκανόνιστοι καὶ τὰ μεταξύ των κενὰ εἶναι πεπληρωμένα διὰ λιθαρίων καὶ διὰ πηλοῦ. Εὔλογος, ὅθεν, ἡ ὑπόθεσις ἡμῶν ὅτι τὰ ὡς ἄνω ὁρατὰ ἐρείπια ἀπετέλουν μνημεῖα προϊστορικοῦ συνοικισμοῦ. Τὴν εὔλογον ταύτην ὑπόθεσιν ἐνίσχυσε καὶ ἡ ἐπὶ τῆς ὁμαλῆς κορυφῆς τοῦ λόφου ἀποκαλυφθεῖσα, κατὰ τὴν πρώτην ἤδη ἡμέραν τῆς ἀνασκαφῆς, ἐπίπεδος πελεκητὴ πλατεῖα ***(εἰκ. 5)***. Αὕτη εἶναι τετράγωνος χῶρος (μήκους 26 καὶ πλάτους 26), ἰσοπεδωμένος μὲν κατὰ τὸ ἔδαφος διὰ τῆς πελεκήσεως τῆς βραχώδους ἐπιφανείας, περιωρισμένος δὲ κατὰ τὰ τέσσαρα σημεῖα διὰ χαμηλῶν τοίχων (ὕψους 0,70), φυσικῶν μὲν κατὰ

τὴν ἀνατολικὴν καὶ τὴν δυτικὴν πλευρὰν διὰ τῆς πελεκήσεως τοῦ φυσικοῦ βράχου, τεχνητῶν δὲ διὰ τῆς ἀνεγέρσεως ἀναλημματικῶν κατὰ πρὸς δίοδον. Ἡ ὕπαρξις τοιούτου ὑπαίθρου καὶ τεχνικῶς πλαισιωμένου καὶ ἰσοπεδωμένου χώρου ἐπὶ τῆς ὑψίστης κορυφῆς θέσεως ἐγκατε-

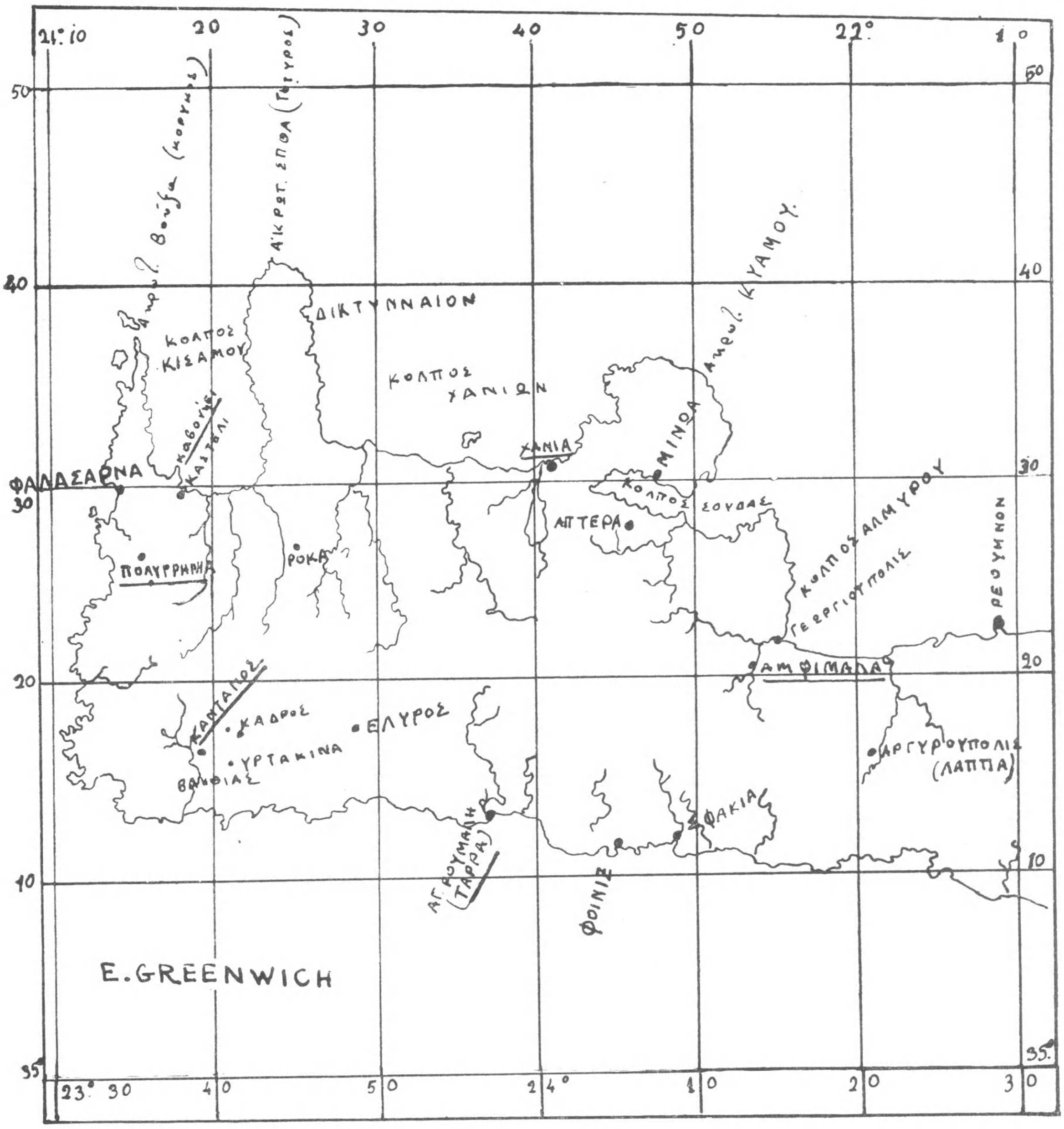

Εἰκ. 1. Χάρτης Δυτικῆς Κρήτης.

τὸν κυκλώπειον τρόπον τοιχίων ἐκ κροκαλοπαγῶν λίθων κατά τε τὴν βορείαν καὶ τὴν νοτίαν αὐτῆς πλευρὰν *(εἰκ. 6)*. Ἡ εἴσοδος πρέπει νὰ ἦτο ἀπ᾽ ἀνατολῶν, ὡς ἀφίνει νὰ συμπεράνῃ τις τοῦτο ὁ ἀνατολικὸς φυσικὸς ἐκ βράχου τοῖχος, ὅστις εἶναι κεκομμένος σχεδὸν κατὰ τὸ μέσον, δίδων, οὕτω, τὴν ἐντύπωσιν ἀνοίγματος σπαρμένης δι᾽ ἀρχαίων ἐρειπίων μυκηναϊκῆς τεχνοτροπίας ἤγαγεν ἡμᾶς εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἡ ἐπίπεδος πλατεῖα πρέπει νὰ εἶναι ἱερὸν μυκηναϊκῶν χρόνων: — ὕπαιθρος, τοὐτέστι, χῶρος περιφρασσόμενος ὑπὸ φράκτου ἢ τοίχου καὶ περικλείων βωμόν, ὡς ἦσαν τὰ λεγόμενα ἄβατα καὶ κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους (Fowler

and Wheeler: Handbook of Gr. Archaeology 109) καὶ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς ἔτι (Daremberg-Saglio I 91$^{\alpha+\beta}$).

χαῖον ὑλικὸν εἶχε χρησιμοποιηθῆ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους πρὸς ἀνέγερσιν ἐνταῦθα κυκλοτεροῦς σκοπιᾶς (*εἰκ. 8*). Ἀντιθέτως, ἀρχαῖον

Εἰκ. 2. Ἡ πολίχνη Καστελλίου Κισάμου. Εἰς τὸ βάθος τὸ δυτικώτατον ἀκρωτήριον τῆς Κρήτης «Γραμβοῦσα» καὶ μεταξὺ ἡ προβολὴ «Καβονήσι».

Παρὰ τὴν λεπτομερῆ ὅμως ἐξερεύνησιν τῆς πελεκητῆς βραχώδους ἐπιφανείας οὐδὲν ἀνεύρομεν ἴχνος κινητοῦ ἢ ἀκινήτου βωμοῦ. Πρὸς ἀνακάλυψιν μάλιστα τοιούτου μνημείου δὲν

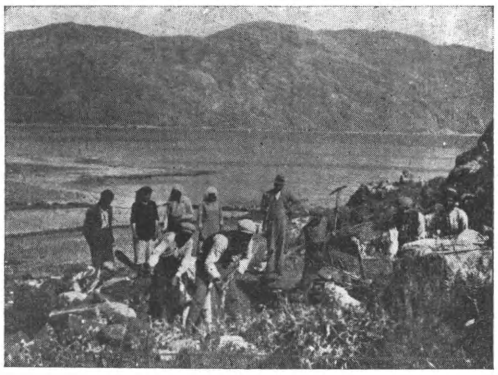

Εἰκ. 3. Ἡ δυτικὴ κλιτὺς τοῦ «Σελλιοῦ», ἡ βλέπουσα πρὸς τὸν ὅρμον τῶν Μεσογείων.

ἐδιστάσαμεν νὰ ἐξερευνήσωμεν, προσέτι, καὶ τὸν ἀμέσως, συναπτῶς, πρὸς δυσμὰς τοῦ ἰσοπεδωμένου χώρου ὑψούμενον λοφίσκον, ὅστις στεφανοῦται, κατὰ τὴν κορυφὴν αὐτοῦ, διὰ κυκλοτεροῦς τοίχου ἐξ ἀργῶν λίθων εἰς σχῆμα ἡμισφαιρικόν, παρέχων, οὕτω, τὴν ἐντύπωσιν ἀρχαίου τύμβου (*εἰκ. 7*). Ἀνοίξαντες, ὅμως, καὶ ἐνταῦθα εὐρεῖαν τομὴν μέχρι τοῦ κέντρου τοῦ κώνου, οὐδὲν ἐν αὐτῷ ἀνεύρομεν ἴχνος ἀρχαιότητος, παρετηρήσαμεν ὅμως ὅτι ἀρκετὸν ἀρχαιότητος...

μνημεῖον ἦτο ὁ λακκοειδὴς τάφος, τὸν ὁποῖον ἀνεύρομεν πρὸς ἀνατολὰς τῆς πελεκητῆς πλατείας καὶ περὶ τὰ 50 μέτρα μακρὰν αὐτῆς. Ὁ τάφος οὗτος εἶναι λελαξευμένος κατὰ τὰς τρεῖς

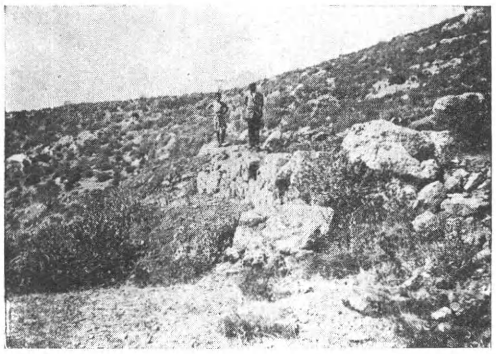

Εἰκ. 4. Ἀναλημματικὸς τοῖχος εἰς τὴν δυτικὴν κλιτὺν τοῦ «Σελλιοῦ».

πλευρὰς αὐτοῦ ἐντὸς φυσικοῦ βράχου καὶ κατὰ τὴν βορεινὴν μόνον ἐκτισμένος διὰ πελεκητῶν λίθων. Ἔχει βάθος 1,20, ἀλλ᾽ ἔχει τὰς πλευρὰς ἀνίσους ἀπὸ 1,30 - 2,20 μ. (*εἰκ. 9*). Εὑρέθη, δυστυχῶς, συλημένος, ἀλλ᾽ ἐκ τῆς ἐκχωματώσεως εὑρέθησαν ὄστρακα ἀχρόων κυπελλοειδῶν ἀγγείων καὶ δὴ 1) μία πηλίνη λαβὴ εἰς σχῆμα ἀνθεμίου καὶ 2) μικρὸν κύπελλον μελαμβαφὲς ἔχον καθέτως ραβδωτὴν τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν (*εἰκ. 15 ἀρ 1 καὶ 2*).

Εὑρήματα καὶ τοιχοδομία τοῦ τάφου ἐλέγχουσι τὸν τέταρτον π.Χ. αἰῶνα.

Ἀνασκάψαντες καὶ ἐξερευνήσαντες οὕτω τὴν προσέγγισιν (βλ. σχεδιογράφημα εἰκ. 11)[1]. Τῶν ἐξωτερικῶν αὐτῆς τοίχων οἱ μὲν τρεῖς εἶναι κατεσκευασμένοι κατὰ τὸν ἄνω περιγραφέντα κυ-

Εἰκ. 5. Ὑπαίθριον ἱερόν (;) ἐπὶ τῆς ὁμαλῆς κορυφῆς τοῦ «Σελλιοῦ».

κορυφήν, ἐπεδόθημεν εἰς τὴν ἀνασκαφὴν ἑτέρου μνημείου, τὸ ὁποῖον εὑρίσκεται κατὰ τὴν νοτιοδυτικὴν κλιτὺν τοῦ Σελλιοῦ. Καὶ ἐνταῦθα, τὸ ὁρατὸν μέρος τοῦ μνημείου παρουσίαζε τοῖχον κυκλωπείου τοιχοδομίας *(εἰκ. 4)*. Κατόπιν

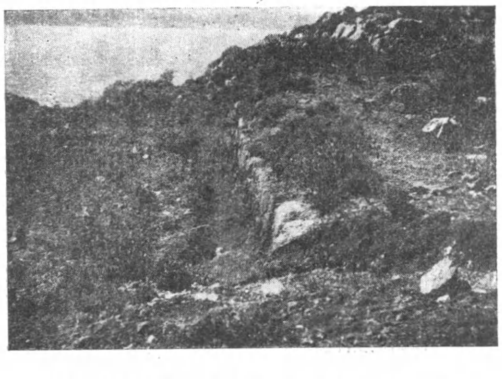

Εἰκ. 6. Νότιος ἀναλημματικὸς τοῖχος τοῦ ὑπαιθρίου ἱεροῦ ἐπὶ τῆς ἰσοπεδωμένης κορυφῆς τοῦ «Σελλιοῦ».

ἐργασίας πολλῶν ἡμερῶν πρὸς ἀφαίρεσιν χωμάτων εἰς βάθος ἑνὸς καὶ πλέον μέτρου ἀπεκαλύφθη οἰκία διατηροῦσα εὐκρινῶς τὸ σχέδιον *(εἰκ. 10)*.

Ἡ οἰκία αὕτη ἔχει σχῆμα σχεδὸν τετράγωνον (μήκους 10 καὶ πλάτους 9,40 μ.) κατὰ κλώπειον τρόπον καὶ διατηροῦνται εἰς ὕψος μὲν 1 - 1,60 περίπου τοῦ μέτρου ἀπὸ τῶν θεμελίων, εἰς ὁρατὸν δὲ ὕψος 0,30 - 0,50 μ. ἀπό τοῦ δαπέδου τῆς οἰκίας, ὁ δὲ βόρειος τοῖχος εἶναι ἐν μέρει καὶ πρὸς δυσμὰς λαξευτὸς φυσικὸς βράχος καὶ σῴζεται εἰς ὕψος δύο περίπου μέτρων ἀπὸ τῆς εἰρημένης ἐπιφανείας. Ὑπάρχουσι δύο εἴσοδοι, ἡ μία ἀπὸ δυσμῶν καὶ ἡ ἄλλη ἐξ ἀνατολῶν, ἔχουσαι ἀμφότεραι μονόλιθον κατώφλιον καλῶς πελεκημένον διὰ σφύρας καὶ ἄγουσαι ἡ μὲν πρὸς τὸ δυτικὸν πλακόστρωτον διαμέρισμα, ἡ δ᾽ ἀνατολικὴ πρὸς τὸ ἀνατολικόν.

Ἐσωτερικῶς, τὸ οἰκοδόμημα εἶναι διῃρημένον, δι᾽ ἐγκαρσίου τοίχου διήκοντος ἀπὸ νότου πρὸς βορρᾶν, εἰς δύο μεγάλα τμήματα: — εἰς ἀνατολικὸν καὶ δυτικὸν — ταῦτα δὲ πάλιν εἰς δύο μικρότερα τοιαῦτα, ἐξ ὧν τὰ πρὸς βορρᾶν εἶναι πλακόστρωτα, τὰ δὲ πρὸς νότον εἶναι ὑποδιῃρημένα εἰς δύο μικρότερα διαμερίσματα ἕκαστον (Α καὶ Β). Οἱ τοῖχοι τῶν ἐσωτερικῶν τοιούτων διαιρέσεων εἶναι γενικῶς κατεσκευα-

[1] Ἐκφράζω ἐντεῦθεν καὶ δημοσίᾳ τὰς εὐχαριστίας μου πρὸς τὸν σχολικὸν ἀρχιτέκτονα Κρήτης κ. Σταυρίδην διὰ τὴν ἐκπόνησιν τοῦ παρόντος σχεδιογραφήματος.

σμένοι διὰ πελεκημένων μεγάλων καὶ μικρῶν λίθων συνδεδεμένων διὰ πηλοῦ, σῴζονται δὲ εἰς ἐλάχιστον ὕψος ἀπὸ τοῦ πλακοστρώτου δαπέδου. Τὰ δύο πλακόστρωτα διαμερίσματα εἶναι ἐστρωμένα διὰ μικρῶν πωρίνων καὶ λιθίνων πλακῶν, συγκοινωνοῦσι δὲ πρὸς ἄλληλα δι' ἀνοίγματος μεταξὺ τοῦ βορείου τοίχου καὶ τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου, ὅστις τερματίζεται μέχρι τοῦ ἀνοίγματος ἐκεῖ εἰς τετράγωνον λιθίνην τεθραυσμένην ἤδη στήλην ὕψους 0,60 τοῦ μέτρου. Ἐν τῷ δυτικῷ πλακοστρώτῳ διαμερίσματι διακρίνονται: 1) τριγωνικὴ προεξοχὴ (ὕψους 0,50 μ.) κατὰ τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν, ἰσοπεδωμένη διὰ λαξεύσεως τοῦ φυσικοῦ βράχου, ἔμπροσθεν δὲ ταύτης ἐσοχή, τριγωνικὴ κἄπως καὶ αὕτη, φθάνουσα μέχρι τοῦ φυσικοῦ ὑπὸ τὴν πλακόστρωσιν βράχου (βάθους 0,30 μ.) καὶ προελθοῦσα, ἴσως, ἐκ τῆς καταστροφῆς τῶν πλακῶν. Ἀγνοοῦμεν τὸν ἀληθῆ προορισμὸν τῆς ἐξοχῆς ταύτης, ἀλλ' ὑποθέτομεν ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ καθίσματος παρὰ περὶ ἑστίας, διότι οὐδὲν ἴχνος καύσεως φέρει ἡ ἰσοπεδωμένη ἐπιφάνεια, οὐδὲ τέφραν ἢ ἀνάλογον ἄλλο τεκμήριον ἡ πρὸ αὐτῆς ἐσοχή. 2) Μικρὰ εἴσοδος εἰς τὸ μικρὸν διαμέρισμα Β τοῦ νοτιοδυτικοῦ τμήματος καὶ 3) τοῖχος συναπτὸς πρὸς τὸν ἐγκάρσιον (μήκ. 1,15, πλ. 0,75, ὕψ. 0,35), χρησιμεύων, πιθανῶς, ὡς κτιστὸν θρανίον, ὡς πεζοῦλι διὰ κάθισμα. Ἀντιθέτως, ἐν τῷ ἀνατο-

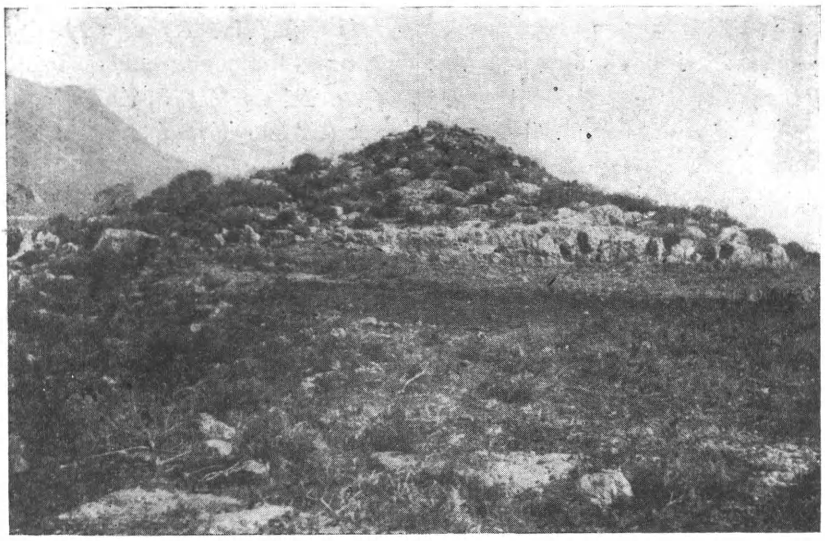

Εἰκ. 7. Κωνικὸς λοφίσκος, ἐφ' οὗ σωρὸς ἀργῶν λίθων, ἴσως ἀρχαίου τύμβου τοῦ Σελλιοῦ.

Εἰκ. 8. Τομὴ κωνοειδοῦς κτίσματος ἐπὶ λοφίσκου τεχνητοῦ δυτικῶς τοῦ ἰσοπεδωμένου ἀρχαίου ὑπαιθρίου χώρου (ἀβάτου;) τοῦ Σελλιοῦ.

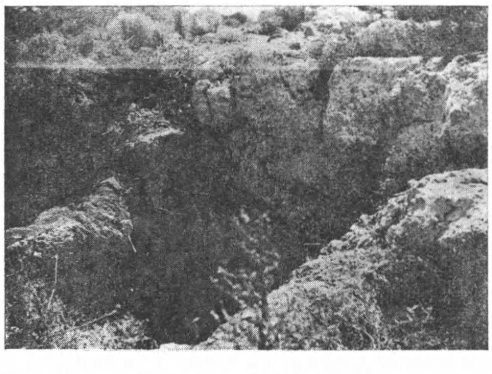

Εἰκ. 9. Λακκοειδὴς καὶ λαξευτὸς ἐντὸς βράχου τάφος ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ «Σελλιοῦ».

λικῷ πλακοστρώτῳ διαμερίσματι δὲν φαίνεται ὑπάρχουσα οὔτε μικρὰ εἴσοδος συγκοινωνοῦσα πρὸς τὰ διαμερίσματα τοῦ νοτιανατολικοῦ τμήματος, οὔτε κτιστὰ θρανία· ἀπεκαλύφθη ὅμως ὅτι τὸ πρὸς βορρᾶν τρίτον περίπου τῆς ἐκτάσεως τοῦ διαμερίσματος τούτου δὲν ἦτο πλακοστρωμένον, ἀλλ' ἀπετέλει, ἴσως, βαθύτερον τμῆμα ἔχον ὡς ἔδαφος τὸν φυσικὸν βράχον. Ἐνταῦθα τὰ χώματα ἦσαν ὅλα κεκαυμένα καὶ ἀνάμικτα μετὰ τεμαχίων ἀνθράκων, τὸ δὲ γειτνιάζον πρὸς τὸ ἕτερον πλακόστρωτον μέρος τμῆμα ἦτο πλῆρες τέφρας, ἥτις εἰσέδυε καὶ βαθύτερον ἔτι ὑπὸ τὴν πλακόστρωσιν τοῦ ἄλλου διαμερίσματος.

Κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν τῶν πλακοστρώτων τούτων διαμερισμάτων εὑρέθησαν καὶ διάφορα κινητὰ ἀντικείμενα, (κατατεθέντα ἤδη ἐν τῇ Ἀρχαιολ. Συλλογῇ Κισάμου) ἐκ τῶν ὁποίων τὰ σημαντικώτερα εἶναι τὰ ἑξῆς:

Α'.) Ἐν τῷ δυτικῷ διαμερίσματι: 1) Λίθινος βωμίσκος (ὕψ. 0,57 μ.) ἐν σχήματι κίονος ἔχοντος κυλινδρικόν πως τὸν ἀρράβδωτον κορμόν, τετράγωνον δὲ καὶ προεξέχουσαν πολὺ τοῦ κορμοῦ τήν τε βάσιν καὶ τὸν ἄβακα, ἐφ' οὗ ὑπάρχει εὐρὺ ἐκβάθυσμα. Χονδροειδὴς ἐργασία ἄνευ τινὸς διακοσμήσεως. 2) Ἐργαλεῖον ἐκ μελανωποῦ λίθου (0,09×0,065 καὶ πάχ. 0,04 μ.) φέρον ἄνω λαβὴν μετ' ὀπῆς πρὸς ἐξάρτησιν καὶ εἰς μίαν τῶν στενῶν καθέτων πλευρῶν δύο ἡμικυκλικὰς αὐλακώσεις. Ἴσως εἶναι σταθμίον, ἐὰν μὴ μήτρα ἀρχιτεκτονικοῦ τινος κοσμήματος **(εἰκ. 12)**. 3) Τεμάχιον χαλκίνης λαβῆς κατόπτρου (;) **(εἰκ. 13 ἀρ. 1)**. 4) Χαλκῆ κεφαλὴ πόρπης, φέρουσα σιγματόσχημον συνδετῆρα **(εἰκ. 14 ἀρ. 6)**. 5) Χαλκοῦς ἡμικυκλικὸς κρῖκος (εἰς δύο συνανήκοντα τεμάχια), ἴσως λαβὴ κιβωτίου, μετὰ δύο δακτυλιοειδῶν διακοσμήσεων περὶ τὸ μέσον τοῦ τόξου καὶ γυριστῶν πρὸς τὰ ἔσω ἄκρων **(εἰκ. 14 ἀρ. 1)**. 6) Σιδηρᾶ αἰχμὴ δόρατος (μήκ. 0,13 μ.), εἰς δύο συνανήκοντα τεμάχια, ἔχουσα ὀλίγον τι ἀποκεκρουμένον τὸ ἄνω ὀξὺ ἄκρον, ἀλλὰ διατηροῦσα καλῶς τὸν κατὰ τὸ κατώτερον μέρος σωλῆνα, ἐν ᾧ ἐνεπηγνύετο τὸ ξυστὸν **(εἰκ. 13 ἀρ. 2)**. 7) Χαλκοῦς σαυρωτὴρ (μήκ. 0,23 μ.). Ἀπὸ τοῦ ἄνω ἄκρου εἶναι κοῖλος (διάμ. ἀνοίγματος 0,028 μ.) μέχρι βάθους 0,16 μ. καὶ φέρει, ὀλίγον κατωτέρω τοῦ ἀνοίγματος, ἧλον διήκοντα ἀπὸ τοῦ ἑνὸς τοιχώματος εἰς τὸ ἄλλο, ἔνθα φαίνεται ὀπὴ εἰς ἣν εἶναι ἐσφηνωμένος. Κατὰ τὸ κάτω ἄκρον, τὸ ἔμβολον (μήκ. 0,07 μ.) εἶναι πλῆρες (massif) καὶ λεπτότερον τοῦ κοίλου κατὰ τὸ ἥμισυ, ἀπολήγει δὲ εἰς κωνικήν πως αἰχμὴν πρὸς ἔμπηξιν κατὰ γῆς **(εἰκ. 13 ἀρ. 4)**. 8) Διάφορα μικρὰ ἐλάσματα ἐκ μολύβδου καὶ χαλκοῦ. 9) Πηλίνη ἀγνὺς ὑφαντοῦ

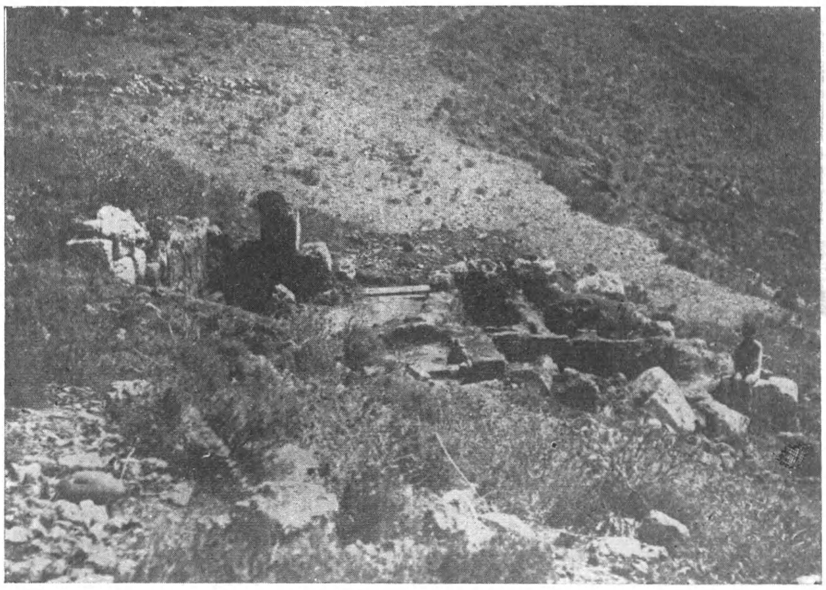

Εἰκ. 10. Οἰκία κατὰ τὴν νοτίαν κλιτὺν τοῦ «Σελλιοῦ».

ἱστοῦ (καβαλάρης ἐργαλειοῦ), κοινοτάτης ἐργασίας, φέρουσα δύο ὀπάς. 10) Κωδωνόσχημος βάσις πηλίνου μικροῦ ἀμφορέως, φέρουσα ἐξωτερικῶς μελαίνας ζώνας ἐπὶ ἐρυθρωποῦ ἐδάφους (*εἰκ. 15 ἀρ. 3*). 11) Δύο μικροὶ μελαμβαφεῖς μονόμυξοι λύχνοι (*εἰκ. 15, ἀρ. 4*). 12) Πολλὰ ὄστρακα κεράμων στέγης.

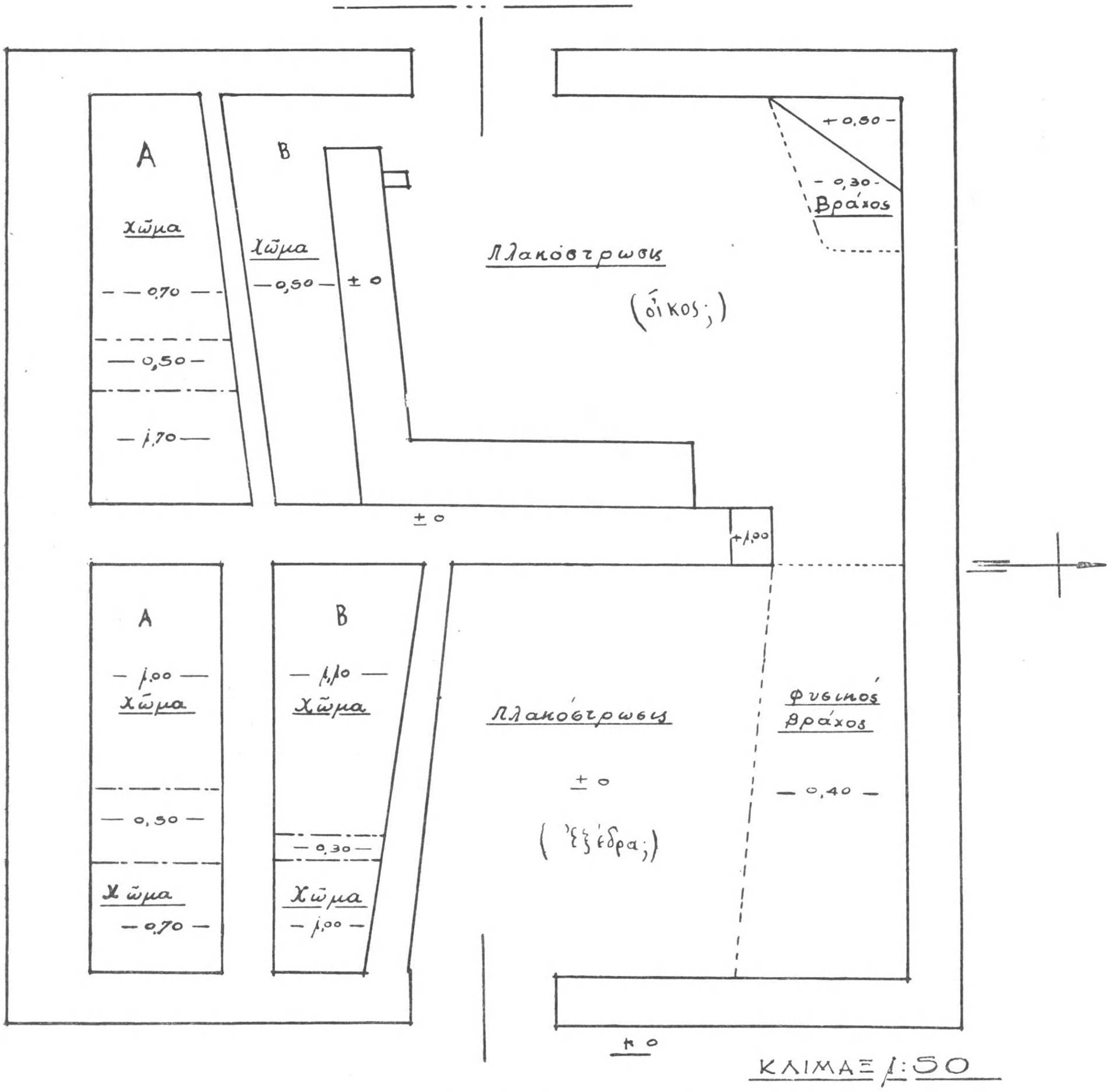

Εἰκ. 11. Κάτοψις θεμελίων ἰδιωτικῆς οἰκίας Β΄. π.Χ. αἰῶνος ἀποκαλυφθεῖσα εἰς θέσιν Σελλί (Καστελλίου Κισάμου) Νομοῦ Χανίων.

Β΄.) Ἐν τῷ ἀνατολικῷ πλακοστρώτῳ διαμερίσματι εὑρέθησαν: 1) Μονόλιθος μικρὸς στρογγύλος κίων (ὕψ. 0,90) ἄνευ βάσεως καὶ κιονοκράνου, χρησιμεύων, ἴσως, ὡς κάθισμα ἤ, πιθανώτερον, ὡς σπόνδυλος στήλης πρὸς στήριξιν, ἴσως, τῆς στέγης. 2) Χαλκοῦν κοῖλον ἀντικείμενον (μήκ. 0,135 μ. καὶ διαμ. ἀνοίγματος 0,03 μ.). Φέρει καθέτους ραβδώσεις περὶ τὸν κορμόν, εὐρυνόμενον δὲ ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω, ἔχει τὸ μὲν κάτω ἄκρον ἐν σχήματι τροχίλου, τὸ δὲ ἄνω ἐν σχήματι δακτυλίου μετ᾽ ἐντομῆς. Ἐργασία ἐπιμελής, ἰδίως κατὰ τὰς ραβδώσεις μὲ τὰς ὀξείας ἀκμάς. Τὸ ἀντι-

κείμενον τοῦτο, ὡς μὴ ἀπολῆγον πρὸς τὰ κάτω εἰς ὀξὺ κλειστὸν ἄκρον, ἀποκλείεται νὰ εἶναι σαυρωτήρ, ὅπως φαίνεται, πιθανὸν δ' εἶναι ὅτι

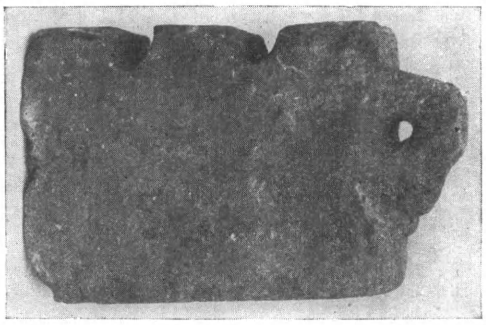

Εἰκ. 12. Ἐργαλεῖον ἐκ μελανωποῦ λίθου. Σταθμίον ἢ μήτρα ἀρχιτεκτ. κοσμήματος;

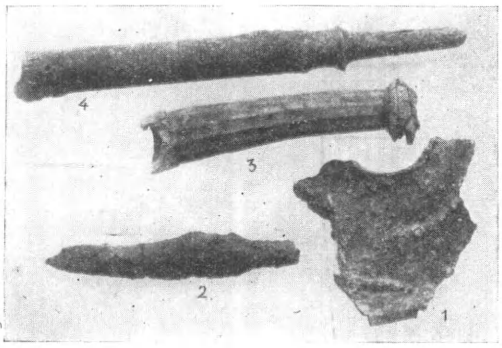

Εἰκ. 13. Εὑρήματα ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν «Σελλιοῦ» Καστελλίου - Κισάμου.

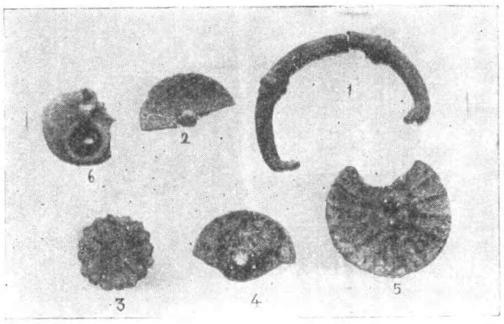

Εἰκ. 14. Εὑρήματα ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν «Σελλιοῦ» Καστελλίου - Κισάμου.

ἐχρησίμευεν ὡς θήκη ἢ σωλὴν πρὸς ἔνθεσιν τοῦ κατωτάτου ἄκρου βακτηρίας ***(εἰκ. 13, ἀρ. 3).*** 3) Ὀκτὼ στρογγύλα ἐξ ἐλάσματος χαλκοῦ μικρὰ ἀντικείμενα (διαμέτρου ἀπὸ 0,03 - 0,05 μ.). Ἐκ τούτων τὰ πέντε ἔχουσι τὸ σχῆμα μικύλης ὀμφαλωτῆς φιάλης καὶ φέρουσιν εἰς τὸ μέσον, πέριξ τοῦ ὀμφαλοῦ, ἀνὰ τέσσαρας ὀπάς· ἓν ἔχει τὸ σχῆμα φιάλης μὲ τὸν ὀμφαλὸν ἔξω-

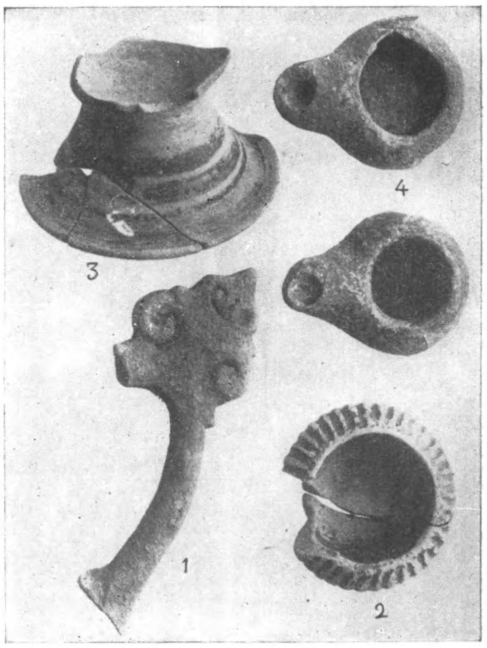

Εἰκ. 15. Εὑρήματα ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ «Σελλιοῦ» Καστελλίου - Κισάμου.

θεν, ἀλλ' ἄνευ ὀπῶν, δύο δ' ἕτερα εἶναι ῥόδακες μετ' ἀκτινωτῆς ἐκτύπου διακοσμήσεως καὶ ἔχουσιν ἐπίσης τὰς τέσσαρας μικρὰς ὀπάς των, περὶ τὰ ἄκρα μὲν τὸ μικρότερον, περὶ τὸ κέντρον δὲ τὸ μεγαλύτερον. Αἱ στενώταται ὀπαὶ ἐπὶ τῶν ἀντικειμένων τούτων ἀποδεικνύουσιν ὅτι ταῦτα ἢ ἐρράπτοντο ἐπὶ ὑφασμάτων (ἐπέχοντα θέσιν διακοσμητικῶν κομβίων), ἢ προσηλοῦντο ἐπὶ ξυλίνων ἀντικειμένων, ὡς λ.χ. κιβωτίων, χάριν διακοσμήσεως ***(εἰκ. 14, ἀρ. 2, 3 4, 5).***

3) Τεμάχια πηλίνων μελαμβαφῶν λύχνων καὶ ὄστρακα ἐξ ἐγχρώμων ἀγγείων καὶ ἐκ κεράμων στέγης.

Ἐκ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς διαρρυθμίσεως τῶν διαμερισμάτων τούτων ὡς καὶ ἐκ τοῦ χαρακτῆρος τῶν ἐν αὐτοῖς εὑρεθέντων κινητῶν ἀντικειμένων δύναταί τις νὰ εἰκάσῃ ὅτι τὸ μὲν ἀνατολικὸν πλακόστρωτον ἐχρησίμευεν ὡς ἐστεγασμένον προαύλιον (ἐξέδρα (;) εἰς τὴν ὁποίαν εἰσήρχετό τις διὰ τῆς κυρίας θύρας (οὔσης κατά τι μεγαλητέρας τῆς δυτικῆς) καὶ ἐν τῷ ὁποίῳ ὑπῆρχεν ἡ ἑστία τοῦ μαγειρείου· τὸ δὲ δυτικὸν

πλακόστρωτον ἐπεῖχε θέσιν αἰθούσης (οἶκος;) ἐν τῇ ὁποίᾳ εἰργάζοντο καὶ ἀνεπαύοντο οἱ ἔνοικοι καὶ δι' ἧς συνεκοινώνουν μὲ τὸ ὕπαιθρον πρὸς δυσμάς, ὅπως καὶ μὲ τὰ δύο πρὸς νότον διαμερίσματα.

Τὰ δύο ταῦτα τελευταῖα διαμερίσματα: — τὸ νοτιοδυτικὸν καὶ τὸ νοτιοανατολικὸν — ὑποδιαιροῦνται ἕκαστον διὰ παραλλήλων μεσοτοίχων, ὡς εἴπομεν ἀνωτέρω, εἰς δύο μικρότερα δωμάτια στενόμακρα καὶ ἀκανόνιστα. Οὐδὲν ὅμως σημεῖον διόδου ἀνεύρομεν, ἵνα καθορίσωμεν τὴν θέσιν τῶν θυρῶν μεταξὺ τῶν τεσσάρων δωματίων· καὶ τοῦτο, διότι οἱ μεσότοιχοι ἔχουσι καταστραφῇ πολὺ κάτω τοῦ ἐπιπέδου τῆς πλακοστρώσεως. Ἀλλ' ἡ ἔλλειψις ἰχνῶν διόδου καὶ τὸ ἀκανόνιστον σχῆμα τῶν δωματίων, ἔτι δὲ καὶ ὁ ἐλάχιστος χῶρος, τὸν ὁποῖον ἀφίνει εἰς ἕκαστον τῶν τεσσάρων δωματίων ἡ τοιαύτη διαίρεσις, δίδουσιν ἡμῖν τὸ ἐνδόσιμον νὰ πιστεύσωμεν ὅτι οἱ ὡς μεσότοιχοι πρὸς διαίρεσιν ὑποτιθέμενοι παράλληλοι οὗτοι τοῖχοι εἶναι ἁπλῶς ἀναλημματικοὶ τοῖχοι πρὸς συγκράτησιν τῶν χωμάτων καὶ πρὸς στερεωτέραν σύσφιγξιν τῶν τοίχων δύο μόνον, καὶ οὐχὶ τεσσάρων, διαμερισμάτων, ἤ, ἴσως ἀκόμη, καὶ πρὸς τοποθέτησιν ξυλίνων δοκῶν προς στρῶσιν τοῦ δαπέδου διὰ σανίδων. Καὶ τοῦτο, διότι τὸ δάπεδον τῶν δύο τούτων νοτίων διαμερισμάτων φαίνεται ὅτι ἦτο ἢ διὰ σανίδων ἐστρωμένον ἢ διὰ χωμάτων πεπατημένον, καθ' ὅσον οὐδὲν ἴχνος πλακοστρώσεως παρουσιάσθη ἐν ἀμφοτέροις, παρὰ τὴν λεπτομερῆ ἔρευναν, τὴν ὁποίαν διενηργήσαμεν καθ' ὅλον τὸν χῶρον τῶν δωματίων, ἰδίως ἐν τῷ νοτιοδυτικῷ διαμερίσματι Α, τὸ ὁποῖον ἀνεσκάφη εἰς βάθος σχεδὸν δύο μέτρων — εἰς βάθος, τουτέστι, κατὰ ἥμισυ μέτρον βαθύτερον τῶν θεμελίων τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ ἐν γένει οἰκοδομήματος. Τὸ νότιον, ἄρα, τμῆμα τῆς οἰκίας φαίνεται ὅτι ἦτο διῃρημένον εἰς δύο διαμερίσματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν δυτικὸν συνεκοινώνει διὰ τῆς αἰθούσης (οἴκου), τὸ δὲ ἀνατολικὸν ἴσως διὰ τοῦ προαυλίου (;) ἢ τῆς ἐξέδρας· ὅτι ἦτο ἐστρωμένον διὰ σανίδων ἢ πεπατημένον διὰ χώματος καὶ ὅτι, κατὰ τὴν διαρρύθμισιν ταύτην, τὰ δύο δωμάτια πρέπει νὰ ἐχρησίμευον ὡς κοιτῶνες (θάλαμοι) τῆς οἰκίας.

Κατὰ ταῦτα, ἡ ἀποκαλυφθεῖσα οἰκία σύγκειται ἐκ μιᾶς ὑποστέγου ἐξέδρας, ἑνὸς οἴκου μετὰ προστάδος καὶ δύο κοιτώνων. Ἡ ἐσωτερικὴ αὕτη διαρρύθμισις, ἐν συνδυασμῷ καὶ μετὰ τοῦ τετραγωνικοῦ ἐν γένει σχήματος τοῦ οἰκοδομήματος καὶ τῶν δωματίων αὐτοῦ ἰδίως, παρουσιάζει, ἐν γενικαῖς γραμμαῖς, τὸν τύπον οἰκίας τοῦ Δ'. π.Χ. αἰῶνος. Βεβαίως, ἀπὸ τῆς οἰκίας ταύτης ἐλλείπουσιν ἡ ὕπαιθρος αὐλὴ καὶ ὁ πρὸ αὐτῆς στενὸς διάδρομος: — χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς σχετικῆς οἰκοδομικῆς τοῦ ἀνωτέρου αἰῶνος (βλ. Springer: Kunstgeschichte σελ. 384 κ.ἑ. καὶ Τσούντα: Ἱστορία Ἀρχ. Ἑλλ. τέχνης σελ. 369 καὶ ἑξ.)· ἀλλ' ἡ ἔλλειψις αὕτη ἀποδοτέα εἰς τὸ μικρὸν καὶ πενιχρὸν τῆς ἰδιωτικῆς ταύτης οἰκίας, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἡ ἐξέδρα ἐπέχει καὶ θέσιν αὐλῆς καὶ διαδρόμου, ὁ δὲ οἶκος δὲν ἔχει στοὰν ἢ πρόδρομον, καὶ ἡ προστάς, ἄνευ μάλιστα κιόνων, εἶναι ἡνωμένη ἀμέσως μετ' αὐτοῦ.

Τὴν ἐκ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ταύτης ἐσωτερικῆς διαρρυθμίσεως εἰκαζομένην ἀνωτέρω χρονολόγησιν τῆς οἰκίας τοῦ Σελλιοῦ δὲν ὑποβοηθοῦσι, δυστυχῶς, τὰ κινητὰ εὑρήματα, διότι ταῦτα εἶναι ἁπλῶς βιοτεχνικά, ἔργα τουτέστι μὴ φέροντα χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα ὡρισμένης ἐποχῆς.

Τὴν χρονολόγησιν ὅμως ταύτην ἐπιβεβαιοῖ ἀνενδοιάστως μικρὸν χάλκινον νόμισμα, τὸ ὁποῖον εὑρέθη ἐν τῇ λεγομένῃ ἐξέδρᾳ. Τὸ νόμισμα τοῦτο εἶναι νόμισμα Κυδωνίας τοῦ τέλους τοῦ Δ'. πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ Γ'. π.Χ. αἰῶνος. (Ἐμπροσθότυπος: κεφαλὴ νέου πρὸς ἀρ. καὶ πέριξ [ΚΥ ΔΩ]. ὀπισθότυπος: κύων καθήμενος πρὸς δεξιά). (Svoronos: Numismatique de la Crète ancienne πίν. IX, 36). Ἀλλ' ἡ χρονολόγησις αὕτη ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν οὐχὶ μόνον πρὸς τὴν μυκηναϊκὴν τεχνοτροπίαν τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων, ὅπως ἐλέχθη ἀνωτέρω, ἀλλὰ καὶ πρὸς τρεῖς ἐσωτερικοὺς μικροὺς τοίχους, οἵτινες ἦλθον εἰς φῶς, κατὰ τὴν ἐκβάθυνσιν τοῦ νοτίου τμήματος, ἐντὸς τῶν διαμερισμάτων Α τοῦ νοτιοδυτικοῦ καὶ Α καὶ Β τοῦ νοτιανατολικοῦ, εἰς βάθος 0,30 — 0,50 μ. ἀπὸ τῆς σῳζομένης ἐπιφανείας τῶν μεσοτοίχων καὶ εἰς κάθετον διεύθυνσιν, ἀντιθέτως πρὸς τὴν παράλληλον γραμμὴν τῶν πρώτων (βλ. σχεδιογράφημα ***εἰκ. 11***).

Ἐκ τούτων οἱ δύο πρῶτοι εἶναι κατεσκευασμένοι δι' ἀργῶν λίθων, ἐν ἀντιθέσει καὶ εἰς τοῦτο πρὸς τοὺς διὰ πελεκητῶν τοιούτων ἐκτισμένους παραλλήλους μεσοτοίχους. Ὑποθέτο-

μεν ὅτι πρόκειται καὶ ἐνταῦθα περὶ λειψάνων ἀρχαιοτάτου κτίσματος, ἴσως μηκυναϊκῶν χρόνων, ἂν καὶ οὐδὲν προϊστορικὸν κινητὸν ἀντικείμενον εὑρέθη μεταξὺ τῶν ἐκ τοῦ ἐδάφους τούτου ἐλθόντων εἰς φῶς διαφόρων ἀγγείων, ἁπάντων ἱστορικῶν χρόνων, ὡς εἴδομεν ἀνωτέρω. Πρὸς ἐξήγησιν τῆς ἀντιθέσεως ταύτης δύο ὑποθέσεις χωροῦσιν:

1ον Ὅτι ἡ ἱστορικῶν χρόνων ἰδιωτικὴ οἰκία ᾠκοδομήθη ἢ ἐντὸς περιμανδρωμένου ὑπαιθρίου χώρου ἱεροῦ μηκυναϊκῶν χρόνων ἢ ἐπὶ τῶν ἐρειπίων προϊστορικῆς οἰκίας. Εἰς τὴν παραδοχὴν τῆς ὑποθέσεως ταύτης συνηγορεῖ οὐχὶ μόνον ἡ μυκηναϊκὴ τοιχοδομία τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων, ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπὸ τὴν πλακόστρωσιν τοῦ βορειοδυτικοῦ πλακοστρώτου διαμερίσματος τὸ ὑπέδαφος ἦτο πλῆρες τέφρας εἰς ἀρκετὸν βάθος — πιθανὸν σημεῖον πυρπολήσεως τῆς πρώην μυκηναϊκῆς οἰκίας καὶ ἀναντίρρητον στοιχεῖον ὅτι ὁ χῶρος ἐχρησιμοποιήθη καὶ πρὸ τῆς οἰκοδομῆς τῆς ἱστορικῆς οἰκίας.

2ον Ὅτι, παρὰ τὴν μυκηναϊκὴν τοιχοδομίαν των, οἵ τε ἐξωτερικοὶ τοῖχοι καὶ οἱ τρεῖς ἐσωτερικοὶ μικροὶ τοῖχοι εἶναι σύγχρονοι πρὸς τοὺς ὑπολοίπους ἐσωτερικοὺς τοίχους τῆς οἰκίας τοῦ Δ΄. π.Χ. αἰῶνος. Τὴν παράλογον ταύτην ὑπόθεσιν στηρίζομεν ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὸ βαρυσήμαντον γεγονὸς ὅτι οὐδαμοῦ τῆς οἰκοδομῆς, εἴτε ἔξωθεν, εἴτε ἔσωθεν αὐτῆς, εὑρέθησαν ὄστρακα ἢ ἄλλα εὑρήματα προϊστορικῶν χρόνων, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς παρατήρησίν τινα τοῦ Paskley (Travels in Crete τόμ. II. σελ. 72), καθ' ἣν καὶ ἡ κατὰ τὸ φαινόμενον ἀρχαιοτάτη τὸν ρυθμὸν κυκλώπειος τοιχοδομία τῶν τειχῶν τῆς ἀκροπόλεως τῆς ἱστορικῶν χρόνων πόλεως τῆς γειτονικῆς Φαλασάρνης ὀφείλεται εἰς τὸ ἁπλοῦν γεγονὸς ὅτι λίθοι τοιοῦτοι (πολύεδροι) ὑπῆρχον καὶ ὑπάρχουσιν εἰς φυσικὴν κατάστασιν ἕτοιμοι πέριξ τῆς θέσεως καὶ ὅτι οἱ κτῖσται, παρὰ τὸν ὑπερβολικὸν κόπον νὰ ἐγείρωσι καὶ προσαρμόζωσι τοσοῦτον πελωρίους ὄγκους, εἶχον τὴν ἀνταμοιβὴν νὰ μὴ χρησιμοποιῶσι τὴν σφῦραν ἢ τὴν σμίλην (of their not having to use the chichel). Ἀληθῶς, τοιοῦτοι φυσικοὶ λίθοι (πολύεδροι) εὑρίσκονται καὶ καθ' ὅλην τὴν περιοχὴν τοῦ Σελλιοῦ, σχηματιζόμενοι διὰ τῆς διαβρώσεως ἐκ τῶν ὑετίων ὑδάτων καὶ δὴ ἐκ τῆς ὑγρασίας τῆς πλησίον θαλάσσης, καὶ ἀποσπώμενοι εἰς σχήματα ἀκανόνιστα ἐκ τῶν ἀπορρώγων βράχων τῆς βουνώδους προβολῆς.

Ἀμφότεραι, ἐν τούτοις, αἱ ἀλληλοσυγκρουόμεναι αὗται ὑποθέσεις ἔχουσι σοβαρὰ ὑπὲρ ἑαυτῶν ἐπιχειρήματα, ὥστε νὰ μὴ δύναταί τις μετὰ θετικότητος νὰ παραδεχθῇ, ἐπὶ τοῦ παρόντος, τὴν μίαν εἰς βάρος τῆς πιθανῆς ἀληθείας τῆς ἄλλης. Τῷ ὄντι, εἶναι δύσκολον νὰ ἐννοήσῃ τις τελείαν ἀπομίμησιν τῆς μυκηναϊκῆς τοιχοδομίας ἐκ μόνου τοῦ λόγου ὅτι ὑπάρχει εἰς φυσικὴν κατάστασιν ἕτοιμον τοιοῦτον οἰκοδομήσιμον ὑλικόν, ὅπως καὶ δὲν εἶναι εὔκολον νὰ παραδεχθῇ τις τὴν προϊστορικότητα τῶν μνημείων τούτων κατόπιν τῆς παντελοῦς ἐλλείψεως μυκηναϊκῶν κινητῶν εὑρημάτων, τοὐλάχιστον ὀστράκων. Ὁπωσδήποτε, τὴν ἀλήθειαν θὰ ἀποκαλύψωσιν ἡμῖν αἱ προσεχεῖς συστηματικαὶ ἀνασκαφαί, τὰς ὁποίας θὰ ἐπιχειρήσωμεν, ὡς ἐλπίζομεν, ἀπὸ τοῦ ἐπιόντος ἔτους. Διότι, κατὰ τὰ ἐκτεθέντα, ἡ θέσις τοῦ Σελλιοῦ δὲν στερεῖται ἀρχαιολογικοῦ ἐνδιαφέροντος. Ἡ *προϊστορικὴ φαινομενικότης* πολλῶν μνημείων καὶ ἡ ἐν αὐτοῖς ἀποκάλυψις οἰκημάτων ἱστορικῶν περιόδων· ἡ ἐκτεταμένη περιοχή, τὴν ὁποίαν καταλαμβάνουσι κτιστὰ ἢ λαξευτὰ ἐντὸς βράχων οἰκήματα ἢ σπηλαιώδεις καὶ λαξευτοὶ τάφοι καθ' ὅλην τὴν ὁμαλήν πως ἔκτασιν τῆς χερσονησιώδους προβολῆς· αὐτὴ αὕτη ἡ τοποθεσία, ἥτις πληροῖ ὅλους τοὺς ὅρους εὐνοϊκῆς διαβιώσεως ἀνθρώπων, ἀφ' ἑνὸς μὲν διότι εἶναι φύσει ὀχυρά, ὡς ἔχουσα ἀποκρήμνους τὰς κλιτῦς, ἀπότομον δὲ καὶ βραχώδη τὴν ὑψίστην κορυφήν της: — τὴν ἀκρόπολίν της **(εἰκ. 16)**,

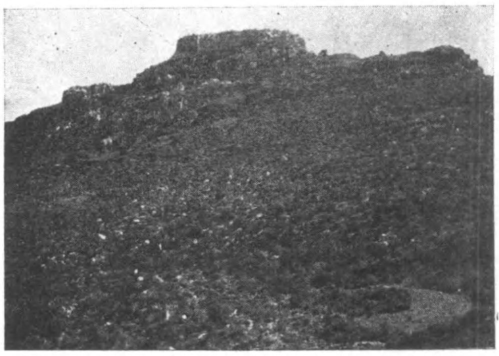

Εἰκ. 16. Ἡ ὑψίστη κορυφὴ τοῦ «Σελλιοῦ», ἔνθα ὑπάρχουσι λαξευταὶ δεξαμεναί. Ἡ ἀκρόπολις τῆς προϊστορικῆς Κισάμου (;)

ἐφ' ἧς μάλιστα σῴζονται καὶ λαξευταί, σπηλαιώδεις δεξαμεναὶ πρὸς ἐναποθήκευσιν ὀμβρίων ὑδάτων, ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ διότι γειτνιάζει πρὸς τὴν εὐφορωτάτην πεδιάδα τῶν Μεσογείων διὰ τὴν προμήθειαν τῶν πόρων τῆς ζωῆς· πάντα ταῦτα φανερώνουσιν ὅτι ἐνταῦθα ἤκμασεν ἐκτεταμένος καὶ ἀρχαιότατος συνοικισμός, διατηρηθείς μέχρι, τοὐλάχιστον, τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων [1]. Ποῖος ἦτο ὁ συνοικισμὸς οὗτος, ἢ τὸ πόλισμα ἢ ἡ πόλις;

Ἴσως ἦτο ἡ πόλις τῶν Μυκηνῶν, ἥτις, κατὰ τὴν παράδοσιν, ἱδρύθη ἐν Κρήτῃ ὑπὸ τοῦ Ἀγαμέμνονος, ὡς μνημονεύουσιν ὁ Velleius Paterculus (I c. 1), τὰ Διδύμου Σχόλια εἰς Ὀδύσσ. τ. 176 ἑ. καὶ ὁ Εὐστάθιος. Παρεκβ. εἰς Ὁμήρ. Ὀδύσσ. 1861: προϊστορικὴ πόλις, ἥτις διετηρήθη, φαίνεται, καὶ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, ὡς ὑποστηρίζει ὁ Hoeck (Kreta, τόμ. I σελ. 435), διορθώνων εἰς Μυκήνας τὴν ἐν χειρογράφῳ ἀναφερομένην ὑπὸ τοῦ Πλινίου λέξιν Μύρινα: — ὄνομα συγχρόνου αὐτῷ πόλεως τῆς Δυτικῆς Κρήτης· καί, τέλος, πόλις, ἥτις ἔκοψε καὶ νομίσματα, ὡς συμπεραίνουσιν, ἔστω καὶ διστακτικῶς, καὶ ὁ Du Mersan καὶ μάλιστα ὁ ἡμέτερος Ι. Σβορῶνος (Numismatique de la Crète ancienne, I. Partie, σελ. 245 καὶ ἑξ.) ἀμφιρρέποντες, ἀμφότεροι, μεταξὺ Μυρίνης καὶ Μυκηνῶν, ἀλλὰ τοποθετοῦντες ταύτην ἐν Κισάμῳ. Ἴσως ὅμως τὸ ἀγνώστου ὀνόματος τοῦτο πόλισμα νὰ ἦτο ἡ πρώτη, ἡ ἀρχέγονος, οὕτως εἰπεῖν, πόλις τῆς Κισάμου, τῆς ὁποίας τὰ ἐρείπια τῶν ἱστορικῶν χρόνων εἶναι ἐγκατεσπαρμένα κατὰ τὴν σημερινὴν πολίχνην τοῦ Καστελλίου, ἀπέχουσαν ἡμίσειαν ὥραν ἀνατολικῶς τοῦ Σελλιοῦ· ἀρχέγονος πόλις, ἥτις διετήρησε τὴν ὕπαρξίν της καὶ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, καταντήσασα μόνον νὰ εἶναι, ὡς ὀχυρὰ θέσις, ἡ ἀκρόπολις καὶ τῆς ἱστορικῆς Κισάμου, πρὸς ὑπεράσπισιν, πιθανῶς, τοῦ κάτωθι τοῦ βουνώδους ὑψώματος εὑρισκομένου ἀρχαίου λιμένος της, τοῦ ὁποίου τὸ πλεῖστον μέρος ἔχει νῦν καταχωσθῆ ὑπὸ τῆς ἰλύος τῶν ἐκβαλλόντων εἰς τὸν μυχόν του μικρῶν χειμάρρων, ἀλλὰ τοῦ ὁποίου σῴζονται οἱ λιμενοβραχίονες εἰς ὕψος 6 μέτρων ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς θαλάσσης.

Ἀλλ' εἴπομεν καὶ ἀνωτέρω ὅτι τὰς ἀμφιβολίας ταύτας θὰ διαλύσωσιν, ὡς ἐλπίζομεν, τὰ πορίσματα τῶν προσεχῶν συστηματικῶν ἀνασκαφῶν.

Β'. ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Πρωτοβουλίᾳ καὶ ἐπιμελείᾳ τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Καστελλίου περισυνελλέγησαν ἀπὸ καιροῦ ἐκ πολλῶν τοποθεσιῶν καὶ χωρίων τῆς ἐπαρχίας Κισάμου διάφορα ἀρχαῖα ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα, παραδοθέντα ὑπὸ τοῦ εἰρημένου Συλλόγου εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ὑπηρεσίαν τοῦ Κράτους, ἀνήκουσιν ἤδη εἰς τὴν διὰ Β. Δ. τῆς 24 Ἰουλίου 1936 ἱδρυθεῖσαν ἐν Καστελλίῳ «Δημοσίαν Ἀρχαιολογικὴν Συλλογὴν Καστελλίου - Κισάμου». Τὰ ἐν εὑρετηρίῳ καταγραφέντα ταῦτα ἀρχαῖα εἶναι: 28 γλυπτά, 58 πήλινα, 23 χάλκινα, 11 ἐπιγραφαὶ καὶ πλῆθος νομισμάτων.

Ἐκ τούτων τὰ σημαντικώτερα διά τε τὴν τέχνην καὶ τὸ ἰδιαίτερον ἀρχαιολογικὸν ἐνδιαφέρον εἶναι, κατὰ πρόχειρον περιγραφήν, τὰ ἑξῆς:

1) Κεφαλὴ γυναικὸς ἐκ λευκοῦ μαρμάρου (ἀριθ. Εὑρετ. γλυπτῶν 1), ὕψους 0,20, μήκους δὲ ἀπ' ὀφθαλμῶν μέχρι τοῦ κορύμβου 0,20. Ἀνήκει εἰς ἄγαλμα τοῦ ὁποίου εὑρέθη ἐσχάτως ἡ δεξιὰ χείρ. Ἡ κεφαλὴ αὕτη εἶναι ἀποκεκρουμένη πλαγίως κατὰ τὸ κάτω ἀριστερὸν τμῆμα ἀπὸ τῆς σιαγόνος μέχρις τοῦ κορύμβου, τὸ πλεῖστον τῆς ρινός, ὀλίγον τι κατὰ τὸ μῆλον τῆς δεξιᾶς παρειᾶς καὶ σχεδὸν τὸ ὅλον τοῦ δεξιοῦ ὠτός. Οἱ ὀφθαλμοὶ εἶναι δεδηλωμένοι κατὰ σκοπαδικὴν σχεδὸν τεχνοτροπίαν, ἡ δὲ κόμη, ἐκτενισμένη πρὸς τὰ ὀπίσω κατὰ πυκνοὺς κυματιστοὺς βοστρύχους, ἀπολήγει εἰς παχὺν κόρυμβον, τὸ ἥμισυ τοῦ ὁποίου εἶναι ἐπίσης ἀποκεκρουμένον ***(εἰκ. 17)***. Εὑρέθη ἐν τῇ περιοχῇ τῆς πολίχνης Καστελλίου καὶ μάλιστα ἐν χώρῳ, ἔνθα ὑπάρχει, φαίνεται, ναὸς ρωμαϊκῶν χρόνων, ὡς συνάγεται τοῦτο ἐξ ἀρραβδώτων σπονδύλων κιόνων καὶ κορινθιακῶν κιονοκράτων, τὰ ὁποῖα ἦλθον ἀπὸ πολλοῦ εἰς φῶς διὰ γεωργικῶν ἐρ-

[1] Οὐδείς, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, ἐδημοσίευσέ τι περὶ τῆς ἀρχαίας ταύτης τοποθεσίας, ἂν καὶ πολλοὶ ἀρχαιολόγοι ἐπεσκέφθησαν τὴν Κίσαμον καὶ ἔγραψαν περὶ αὐτῆς, ὅπως ὁ Pashley, (ὡς ἀνωτέρω, ὁ Spratt (Travels and Researches in Crete, τομ. II, σελ. 204—216) καὶ οἱ L. Savignoni καὶ De Sanctis (Esplorazione archeologica delle provincie occidentali di Creta σελ. 28—37).

γασιῶν. Τὸ ἄγαλμα εἶναι, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἀναθηματικόν, καὶ οὐχὶ λατρευτικόν, διότι τὸ πρόσωπον στερεῖται τελείως ἰδεολογικοῦ χαρακτῆρος, παρουσιάζει δέ, ἀντιθέτως, ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ εἰκονιστικῆς κεφαλῆς. Ἀκριβῶς δὲ τὸ εἰκονιστικὸν τῆς ἐκφράσεως ἀφ᾿ ἑνὸς καὶ ἀφ᾿ ἑτέρου τὸ στιλπνῶς λελεασμένον τοῦ προσώπου, ὡς καὶ ἡ ρωμαϊκῶν χρόνων θέσις, ἐν ᾗ εὑρέθη, δίδουσιν ἡμῖν τὸ ἐνδόσιμον νὰ φρονῶμεν ὅτι ἡ εἰκονιστικὴ αὕτη κεφαλὴ εἶναι ἀντίγραφον ρωμαϊκῶν χρόνων ἐκ πρωτοτύπου ἑλληνιστικῆς περιόδου.

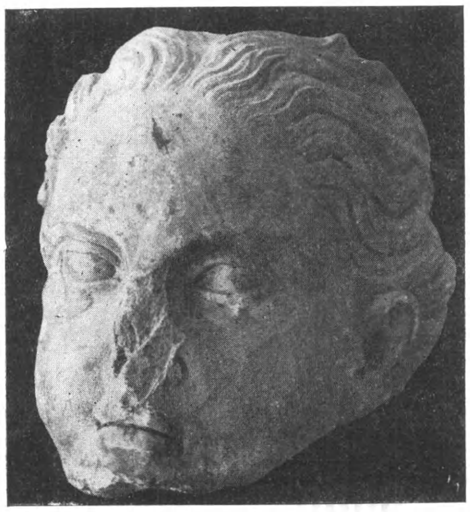

Εἰκ. 17. Κεφαλὴ ἀγάλματος γυναικὸς Μουσείου Καστελλίου Κισάμου.

2) Μονόλιθος κυλινδρικὸς κίων (ἀριθ. Εὑρετηρ. γλυπτῶν 28) μετὰ συμφυοῦς βάσεως καὶ κιονοκράνου (ὕψ. 1,18, διάμ. 0,66), ἀμφότερα τῶν ὁποίων ἔχουσι τὸ σχῆμα ἐχίνου μετὰ κυματίων ἢ ἐντομῶν καὶ προεξέχουσιν ὀλίγον τι τῆς περιφερείας τοῦ σπονδύλου ***(εἰκ. 18).*** Περὶ τὸν κορμόν, καὶ ἀκριβῶς κατὰ τὸ μέσον, ὁ κίων περιβάλλεται δι᾿ ἐκτύπου ταινίας ἐκ πλοχμοῦ φύλλων δάφνης, ἐν ᾧ ἀπὸ τῆς βάσεως καὶ ἐκ τεσσάρων πέριξ κανονικῶν σημείων αὐτῆς ἀνέρχονται, ἐκ δύο ἕκαστος διχαλωτῶν ριζῶν, τέσσαρες ἔκτυποι φοινικοειδεῖς κορμοί, οἵτινες, ἐκβάλλοντες ἕκαστος τούτων ἀνὰ δύο λογχοειδῆ καὶ πλατέα φύλλα ἄνωθεν καὶ κάτωθεν τῆς μεσαίας ταινίας, σχηματίζουσιν ἐνταῦθα κόμβον ἐκ τεσσάρων οἱονεὶ πτερυγίων, ἀνερχόμενοι δὲ μέχρι κάτωθεν τοῦ κιονοκράνου, ἀπολήγουσιν ἄνω εἰς καρπὸν λωτοῦ (ἢ θύρσου;). Ἐπιμελὴς ἐργασία ἑλληνιστικῶν χρόνων.

Τὸ ἀρχιτεκτονικὸν τοῦτο μνημεῖον, ὅπως καὶ ὅμοιον τούτῳ χρησιμοποιηθὲν πρὸ πολλοῦ ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικόν, εὑρέθη πρὸ πολλῶν ἐτῶν ἐν Καστελλίῳ καὶ ἐν τῷ ἀγρῷ τοῦ Φιλιπ. Κορωνιωτάκη, ἀκριβῶς δὲ πρὸ τοῦ βωμοῦ ἐρειπωμένου νῦν χριστιανικοῦ ναϊδρίου, τὸ ὁποῖον φαίνεται ἱδρυμένον ἐπὶ ἀρχαίας οἰκοδομῆς. Εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι ὁ κίων ἀνήκει εἰς ἀρχαῖον ἑλληνικὸν ναὸν ἀφιερωμένον ἢ εἰς τὸν Διόνυσον (διὰ τὸν θύρσον), ἢ εἰς τὸν Ἄμμωνα Δία (διὰ τὸ φοινικόδενδρον).

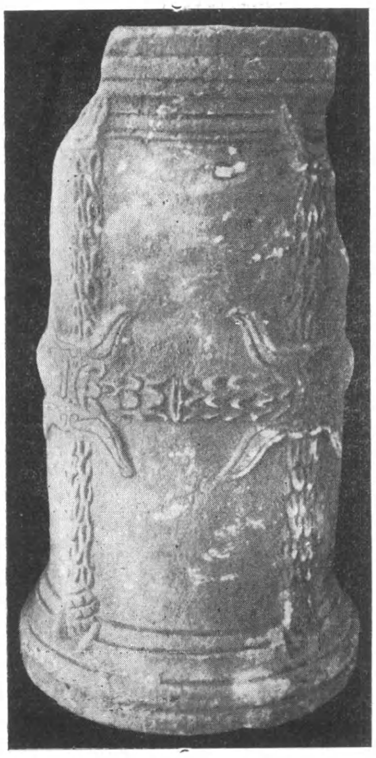

Εἰκ. 18. Μονόλιθος κυλινδρικὸς κίων Μουσείου Καστελλίου Κισάμου.

3) Λευκὸν μαρμάρινον (ὕψ. 1 μ.) ἄγαλμα τοῦ αὐτοκράτορος Ἀδριανοῦ ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ καὶ κάτω. Ἐκτεθειμένον ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἐν τῇ μικρᾷ πλατείᾳ τῆς κωμοπόλεως Καστελλίου, μετεφέρθη νῦν εἰς τὸ Μουσεῖον καὶ κατεγράφη ἐν τῷ εὑρετηρίῳ τῶν Γλυπτῶν ὑπ᾿ ἀριθ. 30. (Περιγραφὴν καὶ εἰκόνα βλ. ἐν Savignoni καὶ de Sanctis: Esplorazione arch. κτλ. ὡς ἄνω, σελ. 31 καὶ ἑξ).

4) Κορμὸς γυμνοῦ ἐφήβου (ἀρ. Εὑρετηρ. γλ. 31). Φέρει περὶ τὸν τράχηλον ἱμάτιον καλύπτον μέρος τοῦ αὐχένος καὶ τοῦ τραχήλου, περιτυλισσόμενον δὲ ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ βραχίονος. Ἀποκεκρουμέναι εἶναι αἱ χεῖρες ἀπὸ τῶν βραχιόνων, ὁ δεξιὸς ποὺς ἀπὸ τῶν σφυρῶν καὶ ὁ ἀριστερὸς ποὺς ἀπὸ τοῦ ἄνω μέρους τοῦ μηροῦ.

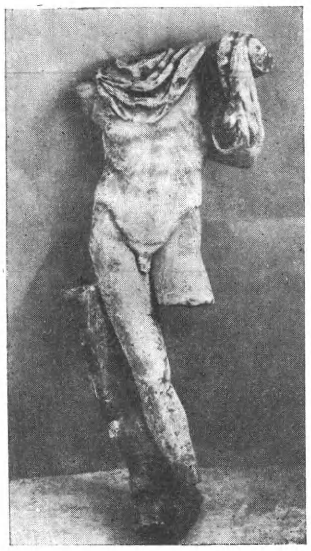

Εἰκ. 19. Κορμὸς γυμνοῦ ἐφήβου Μουσείου Καστελλίου Κισάμου.

Στηρίζεται διὰ τοῦ δεξιοῦ ποδὸς ἐπὶ κορμοῦ δένδρου *(εἰκ. 19)*. Προσεκτικὴ ἀπόδοσις, ἰδίως τοῦ στέρνου, καὶ ἐπιμελὴς ἐν γένει ἐκτέλεσις. Ρωμαϊκὸν ἀντίγραφον ἀγάλματος ἐφήβου τοῦ Δ΄. π.Χ. αἰῶνος (Ἑρμοῦ;).

5) Μικρὸς μυκηναϊκὸς ἑτερόστομος ἀμφορεὺς ὕψ. 0,08 (ἀρ. Εὑρετηρ. πηλίνων 1) ἀποκεκρουμένος κατὰ τὸ στόμιον. Εὑρέθη ἐν ἀγρῷ, ἐν τῇ θέσει «Σκάφη», μεταξὺ τῶν χωρίων Κάτω Παλαιόκαστρον καὶ Καλεριανά, περὶ τὸ $1^1/_2$ χιλιομ. ἀνατολικῶς τοῦ Καστελλίου. Ἐξ οὗ ἀποδεικνύεται ὅτι τὸ ἔδαφος τῆς Κισάμου περιέχει καὶ προϊστορικὰς ἀρχαιότητας μυκηναϊκῶν, τοὐλάχιστον, χρόνων. Ἔδαφος γραπτὸν λευκόν. Ἐρυθραὶ ταινίαι ἐπὶ τῆς λαβῆς καὶ περὶ τοὺς ὤμους ἐσχηματο ποιημένα ἀνθέμια. Περὶ τὴν κοιλίαν πέντε ἐρυθροὶ κύκλοι.

6) Τρεῖς μελανόμορφοι ἀμφορεῖς, ὕψ. 0,57, 0,50 καὶ 0,33 μ. (ἀρ. Εὑρετηρ. πηλίνων 11, 12 καὶ 56). Καὶ οἱ τρεῖς ἔχουσι τὰς μὲν λαβὰς στρεπτάς, ἀποληγούσας κάτω εἰς ἐκτύπους κεφαλὰς κρανοφόρους, τὴν δὲ κοιλίαν κεκοσμημένην δι᾽ ἀβαθῶν καθέτων ῥαβδώσεων διακοπτομένων κατὰ τὸ μέσον τῆς κοιλίας διὰ πλατείας, ὁριζοντίας ζώνης. Ὀλίγον κάτωθεν τῶν λαβῶν, ἐπὶ τῆς κοιλίας, τέσσαρες ἔκτυποι παραστάσεις ἐπὶ μὲν τοῦ ὑπ᾽ ἀρ. 11 ἀγγείου, τῆς Εὐρώπης ἀπαγομένης ὑπὸ τοῦ Ταύρου, ἐπὶ τοῦ ὑπ᾽ ἀρ. 12, Ἔρωτος τοξότου καὶ ἐπὶ τοῦ ὑπ᾽ ἀρ. 56, κρανοφόρου θεᾶς Ἀθηνᾶς καθημένης καὶ κρατούσης διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς ἀσπίδα στηριζομένην ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς ἀκόντιον καὶ ἐπὶ τῶν γονάτων ξίφος. (Πρβ. παρομοίους ἀμφορεῖς ἐκ Φαλασάρνης ἐν Savignoni e de Sanctis: Esplorazionae arch. ὡς ἀνωτέρω, σελ. 105, (εἰκ. 69 καὶ 69α).

Ἡ μεταλλικὴ ἀπόχρωσις ὑπενθυμίζει τὴν τεχνοτροπίαν τῶν μεγαρικῶν σκύφων. Ἐργασία τοῦ Γ΄ πΧ. αἰῶνος. Τόπος εὑρέσεως χωρίον Περιβόλια (Ἰνναχωρίου).

7) Ἐννέα ἐπιγραφαὶ ὑπ᾽ ἀριθ. Εὑρετηρ. ἐπιγρ. 1 - 10 (πλὴν τῆς 5ης).

Ἡ προέλευσις τῶν ἑπτὰ πρώτων δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστή· πιθανὸν ὅμως εἶναι ὅτι εὑρέθησαν κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τῆς πολίχνης Καστελλίου, πλησίον τοῦ Ἐπισκοπικοῦ Μεγάρου καὶ κάτωθεν τοῦ Γυμνασίου. Αἱ δύο ὅμως ὑπ᾽ ἀρ. 9 καὶ 10 ἐπιγραφαὶ εὑρέθησαν, ἐπὶ παρουσίᾳ μου, ἐν τῷ κτήματι τοῦ Ἐμμ. Φαραγγητάκη, ἐντὸς τῆς πολίχνης. κατὰ τὰς σκαφικὰς ἐργασίας τοῦ ἰδιοκτήτου. Εὑρέθησαν αὗται εἰς τεμάχια ἄνωθεν συστάδος τριῶν τάφων. Οἱ τάφοι οὗτοι (μήκ. 1,86, πλάτ. 0,50 καὶ βάθ. 1,05 μ.) εἶναι ὀρθογώνιοι λάκκοι, ἔχουσι τὸν πυθμένα ἐστρωμένον καὶ τὰς πλευρὰς κατεσκευασμένας διὰ πωρίνων πλακῶν, (ὁ εἷς τούτων ἔχει καὶ ἐσωτερικὸν ἐπίχρισμα ἐξ ἀσβεστοκονιάσματος), καλύπτονται δ᾽ ὡσαύτως διὰ πωρίνων πλακῶν, ἐφ᾽ ὧν ὅμως ὑπάρχει παχὺ καὶ συμπαγέστατον ἐπίστρωμα ἐξ ἀμμοκονίας ἀναμίκτου μετὰ λιθαρίων. Οἱ τάφοι οὗτοι εἶναι χριστιανικοί, ἀνήκουσι δὲ εἰς τὸν Δ΄ — Ε΄ μ.Χ. αἰῶνα, ὡς φανερώνουσι τοῦτο αἱ ἐπιγραφαὶ καὶ οἱ χαρακτῆρες τῶν γραμμάτων. Ἄξιον ὅμως σημειώσεως εἶναι ὅτι ἐντὸς τῶν χωμάτων, δι᾽ ὧν οἱ τάφοι ἦσαν πεπληρωμένοι, εὑρέθησαν, παραδόξως, ἓν μαρμάρινον ἀγαλμάτιον ἐφήβου γυμνοῦ ἔχοντος τὰς χεῖρας τεταμένας πρὸς τὰ

ἄνω ὄπισθεν τῆς ῥάχεως καὶ κρατοῦντος δι' ἀμφοτέρων ἀντικείμενον δυσδιάκριτον, ὡς καὶ χάλκινον νόμισμα τοῦ Β΄ μ.Χ. αἰῶνος, τοῦ Οὐεσπισιανοῦ (69 - 79 μ Χ.) ἢ τοῦ Τίτου 78 - 81 μ.Χ.).

Αἱ ἀνωτέρω ἐννέα ἐν ὅλῳ ἐπιγραφαὶ εἶναι αἱ ἑξῆς:

1) Πλάξ, ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, ἀποκεκρουμένη πανταχόθεν πλὴν ἄνω καὶ τεθραυσμένη εἰς πέντε συνανήκοντα τεμάχια. Μέγ. μῆκ. 0,34, μέγ. πλ. 0,25 καὶ πάχος 0,02 μ. Ἐπὶ τῆς μιᾶς ἐπιφανείας φέρει, ἄνω, ἐγχάρακτον τὸ μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ, κατωτέρω δὲ τὴν ἑξῆς ἔμμετρον ἐπιτύμβιον ἐπιγραφὴν ***(εἰκ. 20)***:

Εἰκ. 20. Προχριστιανικὴ ἐπιγραφὴ Κισάμου Μουσ. Καστελλίου-Κισάμου.

☧

ΕΥΤΥΧΟΝ ΑΝΔΡΑ	Εὔτυχον ἄνδρα
ΚΑΜΟΝΤΑ ΑΝΑ	καμόντα ἀνὰ
ΠΤΟΛΙΝ ΗΔ ΑΝΑ	πτόλιν ἠδ' ἀνὰ
ΒΟΥΛΑΝ ΠΟΛΛΑ	βουλὰν πολλὰ
ΔΑΕΘΛΕΥΣΑΝΤΑ	δ' ἀεθλεύσαντ' ἃ
ΔΕΚΕ . ΕΥΘΕ	δε κέ[κ]ευθε [κόνις]

Τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ κειμένου φανερώνουσιν ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη ἀνήκει εἰς τὸν Γ΄. μ.Χ. αἰῶνα, ἀλλ' εἶναι προχριστιανική, παρὰ τὸ μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ, τὸ ὁποῖον εἶναι μεταγενεστέρας χρήσεως καὶ δὴ τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνος.

2) Πλάξ, ἐξ ὑποκυάνου μαρμάρου, ἀποκεκρουμένη ἀριστερὰ κάτω καὶ εἰς τρία συνανήκοντα τεμάχια. Μέγ. μῆκ. 0,35, μέγ. πλατ. 0,15 καὶ πάχος 0,03 μ. Φέρει τὴν ἑξῆς ἐπιγραφὴν εἰς τέσσαρας στίχους ***(εἰκ. 21 καὶ 22)***.

Εἰκ. 21. Χριστιανικὴ ἐπιγραφὴ Κισάμου Μουσ. Καστελλίου - Κισάμου.

Εἰκ. 22 Παλαιοχριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Κισάμου Μουσεῖον Καστελλίου - Κισάμου.

ΙΣ ☧ ΜΝΗCΘΗΤΙ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗ-
ΘΕΙCΗC] ωC:ΗC ΔΟΥΛΗC COY
Ο[Λ]ΥΝΠΙΑΔΟC ΠΙCΤΗC
Δ]Ο[ΥΛ]ΗC ЄIC ΤΟΝ ΑΠΑΝ
ΤΑΒ[Ι]ΟΝ

Ἰησοῦ Χριστέ, μνήσθητι τῆς κοιμη-
θείσης] ὡσίης δούλης σου
Ὀ[λ]υνπιάδος πιστῆς
δο[ύλ]ης εἰς τὸν ἅπαν-
τα βί]ον.

Τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνος.

Ἡ δευτέρα λέξις τοῦ δευτέρου στίχου, δυσανάγνωστος οὖσα, ὡς ἐκ τῆς διχοτομήσεώς της ἐκ τοῦ ῥήγματος, ἀναγνωστέα ἢ *ω(δ)σίης* ἢ *ἵλε]ως τῆς*. Προτιμητέα, μοὶ φαίνεται, ἡ ἀνορθόγραφος πρώτη τῆς σολοίκου δευτέρας, ὡς συνεπεστέρα καὶ πρὸς τὸν συμπληρωτέον χῶρον καὶ πρὸς τὴν ὅλην σύνταξιν τοῦ κειμένου.

3) Μαρμαρίνη πλὰξ ἀποκεκρουμένη πανταχόθεν πλὴν ἀριστερά. Μέγ. μῆκ. 0,23, μέγ. πλ. 0,18 καὶ πάχος 0,03 μ. Φέρει τὴν ἑξῆς ἐπιγραφὴν εἰς ἓξ στίχους ***(εἰκ. 23)***.

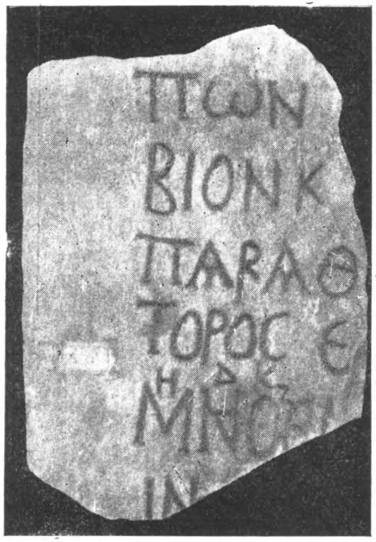

Εἰκ. 23. Χριστιανικὴ ἐπιγραφὴ Κισάμου.
Μουσεῖον Καστελλίου Κισάμου.

	[καταλι]
ΠΩΝ	πῶν [τὸν μάταιον]
ΒΙΟΝΚ	βίον κ[αὶ] [ζητῶν]
ΠΑΡΑΘ	παρὰ Θ[εοῦ] παντοκρά]
ΤΟΡΟCЄ	τορος ἔ[λεος]
Η Δ ΚΖ Μ𐅃ΟЄΙ	Μηνὶ δ; 77(;) ἐ[τῶν]
Ν	Ιν [δικτιῶνος;]

Τοὺς στίχους πρῶτον, δεύτερον καὶ τέταρτον συνεπλήρωσα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὑπ' ἀρ. 6 ἐπιγραφῆς.

4) Μαρμαρίνη πλὰξ παντάχόθεν ἀποκεκρουμένη πλὴν ἀριστερά. Μέγιστ. μῆκ. 0,32, μέγ. πλ. 0,25 καὶ πάχος 0,03 μ. Φέρει τὴν ἑξῆς ἐπιγραφὴν εἰς ὀκτὼ στίχους ***(εἰκ. 24 κάτω):***

⳨ ΤΟΝΜΑ	τὸν μά-
ΤΕΟΝΒΙΟΝ	τε(αι)ον βίον
Є⏀ΡΙΔΙШC	ἐφριδίως
CΞΗΛΘΑΚΑΙ	ἐξῆλθα καὶ
ΠΡΟCЄΚΑΤЄ	πρὸς σὲ κατέ-
⏀ΥΓΑЄΓШΑ	φυγα ἐγὼ Ἀ-
ΓΑΘΟK_x ΚΑΙ	γαθοκλ(ῆς) καὶ
ΠΡΟCCЄΥ	πρὸς σὲ ὑ...

Γράμματα τοῦ 5 - 6 μ.Χ. αἰῶνος.

Ἡ τρίτη λέξις (ἐπίρρημα: ἐφριδίως) πρώτην φορὰν ἀπαντᾷ ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ. Ἴσως ὅμως πρόκειται περὶ λάθους τοῦ χαράκτου ἀντὶ τοῦ ἐπιρρήματος *αἰφνιδίως*.

5) Ἐπιτύμβιος πλάξ, ἐξ ὑπολεύκου μαρμάρου πανταχόθεν ἀποκεκρουμένη. Μέγ. μῆκ. 0,28, μέγ. πλάτ. 0,30 καὶ πάχ. 0,30 μ. Ἐντὸς γραμμικοῦ ἐγχαράκτου πλαισίου ἐπιστεφομένου διὰ τεσσάρων σταυρῶν ἡ ἑξῆς ἐπιγραφὴ εἰς δέκα στίχους ***(εἰκ. 25)***:

† ѠCΑΛΗΘѠCΠΡΑ
ΟCΚΗCΥΧΙΟCΑΝΗΡ
ΤΟΥΝΟΜΑΚΟCΜΑC
ΙΠΠΙΑΤΡΟCЄΝΘΑΔS
ΚΑΤΑΚΙΤSΚΑΤΑΛΙΠS
ΤΟΝΜΑΤЄΟΚΒΙΟΝΚΖΗ
ΤѠΝЄΛЄΟCΠΑΡΑCS
ΤΟΥΘΥΑΝЄΠΑΥCΑΤΟ
ΔSΜΝΙΟΥΛΙΟΥΚΔΙΝ⁝
ΙΑ ЄΤѠΝ ΚΖ

Ὡς ἀληθῶς πρᾶ-
ος κ(αὶ) ἡσύχιος ἀνὴρ
τοὔνομα Κοσμᾶς
ἱππίατρος ἐνθάδε
κατάκ(ε)ιτε(αι), καταλιπ[ὼν]
τὸν μάτε(αι)ον βίον κ(αὶ) ζη-
τῶν ἔλεος παρὰ σὲ (σοῦ)
τοῦ Θ[εο]ῦ. Ἀνεπαύσατο
δὲ Μ(ηνὶ) Ἰουλίου 24 Ιν(δικτιῶνος)
ΙΑ, ἐτῶν 27.

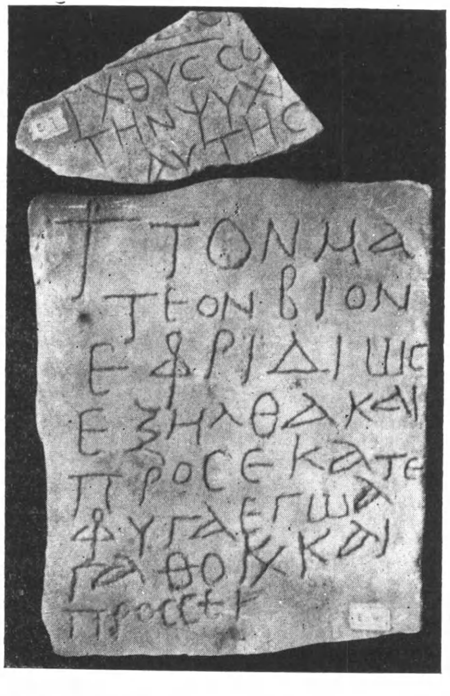

Εἰκ. 24. Παλαιοχριστιανικαὶ ἐπιγραφαί.
Μουσεῖον Καστελλίου Κισάμου.

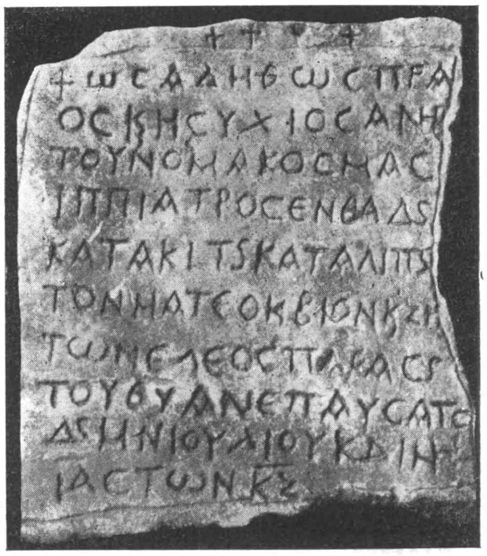

Εἰκ. 25. Παπλαιοχριστιανικὴ ἐπιγραφὴ Κισάμου Μουσεῖον Καστελλίου-Κισάμου.

Τὸ γράμμα Ε ἔχει τὸ σχῆμα S, ὥς φαίνεται ἐκ τῶν λέξεων ἐνθάδε (δ'. σειρά), κατάκιτε (ε'. σειρά), σὲ (ἑβδόμη σειρὰ) καὶ δὲ (ἐνάτη σειρά).

Ἡ χρονολογία τῆς ἐπιγραχῆς: (Ἰνδ. $\overline{\text{ΙΑ}}$), δέον νὰ ὑπολογισθῇ $11 \times 15 = 165 + 3 = 168 + 312 = 480$ μ.Χ. Συνήθως, ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς ὁ ἀριθμὸς τῆς Ἰνδικτιῶνος φανερώνει τὰ ἔτη τοῦ κύκλου καὶ οὐχὶ τοὺς κύκλους τῆς Ἰνδικτιῶνος· ἀπαντᾷ ὅμως σπανίως καὶ τὸ ἀντίθετον, ὥς ἐν τῇ παρούσῃ ἐπιγραφῇ, ὡς νομίζομεν.

6) Ἐπιτύμβιος μαρμαρίνη πλὰξ πανταχόθεν ἀποκεκρουμένη. Μέγ. μῆκ. 0,18, μέγ. πλ. 0,10 καὶ πάχ. 0,017 μ. Φέρει τὴν ἑξῆς ἐπιγραφὴν εἰς τέσσαρας στίχους ***(εἰκ. 24 ἄνω):***

ΔΕ	δε
ΙΧΘΥCCC	ἰχθὺς σ[οί;] (σῶζε)
ΤΗΝΨΥΧΙ·	τὴν ψυχ[ὴν]
ΑΥΤΗC	αὐτῆς

Ἀνήκει εἰς τὸν 4ον μ.Χ. αἰῶνα.

7) Τεμάχιον ἐνεπιγράφου πλακὸς ἐξ ὑποκυάνου μαρμάρου, πανταχόθεν ἀποκεκρουμένον. Μέγ. μῆκ. 0,11, μέγ. πλ. 0,10 καὶ πάχος 0,015 μ. Σῴζονται τὰ ἑξῆς εἰς τέσσαρας στίχους ***(εἰκ. 26)***:

Εἰκ. 26. Παλαιοχριστιανικὴ ἐπιγραφὴ Κισάμου Μουσεῖον Καστελλίου - Κισάμου.

Ч'ΟCΙU'	κοσ] ʿ(ος ιο.
ЭΑΙΥΓΗΡΕ	... θαι ὑπὲρ ε...

Γράμματα τοῦ 4 - 5 μ.Χ. αἰῶνος.

8) Ἐνεπίγραφος παλαιοχριστιανικὴ ἐπιτύμβιος πλᾴξ, ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, πανταχόθεν ἀποκεκρουμένη πλὴν ἀριστερά. Μέγ. μῆκ. 0,28, μέγ. πλ. 0,20 καὶ πάχος 0,025 μ. Φέρει ἄνω τρὶς τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ ☧ ἐγχάρακτον, κατωτέρω δὲ τὴν ἑξῆς ἑξάστιχον ἐπιγραφήν, ἥτις ἀρχίζει δι' ἐγχαράκτου φύλλου κισσοῦ καὶ καταλήγει ὁμοίως:

❦ ΗCῦΙΧΡΙCΤΕΥΙΕΘΕῦΙ
ΖΩΝΤΟCΜΝΗCΘΗΤΙΤ ῦΙ
ΔῦΙΛῦΙCῦΙΝΙΚΩΝΟCΚΑΙ
ΚΑΤΑΡΙΘΜΗCΟΝΨΥΧΗΝΑΥ
ΤῦΙΕΙCΚΟΛΦῦCΑΒΡΑΑΜΚΑΙ
ΙCΑΑΚ☧ΚΑΙΙΑΚΩΦ ❦

Ἰησοῦ Χριστέ, υἱὲ Θεοῦ
ζῶντος, μνήσθητι τοῦ
δούλου σου Νίκωνος καὶ
καταρίθμησον ψυχὴν αὐ-
τοῦ εἰς κόλφους Ἀβραὰμ καὶ
Ἰσαὰκ ☧ καὶ Ἰακὼφ

Γράμματα τοῦ Ε'. μ.Χ.

9) Δέκα τρία τεμάχια (μεγάλα, μικρὰ καὶ ἐλάχιστα) ἐνεπιγράφου ἐπιτυμβίου πλακός, ἐξ ὑπολεύκου μαρμάρου, πανταχόθεν ἀποκεκρουμένης πλὴν ἄνω, κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος. Μεγίστου τεμαχίου μέγ. μῆκ. 0,20 καὶ μέγ. πλ. 0,16. Φέρει ἄνω καὶ κάτω τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ καὶ ἔχει τὴν ἑξῆς ἐπιγραφὴν ***(εἰκ. 27):***

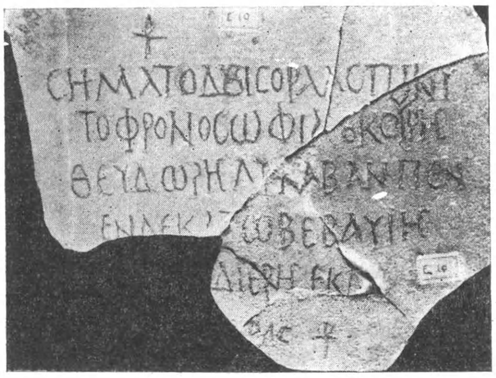

Εἰκ. 27. Παλαιοχριστιανικὴ ἐπιγραφὴ Κισάμου Μουσεῖον Καστελλίου - Κισάμου.

⳨
ϹΗΜΑΤΟΔ∀ΙϹΟΡΑ∴
φ̄ΡΟΝΟϹΩΦΙΛ
ΘΕΥΔΩΡΗϹΛ!
ΕΝΛΕΚ⌐
σῆμα τόδ(ε;) ις ορα(ν;)
(σ;)οφρόνω(;)ς ὦ φίλ(ε)
Θε(ο)ῦ δωρῆσ(αι)
ἔνδεκ...

Ἐκ τῶν μικροτέρων τεμαχίων:

UNI	υνι
ΟΚΟΓΡΗϹ	ὁ κο(ι;)ρης
ΛΑΒΑΝΠΕΝ	Βαρ]νάβαν πεν.—..
ΩΒΕΒΑΥΙΗϹ	ωβεβαυιησ
ΔΙΕΡΗϹΕΚ⁝	διερης εκ
ΦΑϹ ⳨	φας ⳨

Γράμματα τοῦ Ε′ μ.Χ. αἰῶνος.

Ἡ πληθὺς τῶν ὡς ἄνω παλαιοχριστιανικῶν ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν (πλὴν τῆς ὑπ' ἀρ. 1), φανερώνει ὅτι ἡ Κίσαμος ὑπῆρξε, κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους, πόλις πολυάνθρωπος καὶ ὅτι τὰ κοιμητήρια αὐτῆς εὑρίσκοντο ἀνατολικῶς καὶ νοτίως τῆς σημερινῆς πολίχνης Καστελλίου, συνυπάρχοντα, ἴσως, μετὰ τάφων εἰδωλολατρικῶν (;), ἡ δὲ παλαιοχριστιανικὴ χρονολογία αὐτῶν καθιστᾷ τὴν συλλογὴν ταύτην πολύτιμον συμβολὴν εἰς τὴν χριστιανικὴν ἐπιγραφικὴν τῆς Κρήτης (βλ. τὸ πενιχρὸν τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Κρήτης ἐν E. Cabrol, Dictionnaire d'archéologie chrétienne ἐν λέξει Crète).

— Περίληψις ἐν Α′. τόμῳ Ἐπ. Ἑταιρ. Κρητ. Σπουδῶν (σ. 604 - 606).

— Τινὲς τῶν χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν ἐδημοσιεύθησαν ἐν τῷ ΙΙ τόμῳ τῶν Inscriptiones Creticae, σελ. 98 - 101, ἤτοι αἱ ὑπ' ἀρ. 1, 4, 5, 6, καὶ 7.

Ἐπαρχία Κισάμου

Β′. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΠΟΛΥΡΡΗΝΙΑΣ

Τῇ πρωτοβουλίᾳ τοῦ ἐν Καστελλίῳ Κισάμου Φιλολογικοῦ Συλλόγου καὶ δαπάναις αὐτοῦ τε καὶ τῶν Κοινοτήτων Ἄνω καὶ Κάτω Παλαιοκάστρου ἐνηργήσαμεν, κατὰ τὸν μῆνα Ὀκτώβριον τοῦ 1938, δοκιμαστικὰς ἀνασκαφὰς ἐν Πολυῤῥηνίᾳ [1].

Ἡ τοποθεσία τῆς ἀρχαίας ταύτης πόλεως τῆς Δυτικῆς Κρήτης εὑρίσκεται νοτίως τῆς παραλίας τῆς Κισάμου καὶ περὶ τὴν μίαν καὶ ἡμίσειαν ὥραν μεσογείως ἀπὸ τῆς σημερινῆς πολίχνης Καστελλίου, κεῖται δὲ ἐπί τε τῆς κωνοειδοῦς καὶ ἀποτόμου κορυφῆς καὶ ἐπὶ τῶν κλιμακωτῶν πρανῶν τῆς δυτικονοτιοανατολικῆς πλευρᾶς ὑψηλοῦ, μεγάλου καὶ ἀπομεμονωμένου, φυσικῶς δὲ ὀχυροῦ λόφου, ὅστις κατὰ τὰ τρία μὲν ταῦτα σημεῖα χωρίζεται ἀποτόμως ἀπὸ τῶν ὑψηλοτέρων πέριξ βουνῶν τῆς ὀροσειρᾶς τοῦ Προφήτου Ἠλιοῦ διὰ φαράγγων καὶ χαραδρῶν, τὰς ὁποίας σχηματίζουσιν ὁ χείμαῤῥος τῆς « Καμμάρας » καὶ ὁ παραπόταμος αὐτοῦ « Μπουφιανός », βορείως δὲ κατέρχεται ὁμαλώτερόν πως πρὸς τοὺς χαμηλοτέρους λόφους, οἵτινες καταλήγουσι βορειότερον, πλαισιοῦντες τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς πεδιάδος τοῦ Καστελλίου.

Τὴν ἀρχαιότητα τῆς τοποθεσίας ἀποδεικνύουσι τὰ σῳζόμενα ὁρατὰ ἐρείπια, τὰ ὁποῖα εἶναι: 1ον Τὰ τείχη. Ταῦτα, ὄντα κρᾶμα πολυγωνικῆς, ἑλληνικῆς, ῥωμαϊκῆς, βυζαντινῆς καὶ ἐνετικῆς τοιχοδομίας, περιβάλλουσι τήν τε κωνοειδῆ ὑψηλὴν κορυφὴν (τὴν ἀκρόπολιν) καὶ τὰ κάτωθεν καὶ πέριξ αὐτῆς πρανῆ τοῦ λόφου, ἀκολουθοῦντα ἐν πᾶσι τὰς ἀποτομωτέρας γραμ-

[1] Οὕτω καλεῖ τὴν ἀρχαίαν ταύτην Κρητικὴν πόλιν ὁ Πτολεμαῖος, ἐν ᾧ ὁ Σκύλαξ τὴν ὀνομάζει Πολύῤῥηναν, ὁ Σουΐδας Πολύῤῥηνον, ὁ Πλίνιος Πολυῤῥήνιον καὶ ὁ Στέφ. Βυζάντιος Πολύρην, ἐτυμολογῶν μάλιστα οὗτος ταύτην « ἀπὸ τοῦ πολλὰ ῥήνεα, τουτέστι πρόβατα ἔχειν ».

μὰς (βλ. εἰκόνας 14 - 22 ἐν Esplorazione arch. delle provincie occidentali di Creta ὑπὸ L. Savignoni καὶ Gaet. De Sanctis, ὡς καὶ εἰκόνας 31, 32, 33, 34, 37, καὶ 38 ἐν Gius. Gerola, Monumenti Veneti nell' isola di Creta τόμ. I). 2ον Πλεῖσται λαξευταὶ ἐντὸς τοῦ κροκαλοπαγοῦς βράχου οἰκίαι καὶ δεξαμεναί, αἵτινες εὑρίσκονται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐπὶ τῶν κλιμακωτῶν πρανῶν τῆς δυτικονοτιοανατολικῆς πλευρᾶς τοῦ λόφου *(εἰκ. 1)*.

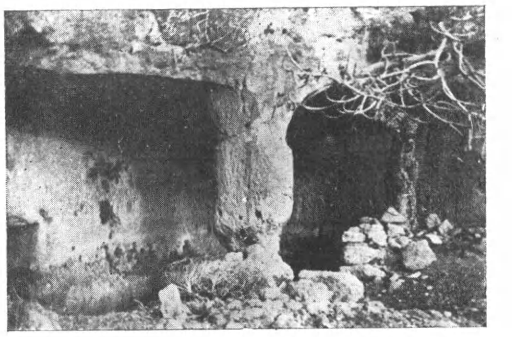

Εἰκ. 1. Ἀρχαία οἰκία τῆς Πολυρρηνίας λελαξευμένη ἐν βράχῳ (ἐντὸς τοῦ χωρίου Ἄνω Παλαιοκάστρου - Κισάμου).

Ἐνταῦθα, ἐπὶ στενῶν βραχωδῶν ἐξωστῶν, εἶναι ἐκτισμένη κλιμακηδὸν καὶ ἡ σημερινὴ κοινότης Ἄνω Παλαιοκάστρου, οἱ κάτοικοι τῆς ὁποίας, ἀριθμοῦντες περὶ τὰς 70 οἰκογενείας, χρησιμοποιοῦσι τὰς μὲν ἀρχαίας οἰκίας ὡς σταύλους ζῴων, τὰς δὲ δεξαμενὰς δι' ἐναποθήκευσιν ὀμβρίου ὕδατος. 3ον) Ἡ κατὰ τὴν εἴσοδον εἰς τὸ χωρίον Ἄνω Παλαιόκαστρον λαξευτὴ κρήνη μετὰ τοῦ λαξευτοῦ ἐπίσης ὑδραγωγείου ἐκ διπλῶν ὑπονόμων, ἔργον, τὸ ὁποῖον κατεσκευάσθη δαπάναις τοῦ Αὐτοκράτορος Ἀδριανοῦ (Thénon, Fragments d' une description de l'île de Crète, Polyrrhénie III, σ. 31 et 32). 4ον) Πάμπολλοι τάφοι, εἰς σαρκοφάγους ἢ λαξευτοὶ ἐντὸς βράχων, ἀπαντῶντες καὶ ἐντός, ἀλλ' ἰδίᾳ ἐκτὸς τῶν τειχῶν τῆς πόλεως, καθ' ὅλην τὴν κατωφερικὴν περιοχὴν τοῦ λόφου καὶ πέραν ἀκόμη τῶν φαράγγων καὶ χαραδρῶν ἐπὶ τῶν πέριξ λόφων (βλ. εἰκόνας 32 - 36 ἐν Espl. arch., ἔ. ἀ). 5ον) Διάφοροι ναΐσκοι, ἄλλοι εἰς θεμέλια καὶ ἄλλοι εἰς ὀλίγον τι ὁρατοὺς τοίχους, ἐκτὸς καὶ πέριξ τῶν τειχῶν (*εἰκ. 2* τοπογραφικὸν διάγραμμα Πολυρρηνίας). Τὰ ἐρείπια ταῦτα τῆς ἀρχαίας Πολυρρηνίας ἐπεσκέφθησαν τὸ πάλαι ἢ καὶ μόνον περιέγραψαν, κατὰ χρονολογικὴν σειράν, ὁ Ferrarius (Lexik. Geograph. λ. Cisamus σ. 101, London 1657)· ὁ Tournefort (Voyage du Levant. τόμ. I. σ. 31, Amsterdam 1718)· ὁ Pococke (Description of the East and some other Countries, τόμ. II, μέρ. I σ. 246, London 1752)· ὁ Andrea Cornaro (Cornelius, Creta Sacra 1 σ. 123 1755)· ὁ Belon (Singularitez, ch. v. fol. 7 1830) καὶ ὁ D' Anville (Géographie ancienne abregée, τόμ. II σ. 190, Paris 1834). Ἀλλ' οἱ ἐπισκέπται καὶ συγγραφεῖς οὗτοι οὐχὶ μόνον συντόμως περιέγραψαν τὰ ἐρείπια ταῦτα, ἀλλὰ καί, βασιζόμενοι ἐπὶ χωρίου τοῦ Στράβωνος (Βιβλ. X, σελ. 479), καθ' ὃ ἐπίνειον τῆς Ἀπτέρας ἦτο ἡ Κίσαμος, ἐξέλαβον τὴν τοποθεσίαν ταύτην τῆς Πολυρρηνίας ὡς τὴν τῶν Ἀπτέρων. Πρῶτος, ὅστις ἐξέφρασε τὴν ἀληθῆ ἐν προκειμένῳ γνώμην ὑπῆρξεν ὁ περιηγητὴς τοῦ 1837 Ἄγγλος Robert Pashley, ἀντικρούσας τὴν πεπλανημένην γνώμην τῶν προγενεστέρων καὶ ταὐτίσας ὀρθῶς τήν τε Πολυρρήνιαν καὶ τὰ Ἄπτερα (Travels in Crete, τόμ. I. σ. 54 καὶ τόμ. II σ. 46, London 1837). Πρὸς τὴν γνώμην τοῦ Pashley συνετάχθη βραδύτερον καὶ ὁ Captain T. A. B. Spratt (Travels and Researches in Crete, τόμ. II σ. 211, London 1865). Τὴν ὀρθὴν ταύτην ταύτισιν ἐπεβεβαίωσαν, ἄλλως τε, ὑστερώτερον καὶ ἐπιγραφαὶ εὑρεθεῖσαι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐν Ἀπτέρᾳ ὑπὸ τοῦ Wescher τῷ 1862 - 64 καὶ ταὐτίζουσαι ἀναμφιβόλως τὴν ἐν Μεγάλοις Χωραφίοις, ὕπερθεν τῶν φυλακῶν Ἰτζεδίν - Καλαμίου, κειμένην πόλιν τῶν Ἀπτεραίων (Haussoullier ἐν Bull. Corr. Hell. III (1879) σελ. 418 καὶ ἑξ.), ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐν Ἄνω Παλαιοκάστρῳ (Πολυρρηνίᾳ) μετὰ τῆς ἀναγραφῆς: Α ΠΟΛΙΣ ΠΟΛΥΡΗΝΙΩΝ[1] (βλ. Thénon, Revue Archéol. n.s. τόμ. XV (1867) σ. 416 - 427 —Doublet, Bull. Corr. Hell, XIII (1889) σ. 68 καὶ ἑξ.—Myres, Journal of Hell. Stud. XVI (1896) σ. 181 ἑ. καὶ Gaet. De Sanctis, Espl. arch. ἔ. ἀ. σ. 216 καὶ ἑξ).

Τέλος, τὰ ἐρείπια τῆς Πολυρρηνίας ἐπεσκέ-

[1] Εἰς πολλὰς ἐπιγραφὰς καὶ νομίσματα γράφεται μὲ ἓν Ρ.

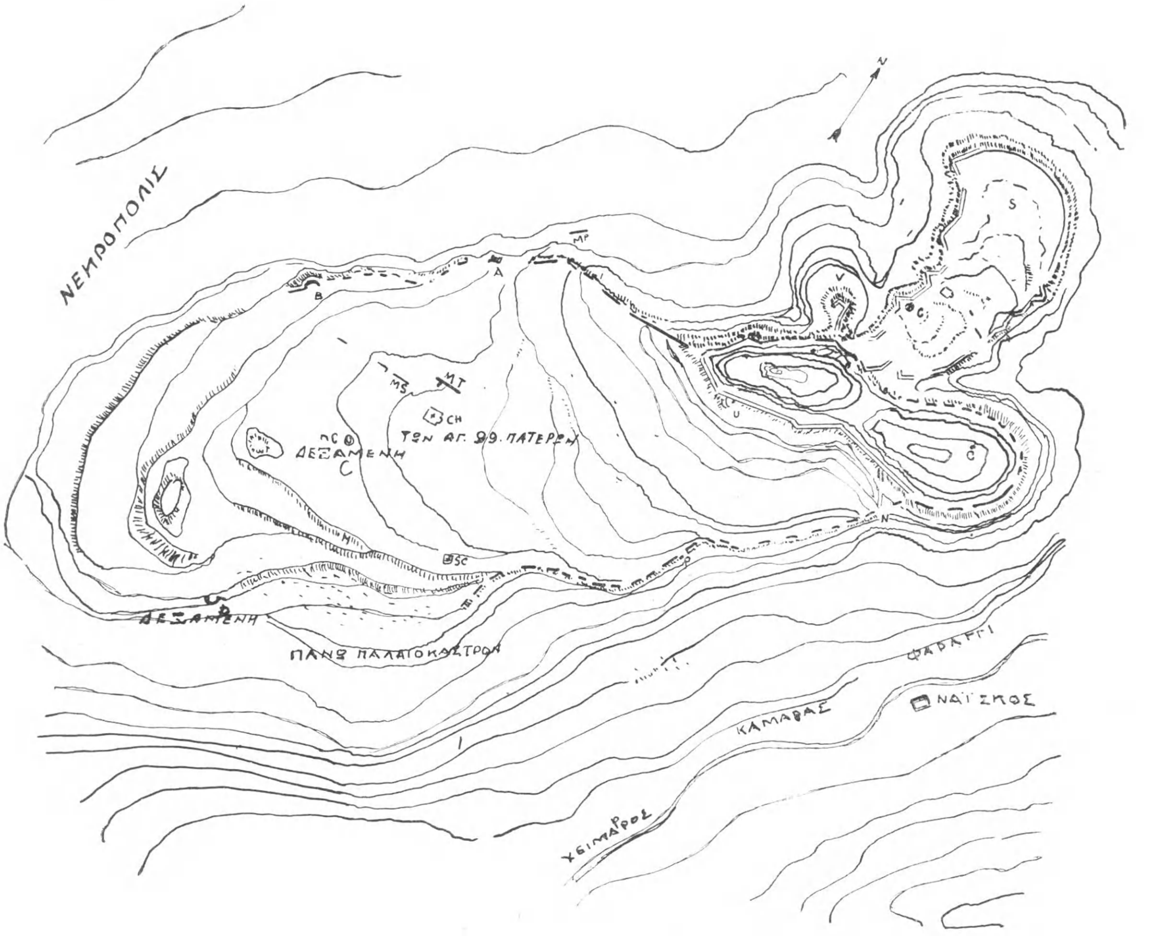

Εἰκ. 2. Τοπογραφικὸν διάγραμμα Πολυῤῥηνίας (κατὰ τὸν F. Halbherr ἐν Savignoni, Esplorazione arch. delle provincie occidentali di Creta).

φθησαν καὶ περιέγραψαν διεξοδικώτερον καὶ ἐπιστημονικώτερον οἱ σύγχρονοι Ἰταλοὶ Luigi Savignoni καὶ Gaetano De Sanctis (Esplor. arch. ὡς ἄνω ἐν Monumenti Lincei, τόμ. XI (1902)), ἐξ ὧν ὁ μὲν πρῶτος περιέγραψε λεπτομερῶς τὰ σῳζόμενα ἐρείπια καὶ κινητὰ εὑρήματα (σελ. 38 καὶ ἑξ.), ὁ δὲ δεύτερος ἐδημοσίευσε πολλὰς ἐπιγραφὰς (σελ. 196 καὶ ἑξ.), ἔτι δὲ ὁ G. Gerola, ὅστις περιέγραψε τὰ βυζαντινὰ καὶ ἐνετικὰ τμήματα τῶν τειχῶν (ὡς ἄνω, σελ. 72 καὶ ἑξ.) τῷ 1907 [1].

Ἀνασκαφὰς οὐδείς, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, ἐξετέλεσε μέχρι τοῦδε ἐν Πολυῤῥηνίᾳ [1], πλὴν μικρᾶς τινος σκαφῆς, τὴν ὁποίαν ἐπεχείρησεν ὁ καθηγητὴς F. Halbherr καὶ δι' ἧς ἦλθεν εἰς φῶς μικρὸν τμῆμα διαφαινομένου εἰς μῆκος 30 μέτρων ἑλληνικοῦ τοίχου πλησίον τῆς σημερινῆς ἐκκλησίας τῶν Ἁγίων 99 Πατέρων. Μνείαν τῆς σκαφικῆς ταύτης ἐργασίας καὶ ἰχνογράφησιν τοῦ ἀποκαλυφθέντος τμήματος τοῦ τοίχου κάμνει ὁ L. Savignoni (ἔ.ἀ. σελ. 52 καὶ 56 καὶ εἰκ. 24 ***(εἰκ. 3)***.

Κατὰ τὸν συγγραφέα τοῦτον, τὸ ἀποκαλυφθὲν μνημεῖον ἀποτελεῖ μέρος τοῦ περιβόλου

[1] Εἰς τοὺς συγγραφεῖς τούτους προσθετέοι καὶ ὁ Bursian (Geographie von Griechenland II σ. 557 καὶ ἑξ.), ὁ J. Svoronos (Numismatique de la Crète ancienne, σ. 274 καὶ ἑξ.) καὶ ὁ Perrot (L'île de Crète, σ. 42).

[1] Ἐκτὸς τῶν ἀναριθμήτων, δυστυχῶς, ἀρχαιοκαπηλικῶν λαθραίων ἀνασκαφῶν, εἰς τὰς ὁποίας ἐνασμενίζονται παλαιόθεν νὰ ἐπιδίδωνται οἱ σημερινοὶ Πολυῤῥήνιοι, συληταὶ τάφων καὶ ἐκμεταλλευταὶ ἀρχαίου οἰκοδομησίμου ὑλικοῦ.

ἀρχαίου ἑλληνικοῦ ναοῦ. Τὴν αὐτὴν περίπου γνώμην ἐξήνεγκον καὶ οἱ προαναφερθέντες Pashley (ἔ. ἀ. τόμ. II, σελ. 47), Spratt

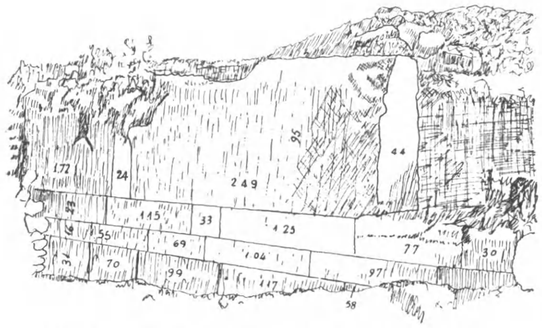

Εἰκ. 3. Τὸ ἀποκαλυφθὲν ὑπὸ τοῦ Halbherr τμῆμα τοῦ βορείου τοίχου.

(ἔ. ἀ. τόμ. II, σελ. 214), Thénon (ἔ. ἀ. σελ. 417) καὶ ὁ G. De Sanctis (ἔ. ἀ. σελ. 199), ὅστις ἀδιστάκτως φρονεῖ ὅτι πρόκειται περὶ ναοῦ, διότι αἱ ἐντετοιχισμέναι ἐπὶ τῆς ἐκ-σιμον ὑλικὸν τῆς ἐνταῦθα νεωτέρας ἐκκλησίας.

Ἀληθῶς, ἡ ἐν λόγῳ ἐκκλησία ἀπέχει μόνον 16,50 μέτρα νοτίως τοῦ ἀρχαίου τούτου μνημείου, μνημεῖον δὲ καὶ ἐκκλησία εὑρίσκονται ἐπὶ τοῦ μόνου εὐρέος ἐπιπέδου χώρου, ὅστις κεῖται ἄνωθεν τοῦ χωρίου Ἄνω Παλαιόκαστρον, καὶ ὅστις ἀποτελεῖ τὸν ὑψηλότατον μὲν βόρειον ἐξώστην τῆς κλιμακωτῆς νοτιοανατολικῆς πλευρᾶς τοῦ λόφου τῆς Πολυῤῥηνίας, τὸν χθαμαλώτερον δὲ ἐξώστην τῆς ἐπικλινοῦς νοτιοδυτικῆς κατωφερείας τῆς ἀκροπόλεως αὐτῆς (*εἰκ. 4*).

Τὴν μόνην, τῷ ὄντι, εὐρεῖαν, ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Πολυῤῥηνίας, πλατεῖαν ταύτην λαβόντες ὑπ' ὄψιν καὶ συμμεριζόμενοι τὴν γνώμην τῶν ἀνωτέρω περιηγητῶν καὶ συγγραφέων ὅτι ἐνταῦθα πρέπει νὰ ἦσαν ἱδρυμένα τὰ ἐπισημότερα τῶν κτισμάτων τῆς ἀρχαίας Πολυῤῥηνίας, ἰδίως δὲ τὴν ὑπόδειξιν τοῦ Savignoni περὶ ἀνάγκης μεθοδικῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τόπου τού-

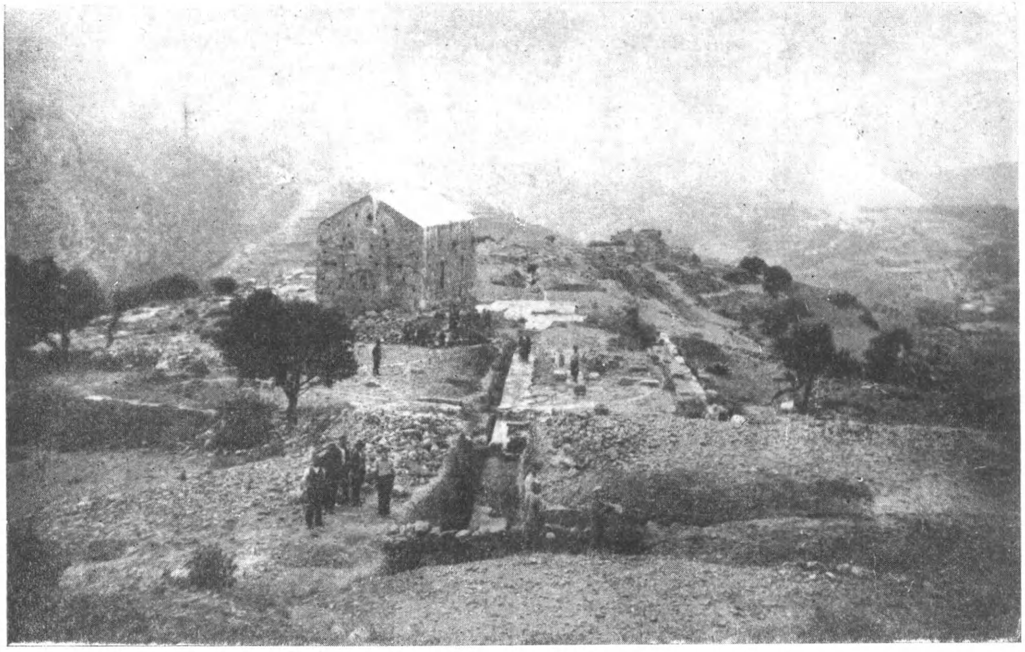

Εἰκ. 4. Ἡ σημερινὴ ἐκκλησία τῶν 99 Ἁγίων Πατέρων. Κεῖται ἐπὶ εὐρέος χώρου μεταξὺ τοῦ χαμηλοτάτου πρανοῦς τῆς ἀκροπόλεως τῆς Πολυῤῥηνίας καὶ ἄνωθεν τοῦ σημερινοῦ χωρίου Ἄνω Παλαιοκάστρου Κισάμου.

κλησίας τῶν Ἁγίων 99 Πατέρων βαρεῖαι, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, λίθιναι ἐνεπίγραφοι στῆλαι καὶ βάθρα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μετεφέρθησαν μακρόθεν, ἵνα χρησιμοποιηθῶσιν ὡς οἰκοδομή-

του (Savignoni, ἔ. ἀ., σελ. 52), προέβημεν μετ' ἐλπίδων εἰς τὰς ἀνασκαφικὰς ἡμῶν ἐρεύνας, ἀφετηρίαν λαβόντες τὸ ἀποκαλυφθὲν ὑπὸ τοῦ Halbherr τμῆμα τοῦ ἀνωτέρω τοίχου.

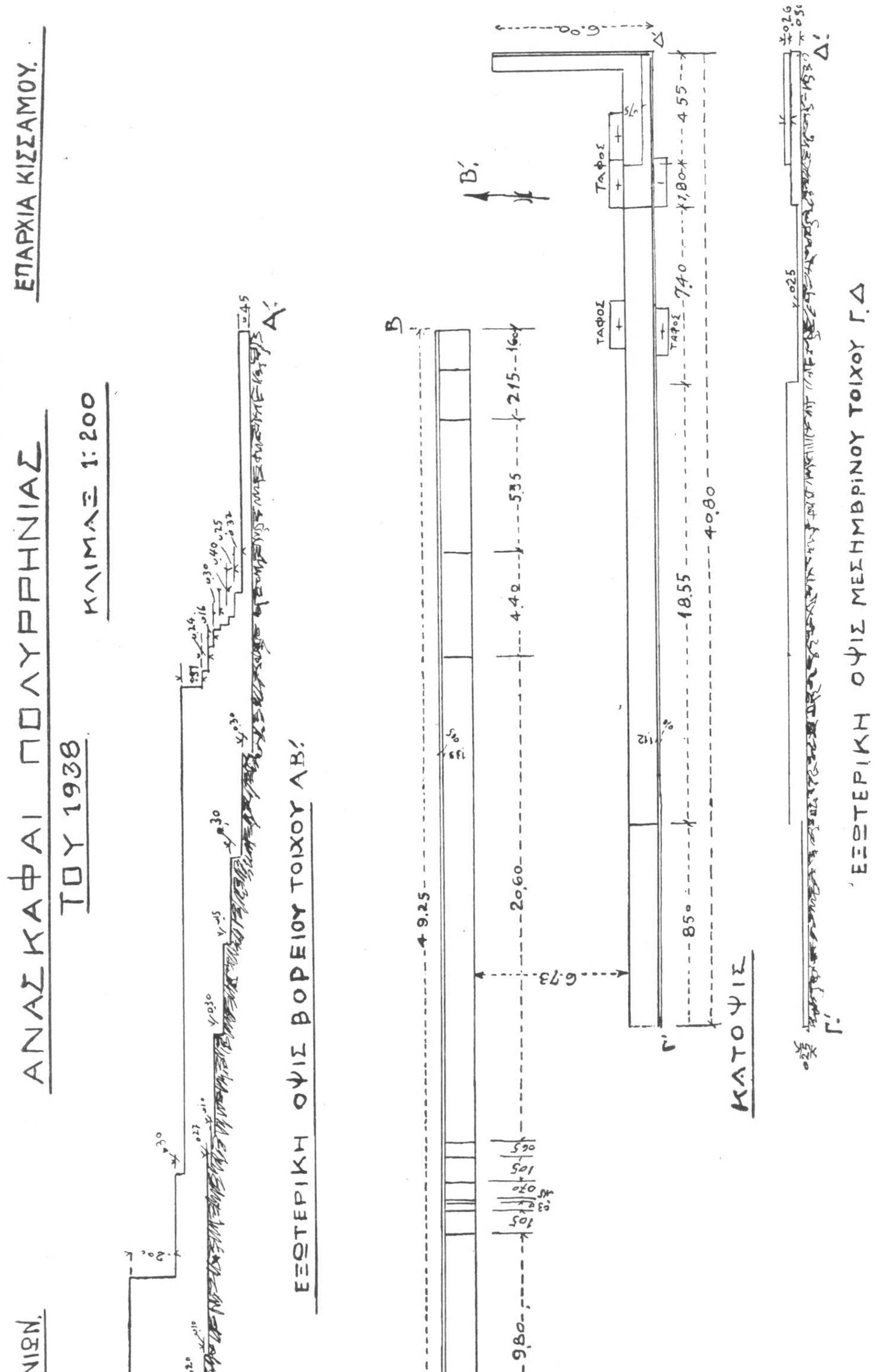

Εἰκ. 5. Διάγραμμα ἀνασκαφῶν Πολυῤῥηνίας τοῦ 1938.

Αἱ ἀνασκαφαὶ ἤρχισαν τὴν 4 Ὀκτωβρίου καὶ ἔληξαν τὴν 9 Νοεμβρίου τοῦ 1938, πληρωθέντων ἐν ὅλῳ 175 ἐργατικῶν ἡμερομισθίων. Διὰ τῶν γενομένων τούτων ἐργασιῶν ἀπεκαλύφθησαν τὰ ἑπόμενα ἀρχαῖα μνημεῖα καὶ εὑρήματα (*εἰκ. 5* διάγραμμα ἀνασκαφῶν)[1].

Α΄. Ἡ συνέχεια τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος τοίχου. Τὸ μνημεῖον ἔχει μῆκος 49,25

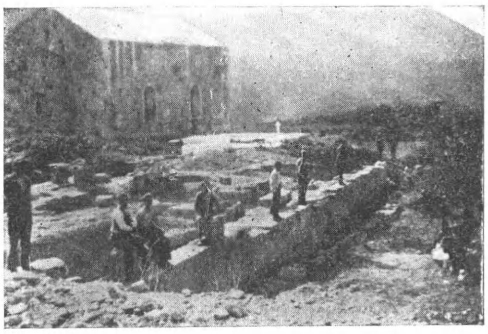

Εἰκ. 6. Ὁ βόρειος τοῖχος περιβόλου ἑλληνικοῦ κτίσματος Πολυῤῥηνίας.

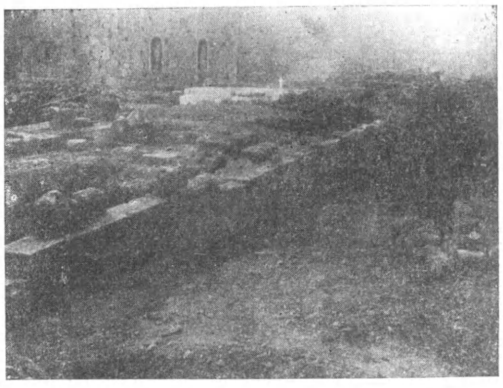

Εἰκ. 7. Ὁ βόρειος τοῖχος περιβόλου ἑλληνικοῦ κτίσματος Πολυῤῥηνίας.

καὶ πάχος 1,35, βαίνει δὲ παραλλήλως πρὸς τὸν βόρειον τοῖχον τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἁγίων Πατέρων καὶ εἰς ἀπόστασιν 16,50 μέτρων ἀπ' αὐτοῦ, εὐθυγράμμως δὲ ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς μὲ μέτωπον πρὸς βοῤῥᾶν (*εἰκ. 6 καὶ 7*). Ἀμφοτέρωθεν τερματίζεται ἀποτόμως ἄνευ γωνίας ἢ γωνιακῆς προεξοχῆς ὡς ἀντερείσματος. Κατὰ τὸ δυτικὸν τμῆμα ἡ θεμελίωσις στηρίζεται ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου, ἀποτελεῖται δὲ ἐξ ἑνὸς μόνον στρώματος ἐκ πωρίνων, πελεκητῶν καὶ ὀρθογωνίων πλακῶν (*εἰκ. 8*). Ἐπὶ τοῦ τοιούτου στερεοβάτου, ἀλλ' εἰς 0,37 μ. ἐσώτερον τῆς ἐξωτερικῆς γραμμῆς αὐτοῦ, ἥτις οὕτω σχηματίζει βαθμῖδα, ἐγείρεται δόμος ἐκ τετραπλεύρων καὶ χαμηλῶν πελεκητῶν λίθων (σιδηρόπετρας) ὁριζοντίως διηυθετημένων, ἐπὶ τοῦ τοιούτου δὲ κρηπιδώματος, προεξέχοντος

Εἰκ. 8. Τὸ δυτικώτατον τμῆμα τοῦ βορείου περιβόλου ἑλληνικοῦ κτίσματος Πολυῤῥηνίας.

μόλις περὶ τὰ 0,05 μ., ὑψοῦται πλέον ἡ κάθετος κυρία γραμμὴ τοῦ τοίχου (*εἰκ. 9*). Ὁ τοῖχος εἶναι κατεσκευασμένος διὰ σκληρῶν λιθοπλίνθων (σιδηρόπετρας). Τὸ μεγαλήτερον εἰς ὕψος σῳζόμενον τμῆμά του, ὅπερ εἶναι, ὡς ἀπέδειξαν αἱ σημεριναὶ ἀνασκαφαί, τὸ ὑπὸ τοῦ Halbherr ἀνασκαφὲν τμῆμα (βλ. ἀνωτέρω), διατηρεῖ ἑπτὰ δόμους, ἐξ ὧν οἱ μὲν ἓξ κατώτεροι εἶναι χαμηλαὶ καὶ μικραὶ λιθόπλινθοι ὁριζοντίως διηυθετημέναι, ὁ δὲ ἀνώτατος ἕβδομος δόμος ἔχει μεγάλας λιθοπλίνθους (μήκ. 2,50 καὶ ὕψ. 0,95 μ.) ἐστημένας ὀρθὰς (*εἰκ. 10*).

Ἡ τοιχοδομία, ἄρα, τοῦ μνημείου φέρει τὸν χαρακτῆρα τοῦ ψευδοϊσοδομικοῦ λεγομένου ρυθμοῦ. Ἐνταῦθα ὅμως δὲν ἐναλλάσσονται κανονικῶς οἱ ταπεινοὶ καὶ ὑψηλοὶ δόμοι, ὡς ἀπαιτεῖ

[1] Τὸ διάγραμμα ὀφείλεται εἰς τὸν Σχολικὸν Ἀρχιτέκτονα Κρήτης κ. Γ. Σταυρίδην καὶ εἰς τὸν βοηθὸν αὐτοῦ κ. Στ. Ζεϊμπεκάκην, πρὸς οὓς ἐκφράζω καὶ ἐντεῦθεν τὰς εὐχαριστίας μου.

ὁ κανὼν (Χρ. Τσούντα: Ἱστορία Ἀρχ. Ἑλλ. Τέχνης, σελ. 466), ἀλλ' ὑπόκεινται ἓξ ταπεινοὶ δόμοι καὶ ὑπέρκειται ὁ ἕβδομος ὑψηλὸς (ὀρθοστάτης) δόμος. Ἡ τοιαύτη, ἐν τούτοις, ἀρχιτεκτονικὴ διάταξις ἀπαντᾷ μόνον εἰς τὸ περιγρα-

Εἰκ. 9. Ἡ κάθετος κυρία γραμμὴ τοῦ βορείου περιβόλου ἑλληνικοῦ κτίσματος Πολυῤῥηνίας.

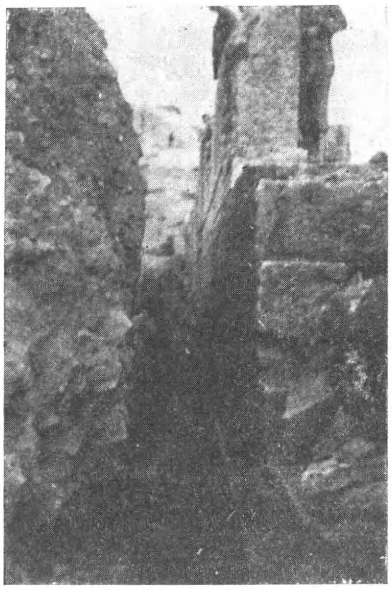

Εἰκ. 10. Τὸ μεγαλήτερον εἰς ὕψος σῳζόμενον τμῆμα τοῦ βορείου περιβόλου ἑλληνικοῦ κτίσματος Πολυῤῥηνίας.

φὲν τμῆμα. Δὲν ἔχει ὅμως οὕτω καὶ εἰς τὴν ἀνατολικωτέραν συνέχειαν τοῦ τοίχου, ὅπου οἱ ὀρθοστάται ὑπέρκεινται τριῶν ἢ δύο ταπεινῶν δόμων, ὅπως κατὰ τὸ μέσον τοῦ τοίχου, ἀναλόγως πρὸς τὴν ἀνιοῦσαν φυσικὴν διαμόρφωσιν τοῦ βραχώδους ἐδάφους. Τοῦτο ἰδίως παρατηρεῖται κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον, ὅπου οἱ ὀρθοστάται ἀποτελοῦσι τὸν μόνον ἐπὶ τῆς γῆς δόμον, διότι, ἀκολουθοῦντες τὴν εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον εὑρισκομένην ἐνταῦθα βραχώδη ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους, χρησιμεύουσιν ὡς στερεοβάτης ἅμα καὶ ὡς κρηπίδωμα τοῦ τοίχου, τοποθετηθέντες ἀπ' εὐθείας ἐντὸς τεχνικῶς πελεκηθείσης ἐν τῷ βράχῳ αὔλακος ***(εἰκ. 11)***. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ διαφορὰ εἰς ὕψος μετώπου μεταξὺ τῶν διαφόρων ἰσοϋψῶν, ἐν τούτοις, τμημάτων τοῦ τοίχου, ἐξ ὧν τὸ τοῦ Halbherr ἔχει μέτωπον 3,09, τὸ τοῦ κέντρου ἢ μέσου 2,07 καὶ τὸ τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου μόνον 0,97 μ. (πλὴν ἀνωτέρου δόμου προστεθέντος βραδύ-

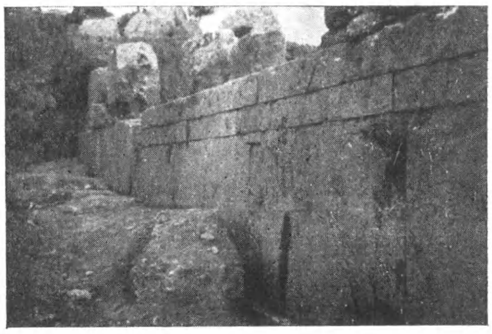

Εἰκ. 11. Τὸ ἀνατολικώτερον τμῆμα τοῦ βορείου περιβόλου ἑλληνικοῦ κτίσματος Πολυῤῥηνίας.

τερον). Οὕτως ἔχουσι τὰ τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ τοίχου, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καὶ τὸ μέτωπον ἢ τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τοῦ μνημείου. Τὸ ὅτι δὲ ἡ βορεία αὕτη πλευρὰ παρουσιάζει τὸ μέτωπον ἢ τὴν ἐξωτερικήν, καὶ οὐχὶ τὴν ἐσωτερικήν, ὄψιν τοῦ μνημείου, τοῦτο ἀποδεικνύεται οὐχὶ μόνον ἐκ τῶν προεξοχῶν τοῦ στερεοβάτου καὶ τοῦ κρηπιδώματος, αἱ ὁποῖαι, δίκην βαθμίδων, προεξέχουσι τοῦ κυρίως καθέτου μετώπου, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἡ ἀμέσως βορείως πρὸ τοῦ ἐν γένει τοίχου βραχώδης ἐπιφάνεια τῆς γῆς ἀφέθη ἀνώμαλος, ὑψουμένη βαθμιαίως ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς καὶ προκαλοῦσα οὕτω, καθὼς εἴπομεν, τὸ ἀνισοϋψὲς τῶν ἐπιφανειῶν τῶν σῳζομένων τμημάτων (εἰκ. 11). Τοῦτο, ἄλλως τε, ἐξάγεται εὐκόλως καὶ ἐκ τοῦ ὄπισθεν τῶν ὀρθοστατῶν ὑπάρχοντος πτωχοῦ τοί-

χου, ὅστις συναποτελεῖ καὶ τὸ πάχος τοῦ ἐν γένει μνημείου *(εἰκ. 12)*.

Τὸ πάχος τοῦτο ἢ πλάτος τοῦ τοίχου, βάθους ἐν ὅλῳ 1,35 μ., σχηματίζεται, ὅπου μὲν οἱ ὁριζόντιοι δόμοι, ἐκ τοῦ βάθους αὐτῶν (ἀπὸ 0,50 - 1 μ.) καὶ ἄλλων συμπληρωματικῶν θραυστῶν λίθων (πωρίνων καὶ σκληρῶν, ἀναμίξ), ὅπου δὲ οἱ ὀρθοστάται ἐκ τοῦ πάχους αὐτῶν (0,42 μ.) καὶ τοῦ ὑπολοίπου συμπληρωματικοῦ ὁμοίου ὑλικοῦ [1]. Ἡ τοιχοποιΐα τοῦ πάχους φαίνεται

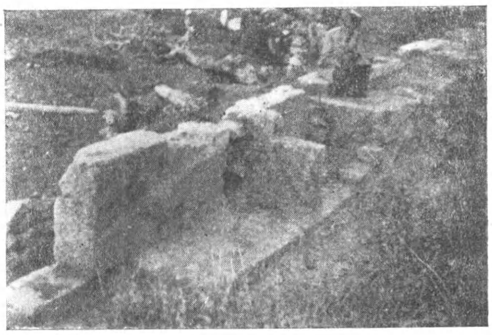

Εἰκ. 12. Ἡ ὀπισθία πλευρὰ τοῦ βορείου περιβόλου ἑλληνικοῦ κτίσματος Πολυῤῥηνίας (ἡ ὁποία δεικνύει καὶ τὸ πάχος τοῦ τοίχου).

μάλιστα εὐκρινέστερον ὄπισθεν τοῦ τμήματος Halbherr, ὅπου, πλὴν τῆς περιγραφείσης διευθετήσεως καὶ κατασκευῆς, παρατηρεῖται ἐπὶ πλέον ὅτι, πρὸς στερεωτέραν σύσφιγξιν καὶ στερέωσιν τοῦ ὀπισθίου τούτου τοίχου, ὑπάρχουσι λιθόπλινθοι (πάχους ἀπὸ 0,15 - 0,45 καὶ μήκους ἀπὸ 1 - 1,45 μ.), αἵτινες, ἐσφηνωμέναι οὖσαι κατὰ πάχος μεταξὺ τῶν ὀρθοστατῶν ὡς κλειδιά, εἰσδύουσι διὰ τοῦ μήκους αὐτῶν νοτίως, καταλαμβάνουσαι ὅλον τὸ βάθος τοῦ τοίχου καὶ ἀποτελοῦσαι, οὕτω, διαμερίσματα μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶναι ἐκτισμένοι διὰ πηλοῦ οἱ θραυστοὶ μικροὶ λίθοι τῆς συμπληρωματικῆς τοιχοδομίας. Αἱ ἐπιμηκέστεραι μάλιστα κλεῖδες αὗται (1,45 μ.) προβάλλουσιν, ὡς εἰκός, καὶ πέραν τοῦ πλάτους τοῦ τοίχου.

Ἀξία προσοχῆς τυγχάνει ἐνταῦθα ἡ παρατήρησις ὅτι ἡ μὲν ἐσωτερικὴ τῶν ὀρθοστατῶν πλευρά, ἀθέατος, ὡς εὐνόητον, οὖσα ἐκ τῆς συγκολλήσεώς της πρὸς τὸ ὑπόλοιπον πάχος τοῦ τοίχου, ἔχει τὴν ἐπιφάνειαν λείαν διὰ σμίλης· ἀντιστρόφως δὲ ἡ ἐξωτερική, θεατή, βεβαίως, μετωπικὴ πλευρὰ εἶναι ἀμελέστερόν πως εἰργασμένη διὰ χονδροτέρας σμίλης, παρουσιάζουσα ἧττον λείαν καὶ ὁμαλὴν τὴν ἐπιφάνειαν.

Εἰς ποίαν ἐποχὴν ἀνήκει τὸ μνημεῖον τοῦτο;

Βεβαιότατον, ἐν πρώτοις, εἶναι ὅτι εἶναι κτίσμα ἑλληνικῶν χρόνων. Τοῦτο συνάγεται ἀνενδοιάστως ἐκ τῆς κατασκευῆς τοῦ πάχους τοῦ τοίχου, ὅπου ὡς συνδετικὴ ὕλη ἢ μέσον δὲν ἐχρησιμοποιήθη τὸ ἀμμοκονίαμα, ἤτοι τὸ μῖγμα ἀσβέστου ἢ ἄμμου τὸ ἐν χρήσει κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους καὶ ἐντεῦθεν, ἀλλ᾿ ὁ ἁπλοῦς πηλός, συνδετικὸν μέσον εἰς τὴν κατασκευὴν τοίχου ἀνεξαιρέτως μέχρι τοῦ 2^{ου} π. Χ. αἰῶνος, ὁπότε ἤρχισε χρησιμοποιουμένη βαθμηδὸν καὶ ἀντικαθιστῶσα τὸν πηλὸν καὶ ἡ ἀμμοκονία (Χρ. Τσούντα, ἔ. ἀ. σελ. 482).

Βέβαιον, λοιπόν, εἶναι ὅτι τὸ μνημεῖον εἶναι κτίσμα ἑλληνικῶν χρόνων· ἀλλὰ ποίας περιόδου; Δυστυχῶς οὐδεμία εὑρέθη ἐπιγραφικὴ μαρτυρία, ἵνα βεβαιωθῶμεν περὶ τῆς ἀκριβοῦς χρονολογίας. Ἐξετάζοντες ὅμως τὴν τεχνοτροπίαν τῆς ἐξωτερικῆς ὄψεως τοῦ κτηρίου, εὑρίσκομεν ὅτι τοῦτο εἶναι ἔργον τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ δὴ τοῦ τέλους τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο καταλήγομεν, συνάγοντες τοῦτο ἀφ᾿ ἑνὸς μὲν ἐκ τοῦ ψευδοϊσοδομικοῦ ῥυθμοῦ, ὅστις εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου, ἀφ᾿ ἑτέρου δὲ ἐκ τῆς τραχείας μὲν διαμορφώσεως τοῦ μετώπου τῶν λιθοπλίνθων, ἀλλὰ λείας καὶ οὐχὶ κυρτῆς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ὄψεως αὐτῶν, ὡς διεμορφοῦντο αὗται συνήθως ἀμέσως μετὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα. Τοῦτο, ἄλλως τε, συνάγεται καὶ ἐμμέσως ἐκ τῶν εὑρεθεισῶν ἄλλοτε ἐνταῦθα ἐπιγραφῶν, ἐξ ὧν αἱ ἀρχαιότεραι εἶναι τῶν ἀρχῶν τοῦ 3^{ου} π. Χ. αἰῶνος (De Sanctis, ἔ. ἀ. σελ. 216 καὶ ἑξ.).

Εἰς τὶ ἐχρησίμευεν ὁ πελώριος οὗτος εἰς μῆκος τοῖχος;

Ἦτο, μήπως, ἀνάλημμα τοῦ ὑπερκειμένου εὐρέος ἐξώστου, ἐφ᾿ οὗ ὑπῆρχον δημόσια κτίσματα, ὡς πιστεύει ὁ Spratt (ἔ.ἀ. σελ. 214), ἢ ἦτο τάχα τοῖχος τοῦ περιβόλου τοῦ ναοῦ ἢ τοῖχος τοῦ ὑποτιθεμένου ναοῦ, ὡς φρονεῖ ὁ Savignoni (ἔ. ἀ. σελ. 52);

[1] Ὁ ὀπίσθιος οὗτος τοῖχος εἶναι πολλαχοῦ κατεστραμμένος, ἰδίως δὲ πρὸς τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα, ἔνθα ἀπεκαλύφθησαν τάφοι χριστιανικῶν χρόνων.

Τὸ πρόβλημα τοῦτο θὰ ἐλύετο, ἐὰν ἐσῴζετο ὅλον τὸ ὕψος τοῦ τοίχου. Διότι βέβαιον εἶναι ὅτι ὁ τοῖχος εἶχε μεγαλήτερον ὕψος τοῦ σῳζομένου. Τοῦτο συμπεραίνεται εὐκόλως ἐκ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῶν ἀνωτέρων ὀρθοστατῶν, ἐφ᾿ ἧς παρατηροῦνται κοπαὶ καὶ αὐλακώσεις καὶ τόρμοι πρὸς συναρμολόγησιν καὶ προσαρμογὴν αὐτῶν πρὸς λιθοπλίνθους ἀνωτέρου δόμου. Οὐδέν, ὅθεν, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν θετικόν, περὶ τῶν τριῶν ὡς ἄνω ὑποθέσεων αὐτοῦ. Διότι κατὰ τὸ δυτικὸν μέρος φαίνεται οὗτος ἐξακολουθῶν δυτικώτερον, διερχόμενος κάτωθεν τῶν τάφων τοῦ σημερινοῦ νεκροταφείου τοῦ Ἄνω - Παλαιοκάστρου, τὸ ὁποῖον κεῖται ἐγγὺς τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἁγίων Πατέρων. Ἕως ποῦ ἐκτείνεται δυτικώτερον ὁ τοῖχος οὗτος δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ἐξακριβώσωμεν δι᾿ εὐνοήτους λόγους· τὸ ἀνατολικὸν ὅμως ἄκρον του ἀπαντᾷ 11,40 μ. ἀνατολικώτερον τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τοῦ πρώτου

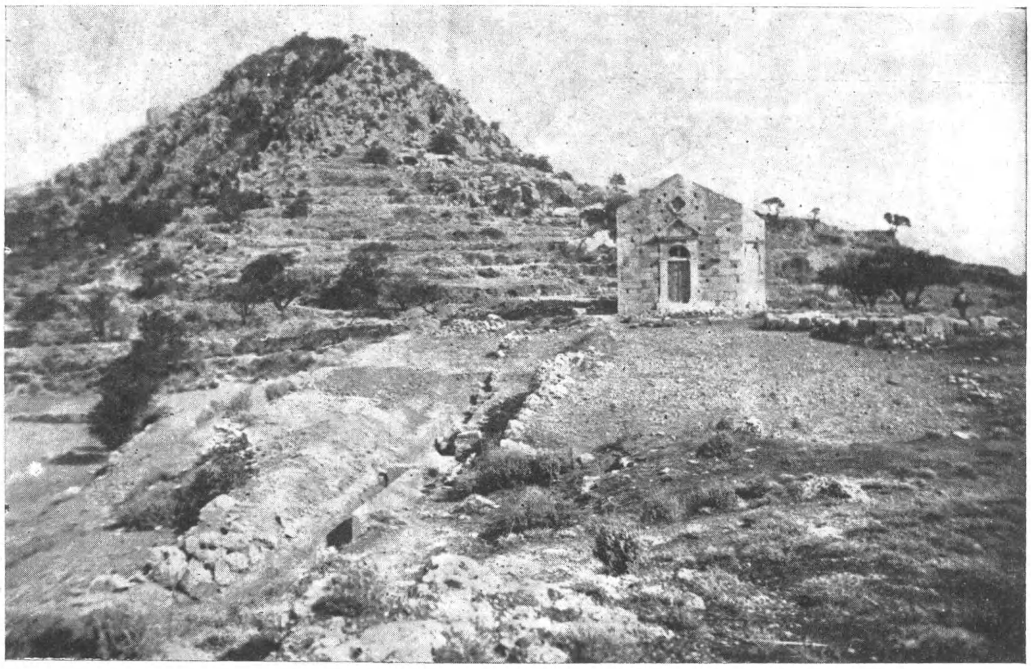

Εἰκ. 13. Εἰκὼν ληφθεῖσα ἐξ ἀνατολῶν καὶ δεικνύουσα ἀμφοτέρους τοὺς τοίχους. Ὁ πρὸς τὴν ἐκκλησίαν εἶναι ὁ Β τοῖχος.

ἢ ἐρωτημάτων, προσπαθοῦντες ματαίως νὰ ἀντλήσωμεν ἀποδείξεις ἐκ τοῦ σῳζομένου ὕψους. Καὶ τὸ μόνον μέσον, τὸ ἀπομένον πρὸς τοῦτο εἰς τὴν διάθεσιν ἡμῶν, εἶναι ἄλλος πελώριος καὶ οὗτος εἰς μῆκος δεύτερος τοῖχος, ὁ ὁποῖος ἦλθεν εἰς φῶς νοτιώτερον τοῦ πρώτου.

Β΄. Ὁ δεύτερος οὗτος τοῖχος ἀπεκαλύφθη εἰς βάθος 0,50 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ χωραφίου, ὅπου ἐγείρεται ἡ ἐκκλησία τῶν Ἁγίων Πατέρων, καὶ μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ πρώτου τοίχου, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἀπέχει νοτίως 6,73 μέτρα. Βαίνει καὶ οὗτος παραλλήλως ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς καὶ ἔχει μῆκος 40,80 μ. ***(εἰκ. 13).*** Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι τὸ ὅλον μῆκος τοίχου, ἤτοι λήγει εἰς τὰ 60,65 μ. ἀπὸ τοῦ ἀνασκαφέντος δυτικοῦ ἄκρου τοῦ πρώτου τοίχου. Ἐνταῦθα κάμπτεται πρὸς βορρᾶν καί, σχηματίζων γωνίαν, εἰσδύει βορείως εἰς μῆκος 6,90 μ., ἐκεῖ δὲ περατοῦται ἀποτόμως, μόλις 2,50 μ. πρὶν συναντήσῃ τὴν ἐξωτερικὴν ἢ 1 μ. τὴν ἐσωτερικὴν νοητὴν γραμμὴν τοῦ ἐπίσης ἀποτόμως διακοπτομένου ἀνατολικοῦ ἄκρου τοῦ πρώτου τοίχου ***(εἰκ. 14).***

Ἡ θεμελίωσις καὶ τοῦ δευτέρου τούτου τοίχου στηρίζεται ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου, ἀποτελεῖται δὲ ἐξ ἑνὸς μόνον στρώματος ἐκ πωρίνων, πελεκητῶν ὀρθογωνίων πλακῶν, ὅπερ ἀποτελεῖ καὶ τὸν στερεοβάτην μὲ προεξέχουσαν βαθμῖδα

0,09 μ. Ἐπὶ τῆς βάσεως ταύτης κεῖται ὁ πρῶτος τοῦ κρηπιδώματος δόμος, ὕψους 0,25 μ., ἀποτελούμενος ἐκ πωρίνων πελεκητῶν πλακῶν (μήκους ποικίλου ἀπὸ 0,80 - 1,10 μ.), τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ καὶ τὸ πλάτος τοῦ σῳζομένου καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν δόμου (εἰκ. 14). Κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον σῴζεται καὶ δεύτερος δόμος (ὕψους ὡσαύτως 0,26 μ.), ἀποτελούμενος καὶ οὗτος ἐκ πωρίνων, πελεκητῶν πλακῶν καὶ πατῶν ἐπὶ τοῦ πρώτου δόμου μὲ βαθμῖδα πλάτους 0,38 μ. Τὸ πλάτος ὅμως τοῦ δευτέρου τούτου δόμου εἶναι μόνον 0,75 μ. ***(εἰκ. 15).***

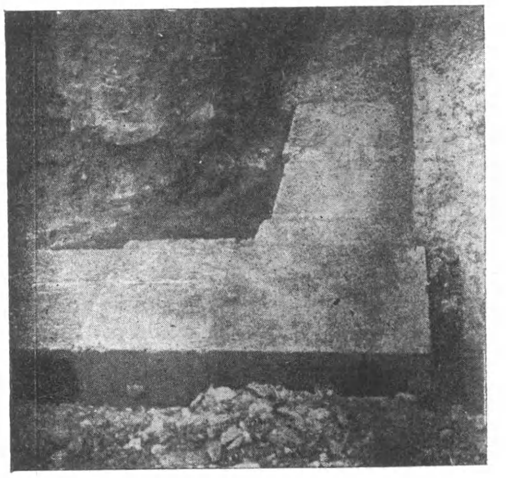

Εἰκ. 14. Γωνία τοῦ Β (δεύτερος δόμος) τοίχου ἑλληνικοῦ κτίσματος Πολυῤῥηνίας.

Τὸ μέτωπον τοῦ τοίχου τούτου εἶναι πρὸς νότον, ὡς συνάγεται οὐχὶ μόνον ἐκ τῆς θέσεως τῶν βαθμίδων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς βραχώδους διαμορφώσεως τοῦ πρὸς βοῤῥᾶν τοῦ τοίχου ἐδάφους, εὑρισκομένου εἰς τὸ ὕψος τοῦ πρώτου δόμου, τοῦ ὁποίου τὰ βόρεια ἄκρα τῶν πλακῶν εἰσδύουσιν ὡς ὀδόντες ἐντὸς τῶν ἐπίτηδες πελεκηθεισῶν ἐσοχῶν τοῦ φυσικοῦ βράχου, ἵνα ἐπιτυγχάνηται οὕτως ἡ ἀσφαλεστέρα στερέωσις τοῦ πρώτου δόμου τοῦ κρηπιδώματος ***(εἰκ. 16).***

Περὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ δευτέρου τούτου τοίχου τὸ μόνον χρονολογικὸν σημεῖον εἶναι οἱ πολλοὶ μετάλλινοι σύνδεσμοι, οἱ ὁποῖοι ἀνευρέθησαν ἐν τοῖς πέριξ χώμασι καὶ κινηταῖς λιθοπλίνθοις κατὰ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ μνημείου. Οἱ σύνδεσμοι οὗτοι εἶναι κατεσκευασμένοι ἐξ ὀρειχάλκου καὶ ἐπενδεδυμένοι διὰ μολύβδου. Ὁ τύπος των εἶναι ὁ ἀγκιστροειδὴς λεγόμενος τύπος, ὅστις σχηματίζεται διὰ τῆς ἁπλῆς λυγίσεως ἢ κάμψεως τῶν ἄκρων τετραπλεύρου μεταλλίνου ἥλου. Ὁ τύπος οὗτος ἦτο ἐν χρήσει μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ πέμπτου αἰῶνος, τοποθετούμενος μέχρι τότε ἐντὸς τῶν συναρμολογουμένων λιθοπλίνθων μὲ τὰ ἄκρα πρὸς τὰ κάτω· περιελθὼν ὅμως ἔκτοτε εἰς ἀχρηστίαν, ἐτέθη πάλιν ἐν χρήσει κατὰ τὰ μέσα τῆς τετάρτης π.Χ. ἑκατονταε-

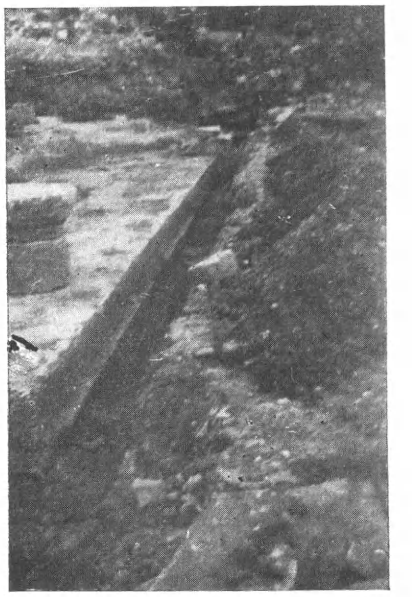

Εἰκ. 15. Στερεοβάτης μετὰ τοῦ πρώτου δόμου τοῦ κρηπιδώματος τοῦ Β τοίχου ἑλληνικοῦ κτίσματος Πολυῤῥηνίας.

τηρίδος, ἀλλὰ τὴν φορὰν ταύτην τοποθετούμενος μὲ τὰ κέρατα πρὸς τὰ κάτω, ὡς ἐν τῷ ἡμετέρῳ τοίχῳ. Ἡ τοιαύτη χρῆσις τῶν συνδέσμων τοῦ τύπου τούτου ἐξηκολούθησεν ἔκτοτε καὶ κατὰ τοὺς ῥωμαϊκοὺς χρόνους (Fowler und Wheeler, A Handbook of Greek Archaeology, σ. 107). Κατὰ ταῦτα, ὡς ἀπώτατον χρονολογικὸν ὅριον τοῦ τοίχου πρέπει νὰ λογισθῇ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ τετάρτου π.Χ. αἰῶνος.

Ἀλλ' ἡ χρονολογικὴ αὕτη κατάταξις τοῦ δευτέρου τούτου τοίχου ὡς πιθανωτάτου ἔργου τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος συμπίπτει μὲ τὴν χρονολόγησιν καὶ τοῦ πρώτου τοίχου. Ἡ χρονολόγησις εἶναι πλέον ἢ πιθανὴ ὡς ἐκ τῆς προφανοῦς σχέσεως, ἥτις ὑπάρχει μεταξὺ τῶν δύο κτισμάτων. Οὐδεμία, ἀληθῶς, ἐγείρεται ἀμφιβολία ὅτι ἀμφότεροι οἱ τοῖχοι ἀποτελοῦσι τμήματα ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ μνημείου. Καὶ

τοῦτο, διότι ἀμφότεροι ἔχουσι τὸ κρηπίδωμα κατεσκευασμένον ἐκ πωρίνων πελεκητῶν πλακῶν, ἔχουσι τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς καὶ βαίνουσι παραλλήλως, ἀπέχοντες ἀλλήλων μόλις 7 μέτρων. Ἡ μόνη ὑπάρχουσα μεταξύ των διαφορὰ εἶναι ὅτι ἔχουσι τὸ μέτωπον ἐστραμμένον ὁ μὲν πρῶτος πρὸς βοῤῥᾶν, ὁ δὲ δεύτερος πρὸς νότον καὶ ὅτι ἡ μὲν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ὑποβάθρου ἢ στερεοβάτου τοῦ πρώτου εὑρίσκεται εἰς βάθος 3,09 μ.

Ἀληθῶς, ἡ ὁμοιομορφία τῆς τοιχοδομίας, ἡ αὐτὴ χρονολόγησις καὶ ἡ στενὴ γειτνίασις εἶναι ἐνισχυτικώτατα ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ταύτης, ἡ διαφορετικότης δὲ εἰς κατεύθυνσιν μετώπων καὶ ἐπιπέδων φανερώνουσιν ὅτι ὁ μὲν πρῶτος τοῖχος πρέπει νὰ ἐχρησίμευεν ἢ ὡς ὁ βόρειος τοῖχος περιβόλου τῆς εἰς ὕψος 3,09 μέτρων εὑρισκομένης ἐπιφανείας τοῦ ἐξώστου ἢ ὡς ἁπλοῦν ἀνάλημμα αὐτοῦ, ὁ δὲ δεύτερος θὰ ἐχρησίμευεν ἀσφαλῶς ὡς ὑπόβαθρον πτεροῦ ἢ

Εἰκ. 16. Βραχώδης διαμόρφωσις πρὸς βορρᾶν τοῦ πρώτου δόμου τοῦ Β τοίχου ἑλληνικοῦ κτίσματος Πολυῤῥηνίας.

ἀπὸ τῆς ἀνωτάτης γραμμῆς τοῦ ἀνωτάτου σῳζομένου δόμου αὐτοῦ, ἡ τοῦ δευτέρου δὲ εἰς βάθος μὲν 0,50 μ. ἀπὸ τῆς ἀνωτάτης ἐπιφανείας τοῦ δευτέρου σῳζομένου πρὸς τὸ Ἀνατολικὸν ἄκρον δόμου, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν αὐτὴν ὅμως ἀνωτάτην γραμμὴν τῶν σῳζομένων ὀρθοστατῶν τοῦ πρώτου τοίχου.

Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνομοιότης ἢ ἡ διαφορετικότης αὕτη ἐνισχύει τὴν ἐκ τῆς ἀνωτέρω παρατηρηθείσης ὁμοιότητος γνώμην ὅτι ἀμφότερα τὰ κτίσματα ἀνήκουσιν εἰς τὸ αὐτὸ μνημεῖον, ἐπὶ πλέον δέ, ὅπερ καὶ τὸ σπουδαιότερον, χύνουσι φῶς εἰς τὸ ζήτημα τοῦ προορισμοῦ ἑνὸς ἑκάστου τούτων.

περιστάσεως κιονοστοιχίας μεγάλου κτηρίου καὶ δὴ ναοῦ.

Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο περὶ τοῦ προορισμοῦ τῶν δύο κτισμάτων καταλήγει τις, ἀποκλειομένης τῆς ὑποθέσεως ὅτι ὁ πρῶτος τοῖχος πιθανὸν νὰ ἐχρησίμευεν ὡς ὁ κύριος τοῖχος τοῦ ὑποτιθεμένου μεγάλου κτηρίου. Τοιαύτη ὑπόθεσις ἀποκλείεται οὐχὶ μόνον ἐκ τοῦ λόγου ὅτι ἡ ἐσωτερική ἐπιφάνειά του στερεῖται οἱασδήποτε λείας λιθίνης ἐπενδύσεως, οὐχὶ μόνον ἕνεκα τοῦ ὑπερβολικοῦ ὕψους τῶν 3,09 μέτρων, τὸ ὁποῖον χωρίζει τὰ βασικὰ ἐπίπεδα τῶν δύο τοίχων, ἀλλὰ κυρίως διότι ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁ δεύτερος τοῖχος θὰ ἦτο ἐσωτερικὴ κιονο-

στοιχία τοῦ ναοῦ. Τοιαύτη ὅμως κιονοστοιχία εἰς τὸ μέσον τοῦ ναοῦ δὲν θὰ εὑρίσκετο, διαιροῦσα αὐτὸν εἰς δύο κλίτη, διότι τὸ ἐσωτερικὸν πλάτος τοῦ ναοῦ θὰ ἦτο τότε 7+7 =14 μόνον μέτρων — τοὐτέστι πλάτος δυσαναλόγως μικρὸν πρὸς τὸ μέγα μῆκος τοῦ κτηρίου. Ἀλλ' οὔτε ὡς βορεία κιονοστοιχία τρικλίτου ναοῦ δύναται νὰ ὑποτεθῇ, διότι καὶ πάλιν τὸ πλάτος (7+14+7)=28 μέτρων θὰ ἦτο δυσαναλόγως μέγα πρὸς τὸ μῆκος τοῦ ναοῦ.

Ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸν δεύτερον τοῖχον, ὅτι πιθανὸν οὗτος νὰ ἀπετέλει αὐτὸν τοῦτον τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ ἐν λόγῳ κυρίου οἰκοδομή-

Εἰκ. 17. Ἡμιτελὲς δωρικὸν κιονόκρανον καὶ σπόνδυλος Πολυῤῥηνίας.

ματος, καὶ ἡ ὑπόθεσις αὕτη ἀποκλείεται ἕνεκα τῆς στενῆς ἐπιφανείας (0,75 μ.) τοῦ δευτέρου σῳζομένου δόμου αὐτοῦ (ἐφ' οὗ δὲν ἐφάνησαν, ὡς εἰκός, ἴχνη σπονδύλων). Δεδομένου δὲ ὅτι τὸ πλάτος τοῦ ὑπερκειμένου τρίτου λογιστέου δόμου θὰ ἦτο ἀναγκαίως στενώτερον, τοὐλάχιστον κατὰ τὸ 0,15 μ. τοῦ δευτέρου σῳζομένου δόμου, ἤτοι θὰ ἦτο περὶ τὰ 0,60 μ., ἔχομεν τοσοῦτον μικρὸν πλάτος τοῦ τοίχου τούτου, ὥστε εὐλόγως νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι πρόκειται περὶ στυλοβάτου πτεροῦ.

Καί, ἀληθῶς, οἱ εὑρεθέντες τῇδε κἀκεῖσε ἐν τοῖς μεταγενεστέροις στρώμασι σπόνδυλοι καὶ δωρικὸν κιονόκρανον, εὑρεθὲν ἔν τινι γειτονικῷ χωραφίῳ, ἀναλογοῦσι πλήρως πρὸς τὸ πλάτος τοῦ τοίχου, διότι ἔχουσι διάμετρον 0,55 μ. Σπόνδυλοι καὶ κιονόκρανον εἶναι κατεσκευασμένοι ἐκ σκληροῦ ἐγχωρίου λίθου. Καὶ οἱ μὲν σπόνδυλοι εἶναι ἀῤῥάβδωτοι τὸ δὲ κιονόκρανον ἔχει μὲν τὸν ἐχῖνον στρογγύλον, ἀλλ', ὡς ἀφεθὲν ἡμιτελές, δὲν φέρει δακτυλίους (*εἰκ. 17*).

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κατὰ πᾶσαν, λοιπόν, πιθανότητα, ὁ μὲν πρῶτος τοῖχος εἶναι τοῖχος περιβόλου ἢ ἀνάλημμα, ὁ δὲ δεύτερος πτερὸν μνημείου, τὸ ὁποῖον ἀπετέλει ἢ μέρος ἢ ἐξάρτημα ἑτέρου μεγάλου κτίσματος ἀναζητητέου παραλλήλως αὐτοῦ νοτιώτερον.

Ὁποῖόν τι ἦτο τὸ μέγα τοῦτο ἀναζητητέον κτίσμα — ναὸς ἢ ἄλλο τι δημόσιον ἵδρυμα;

Περὶ τοῦ ζητήματος τούτου οὐδὲν δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν, ἐπὶ τοῦ παρόντος καὶ μέχρι τῆς τελειωτικῆς ἀνασκαφῆς τοῦ χώρου, ἅτε στερούμενοι θετικῶν στοιχείων.

Εἶναι ὅμως λογικῶς πιθανὸν ὅτι πρόκειται περὶ μεγάλου ναοῦ. Τοῦτο εἰκάζεται οὐχὶ μόνον ἐκ τῆς ἐν γένει διατάξεως τῶν ἀποκαλυφθέντων τοίχων, ἀλλ' ἰδίως ἐκ τῆς πληθύος τῶν ἐπιγραφῶν, αἵτινες, κατὰ καιρούς, εὑρέθησαν ἐν τῷ χώρῳ τούτῳ καὶ αἵτινες εὑρίσκονται νῦν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐντετοιχισμέναι ἐπὶ τῶν τοίχων τῆς νεωτέρας ἐκκλησίας τῶν Ἁγίων 99 Πατέρων [1]. Δυστυχῶς, οὐδεμία τῶν ἐπιγραφῶν τούτων δίδει βάσιν, ἵνα εἰκάσωμεν καὶ εἰς ποίαν θεότητα ἦτο ἀφιερωμένος ὁ ἀναζητητέος οὗτος ναός. Ἡ ὑπὸ τοῦ De Sanctis δημοσιευομένη, μεταξὺ ἄλλων, μόνη εὑρεθεῖσα ἐνταῦθα ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή, ἡ ἀναφερομένη εἰς τὸν Πᾶνα (De Sanctis, ἔ. ἀ. σελ. 199, ἀρ. 1), δὲν λύει τὴν ἀπορίαν ἡμῶν. Θὰ ἦτο, ἀληθῶς, λίαν εὐπρόσδεκτος, ὡς λογικῶς συνεπὴς πρὸς τὰ πράγματα, ἡ ὑπόθεσις ὅτι ὁ ναὸς οὗτος ἱδρύθη ὑπὸ τῶν κατοίκων τῆς κατ' ἐξοχὴν « πολλὰ ῥήνεα » τρεφούσης Πολυῤῥηνίας καὶ ἀφιερώθη, τούτου ἕνεκεν, εἰς τὸν προστάτην τῶν ποιμένων Πᾶνα. Ἀλλὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐπὶ τῶν πολλῶν τύπων τῶν νομισμάτων τῆς Πολυῤῥηνίας δὲν ἀπεικονίζεται ὁ Πὰν (ἅπαξ δὲ μόνον ἀπεικονίζεται ἡ μορφὴ τοῦ Κερασφόρου - Διονύσου (Svoronos, σελ. 281, ἀρ. 39), τοῦ ὁποίου ὁ Πὰν ἦτο ἁπλοῦς ἀκόλουθος, καὶ ἡ ἐν-

[1] Ἡ ἐκκλησία αὕτη (εἰκ. 4) ἱδρύθη τῷ 1896, κατεσκευάσθη δὲ διὰ τοῦ ἀρχαίου ὑλικοῦ παλαιοτέρας χριστιανικῆς ἐκκλησίας ἐρειπιωμένης ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ χωραφίου (Pashley, ἔ. ἀ. σελ. 47 — Savignoni, ἔ. ἀ. σελ. 331 καὶ De Sanctis, ἔ. ἀ. σελ. 199).

τεῦθεν συνέπεια ὅτι ἄλλως θὰ συνέβαινεν, ἐὰν ὁ μέγας οὗτος ναός, ὅστις ἦτο, ἀναμφιβόλως, τὸ μέγιστον ἱερὸν ἐν Πολυῤῥηνίᾳ, ἦτο ἀφιερωμένος εἰς τὸν Πᾶνα, τὸ γεγονός, λέγομεν, τοῦτο καὶ τὸ συμπέρασμα ἀναγκάζουσιν ἡμᾶς νὰ ἀποκλείσωμεν τὴν ὑπόθεσιν ταύτην. Καὶ ἀπομένει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ περιφήμου τῆς Δικτύννης ναοῦ, ὅστις, κατὰ Στράβωνα, εὑρίσκετο ἐνταῦθα: « Πολυῤῥήνιοι, παρ' οἷς τὸ τῆς Δικτύννης ἱερὸν » (Στράβ. Χ, σελ. 479). Σημειωτέον ὅτι ὁ De Sanctis ἑρμηνεύει τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ Στράβωνος ὡς σημαῖνον οὐχὶ τὴν ὕπαρξιν ναοῦ ἐν Πολυῤῥηνίᾳ, ἀλλὰ τὸ εἰς τὴν πόλιν τῶν Πολυῤῥηνίων ἀνῆκον ἱερὸν τῆς Δικτύννης: — τὸ Δικτύνναιον, τὸ ὁποῖον εὑρίσκετο ἐπὶ τοῦ ἀκρωτηρίου Τίτυρον (ἢ Σπάθα) (De Sanctis, ἔ. ἀ. σελ. 220). Ἐνισχυτικὴ τῆς γνώμης ταύτης εἶναι, νομίζομεν, ἡ δημοσιευομένη ὑπὸ τοῦ J. S. Myres (J.H.S. 1896 σ. 180) ἐπιγραφή, καθ' ἣν ὁ *Πολυῤῥήνιος* Αἰτύρως Τάσκινος ἀφιερώνει τὴν ἑαυτοῦ εἰκόνα εἰς τὴν Δίκτυνναν, ἐπιγραφή, ἥτις εὑρέθη παρὰ τὸ Δικτύνναιον τοῦ *ἀκρωτηρίου*, εἶναι δὲ ἤδη ἐντετοιχισμένη ἐπὶ τῆς Μονῆς Γωνιᾶς, οὐχὶ μακρὰν τοῦ Δικτυνναίου (ὁμοίως Fr. Blass: Die kretischen Inschriften, σελ. 326 καὶ ἑξ.). Μὴ ἀποκρούων τὴν ἑρμηνείαν ταύτην τοῦ De Sanctis ὁ Savignoni δὲν ἀποκλείει τὴν ὕπαρξιν ναοῦ τῆς Δικτύννης καὶ ἐν Πολυῤῥηνίᾳ (Savignoni, ἔ. ἀ. σελ. 99, σημ. 1), διότι τοιαῦτα ἱερὰ ὑπῆρχον, ὁμολογουμένως, καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Κρήτης, ὡς ἐν τῇ γειτονικῇ Φαλασάρνῃ, τῷ ἐπινείῳ τῆς Πολυῤῥηνίας (Δικαίαρχος: Βίος τῆς Ἑλλάδος, 118), καὶ ἐν Μάλλοις τῆς Χερσοννήσου (Spratt, ἔ. ἀ. II, σελ. 210). Τοιαύτην γνώμην ἔχει καὶ ὁ Σβορῶνος (Svoronos, ἔ. ἀ. σελ. 274), γνώμην τὴν ὁποίαν πρωτίστως ἐνισχύουσιν οἱ πολλοὶ τύποι τῶν νομισμάτων τῆς Πολυῤῥηνίας, ἐφ' ὧν εἰκονίζεται ἡ μορφὴ τῆς Ἀρτέμιδος (Svoronos, ἔ. ἀ. νομίσματα ὑπ' ἀρ. 15 - 20, σελ. 278 καὶ ἑξ.)

Τοιούτου τινός, λοιπόν, ναοῦ πιθανὸν νὰ ἀπετέλουν μέρη ὁ δεύτερος τοῖχος ὡς τὸ βόρειον πτερὸν καὶ ὁ πρῶτος ὡς ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ περιβόλου ἢ ἁπλῶς τὸ ἀνάλημμα τοῦ ἰσοπεδωμένου χώρου, ἐφ' οὗ ὁ ναός. Πιθανώτερον, ἐν τούτοις, εἶναι ὅτι ὁ ἀποκαλυφθεὶς δεύτερος (νότιος) τοῖχος δὲν ἦτο τὸ βόρειον πτερὸν τοῦ ἀναζητητέου, νοτιώτερον, μεγάλου ναοῦ, ἀλλὰ τὸ κρηπίδωμα κιονοστοιχίας, ἥτις μετὰ τοῦ πρώτου πρὸς βοῤῥᾶν τοίχου συναπετέλει ἐξάρτημα μὲν πάντως ἐκείνου, ἀλλ' αὐτοτελὲς οἰκοδόμημα. Εἰς τὴν εἰκασίαν ταύτην ὁδηγεῖ ἡ γωνιακὴ προεξοχὴ τοῦ δευτέρου τοίχου, ἥτις σχηματίζεται κατὰ τὸ 60ὸν μέτρον πρὸς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ τοίχου, ὡς εἴδομεν ἀνωτέρω (εἰκ. 14), καὶ ἥτις εἰσχωρεῖ βορείως εἰς βάθος 6,90, ἔνθα περατοῦται ἀποτόμως, μόλις 2,50 μέτρα πρὶν φθάσῃ τὴν ἐξωτερικὴν νοητὴν γραμμὴν τοῦ ἐπίσης ἀποτόμως διακοπτομένου ἀνατολικοῦ ἄκρου τοῦ πρώτου ψευδοϊσοδομικοῦ τοίχου. Ἔχομεν τὴν γνώμην ὅτι αἱ προσεχεῖς βαθύτεραι ἀνασκαφαὶ καὶ ἐνταῦθα καὶ ἐν τῇ δυτικῇ ἄκρᾳ ἀμφοτέρων τῶν τοίχων θὰ φέρωσιν εἰς φῶς καὶ τοὺς στενοὺς τοίχους, οἵτινες θὰ ἥνωνον τοὺς ἀποκαλυφθέντας ἤδη μακροὺς τοίχους, διὰ νὰ ἀποδειχθῇ, ὅπερ πιστεύομεν ὡς πιθανώτερον, ὅτι, τουτέστι, οἱ παρουσιασθέντες τοῖχοι ἀποτελοῦσι μέρη στενομάκρου κτηρίου, ἀνήκοντος μὲν εἰς τὸν ἀναζητητέον, περαιτέρω καὶ νοτιώτερον, ναόν, ἀλλ' ἀνεξαρτήτου ἀπ' ἐκείνου ὡς αὐτοτελοῦς κτηρίου. Τὴν ἄποψιν ταύτην στηρίζομεν εἰς τὸ ὅτι τὸ μέτωπον τοῦ δευτέρου τοίχου δὲν εἶναι πρὸς βοῤῥᾶν, ὡς θὰ ἔπρεπε, ἐὰν ἦτο τὸ βόρειον πτερὸν τοῦ ὑποτιθεμένου ναοῦ, ἀλλὰ βλέπει πρὸς νότον, παρουσιάζον οὕτω τὴν εἴσοδον εἰς τὸ ἐσωτερικὸν κτηρίου εἰσδύοντος πρὸς βοῤῥᾶν. Τὴν βάσιμον ταύτην ὑπόθεσιν ἐνισχύει καὶ ἡ πρὸς βοῤῥᾶν γωνιακὴ προέκτασις τοῦ τοίχου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν θὰ ἐγίνετο, ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ πτεροῦ ναοῦ, ἔτι δὲ καὶ ἡ ἀνεύρεσις ὑπερθύρου (μήκ. 2, πλ. 0,80 καὶ ὕψ. 0,40 μ.) κατὰ τὸ ἀνατολικὸν πλάτος ***(εἰκ. 18)***, ἀκριβῶς, δηλαδή, κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ κρηπιδώματος, ὁπόθεν, κατὰ κανόνα, ἀνέβαινον. Κατὰ πᾶσαν, λοιπόν, πιθανότητα οἱ δύο ἀποκαλυφθέντες τοῖχοι ἀπετέλουν κτίσμα, μήκους 60,65 καὶ ἐσωτερικοῦ πλάτους 6,73 μ., τὸ ὁποῖον εἶχε τὴν ὀπισθίαν πλευρὰν πρὸς βοῤῥᾶν, τὴν πρόσοψιν πρὸς νότον καὶ τὴν εἴσοδον κατὰ τὴν στενήν, ἀνατολικήν, ἴσως δὲ καὶ τὴν δυτικήν, πλευράν.

Τίνα προορισμὸν εἶχε τοιοῦτο στενόμακρον κτήριον; Εὔλογος εἶναι ἡ ὑπόθεσις ὅτι πρόκει-

ται περὶ στοᾶς, ἡ ὁποία θὰ ἐπλαισίου ἀπὸ βορρᾶ τὸν ἐκτεινόμενον πρὸς νότον χῶρον τοῦ ἐξώστου, ἐφ' οὗ πρέπει νὰ ὑπῆρχον μεγάλα οἰκοδομήματα καί ἰδίως ὁ ἀναζητητέος μέγας ναός.

Δὲν εἶναι ὅμως παράδοξον καὶ νὰ ὑποθέσῃ τις ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ πελωρίου βωμοῦ. Ἡ περίπτωσις δὲν εἶναι ἀσυνήθης εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδον, εἰς ἣν ἀνήκει καὶ τὸ ἡμέτερον μνημεῖον. Παράδειγμα ἀξιοσημείωτον, καὶ διὰ τὴν ἐποχὴν καὶ διὰ τὰς ἀναλογίας τῶν διαστάσεών του, εἶναι ὁ ἐν Συρακούσαις μέγας βωμὸς (μήκ. 199 καὶ πλάτ. 22,50 μ.), τὸν

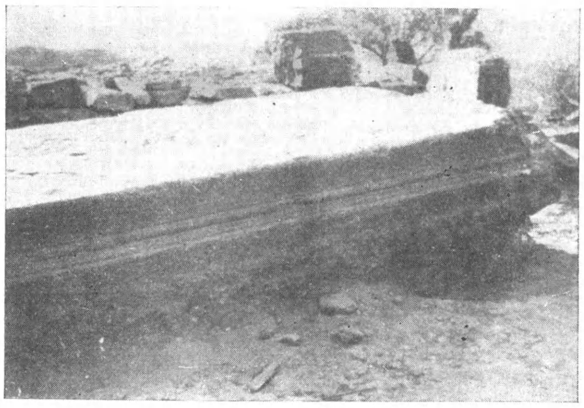

Εἰκ. 18. Ὑπέρθυρον (ἀνασκαφαὶ Πολυῤῥηνίας).

ὁποῖον ἵδρυσεν Ἱέρων ὁ Β΄. κατὰ τὸν τρίτον π.Χ. αἰῶνα (269 - 215). Οὕτω μέγας εἰς ἀναλογίαν διαστάσεων (60×7) βωμὸς καὶ ἐν Πολυρρηνίᾳ δὲν ἀπᾴδει οὔτε πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Σουΐδα ἀναφερομένην φήμην ὅτι τὸ «Πολύῤῥηνον (ἦτο) τόπος Κρήτης ἔνθα τοῖς Θεοῖς ἔθυον», οὔτε πρὸς τὴν ἐποχὴν τῶν ἀρχῶν τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ διὰ τὸ ἐπικρατοῦν τότε ἐπιδεικτικόν πνεῦμα πρὸς ἵδρυσιν μεγάλων καὶ ἐπιβλητικῶν βωμῶν, ἱερῶν καὶ ἄλλων δημοσίων κτισμάτων, καὶ διὰ τὴν ἐν γένει ἀκμὴν τῆς Πολυῤῥηνίας, ἡ ὁποία, κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, ἦτο ἡ σημαντικωτέρα πόλις τῆς Δυτικῆς Κρήτης.

Ἀλλ' εἴτε περὶ τμήματος ναοῦ πρόκειται, εἴτε περὶ στοᾶς ἢ βωμοῦ, τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ὁ μὲν ἐξωτερικός, βόρειος τοῖχος ἀπετέλει τὸν ὀπίσθιον τοῖχον τοῦ κτηρίου, ὁ δὲ ἐσωτερικὸς (νότιος) τὴν πρόσοψιν αὐτοῦ, ἤτοι τὸ πτερόν, τὸ ὁποῖον ἦτο κεκοσμημένον διὰ κιόνων δωρικοῦ ῥυθμοῦ καὶ ὅτι ὁ μεταξὺ τῶν τοίχων χῶρος, ἤτοι τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κτηρίου, δὲν ἦτο, πιθανῶς, πλακόστρωτον.

Γ΄. Τοῦτο φαίνεται ἐκ τοῦ ἀνασκαφέντος μεταξὺ τῶν δύο τοίχων χώρου. Ἀληθῶς, οὐδὲν σημεῖον πλακοστρώσεως ἀνεφάνη ἐνταῦθα μέχρι τῆς ἐπιφανείας, ἥτις ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ὕψος τοῦ βορείου τοίχου, ἔνθα ἤρχιζε, φαίνεται, ἡ ἐσωτερικὴ ἐπένδυσις αὐτοῦ. Ἀλλ' ἡ ἔλλειψις ἀποδοτέα, ἴσως, εἰς τὴν καταστροφήν, ἥτις ἐπῆλθεν ἐνταῦθα διὰ τῆς μετατροπῆς τοῦ χώ-

Εἰκ. 19. Ἐπιτύμβιος χριστιανικὴ στήλη. Ὀπισθία ὄψις.

ρου εἰς νεκροταφεῖον καὶ εἰς παλαιοτέρους χριστιανικοὺς χρόνους καὶ σήμερον. Τῷ ὄντι, πλεῖστοι εὑρέθησαν ἐνταῦθα τάφοι, ἀκόμη καὶ ἐπὶ τοῦ πάχους τοῦ βορείου τοίχου. Ἅπαντες εἶναι χριστιανικῶν χρόνων, πλὴν δύο, ὅπου εὑρέθησαν ἀγγεῖα καὶ χαλκᾶ ἐνώτια. Οἱ χριστιανικοὶ τάφοι οὗτοι εἶναι μάλιστα μεσαιωνικῆς ἐποχῆς, ὡς τεκμηριοῦται ἐκ τῶν γραμμάτων τῆς ἑξῆς ἐνεπιγράφου στήλης (*εἰκ. 19*):

†	†
ΥΘΥΗΟΥ	υθυ υου
ΝΜΙΧΑΗ	ν Μιχαὴ[λ]
Ι ΙΟΥΤΟΥ Δ	ι ιου τοῦ δ-
ΟΥΛΟΥ ΣΟΥ	ούλου σου

Δ΄. Εἰς τὰς ἄνω ἐργασίας προσθετέα, ἐν τέλει, καὶ ἡ ἀποκάλυψις ἑτέρου μνημείου, τὸ ὁποῖον ἀνεύρομεν, λαβόντες ἀφορμὴν ἐκ τοῦ σχεδίου τοῦ Savignoni. Τοῦτο σημειοῦται ἐν τῷ διαγράμματι (βλ. ἀνωτέρω εἰκ. 2) διὰ τῶν στοι-

χείων M. S. Εὑρίσκεται δυτικῶς τῆς προσόψεως τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἁγίων Πατέρων καὶ εἰς 29 μέτρων ἀπόστασιν πρὸ αὐτῆς, ἀποτελεῖται δὲ ἐκ θεμελίων ὀρθογωνίου κτηρίου μήκους 32 καὶ πλάτους 8 περίπου μέτρων (εἰκ. 2).

Ἀλλὰ περὶ τοῦ κτηρίου τούτου, ὡς καὶ περὶ πάντων τῶν ἀνωτέρω θὰ ἐπανέλθωμεν μετὰ τὰ ἀποτελέσματα τῶν προσεχῶν συστηματικῶν ἀνασκαφῶν, αἵτινες θὰ διαφωτίσωσιν ἡμᾶς, ἐλπίζομεν, περὶ ὅλων τῶν ἀναφυέντων ζητημάτων.

— Περίληψις ἐν Ἐπετ. Ἑταιρ. Κρητικῶν Σπουδῶν τόμ. Β΄., σελ. 527 - 528.

Ἐπαρχία Σελίνου

Γ΄. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΕΝ ΚΑΝΔΑΝΩι

Ἐν Κανδάνῳ ἐνηργήσαμεν, κρατικῇ δαπάνῃ, ὁδὸν καὶ ἀριστερά, ἔναντι τοῦ κοινοτικοῦ ἐλαιοτριβείου, οἰκοπέδῳ τοῦ Μιχ. Καλαϊτζωνάκη, κατὰ τὴν διάνοιξιν θεμελίων πρὸς οἰκοδομὴν οἰκίας.

Διὰ τῶν γενομένων τούτων ἐργασιῶν ἀπεκαλύφθη τὸ πλεῖστον μέρος μεγάλου οἰκοδομήματος μήκους καὶ πλάτους 30 περίπου μέτρων (**εἰκ. 1**). Τὸ σῳζόμενον εἰς βάθος 0,50 μ. καὶ εἰς πολλὰ σημεῖα, μικρὰ καὶ μεγάλα, δάπεδον τῆς πελωρίας ταύτης ἐκτάσεως τῶν 900 τετραγ. μέτρων εἶναι ἐστρωμένον διὰ ψηφιδωτοῦ, τοῦ ὁποίου ἡ μὲν σύνθεσις σύγκειται ἐκ μεγάλων ὁπωσοῦν λευκῶν καὶ ἐρυθρῶν λιθίνων καὶ κεραμείων ψηφίδων, ἡ δὲ διακόσμησις, ἀμελῶς πως εἰργασμένη, παριστᾷ γενικῶς γραμμικὰ σχήματα: κύκλους καὶ ῥόμβους καὶ εὐθείας ταινίας. Ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ ἡ μικροῦ τινος διαμε-

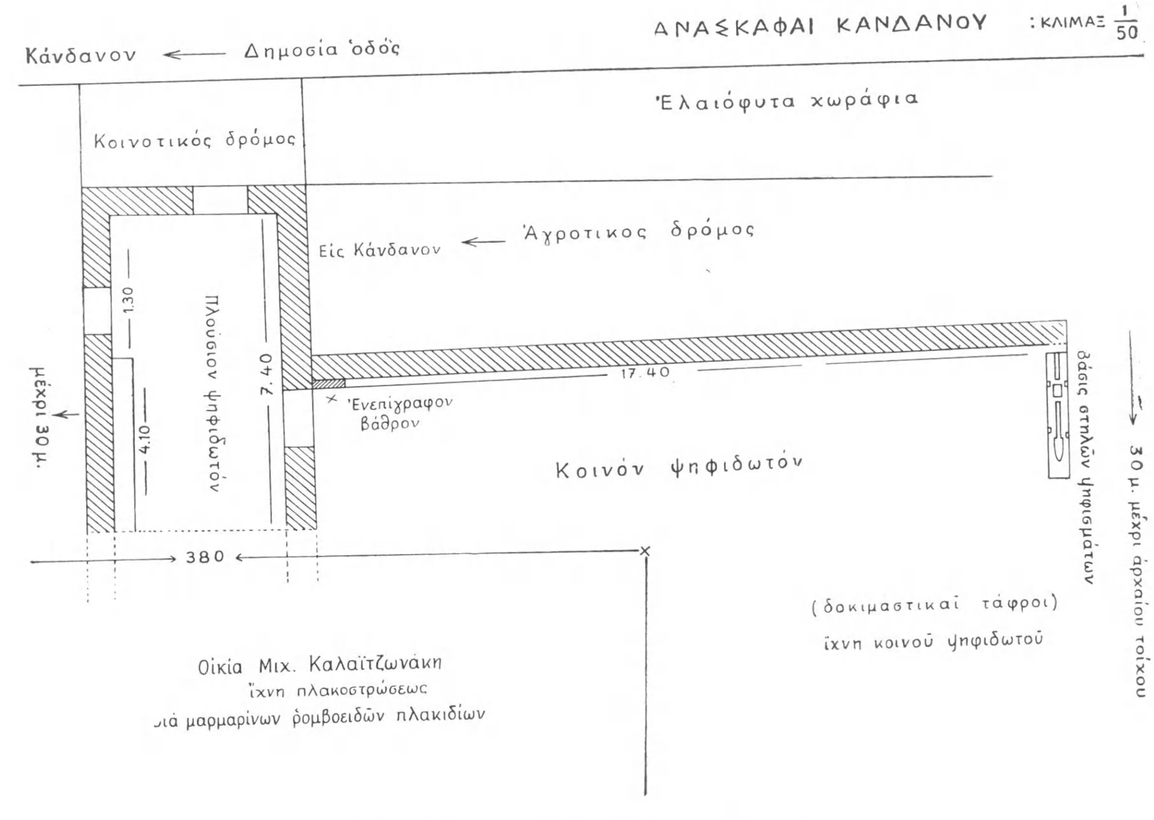

Εἰκ. 1. Σχεδιογράφημα ἀνασκαφῶν Κανδάνου.

δοκιμαστικὰς ἀνασκαφὰς τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1937 πρὸς ἀποκάλυψιν καὶ χρονολογικὴν ἐξακρίβωσιν ἀρχαίου κτίσματος, τοῦ ὁποίου μικρὸν τμῆμα μετὰ ψηφιδωτοῦ δαπέδου καὶ ἐπιγραφῆς ἦλθον εἰς φῶς ἐν τῷ παρὰ τὴν δημοσίαν

ρίσματος (3,80×7,40 μ.) ψηφιδωτὴ τοῦ δαπέδου διακόσμησις, συνισταμένη ἐκ δύο μεγάλων ἀκτινωτῶν κύκλων ἐν τῷ μέσῳ καὶ ἐκ πολλῶν ἄλλων πέριξ καὶ ἐν πλαισίῳ γραμμικῶν σχημάτων: — τόξων καὶ ῥόμβων καὶ συμπεπλεγμέ-

νων πλοχμοειδῶν ταινιῶν, διακόσμησις, ἥτις διὰ μικροτέρων λευκῶν καὶ ἐρυθρῶν ψηφίδων συντεθειμένη καὶ ἐν καλλιτεχνικῇ ἀναλογίᾳ διηυθετημένη, ἀναπαριστᾷ πως τάπητα πλουσίως καὶ ἐπιχαρίτως διακεκοσμημένον (**εἰκ. 2**). Τὸ οὕτω πλουσίως ἐστρωμένον τοῦτο διαμέρισμα, κατὰ 0,30 μ. χαμηλότερον τῆς ἐπιφανείας τοῦ ὑπολοίπου ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ ὅλου κτίσματος, εἶναι, πιθανῶς, τὸ atrium ἢ περιστύλιον τοῦ οἰκοδομήματος, διότι ἔχει τρεῖς εἰσόδους κατὰ τοὺς τρεῖς τοίχους, κτιστὸν θρανίον κατὰ τὴν δυτικὴν πλευράν, σπονδύλους δὲ ἀρραβδώτων κιόνων καὶ δωρικὰ κιονόκρανα εὑρεθέντα πεπτωκότα κατὰ τὴν δυτικὴν εἴσο-

Εἰκ. 2. Ψηφιδωτὸν δάπεδον τοῦ περιστυλίου τοῦ ἐν Κανδάνῳ ἀποκαλυφθέντος πελωρίου κτίσματος ῥωμ. χρόνων.

δον. Τὸ στενόμακρον τοῦτο διαμέρισμα ἐξηκολούθει βαθύτερον πρὸς νότον, ἐντὸς τῆς σημερινῆς οἰκίας τοῦ Καλαϊτζωνάκη, ἀλλὰ κατεστράφη ἤδη. Οἱ ὁρατοὶ τοῖχοι τοῦ διαμερίσματος τούτου (ὕψους 0,50 - 1 μ.) εἶναι ἐσωτερικῶς κεχρισμένοι δι᾽ ἀσβεστοκονιάματος, οὗτοι δὲ καὶ οἱ θεμέλιοι τοῖχοι τοῦ ὑψηλοτέρου τὴν ἐπιφάνειαν ψηφιδωτοῦ τμήματος τοῦ ἐν γένει οἰκοδομήματος, εἶναι κατεσκευασμένοι διὰ μικρῶν λίθων συνδεδεμένων διὰ πηλασβέστου. Ἐπὶ ἑνὸς τοιούτου τοίχου τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ οἰκοδομήματος, ἀμέσως μετὰ τὸ περιστύλιον ἀνατολικῶς, εἰς ὕψος δὲ ἀπὸ τοῦ δαπέδου 0,50 μ., εὑρέθη, ἀποτελοῦν τὸ κατώφλιον εἰσόδου, τὸ ἄνω μέρος μαρμαρίνου βάθρου ἀγάλματος (μεγ. διαστάσεων 0,78×0,30 ×0,57), τὸ ὁποῖον φέρει τὴν ἑξῆς ἐπιγραφήν:

ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΚΑΙCΑΡΑ Λ
C[ΕΠ]ΤΙΜΙΟΝCΕΟΥΗΡΟΝ

Αὐτοκράτορα Καίσαρα Λ
Σ[επ]τίμιον Σεουῆρον

Ἡ ἐπιγραφὴ (**εἰκ. 3**) κατετέθη νῦν πρὸς φύλαξιν ἐν τῷ Κοινοτικῷ Καταστήματι τῆς

Εἰκ. 3. Ἐνεπίγραφον βάθρον ἀγάλματος εἰς Αὐτοκράτορα Λ. Σεπτ. Σεβῆρον.

Κανδάνου. Πρόκειται, ἀσφαλῶς, περὶ τοῦ Ῥωμαίου Αὐτοκράτορος Λουκίου Σεπτιμίου Σεβήρου (193 - 211 μ.Χ.), πρὸς τιμὴν τοῦ ὁποίου ἦτο ἱδρυμένος ἐνταῦθα ἀνδριάς, ὡς τεκμαίρεται ἐκ τῶν δύο ἐκβαθυσμάτων, ἐν σχήματι πελμάτων, ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ βάθρου, ὅπου ἦσαν ἐστερεωμένοι διὰ μολύβδου οἱ πόδες τοῦ ἀγάλματος (**εἰκ. 4**). Δυστυχῶς, παρὰ τὰς ἐπιμόνους ἐρεύνας δὲν ἀνευρέθη καὶ τὸ ὑπόλοιπον κάτω τμῆμα τοῦ βάθρου, ἐφ᾽ οὗ θὰ ἀνεγράφετο, ἴσως, ἐν συνεχείᾳ, καὶ ἡ αἰτία τῆς

Εἰκ. 4. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ἐνεπιγράφου βάθρου ἀγάλματος τοῦ Σεπτ. Σεβήρου, ὅπου διακρίνονται τὰ πέλματα τῶν ποδῶν τοῦ ἀνδριάντος.

ἱδρύσεως τοῦ μνημείου ἢ καὶ τὸ ὄνομα τῆς ἱδρυτρίας ἢ χορηγοῦ πόλεως. Ἀλλά, λαμβανομένων ὑπ᾽ ὄψιν παρομοίων ἐπιγραφῶν ἐκ Λυττοῦ (M. Guarducci, Inscriptiones Creticae I, XVIII (47), ἐκ Γόρτυνος καὶ ἐξ Ἰτάνου (Halbherr, Mus. Ital. III, 1890 καὶ Fr. Blass

Die kretisch. Inschriften σ. 307 ἀρ. 5066), εὐνόητος εἶναι ἡ ὑπόθεσις ὅτι ἡ ἀνάθεσις θὰ εἶχεν ἐν Κρήτῃ, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος, γενικώτερον λόγον ἐκ τοῦ ὅτι ὁ Αὐτοκράτωρ Σεβῆρος φέρεται προστατεύσας τὰς ἐπαρχίας ἀπὸ τῶν καταπιέσεων (Mommsen, Ἱστορία τῶν Ῥωμαίων, τόμ. Β΄. σελ. 64 (Βιβλ. Μαρασλῆ) καὶ Β. Ψιλάκη, Ἱστορία τῆς Κρήτης, τόμ. Ι. σελ. 690). Ἴσως ὅμως ἡ ἵδρυσις ἀνδριάντος νὰ ὠφείλετο εἰς φόβον, ὡς συνέβη καὶ μὲ πολλὰς ἄλλας ἑλληνικὰς πόλεις, αἵτινες ἵδρυσαν ἀδριάντας ἢ ἔστησαν τιμητικὰ ψηφίσματα εἰς τὸν Σεβῆρον, ἵνα ἐξαλείψωσιν ὁλοσχερῶς ἐν τῇ διανοίᾳ τοῦ νέου αὐτῶν δεσπότου τὴν ἀνάμνησιν τῆς πολιτικῆς των πλημμελείας, τοῦ νὰ συνταυτίσωσι, δηλονότι, τὴν τύχην των μετὰ τοῦ Πισκεννίου Νίγρου κατὰ τὴν μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Σεπτ. Σεβήρου διαμάχην, τῷ 193 μ.Χ., περὶ τὴν κατάκτησιν τῆς Ῥωμ. Αὐτοκρατορίας. Ἴσως ὅμως ὁ ἀνδριὰς οὗτος νὰ ἦτο γέννημα τῆς εὐγνωμοσύνης τῆς πόλεως ταύτης ἕνεκα εὐεργετικῶν ἀξίων εὐγνωμοσύνης διατάξεων τοῦ Σεπτ. Σεβήρου ὑπὲρ τῆς πόλεως ταύτης. Τοιαῦται, μάλιστα, τιμητικαὶ ἐπιγραφαὶ καὶ ἀνδριάντες εἰς τὸν Σεπτ. Σεβῆρον ἱδρύθησαν πάμπολλαι ἐν ἁπάσῃ τῇ Ἑλλάδι (Χέρτσβεργ, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ Ῥωμαϊκῆς Κυριαρχίας, τόμ. δεύτερος, σελ. 513, ὑποσημ. 21 (Βιβλιοθ. Μαρασλῆ).

Δὲν εἶναι ὅμως ἀπίθανον νὰ ἦτο ἁπλῶς ἀνάθημα βουλευτοῦ τινος τῆς πόλεως (decurio) ἐπὶ τῇ προχειρίσει αὐτοῦ εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦτο. Παράδειγμα πρόκειται ὁ Φλάβιος Τιτιανός, ὅστις, κατὰ τὴν λατινικὴν ἐπιγραφὴν (Thénon, Fragments d'une inscription de l'île de Crète, σ. 67 ἑ. καὶ Ψιλάκη, Ἱστορία τῆς Κρήτης, τόμ. Α΄., σελ. 690), ἀνήγειρεν εἰς τὸν αὐτὸν Αὐτοκράτορα Σεβῆρον ἀνδριάντα, ἐπὶ τῇ προχειρίσει ἑαυτοῦ εἰς βουλευτήν, ἀντὶ χρηματικοῦ ποσοῦ, τὸ ὁποῖον προσήνεγκεν εἰς τὴν πολιτείαν ἔναντι τῆς βουλευτίας ταύτης.

Βασιζόμενοι ἐπὶ τοῦ ἀσφαλῶς χρονολογουμένου τούτου μνημείου καὶ τῆς ἐν γένει κατασκευῆς τῶν τοίχων καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς διαρρυθμίσεως καὶ διακοσμήσεως τοῦ ὅλου κτίσματος, ὡς καὶ ἐκ τῶν κεραμεικῶν τεκμηρίων ὑστέρων ῥωμ. χρόνων, ἔχομεν τὴν γνώμην ὅτι τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο ἱδρύθη ἀπὸ τοῦ Β΄ μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ Γ΄ μ.Χ. αἰῶνος.

Εἰς τὶ ἐχρησίμευε τό πελώριον τοῦτο οἰκοδόμημα, δὲν εἶναι, δυστυχῶς, δυνατὸν νὰ συμπεράνῃ τις ἀσφαλῶς, διότι καὶ ἡ ὅλη ἔκτασις δὲν ἀνεσκάφη τελείως, εἰ μὴ διὰ δοκιμαστικῶν τάφρων, καὶ τὰ ἐλθόντα εἰς φῶς θεμέλια τοίχων, κατεστραμμένα ἐν πολλοῖς, δὲν ἀπεκάλυψαν τὸ σχέδιον τοῦ ὅλου κτίσματος. Λαμβανομένων ὅμως ὑπ' ὄψιν τῶν διαστάσεων τοῦ κτηρίου, τοῦ χρόνου τῆς κατασκευῆς αὐτοῦ καὶ τοῦ τρόπου τῆς διακοσμήσεως, δὲν ἀπέχει τις τῆς ἀληθείας, φρονοῦμεν, γνωματεύων ὅτι πρόκειται περὶ δημοσίου ἱδρύματος, πιθανώτατα δὲ πραιτωρίου, ἤτοι τοῦ διοικητηρίου τοῦ ὑπατικοῦ ἢ ἐπάρχου πραίτωρος τῆς ἐπαρχίας ταύτης[1] ἢ τοῦ Κρητάρχου, ἤτοι τοῦ ἐκ Ῥώμης τοποτηρητοῦ τοῦ δήμου ἢ τῆς πόλεως ταύτης (Ψιλάκη, ἔ. ἀ., τόμ. Ι, σελ. 691). Ὑπὲρ τῆς γνώμης ταύτης συνηγορεῖ καὶ ἡ ἐκ τριῶν πλακῶν συγκειμένη καὶ διὰ σιδηρῶν συνδέσμων συνδεδεμένη μακρὰ μαρμαρίνη βάσις, ἥτις εὑρέθη κατὰ τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν τοῦ κτηρίου καὶ ἐπὶ τῆς ὁποίας ὑπάρχουσι μακρὰ καὶ στενὰ ἐκβαθύσματα πρὸς ἔμπηξιν στηλῶν ψηφισμάτων καὶ νόμων ***(εἰκ. 5)***.

Ἀλλ' ἀσχέτως τοῦ ζητήματος τοῦ προορισμοῦ τοῦ ῥωμαϊκοῦ τούτου κτηρίου, οὐσιώδης εἶναι ἡ παρατήρησις ὅτι τὸ κτίσμα ἐχρησιμοποιήθη καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, τροποποιηθὲν ἀναλόγως, ἀλλὰ μὲ δάπεδον, κατὰ τὸ πλεῖστον, τὴν ψηφιδωτὴν ἐπιφάνειαν τοῦ πρώτου. Τοῦτο συμπεραίνεται ἐκ νεωτέρων τοίχων ἐξ ὀπτῶν πλίνθων ἐπὶ παλαιοτέρων τοίχων ἐκ θραυστῶν λίθων καὶ ἐκ βυζαντινῶν τινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν εὑρεθέντων ἐπὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου, ὡς διπλοκιονίου παλαιοχριστιανικῶν χρόνων ***(εἰκ. 6)***, ἐκ μαρμαρίνης πλακοστρώσεως, ἥτις, συγκειμένη ἐκ ῥομβοειδῶν πλακιδίων, εὑρίσκεται κατὰ τὸ μέσον τοῦ χώρου καὶ εἰς ὕψος 1 μ. περίπου ἀπὸ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου, ἐκ τῆς διαφόρου γραμμικῆς ψηφιδωτῆς διακοσμήσεως, εἰς ἃ μέρη τοῦ κτηρίου προσετέθη ἢ μετεσκευάσθη νεώτερον δάπεδον

[1] Οἱ οὕτω καὶ ἐν ἐπιγραφαῖς τιτλοφορούμενοι λαμπρότατοι ὑπατικοί, ἢ ἀπὸ ὑπάτων καὶ ἐπάρχων πραιτώρων, ἦσαν οἱ ἐν ἄλλαις πόλεσι τῆς Κρήτης ἑδρεύοντες τοποτηρηταὶ τῶν ἐν Κνωσῷ Ῥωμαίων ἀρχόντων (Μ. Χουρμουζίου Βυζαντίου, Κρητικά, σελ. 6, 91. Ψιλάκη, τῆς Ἱστορία Κρήτης Ι, σελ. 689.

καί, τέλος, ἐκ τῶν βάσεων τῆς τε ἐπιγραφῆς καὶ τῶν ψηφισμάτων, βάσεων ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μὲν πρώτη ἐχρησιμοποιήθη ὡς κατώφλιον θύρας τοῦ νεωτέρου κτίσματος, ἡ δὲ δευτέρα

Εἰκ. 5. Τριπλῆ πλὰξ μετὰ στενομάκρων ἐκβαθυσμάτων πρὸς ἔμπηξιν στηλῶν ψηφισμάτων καὶ νόμων, χρησιμοποιηθεῖσα μεταγενεστέρως ὡς ἀγωγὸς ὕδατος.

ὡς αὔλαξ ἢ ἀγωγός, διαπλατυνθεῖσα κἄπως, πρὸς διοχέτευσιν, ἴσως, ὕδατος.

Καὶ διὰ τὸ νεώτερον κτίσμα εἶναι δύσκολον νὰ ἀποφανθῇ τις περὶ τοῦ προορισμοῦ αὐτοῦ ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε δεδομένων. Δὲν εἶναι παράλογον, ἐν τούτοις, νὰ ὑποθέσῃ τις ὅτι τοῦτο ἀπέβη σὺν τῷ χρόνῳ χριστιανικὴ βασιλική, ὅπως πολλὰ ἄλλα τοιαῦτα δημόσια πραιτώρια ἢ ἄλλως καὶ πολιτικαὶ βασιλικαὶ ἐπιλεγόμενα, μετεβλήθησαν ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ε΄. μ.Χ. αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν εἰς χριστιανικοὺς ναοὺς (André Pératé, L' archéologie chrétienne, σ. 171), ἤ, ἀργότερον, καὶ εἰς τὸ μέγαρον τοῦ ἐπισκόπου Καντανίας, τόσον κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, ὅσον καὶ κατὰ τοὺς Ἐνετικοὺς (Cornelius, Creta Sacra, τόμ. II, σ. 55 καὶ 168).

Πάντως, ἡ ἀποκάλυψις οἰκοδομήματος κολοσσιαίων διαστάσεων καὶ ἡ εὕρεσις βάθρου, ἐφ' οὗ ὑπῆρχεν ἱδρυμένος ἀνδριὰς τοῦ Αὐτοκράτορος Σεβήρου, εἶναι βάσιμα, νομίζομεν, στοιχεῖα, ἵνα συμπεράνωμεν ὅτι ἐνταῦθα, ἐν τῇ περιοχῇ τῆς σημερινῆς πολίχνης Κανδάνου, πρέπει νὰ ἤκμασεν, ἀπὸ τῶν ῥωμ. τοὐλάχιστον χρόνων μέχρι καὶ τῶν μεταβυζαντινῶν μεγάλη καὶ πλουσία πόλις. Τοῦτο, ἄλλως τε, μαρτυροῦσι καὶ πολλὰ ἄλλα ἐρείπια, τὰ ὁποῖα δια

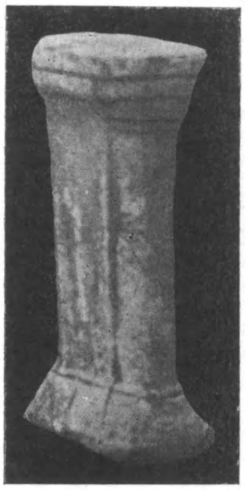

Εἰκ. 6. Παλαιοχριστιανικὸν διπλοκιόνιον παραθύρου.

φαίνονται ἐγκατεσπαρμένα καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τῆς πολίχνης Κανδάνου, ἐρείπια ἐλέγχοντα, ἐπιφανειακῶς τοὐλάχιστον, μεταβυζαντινὸν συνοικισμόν.

Ποία ἦτο ἡ πόλις αὕτη ἀγνοοῦμεν τελείως, ἐλλείψει ἐπιγραφικῶν μαρτυριῶν. Πιθανώτατον ὅμως εἶναι ὅτι ἦτο ἡ Κάντανος ἢ Καντανία, πόλις καὶ ἕδρα ἐπισκόπου ὑπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς αὐτοκράτορας, περὶ τῆς ὁποίας ἀναφέρουσιν, ἀπροσδιορίστως ἔστω, ὁ Στέφανος ὁ Βυζάντιος (450 — 500 μ.Χ.) καὶ ὁ Ἱεροκλῆς (6ου αἰῶνος μ.Χ.), πόλις ὅμως, ἡ ὁποία, ἱδρυθεῖσα κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς ἢ ῥωμαϊκοὺς χρόνους ὑπὸ τὸ αὐτὸ ἢ ἄλλο ὄνομα, τὸ ὁποῖον μόνον τὸ μὴ ἀνευρεθὲν τμῆμα τοῦ ἐνεπιγράφου βάθρου ἠδύνατο τυχὸν νὰ γνωρίσῃ ἡμῖν, ἐσυνέχισε τὸν βίον της μέχρι καὶ τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου. Διότι

τὸ ὄνομα Κάντανος ἢ Καντανία εἶναι ἑλληνικὸν ἂν μὴ λατινικὸν [1], διετηρήθη δέ, ὡς φαίνεται, διὰ μέσου τῶν αἰώνων μέχρι σήμερον ὡς συλλογικὸν ὄνομα τῶν σημερινῶν ἀγροτικῶν μικροσυνοικισμῶν τῆς Κανδάνου.

Τὴν ἄποψιν ὅμως ταύτην δὲν ἀσπάζεται ὁ Pashley, φρονῶν ὅτι ἐκ προγονοπληξίας ἐδόθη ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων κατοίκων τὸ ὄνομα Κάντανος εἰς τὴν σημερινὴν Κάνδανον, ταὐτίζει δὲ τὴν ἀρχαίαν Κάντανον πρὸς τὰ παρὰ τὸ σημερινὸν χωρίον Κάδρος ἀρχαῖα ἐρείπια, ἀπέχοντα μίαν ὥραν ἀπὸ τῆς σημερινῆς Κανδάνου (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 115 καὶ ἑξ.). Τὴν γνώμην του ταύτην στηρίζει ὁ εἰρημένος Ἄγγλος περιηγητὴς τοῦ 1837, βασιζόμενος ἐπὶ τῶν ἀποστάσεων μεταξὺ τῶν διαφόρων ἀρχαίων Κρητικῶν πόλεων κατὰ τὸν πίνακα τοῦ Peutinger· παραθέτων ὅμως εἰκόνα προϊστορικῶν τειχῶν τοῦ Κάδρος καὶ ἐπαιρόμενος ὅτι αὐτὸς πρῶτος εὗρε προομηρικὴν πόλιν, ἀναιρεῖ αὐτὸς ἑαυτόν. Τὴν παράδοξον ταύτην γνώμην τοῦ Pashley δὲν ἀσπάζεται ὁ G. Gerola (Mon. Veneti nell'isola di Creta, τόμ. 2, σελ. 54), ἀναιρεῖ δὲ καὶ ὁ Savignoni (Esplorazione arch. delle provincie occidentali di Creta, σελ. 119), τοποθετῶν τὴν ἀρχαίαν Κάντανον ἐν τῇ περιοχῇ τῆς σημερινῆς Κανδάνου, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποδεικνύῃ τοῦτο, ἐλλείψει, ὡς λέγει, ὁρατῶν ἰχνῶν ἀρχαίας πόλεως «traccie visibili di città antica».

Τοιαῦτα ὅμως ἐρείπια ἦλθον ἤδη εἰς φῶς, δίδοντα ἀφορμὴν εἰς τὴν λύσιν τοῦ τοπογραφικοῦ καὶ χρονολογικοῦ ζητήματος τῆς ἀρχαίας Καντάνου.

—Περίληψις ἐν τόμ. Α´ Ἐπετηρ. Ἑταιρ. Κρητικῶν Σπουδῶν (σελ. 606—609).

—Ἡ ἐπιγραφὴ εἰς Αὐτοκράτορα Σεπτίμιον Σεβῆρον ἐν M. Guarducci, Inscriptiones Creticae, τόμ. II σελ. 86.

[1] Ἡ λέξις Κάντανος ἢ Καντανία σημαίνουσα, κατὰ Pape (Griech. Eigennamen) πόλιν Νίκης, πρέπει νὰ εἶναι λέξις ἑλληνική, ἂν μὴ λατινική, ἀλλ' οὐχὶ ἀραβική, ὡς φρονεῖ ὁ τουρκομαθὴς Ι. Τσαμπαρλῆς (ἐφημ. Χανίων «Κρητικὸς Τύπος» φύλλον 17 Ἰουλίου 1937), διότι ἡ Ἀραβοκρατία ἐν Κρήτῃ διήρκεσεν ἀπὸ τοῦ 824—961, ἐνῷ οἱ μνημονεύοντες τὸ ὄνομα Κάντανος βυζαντινοὶ συγγραφεῖς Στέφ. Βυζάντιος καὶ Ἱεροκλῆς ἔζησαν διακόσια περίπου ἔτη πρὸ τῆς Ἀραβικῆς (Σαρακηνῆς) κατοχῆς τῆς Κρήτης.

Ἐπαρχία Σελίνου

Δ´. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΕΠΙ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ ΤΗΣ ΥΡΤΑΚΙΝΗΣ

Ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τῆς Ὑρτακίνης κάτοικοί τινες ἐκ τοῦ γειτονικοῦ χωρίου «Τεμένια», ἀνασκάπτοντες, τῷ 1938, λάκκον εἰς ὑπήνεμόν τι μέρος, ἵνα ψήσωσιν ἀρνίον, εὗρον τυχαίως τὸ κατωτέρω περιγραφόμενον ὑπ' ἀρ. 1 ἀκέφαλον ἄγαλμα Πανός· συνεχίσαντες δέ, τότε, κρύφα εὐρυτέραν καὶ βαθυτέραν ἀνασκαφὴν τοῦ μέρους πρὸς ἀνεύρεσιν τῆς τε κεφαλῆς τοῦ ἀγάλματος καὶ ἄλλων ἀρχαίων, διετάραξαν τὴν διάταξιν ὑπαιθρίου ἱεροῦ καὶ κατέστρεψαν πολλὰ τῶν ἐν αὐτῷ λατρευτικῶν ἀντικειμένων: ὡς ἀναγλύφου Πανός, ἐνεπιγράφου στήλης καὶ κυλινδρικοῦ βωμίσκου, τῶν ὁποίων τεμάχια, νεωστὶ τεθραυσμένα, εὕρομεν ἐσκορπισμένα ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας κατὰ τὴν ἔναρξιν τῶν ἀνασκαφῶν, εἰς τὰς ὁποίας προέβημεν, τὸν Μάρτιον τοῦ 1939, πρὸς ὁλοκληρωτικὴν ἀποκάλυψιν τοῦ ἱεροῦ.

Τὸ ὑπαίθριον τοῦτο ἱερὸν εὑρίσκεται κατὰ τὴν ἀνατολικὴν προεξοχὴν τοῦ τείχους, μεταξὺ τῆς βορείας καὶ τῆς νοτίας εἰσόδου τῆς Ἀκροπόλεως,περικλείεται δὲ ὑπὸ συνεχῶν ἀποῤῥώγων βράχων (μεγίστου ὕψους 10,50 μ.) καὶ ἔχει μῆκος μὲν 22,70, πλάτος δὲ 6 περίπου μέτρων. Ἡ εἴσοδός του ἦτο ἀπὸ βοῤῥᾶ, ὅπου σῴζεται ἔτι μικρὸν ἀναλημματικὸν τοιχίον, ὡς ἀπεδείχθη ἐκ τῶν ἀνασκαφικῶν ἡμῶν ἐρευνῶν. Ἐν τῷ μέσῳ σχεδὸν τοῦ χώρου ἠγείρετο βωμίσκος ἐν σχήματι κίονος, τοῦ ὁποίου ἀνεύρομεν τὸν κατώτερον σπόνδυλον, ἀνατολικώτερον δ' αὐτοῦ καὶ πλησίον τῆς ἀνατολικῆς βραχώδους πλευρᾶς ἵστατο τὸ ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων ἀνευρεθὲν ἄγαλμα τοῦ Πανός, στηριζόμενον ἐπὶ λιθίνης βάσεως καὶ ἔχον ὡς κόγχην μεγάλην ῥωγμὴν τοῦ βράχου. Δυστυχῶς, ἥ τε βάσις τοῦ ἀγάλματος, τῆς ὁποίας μικρὸν διεσώθη τμῆμα καὶ ὁ ἀνώτερος σπόνδυλος τοῦ βωμίσκου κατεστράφησαν κατὰ τὰς λαθραίας ἀνασκαφάς, ὅπως κατεστράφη καὶ ἡ ἐνεπίγραφος στήλη, τῆς ὁποίας τὸ κατώτερον τμῆμα ἀνεύρομεν πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν ἀνασκαφῶν ἡμῶν. Ποῦ ἀκριβῶς ἦσαν ἱδρυμένα ὁ βωμίσκος καὶ ἡ ἐνεπίγραφος στήλη δὲν ἠδυνήθημεν νὰ ἐξακριβώσωμεν, διότι ὅλον τὸ πρὸ τῆς θέσεως τοῦ ἀγάλματος ἔδαφος εἶχε βαθέως ἀνασκαφῇ προη-

γουμένως ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων. Ἔχομεν ὅμως τὴν γνώμην ὅτι τὰ ἀντικείμενα ταῦτα ἠγείροντο ἑκατέρωθεν τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλ-

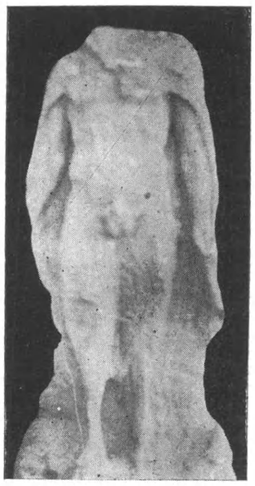

Εἰκ. 1. Μαρμάρινον λατρευτικὸν ἄγαλμα Πανὸς Ὑρτακίνης.

ματος κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τοῦ κεντρικοῦ χώρου, διότι κατὰ τὸ δυτικὸν τμῆμα ἐσχηματίζετο ἐπιμήκης βόθρος ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἀνεύρομεν πάμπολλα ἀναθήματα.

Τὰ ὑφ' ἡμῶν ἀνευρεθέντα ἀντικείμενα ταῦτα ὡς καὶ τὰ τῶν ἀρχαιοκαπήλων εὑρήματα, εἶναι τὰ ἑξῆς:

α'.) ΚΟΡΜΟΙ

1. Ἀκέφαλον ἄγαλμα Πανὸς ἱσταμένου ἐπὶ συμφυοῦς ἡμικυκλικῆς καὶ ὑψηλῆς βάσεως παριστώσης βράχον ***(εἰκ. 1)***. Ὁ θεὸς τῶν ποιμένων παρίσταται κατὰ τὸν συνήθη τρόπον, ἔχων λεῖον τὸ στῆθος, τριχωτὸν τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος, σκέλη δίχηλα καὶ τράγεια καὶ εἶναι ἰθυφαλλικός. Φορεῖ ἱμάτιον, τὸ ὁποῖον, πορπούμενον κατὰ τό μέσον τοῦ στέρνου, ἀλλὰ καὶ ἀφῖνον ἐλεύθερον τὸ στῆθος καί τοὺς βραχίονας, κατέρχεται ὄπισθεν ἐπὶ τῆς ῥάχεως καὶ μέχρι τῶν ποδῶν, ὅπου ἑνοῦται καὶ συγχέεται μετὰ τῆς βάσεως εἰς κοίλωμα. Ἐν τῇ ἀριστερᾷ κρατεῖ βακτηρίαν ἐκ κορμοῦ δένδρου μετὰ ῥόζων, ἐν δὲ τῇ δεξιᾷ, λίαν ἀποκεκρουμένῃ, φαίνεται ὅτι ἐκράτει σύριγγα ἢ οἰνοχόην [1]. Ἀποκεκρουμένα ἐπίσης εἶναι ὁ δεξιὸς μηρὸς καὶ τὰ ἑκατέρωθεν τῶν μηρῶν ἄκρα τοῦ ἱματίου.

Μάρμαρον ὑπόλευκον· ὕψ. 1,15 μ. καὶ μέσον πλ. ῥάχεως 0,48 μ. Ἀμελὴς ἐργασία ῥωμαϊκῶν χρόνων, πιθανῶς τοῦ Α' μ.Χ. αἰῶνος (βλ. Ἐπετ. Ἑταιρ. Κρητ. Σπουδῶν, τόμ. Β'. σελ. 528).

Τὸ ἄγαλμα τοῦτο κατετέθη προσωρινῶς ἐν τῷ Δημοτ. Σχολείῳ Τεμενίων.

Τοῦ αὐτοῦ σχεδὸν τύπου εἶναι καὶ τὰ ἑπόμενα τρία ἀγαλμάτια ***(συνολικὴ εἰκ. 2)***.

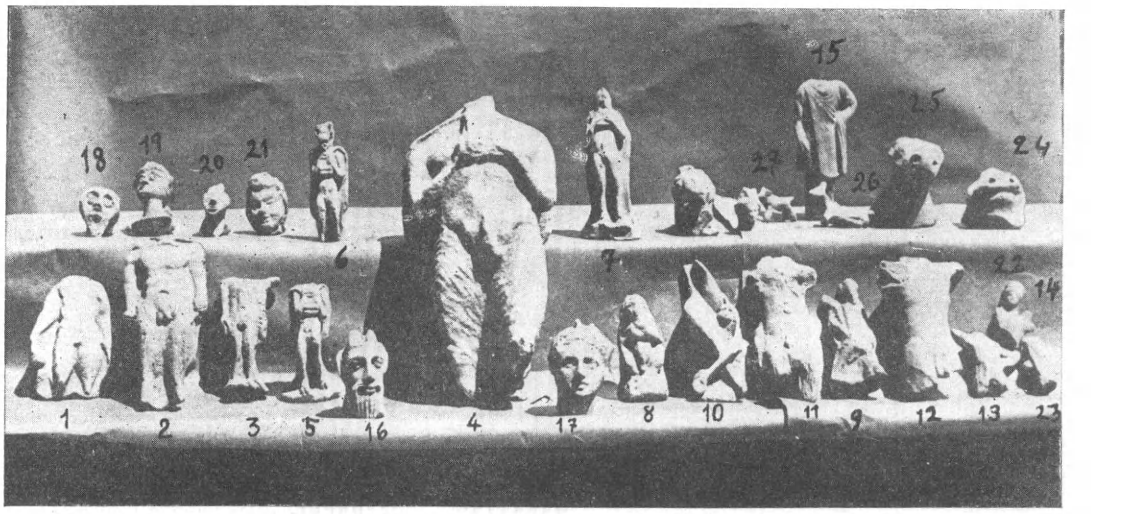

Εἰκ. 2. Εὑρήματα ἀνασκαφῶν Ἱεροῦ τοῦ Πανὸς ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Ὑρτακίνης.

2. Μαρμάρινον ἀγαλμάτιον ὀρθίου Πανὸς ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ μέχρι καὶ τῶν κνημῶν ***(εἰκ. 2, ἀρ. 1)***. Φορεῖ ἱμάτιον καλύπτον μόνον τὴν ῥάχιν καὶ κρα-

[1] Τὸ ἀνευρεθὲν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς ἡμῶν τμῆμα τῆς χειρὸς κρατεῖ οἰνοχόην.

τεῖ διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς βακτηρίαν, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς οἰνοχόην. Ἐπιφάνεια ἐφθαρμένη· ὕψ. 0,14 μ.

3. Πήλινον εἰδώλιον Πανὸς ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ μέχρι τῶν ἄκρων ποδῶν. Ἐν τῇ ἀριστερᾷ κρατεῖ βακτηρίαν καὶ ἐν τῇ δεξιᾷ λαβὴν ἀποκεκρουμένης οἰνοχόης· ὕψ. 0,20 μ. ***(εἰκ. 2, ἀρ. 2)***.

4. Πήλινον εἰδώλιον ὀρθίου Πανὸς ἀπὸ τοῦ στήθους μέχρι καὶ τῆς στρογγύλης συμφυοῦς βάσεως. Ὅμοιος τύπος τῶν ἀνωτέρω. Μόνον ἐν τῇ δεξιᾷ κρατεῖ σύριγγα· ὕψ. 0,125 μ. ***(εἰκ. 2, ἀρ. 3)***.

5. Μαρμάρινον ἀκέφαλον ἀγαλμάτιον ὀρθίου Πανὸς ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ μέχρι καὶ τῶν κνημῶν. Γυμνὸς τὸ ἐμπρόσθιον μέρος τοῦ σώματος, φέρει ποδῆρες ἱμάτιον συγκρατούμενον ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ καὶ καλύπτον μόνον τὸ ὀπίσθιον μέχρι τῶν ποδῶν. Κρατεῖ διὰ τῶν δύο χειρῶν καὶ φέρει μέχρι τοῦ στόματος σύριγγα.

Μάρμαρον λευκόν· ὕψ. 0,30 μ. ***(εἰκ. 2, ἀρ. 4)***.

6-10) Εἰς τὸν αὐτὸν τύπον ἀνήκουσι καὶ πέντε πήλινα εἰδώλια, ἅπαντα κολοβὰ ***(εἰκ. 2, ἀρ. 5, 6, 7)***.

11) Πήλινον ἀκέραιον εἰδώλιον καθημένου Πανός. Φέρει τὴν σύριγγα εἰς τὰ χείλη διὰ τῶν δύο χειρῶν· ὕψ. 1,10 μ. ***(εἰκ. 2, ἀρ. 8)***.

12-13) Ἴσως τοῦ αὐτοῦ καθημένου τύπου τοῦ ὑπ' ἀρ. 11 ἢ τοῦ τύπου τῶν ἀρ. 5 10 Εἶναι καὶ τὰ δύο ἀπὸ τῆς κεφαλῆς μέχρι που τῆς κοιλίας σῳζόμενα πήλινα ἀγαλμάτια Πανὸς παίζοντος σύριγγα· ὕψ. ἀπὸ 0,07-0,10 μ.

14) Πήλινον εἰδώλιον ὀρθίου Πανός. Ἐνδεδυμένος πολύπτυχον ἱμάτιον, κρατεῖ ἐν τῇ δεξιᾷ βακτηρίαν φέρων αὐτὴν μέχρι τοῦ ὤμου, προβάλλει δὲ τὸν ἀριστερὸν πόδα ὡς ἐν κινήσει. Πρόσωπον ἐφθαρμένον· ὕψ. 0,125 μ. ***(εἰκ. 2, ἀρ. 9)***.

15-16) Δύο πήλινοι κορμοὶ παρουσιάζουσι τὸν τύπον τοῦ ὀκλάζοντος Πανός· ὕψ. 0,15 μ. ***(εἰκ. 2, ἀρ. 10)***.

17-18) Δυὸ πήλινοι κορμοὶ Πανὸς ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ μέχρι που τῶν μηρῶν (μέσου ὕψ. 0,15 μ.), ἐξ ὧν ὁ μὲν καθήμενος ἔχει τριχωτὸν καὶ τὸ στῆθος, ὁ δὲ ὄρθιος σανιδοειδῆ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ στήθους καὶ τῆς κοιλίας, ἀμφοτέρων δυσαναλόγως λίαν ἐπιμήκων ***(εἰκ. 2, ἀρ. 11 καὶ 12)***.

19) Πήλινος κορμὸς εἰδωλίου Πανὸς ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ μέχρι που τῶν κνημῶν. Ἡ ἀριστερὰ χείρ, στηριζομένη ἐπὶ τοῦ γόμφου ἐν σχήματι τριγώνου καὶ ἡ δεξιὰ ὑψουμένη, ἀλλ' ἀποκεκρουμένη. Ὄπισθεν οὐρὰ ὑπὲρ τὰς πυγάς· ὕψ. 0,085 μ. ***(εἰκ. 2, ἀρ. 13)***.

20) Πηλίνη ἑρμαϊκὴ στήλη Πανὸς (ἢ πωγωνοφόρου Διονύσου;) ἐλλιπὴς κάτω· ὕψ. 0,07 μ. ***(εἰκ. 2, ἀρ. 14)***.

21) Πλεῖστα ὅσα τεμάχια πηλίνων εἰδωλίων Πανός, ἤτοι ἐκ λείου στήθους, χειρῶν, τριχωτῶν μηρῶν, πέους καὶ διχήλων ποδῶν.

22) Πήλινον εἰδώλιον ἀνδρὸς ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ (ὕψ. 0,15 μ.). Καταλήγει εἰς ἔμβολον ἀποκεκρουμένον κάτω. Φορεῖ ποδῆρες ἱμάτιον ἀφῖνον γυμνὴν τὴν δεξιὰν χεῖρα καθειμένην καθέτως ἐπὶ τῆς πλευρᾶς, καλύπτει δὲ τὴν ἀριστερὰν στηριζομένην ἐπὶ τοῦ γόμφου ***(εἰκ. 2, ἀρ. 15)***.

β΄.) ΚΕΦΑΛΑΙ

23) Μαρμαρίνη κεφαλὴ πωγωνοφόρου Πανός. Ἔχει ἠνωρθωμένα τράγια κέρατα καὶ ὦτα, τοξοειδῶς δὲ διηυθετημένον πρὸς τὰ κάτω τὸν μύστακα καὶ σφηνοειδὲς τὸ γένειον· ὕψ. 0,085 μ. ***(εἰκ. 2, ἀρ. 16)***.

24. Μαρμαρίνη κεφαλὴ μετὰ μέρους τοῦ λαιμοῦ νεαροῦ Σατύρου ***(εἰκ. 2, ἀρ. 17)***. Ἔχει τράγεια ὦτα ἠνωρθωμένα, ἄνωθεν δὲ τοῦ μετώπου καὶ ἐκ τοῦ μέσου ἐκφύονται δύο τράγεια κέρατα, τὰ ὁποῖα διαχωρίζουσιν εἰς δύο τὴν οὔλην περὶ τὸ μέτωπον κόμην. Μέτωπον προεξέχον. Ῥὶς εὐμήκης καὶ εὐθεῖα σχηματίζει σχεδὸν εὐθεῖαν γραμμὴν μετὰ τοῦ μετώπου. Πρόσωπον θηλυπρεπές. Ἐπιφάνεια ἐφθαρμένη. Ἐπιμελὴς ἐργασία· ὕψ. 0,09 μ.

25. Πηλίνη κεφαλὴ γέροντος φαλακροῦ Σειληνοῦ. Ἔχει τοὺς ὀφθαλμοὺς στρογγύλους καὶ προσθέτους, τὴν ῥῖνα σιμὴν καὶ πρὸς τὰ ἄνω, τὸ δὲ γένειον σφηνοειδές. Ὦτα ἀποκεκρουμένα· ὕψ. 0,06 ***(εἰκ. 2, ἀρ. 18)***.

26 - 31. Ἓξ πήλιναι κεφαλαὶ νεαρῶν Σατύρων. Ἡ καλύτερον διατηρουμένη ἔχει οὔλην τὴν κόμην ***(εἰκ. 2, ἀρ. 19, 20, 21)***.

32 - 33. Δύο πήλιναι γυναικεῖαι κεφαλαί, ἐξ ὧν ἡ μία (ὕψ. 0,07) μετὰ μέρους τοῦ στήθους παρουσιάζει τὸν τύπον εἰδωλίου μετὰ πόλου ἐπὶ τὴν κεφαλὴν καὶ πτερωτὴν χεῖρα, ἡ δ' ἄλλη Μαινάδα ***(εἰκ. 2, ἀρ. 22, 23)***.

34 - 37. Τέσσαρα πήλινα εἰδώλια ζῴων κολοβά, ἐξ ὧν δύο παριστῶσι κεφαλὰς βοῶν (ὕψ.

0,08 - 0,09), τὰ δὲ δύο ἕτερα αἶγας (ὕψ. 0,04 - 0,07) (εἰκ. 2, ἀρ. 24, 25, 26, 27).

38 - 48. Ἕνδεκα διάτρητοι ἀγνῦθες, ἐξ ὧν αἱ δέκα εἶναι τριγωνικαί, ἡ δὲ μία στρογγύλη.

49 - 51. Τρεῖς πήλινοι ἀστράγαλοι διάτρητοι ἐν σχήματι χηλῶν τράγου.

γ΄.) ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ

52. Κίων κυλινδρικὸς ἐκ σκληροῦ λίθου. Εἶναι, ἴσως, τὸ κατώτερον τμῆμα τοῦ βωμίσκου. Ἔχει ὕψος 0,74 καὶ διάμετρον κάτω μὲν 0,29, ἄνω δὲ 0,23 μ.

53. Τὸ κάτω τμῆμα ἐνεπιγράφου στήλης (σῳζ. ὕψ. 0,17, πλ. 0,165 καὶ πάχ. 0,11). Εἶναι τεμάχιον λευκοῦ μαρμάρου ἀποκεκρουμένον λοξῶς ἄνω καὶ δεξιά. Φέρει πέντε σειρὰς γραμμάτων, τῶν τεσσάρων πρώτων μόλις διακρινομένων, ὡς ἑξῆς:

Ι ⁝⁝⁝ ⁝

Ξ ⁝ . . Ν Σ

ΠΑΝΙϹΚ

ΠΑΝΙ . . Α . .

Εὐχερῶς δὲ ἀναγιγνωσκομένης τῆς πρώτης λέξεως τῆς τελευταίας σειρᾶς: ΠΑΝΙ *(εἰκ. 3)*.

δ΄.) ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς, ἡ ἐπιμελὴς ἐργασία τῶν μαρμαρίνων γλυπτῶν, ὡς καὶ ἡ τεχνοτροπία τῶν πηλίνων εἰδωλίων (πρβ. πήλινα εἰδώλια ὑπὸ L. Savignoni ἐν Rendiconti Acc. d. Lincei. τόμ. VIII, σελ. 419 καὶ ἑξ.) ἀνάγουσι τὰ ἔργα ταῦτα εἰς τὸν Δ΄. — Γ΄. π.Χ. αἰῶνα.

Εἰκ. 3. Τμῆμα ἐνεπιγράφου στήλης ὑπαιθρίου ἱεροῦ Πανὸς ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως Ὑρτακίνης.

Ἅπαντα τὰ ἀνωτέρω ἀντικείμενα, πλὴν τοῦ ὑπ᾿ ἀρ. 1 λατρευτικοῦ ἀγάλματος, κατετέθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Χανίων.

— Περίληψις ἐν Ἐπετ. Ἑταιρ. Κρητικῶν Σπουδῶν, τόμ. Γ΄., σελ. 484 - 485.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Δ. ΘΕΟΦΑΝΕΙΔΗΣ

Ο ΙΟΒΙΑΝΟΣ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΠΟΛΕΩΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

ΥΠΟ ΙΩΑΝΝΟΥ Κ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Περὶ τοῦ Ἰοβιανοῦ τοῦ ἀναφερομένου ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τῇ εὑρισκομένῃ ἐπὶ τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τριβήλου τῆς γνωστῆς βασιλικῆς τῆς Παλαιοπόλεως Κερκύρας πολλὰ μέχρι τοῦδε ἔχουσι των τῶν γενομένων ἐκεῖ ἀνασκαφῶν. Ἔχει δὲ ὡς ἑξῆς (πρβ. **εἰκ. 1**)·

«*Πίστιν ἔχων βασίλ[ε]ιαν ἐμῶν μενέων συνέριθον σοί, μάκαρ ὑψιμέδον, τόνδ' ἱερὸν ἔκτισα νηὸν Ἑλλήνων τεμένη καὶ βωμοὺς ἐξαλαπάξας χειρὸς ἀπ' οὐτιδανῆς Ἰοβιανὸς ἕδνον ἄνακτι.*»

Καὶ ὁ μὲν παλαιότερος συγγραφεὺς τῆς Κερκυραϊκῆς ἱστορίας ὁ Μάρμορας (Della hist. d.

Εἰκ. 1. Τὸ ἐπιστύλιον τοῦ τριβήλου τῆς βασιλικῆς μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς.

γραφῇ καὶ ἐκ τῆς ταυτίσεως τούτου πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἰοβιανὸν ἐσφαλμένα συμπεράσματα ἔχουσιν ἐξαχθῆ, ἰδιαιτέρως ὡς πρὸς τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἀσκηθεῖσαν ἔναντι τῶν ἐθνικῶν πολιτικὴν καὶ τὴν ὑπὸ τῶν χριστιανῶν καταστροφὴν τῶν ἀρχαίων μνημείων. Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη πολλάκις μέχρι τοῦδε δημοσιευθεῖσα καὶ καταχωρηθεῖσα ἐν IG (IX, 1 σ. 161 ἀρ. 721) ἀνεδημοσιεύθη τελευταίως ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Γ. Σωτηρίου ἐν ΑΕ 1929 σ. 187 καὶ ὑπὸ τῶν Ἀ. Ξυγγοπούλου - Ἰ. Παπαδημητρίου ἐν ΠΑΕ, 1936 σ. 100 ἐν ἐκθέσει πρὸς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν περὶ τῶν πορισμά-

Corfu) ταυτίζει τοῦτον πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἰοβιανόν, ἐνῷ ὁ Μουστοξύδης (Delle cose corcyresi σ. 406), ὁ Ρωμανὸς (Κερκυραϊκὰ) καὶ ὁ Παπαγεωργίου (Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κερκύρας σ. 190) θεωροῦν πιθανώτερον ὅτι ὁ Ἰοβιανὸς οὗτος ἦτο ἐπίσκοπός τις ἢ ἄρχων τῆς Κερκύρας, ὅστις διὰ τῆς εἰς αὐτὸν ἐπιδειχθείσης γενναιοδωρίας ἄνακτός τινος ἀνήγειρε τὸν ναόν. Πρὸς τούτους πάλιν ἀντιτίθεται ὁ Dittemberger (IG ἔ. ἀ.) πιστεύων ὅτι πρόκειται περὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ αὐτοκράτορος Ἰοβιανοῦ καὶ τοῦτον ἀκολουθοῦντες οἱ μεταγενέστεροι περὶ αὐτοῦ ἀσχοληθέντες καὶ ἰδιαιτέ-

ρως ὁ Otto Seeck (Geschichte d. Untergangs der antiken Welt IV σ. 517) καὶ ὁ Geffken (Der Ausgang d. griechisch-römischen Heidentums σελ. 293 Anm. 6) ἐξάγουν, ὡς θὰ ἀποδειχθῇ, ἐσφαλμένα συμπεράσματα περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Ἰοβιανοῦ καταστροφῆς τῶν ἀρχαίων μνημείων. Οὕτως ὁ Seeck ἐν τῇ προσπαθείᾳ αὐτοῦ ὅπως δικαιολογήσῃ τὸ γεγονὸς ὅτι ὡς κτίστης τῆς βασιλικῆς ἀναφέρεται ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ὁ αὐτοκράτωρ Ἰοβιανός, οὐδέποτε διατρίψας κατὰ τὸ βραχὺ τῆς βασιλείας αὐτοῦ διάστημα ἐν Κερκύρᾳ, παραδέχεται ὅτι τοῦτο δὲν δύναται νὰ σημαίνῃ ἄλλο εἰμὴ ὅτι πρόκειται περὶ διαταγῆς αὐτοῦ, πρὸς καταστροφὴν τοῦ εἰδωλολατρικοῦ ἱεροῦ καὶ ἀνέγερσιν χριστιανικοῦ ναοῦ. Ὁ δὲ Geffken θεωρεῖ ὅτι ὀρθότατα ἐπεξηγεῖται ὑπὸ τοῦ Seeck διὰ τῆς ὡς ἄνω παρατηρήσεώς του ἡ ἐπιγραφή, παραδεχόμενος ὅτι οἱ χριστιανοὶ προστατευόμενοι ὑπὸ μιᾶς χριστιανικῆς διοικήσεως κατέστρεψαν ὅπου ἠδύναντο ἢ μετέτρεψαν εἰς χριστιανικὰς ἐκκλησίας τοὺς ναοὺς τῶν ἐθνικῶν (Geffken ἔ. ἀ. σ. 142. Τὰ αὐτὰ παραδέχεται καὶ ἐκ τῶν ἡμετέρων ὁ κ. Γ. Κονιδάρης ἐν Θρησκ. καὶ Χριστιαν. Ἐγκυκλοπαιδείᾳ ἄρθρ. Ἑλλὰς τόμ. 3ος σ. 230).

Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ὁ Ἰοβιανὸς παρ' ἐλπίδα ἀνελθὼν εἰς τὸν θρόνον ἠθέλησεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ κερδίσῃ τὴν εὔνοιαν τῶν πολυαρίθμων χριστιανῶν, ὅπως ἔπραξεν ἄλλοτε καὶ ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας εἰς τὸν κατὰ τοῦ Μαξεντίου ἀγῶνα (Εὐσέβ. Ἐκκλ. Ἱστ. XI, 1). Οἱ χριστιανοὶ ἐξ ἄλλου ἑώρτασαν μετ' ἐνθουσιασμοῦ τὸν θάνατον τοῦ Ἰουλιανοῦ, τοῦ τελευταίου εἰδωλολάτρου αὐτοκράτορος καὶ ἐπευφήμησαν τὴν εἰς τὸν θρόνον ἀνάρρησιν τοῦ Ἰοβιανοῦ, ὅστις συνέδεσε τὸ ὄνομά του πρὸς τὴν ἐπαίσχυντον μετὰ τῶν Περσῶν συνθηκολόγησιν καὶ τὴν παράδοσιν τῆς ἡρωϊκῆς πόλεως Νισίβιος, ἥτις ἐπὶ μακρὸν ὑπῆρξε τὸ πρὸς ἀνατολὰς προπύργιον τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας. Ἀλλὰ διὰ τοὺς χριστιανοὺς τῶν χρόνων τούτων ἡ ἀνάρρησις εἰς τὸν θρόνον ἑνὸς χριστιανοῦ, ἂν καὶ κατὰ τὰ ἄλλα ἀνικάνου αὐτοκράτορος, ἐσήμαινε τὴν ἐκ νέου ἐπικράτησιν τῆς χριστιανικῆς πίστεως, τὴν ὁποίαν μετὰ τόσου φανατισμοῦ καὶ ἀκαμάτου ἐνεργείας κατεδίωξεν ὁ μισητὸς δι' αὐτοὺς Ἰουλιανός. Καὶ εἰς τοῦτο ἀκριβῶς ὀφείλεται ὁ ὑπ' αὐτῶν πρὸς τὸν Ἰοβιανὸν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἀποδιδόμενος ἔπαινος (Σωκρ. III, 22, Σωζ. IV, 3, Θεοδώρητ. IV, 1, 4 κ. ἑ.). Οὕτως ἐπλάσθη ἡ ἱστορία ὅτι κατ' ἀρχὰς ὁ Ἰοβιανὸς ἠρνήθη νὰ δεχθῇ τῆς βασιλείας τὰ σύμβολα ἐντὸς τοῦ στρατοπέδου τοῦ μολυνθέντος ὑπὸ τῆς ἱεροσυλίας τοῦ Ἰουλιανοῦ, λέγων ὅτι δὲν δύναται οὗτος, ὡς χριστιανός, νὰ βασιλεύσῃ τοιούτων στρατιωτῶν. Ἐδέχθη δὲ μόνον ὅταν ὅλοι οἱ στρατιῶται ἐβεβαίωσαν ὅτι καὶ αὐτοὶ εἶναι χριστιανοὶ (Εὐσ. ἔ. ἀ.). Ἀναφέρεται ἐπίσης ὅτι οὗτος « *πολλὴν τῶν ἐκκλησιῶν φροντίδα καὶ ἐπιμέλειαν ποιούμενος τοὺς ἐν ἐξορίαις ἐπισκόπους ἀνεκαλέσατο, τῷ δὲ ἱερῷ Ἀθανασίῳ ἐπέστειλε τῆς ἀμωμήτου πίστεως ἐγγράφως αὐτῷ σημᾶναι τὴν ἀκρίβειαν* (Εὐσ. ἔ. ἀ., Σουΐδ. λεξ.). Ὁ δὲ Σωζομενὸς (VI, 3, 3) διηγεῖται ὅτι « *μηδὲν μελλήσας ἔγραψε τοῖς ἡγουμένοις τῶν ἐθνῶν μόνην εἶναι σέβας τοῖς ἀρχομένοις τὴν τῶν χριστιανῶν πίστιν* ».

Ἀλλ' ἡ γνώμη ὅτι ὁ Ἰοβιανὸς διέταξε τὴν καταστροφὴν τῶν ἀρχαίων ναῶν, ἣν ἀσπάζεται καὶ ὁ Seeck (ἔ. ἀ. IV σ. 367 καὶ Pauly-Wissowa RE. τ. IX σ. 2009.) εἶναι νομίζομεν ὑπερβολική. Τὴν καθολικότητα δὲ ταύτην τοῦ Seeck δὲν παραδέχεται καὶ ὁ Geffken (ἔ. ἀ. σ. 141 κ. ἑ.). Ἡ γνώμη δὲ αὕτη στηρίζεται ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὰς μαρτυρίας τοῦ Σωκράτους (Ἐκκλ. Ἱστ. III, 24, 5) καὶ τοῦ Λιβανίου (λόγ. XVIII, 287) ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν ἀνωτέρω ἀναφερομένην ἐπιγραφήν. Ἀλλ' ὁ μὲν Σωκράτης διὰ τῆς φράσεως « *τηνικαῦτα δὴ καὶ τὰ ἱερὰ τῶν Ἑλλήνων πάντῃ ἀπεκλείετο* » ἐνόει βεβαίως ὅτι ἀπηγορεύθησαν αἱ θυσίαι τῶν ἐθνικῶν, ὅπερ παραδέχεται καὶ ὁ Seeck (ἔ. ἀ. IV, 517 πρβ. καὶ V. Schultze Geschichte d. Untergangs d. griechisch-römischen Heidentums I, 176 κ. ἑ.), ὁ δὲ Λιβάνιος εἰς τὸν « *ἐπὶ Ἰουλιανῷ ἐπιτάφιον* » (λόγ. XVIII), γράφων ὅτι « *νεῶν οἱ μὲν κατεσκάφησαν οἱ δὲ ἡμιτέλεστοι γέλως ἑστᾶσι τοῖς μιαροῖς, φιλοσόφων δὲ ἀνδρῶν αἰκίζεται σώματα* », ὑπερβάλλει τὴν ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ ἀποστάτου αὐτοκράτορος ἐπισκύψασαν εἰς τὸν ἐθνικὸν κόσμον δυστυχίαν (Geffken ἔ. ἀ. σ. 141 καὶ Anm. 6 σ. 293).

Ἡ μόνη ἑπομένως ἀσφαλὴς νομιζομένη μαρτυρία τῆς ἐπὶ τοῦ Ἰοβιανοῦ καταστροφῆς τῶν εἰδωλολατρικῶν ναῶν παραμένει ἡ ἀνωτέρω

ἐπιγραφὴ τῆς βασιλικῆς τῆς Κερκύρας, ἂν βεβαίως ὁ ἐν ταύτῃ ἀναφερόμενος Ἰοβιανὸς εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ αὐτοκράτωρ. Ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα δὲν ἔχει οὕτως.

Ἐν ἔτει 1942 γενομένων ἐκχωματώσεών τινων πρὸς καθαρισμὸν καὶ στερέωσιν βεβλαμμένων ὑπὸ τῶν βομβαρδισμῶν μερῶν τινων τῆς βασιλικῆς μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τοῦ τριβήλου ρὰς τοῦ ὁποίου σχηματίζονται μικρὰ πλαίσια καὶ ἐντὸς αὐτῶν κατὰ τὰς τρεῖς πλευράς, παρίστανται ἰχθύες καὶ πτηνὰ (νῆσσαι, ἀλέκτωρ, πέρδικες κ.λ.π.). Τὰ πλαίσια ταῦτα διακόπτονται ὑπὸ μεγάλου κύκλου σχηματιζομένου ἐκ πολυπλόκου πλέγματος, καταλήγοντος εἰς ἕτερον ἐν τῷ κέντρῳ κύκλον, ἐν ᾧ παρίσταται σχηματικῶς ταὼς μετ' ἠνεφγμένων πτερῶν. Δύο ἄλλα τετράγωνα

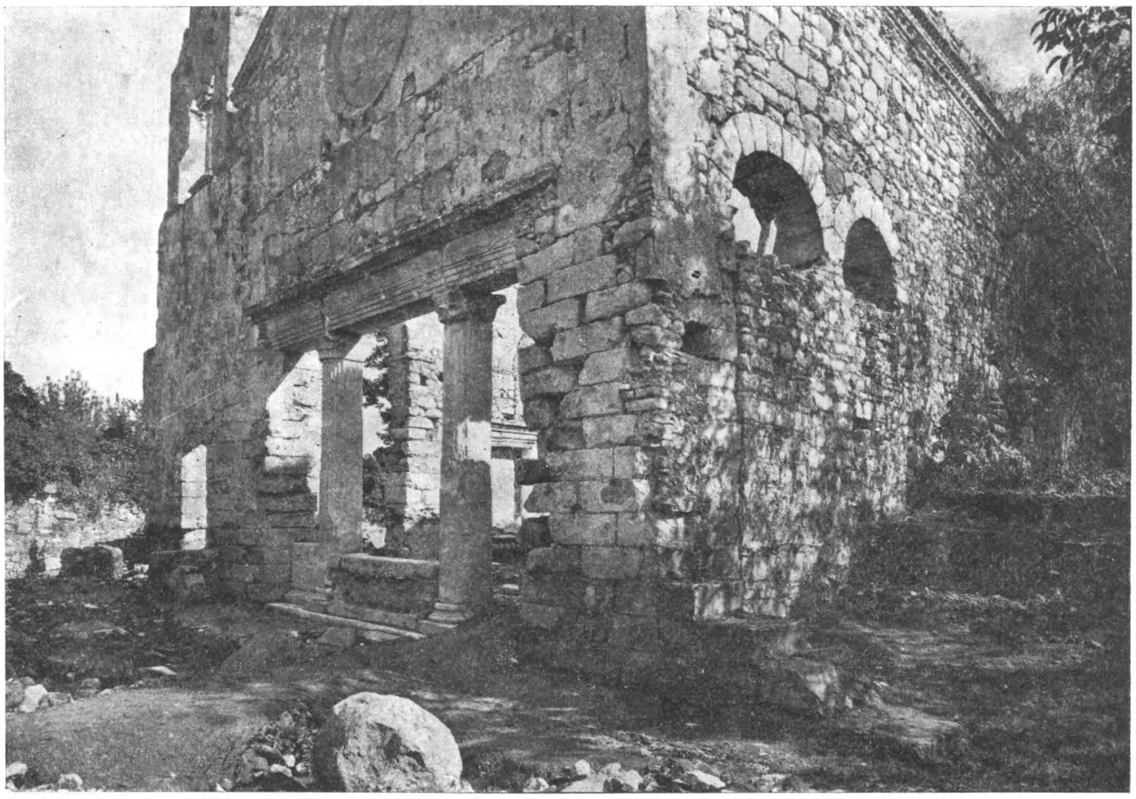

Εἰκ. 2. Τὸ τρίβηλον τῆς βασιλικῆς μετὰ τοὺς βομβαρδισμοὺς καὶ τὰς ἐκχωματώσεις.

και τοῦ ἐπιστυλίου (πρβ. **εἰκ. 2**) ἀπεκαλύφθη πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ τοῦ μνημείου ψηφιδωτὸν δάπεδον (**εἰκ. 3**) ἀνῆκον πιθανῶς εἰς τὸ βαπτιστήριον τῆς βασιλικῆς, πλάτους 3,70 μ. καὶ μήκους 3,30 μ., ἀναλόγου τεχνοτροπίας πρὸς τὸ ἐν ἔτει 1846 ἀνευρεθὲν (Mustoxidi ἔ. ἀ. σ. 228), τοῦ ὁποίου τμήματα ἀπόκεινται νῦν ἐν τῷ Μουσείῳ Κερκύρας (νέον τμῆμα τούτου ἀνευρέθη πρὸς τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν τοῦ νάρθηκος πρβ. **εἰκ. 4**). Ὁ διάκοσμος τοῦ δαπέδου τούτου ἀποτελεῖται ἐκ μαιανδρικῆς ζώνης, μετὰ παραστάσεως ἰχθύων καὶ καρπῶν, περικλειούσης τετράγωνον, εἰς τέσσαρας πλευ- ἐγγράφονται ἐντὸς τοῦ μεγάλου κύκλου διακοπτόμενα ὑπὸ ὀκτὼ μικροτέρων, σχηματιζομένων διὰ τοῦ πλέγματος. Πάντα τὰ μεταξὺ τῶν κύκλων καὶ τῶν τετραγώνων εὑρισκόμενα κενὰ διακοσμοῦνται ὑπὸ παραστάσεων ἰχθύων καὶ πτηνῶν. Ἐντὸς δὲ τῶν πλαισίων τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ δαπέδου ὑπάρχει ἐπιγραφὴ ἔχουσα οὕτως (πρβ. **εἰκ. 5**)·

εὐχαῖς(ε)	*ἐπὶ τοῦ*	*ἐποίησεν*	*Ὑπ[έρ ψυ]*
ἁγίων	*ἐπισκό-*	*Ἐλπίδος*	*χ[ῆς αὐ]*
	που Ἰο-	*τὸ ἔργον*	*το[ῦ]*
	βιανοῦ	*τοῦτο*	

Ἡ καλλιτεχνικὴ ὅμως ἐξέτασις τοῦ ψηφιδωτοῦ τούτου θέλει ἀποτελέσει μέρος γενικωτέρας περὶ τοῦ χριστιανικοῦ τούτου μνημείου μελέτης.

Σκοπὸς τῆς παρούσης διατριβῆς εἶναι ἡ ὀρθὴ ἑρμηνεία τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἐπιστυλίου καὶ ἡ ἐκ ταύτης ἱστορικὴ τοποθέτησις τοῦ μνημείου ἐντὸς ὡρισμένων χρονικῶν ὁρίων, ὅπερ ἐπιτυγχάνεται διὰ τοῦ καθορισμοῦ τοῦ ἐν ταῖς δύο ἐπιγραφαῖς ἀναφερομένου Ἰοβιανοῦ. Διότι δὲν δύναται νὰ διαμφισβητηθῇ βεβαίως ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Ἰοβιανὸς τοῦ ψηφιδωτοῦ εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τοῦ ἐπιστυλίου ἀναφερόμενον. Καταπίπτει ἐκ τούτου καὶ τὸ μόνον ὡς ἀσφαλὲς μέχρι σήμερον θεωρούμενον ἐπιχείρημα διὰ τὴν ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰοβιανοῦ καταστροφὴν τῶν ἀρχαίων μνημείων. Ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλων μαρτυριῶν δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν τὴν ἀνεκτικήν, ἔναντι τῶν ἐθνικῶν, πολιτικὴν τοῦ Ἰοβιανοῦ. Οὕτως ἐκ δύο διαταγμάτων, ἐκδοθέντων ἐπὶ τῆς συμβασιλείας Οὐάλεντος καὶ Οὐαλεντινιανοῦ (364), δι' ὧν οὗτοι κατέσχον διὰ τὸ ἰδιαίτερον αὐτοκρατορικὸν ταμεῖον τὰ ὑπὸ προηγουμένων αὐτοκρατόρων πωληθέντα ἢ δωρηθέντα ἀλλ' ὑπὸ τοῦ Ἰουλιανοῦ ἐκ νέου ἐπιστραφέντα ἀγαθὰ τῶν ἀρχαίων ναῶν (Cod. Theod. V, 13, 3. X, 1, 8), πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐπὶ τοῦ, διαδεχθέντος τὸν Ἰουλιανόν, Ἰοβιανοῦ εἶχον ἀφεθῆ ταῦτα εἰς τοὺς ἐθνικούς. Ὁ δὲ Θεμίστιος (λόγ. V, 67[6] καὶ 69[6]) ἐπαινεῖ τὸν Ἰοβιανὸν διὰ τὴν πρὸς τὴν ἀρχαίαν θρησκείαν ἀνοχὴν αὐτοῦ καὶ προτρέπει τοῦτον ὅπως ἐξακολουθήσῃ δεικνύων καὶ περαιτέρω τὴν αὐτὴν ἀνεξίθρησκον στάσιν πρὸς πᾶσαν κατεύθυνσιν, παρέχων ἀπόλυτον ἐλευθερίαν εἰς πάντας, ὅπως ἀπευθύνωσι δεήσεις πρὸς τοὺς θεούς των. Δὲν ὑπῆρξεν ἑπομένως ὁ Ἰοβιανός, ὁ μονάρχης ὅστις διέταξεν ἐπισήμως ἢ παρέσχεν εἰς τοὺς χριστιανοὺς τὴν ἀπαιτουμένην προστασίαν τοῦ Κράτους πρὸς καταστροφὴν τῶν ἀρχαίων ναῶν, οὕτως ὥστε

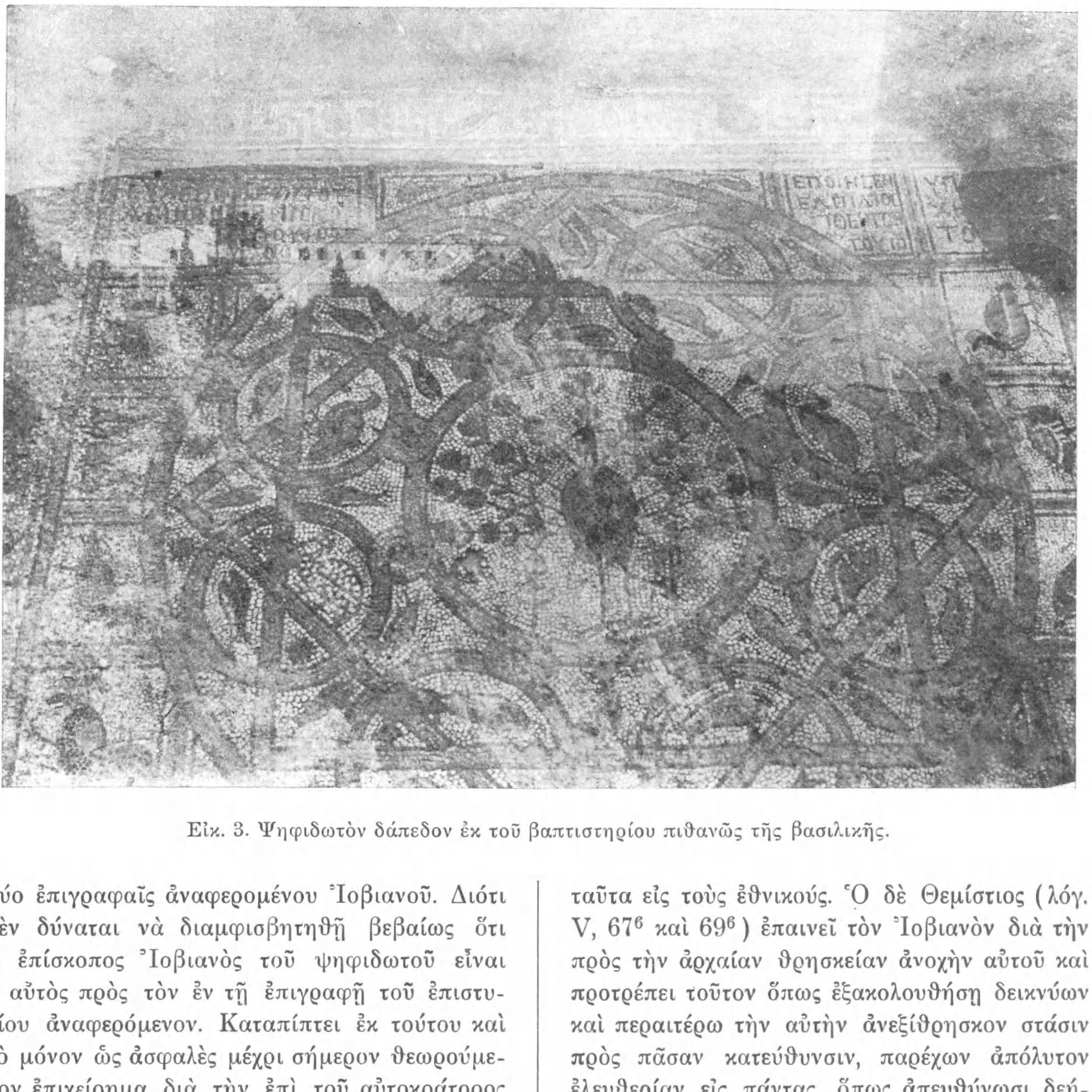

Εἰκ. 3. Ψηφιδωτὸν δάπεδον ἐκ τοῦ βαπτιστηρίου πιθανῶς τῆς βασιλικῆς.

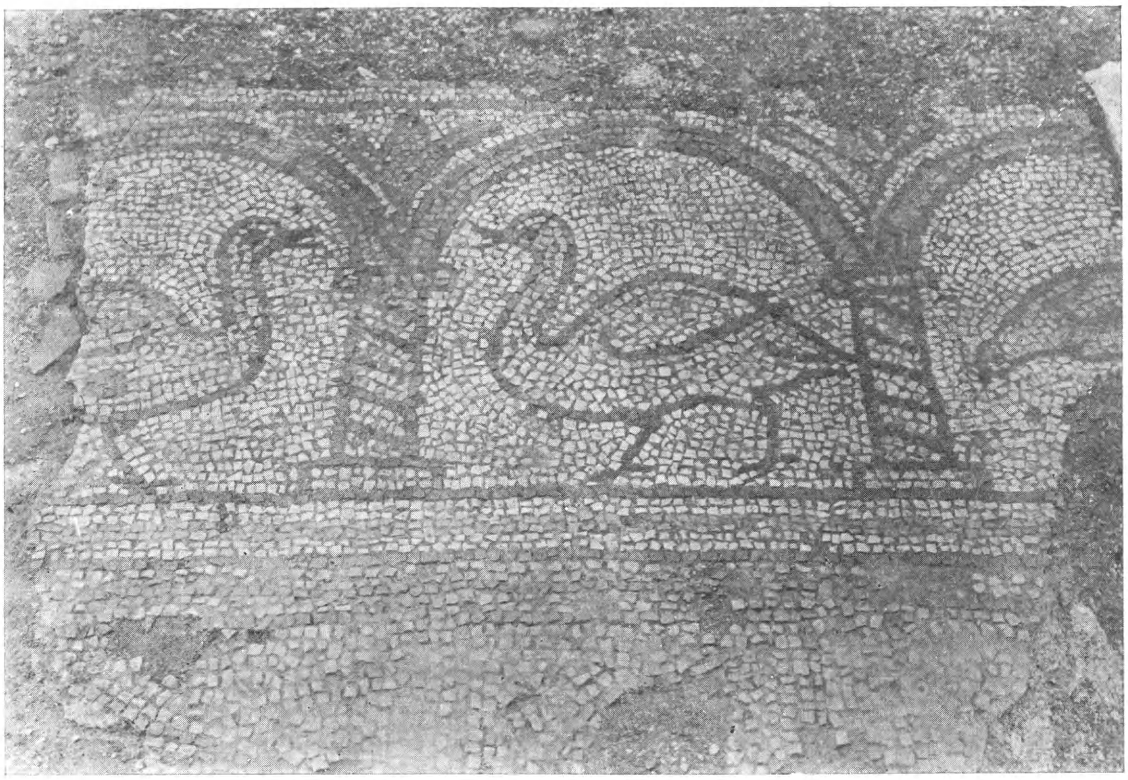

Εἰκ. 4. Τμῆμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου ἐκ τῆς ΒΔ πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος.

Εἰκ. 5. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ συγκεντρωθέντων γλυπτῶν.

νὰ ἐπαίρεται διὰ τὸ χριστιανικὸν μὲν ἀλλὰ βανδαλικὸν ἔργον αὐτοῦ ὁ Ἰοβιανὸς ἐπίσκοπος τῆς Κερκύρας.

Τοὐναντίον δὲ ἔχομεν λόγους νὰ πιστεύωμεν ὅτι ἡ εὐγενὴς ἀλλ' ἄσκοπος προσπάθεια τοῦ Ἰουλιανοῦ, ἑνὸς ἀνωτέρου πράγματι ἀνθρωπιστοῦ, τοῦ ὁποίου τὸ μεγαλύτερον λάθος ὑπῆρξεν « *εἷς πεπλανημένος ἀλλ' ἔντιμος ἰδεαλισμός* » (Seeck ἔ. ἀ. IV, 357) συνήθροισε διὰ τελευταίαν φορὰν τὰς διεσκορπισμένας καὶ ἄνευ ἡγεσίας δυνάμεις τοῦ ἀρχαίου ἑλληνορρωμαϊκοῦ πνεύματος διὰ μίαν τελευταίαν καὶ ἀπεγνωσμένην ἐξόρμησιν πρὸς συγκράτησιν τῆς ἤδη ἐν πλήρει παρακμῇ εὑρισκομένης ἀρχαίας θρησκείας. Καὶ ἡ προσπάθεια αὕτη ἐξηκολούθησε καὶ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ, τοὐλάχιστον μέχρι τοῦ Μεγάλου Θεοδοσίου, ὅστις ἔθεσε τέρμα εἰς τὴν ὑστάτην ταύτην ἀντίδρασιν τῶν πνευματικῶν κυρίως ἐκπροσώπων τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Οὕτως ἐπὶ τῶν διαδόχων τοῦ Ἰοβιανοῦ Οὐάλεντος καὶ Οὐαλεντινιανοῦ, παρὰ τὴν νόμῳ διαρπαγὴν τῶν ἀγαθῶν τῶν ναῶν καὶ τὴν ἀπαγόρευσιν τῶν νυκτερινῶν θυσιῶν (Cod. Theod. ἔ. ἀ. καὶ Cod. Theod. IX, 16, 7, Ζώσιμος IV, 3) ἐπεδείχθη ἀπόλυτος ἀνεκτικότης ἔναντι τῶν ἐθνικῶν καὶ μάλιστα τῆς κυρίως Ἑλλάδος, ἔνθα ὁ τότε ἀνθύπατος Vettius Agorius Praetextatus ἠρνήθη νὰ ἐφαρμόσῃ τὸν νόμον τῆς ἀπαγορεύσεως τῶν νυκτερινῶν θυσιῶν καὶ « *ἐπέτρεψεν ἀργοῦντος τοῦ νόμου πράττεσθαι πάντα κατὰ τὰ ἐξ ἀρχῆς πάτρια* » διϊσχυριζόμενος ὅτι « *τοῦτον τὸν νόμον ἀβίωτον τοῖς Ἕλλησι καταστήσειν τὸν βίον εἰ μέλλοιεν κωλύεσθαι τὰ συνέχοντα τὸ ἀνθρώπειον γένος ἁγιώτατα μυστήρια κατὰ θεσμὸν ἐκτελεῖν* » (Ζώσιμος IV, 3, καὶ J. Nietzler ἐν Klio X 1910, 463 κ. ἑ.) Ὀλίγον ἀργότερον ὁ αὐτὸς Ἀγόριος Πραιτεξτᾶτος, ὡς ἔπαρχος Ρώμης, (Praefectus Urbi) μεταξὺ τῶν ἐτῶν 367 - 368, ἀπηγόρευσε τὴν πρὸς ἱερὰ οἰκοδομήματα προσκόλλησιν τῶν τοίχων ἰδιωτικῶν οἰκιῶν (Amm. Marc. 27, 9, 10) καὶ ἀνίδρυσε τὴν στοὰν τῶν δώδεκα θεῶν (porticus deorum consentium πρβ. CIL. VI, 102, καὶ Nietzler ἔ. ἀ. σ. 466). Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι φανατικοὶ χριστιανοὶ καὶ ἰδιαιτέρως οἱ μοναχοὶ προέβαινον εἰς παντοίας ἐναντίον τῶν ἐθνικῶν αὐθαιρεσίας (ἴδ. κυρίως Λιβ. λόγοι XXX « *ὑπὲρ ἱερῶν* » καὶ Ambros. epist. 40, 13 καὶ 41, 27), ἀλλὰ τὸ ἐπίσημον κράτος παρεῖχεν εἰς τοὺς ἐθνικοὺς τὸ δικαίωμα νὰ ἐκτελῶσιν ἐλευθέρως τὰ τῆς θρησκείας των, ἐπιτρέπον διὰ διατάγματος ἐκδοθέντος ἐν ἔτει 371 καὶ αὐτὴν τὴν σπλαχνοσκοπείαν, ἥτις δὲν ἔπρεπε νὰ θεωρηθῇ ὡς μαγεία καὶ ἐφιστῶν τὴν προσοχὴν τῶν διοικητικῶν ὑπαλλήλων ἐπὶ τῆς αὐστηρᾶς τηρήσεως τῶν παλαιοτέρων νόμων διὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς θρησκευτικῆς πίστεως (Cod. Theod. XVI, 1, 1 καὶ IX, 16 9).

Ὁ πρῶτος ὅστις ἔλαβεν αὐστηρότερα κατὰ τῶν ἐθνικῶν μέτρα ὑπῆρξεν ὁ αὐτοκράτωρ Γρατιανός, ὅστις ἠρνήθη μάλιστα νὰ φέρῃ τὴν στολὴν τοῦ Ποντίφηκος « *ἀθέμιτον εἶναι χριστιανῷ τὸ σχῆμα νομίσας* » καίτοι πρὸ αὐτοῦ καὶ ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος καὶ οἱ μετ' αὐτὸν καὶ ὁ Οὐάλλης καὶ ὁ Οὐαλεντινιανὸς φαίνεται ὅτι « *ἀσμενέστατα* » ἐδέχθησαν τὴν τιμὴν (Ζώσιμος IV, 36. Ο J. Palanque ἐν Byzantion VIII, 1933 σ. 41 κ. ἑ. ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Γρατιανὸς ἀπέβαλε τὴν στολὴν μεταγενεστέρως καὶ δὴ μετὰ τὸ 379 καὶ ἴσως ἐν ἔτει 382). Οὕτω διὰ διαταγμάτων, ἐκδοθέντων ὑπὸ τοῦ Γρατιανοῦ (381) καὶ τῶν μετ' αὐτὸν Οὐαλεντινιανοῦ τοῦ Β' καὶ Θεοδοσίου τοῦ Α' ἤρθησαν τὰ δικαιώματα διαθήκης τῶν ἐθνικῶν καὶ ἀπηγορεύθησαν αἱ ἐπισκέψεις καὶ τὰ ἀφιερώματα εἰς τοὺς ναοὺς τῶν ἐθνικῶν (Cod. Theod. XV, 17, 1, 2. XVI, 10, 7). Δι' ἑτέρου δὲ διατάγματος ἐκδοθέντος ὑπὸ τοῦ Γρατιανοῦ ἀφηρέθησαν ἐκ πλείστων ἐθνικῶν ἱερῶν, αἱ πρόσοδοι τὰ ἀκίνητα καὶ τὰ προνόμια αὐτῶν ὡς ἐπίσης καὶ πᾶσα κρατικὴ προστασία (Cod. Theod. XVI, 10, 20, 1 Symmachus relatio III, 7 Ambros. epist. XVIII, 16). Ἀλλὰ παρὰ ταῦτα ἡ εἰδωλολατρικὴ θρησκεία ἐξηκολούθει νὰ ἀκμάζῃ ἀκόμη εἰς πλείστας ἐπαρχίας τοῦ κράτους, εἰς τὴν Γαλλίαν καὶ τὴν Ἰσπανίαν, τὴν Αἴγυπτον, τὴν Ἀφρικὴν καὶ τὴν κυρίως Ἑλλάδα (Geffken ἔ. ἀ. σ. 143 κ. ἑ.). Εἰς τὴν Ἑλλάδα ἰδιαιτέρως ἡ Ἐλευσὶς καὶ τὰ ἄλλα μεγάλα ἱερὰ διατηροῦσι μέρος τῆς παλαιοτέρας αὐτῶν αἴγλης (Pauly-Wissowa RE VI 1, 1122, CIL VI 1, 1779) καὶ ναοὶ καὶ ἀγάλματα ἀφιεροῦνται εἰς τοὺς ἀρχαίους θεοὺς (I. G. XII, 5, 229). Ἡ ἀνωτέρα καλλιτεχνικὴ ἀξία τῶν ἔργων τῆς τέχνης, καίτοι παριστώντων ἀρχαίους θεούς, ἐξηκολούθει νὰ συγκινῇ τοὺς αὐ-

τοκράτορας, ὡς δεικνύει διάταγμα τοῦ ἔτους 382 (Cod. Theod. 10, 8), δι' οὗ ἠνοίγετο πάλιν διὰ τὸ κοινὸν ναός τις τῆς Ὀσροηνῆς ἐν Μεσοποταμίᾳ λόγῳ τῶν ὡραίων ἀγαλμάτων, ἅτινα ἐκόσμουν αὐτόν. Ὅταν δέ, μετὰ τὸν ἀτυχῆ θάνατον τοῦ Γρατιανοῦ, ἡ praefectura Illyrici Italiae et Africae περιῆλθεν εἰς τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ Οὐαλεντινιανὸν τὸν Β', οἱ ἐθνικοὶ ἀπήλαυσαν σχετικῆς τινος ἀνεκτικότητος καὶ ἐλευθερίας ἰδίως μετὰ τὸν ὑπ' αὐτοῦ ἐν ἔτει 384 διορισμὸν τοῦ Ἀγορίου Πραιτεξτάτου ὡς διοικητοῦ (Prefectus praetorio) τῆς Ἰταλίας καὶ τοῦ Συμμάχου ὡς ἐπάρχου τῆς Ρώμης (praefectus Urbi). Κατώρθωσε τότε ὁ Πραιτεξτᾶτος νὰ ἐκμαιεύσῃ αὐτοκρατορικὴν διαταγήν, δι' ἧς ἅπαντες οἱ εἰς χεῖρας χριστιανῶν εὑρισκόμενοι θησαυροὶ ἐξ ἀρχαίων ναῶν ὤφειλον νὰ ἐπιστραφῶσιν εἰς τοὺς ἀρχικοὺς αὐτῶν κατόχους (Symm. Epist. X, 21, 3 κ., ἑ., Nietzler Klio X, 1910, 470). Τὸ κέντρον τοῦ ἀγῶνος ἐπιβιώσεως τῆς ἐθνικῆς λατρείας κατέστη τότε ἡ Ἰταλία ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τῆς πλουσίας ἔτι κοινωνίας τῶν εὐγενῶν τῆς Ρώμης. Τὰ ἐνδιαιτήματα τῶν Σαλίων ἀποκαθίστανται ἐπὶ τοῦ Παλατίνου (CIL VI, 1 2158, Wissowa, Religion u. Kult d. Römer 99, 1), ἱερὰ ἀνιδρύονται εἰς τὸν Μίθραν, δαπάναις πλουσίων ἰδιωτῶν (Schultze ἔ. ἀ. II, 181 κ. ἑ.) καὶ πείσμων ἔρις ἀναφύεται, μεταξὺ τῶν ἐθνικῶν ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Συμμάχου καὶ τῶν χριστιανῶν ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης Δαμάσου (366 - 384) διὰ τὴν ἐν τῇ Συγκλήτῳ ἐπαναφορὰν τοῦ, ὑπὸ τοῦ Ἰουλιανοῦ ἐπανιδρυθέντος καὶ πάλιν ἐπὶ τοῦ Γρατιανοῦ ἀπομακρυνθέντος, βωμοῦ τῆς Νίκης. Μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τῆς πρώτης, πρὸς τὸν Γρατιανὸν ὑπὸ τὸν Σύμμαχον πρεσβείας τῶν πλειοψηφούντων ἐθνικῶν τῆς Ρωμαϊκῆς Συγκλήτου (Schultze ἔ. ἀ. I, 225, Seeck ἔ. ἀ. V, 186) νέα πρεσβεία καὶ πάλιν ὑπὸ τὸν Σύμμαχον ἀποστέλλεται, κατὰ τὸ θέρος τοῦ ἔτους 384, ἵνα προσεταιρισθῇ τὴν εὔνοιαν τοῦ νέου αὐτοκράτορος Οὐαλεντινιανοῦ τοῦ Β'. Τότε δὲ ἀπηύθυνεν ὁ Σύμμαχος πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τὴν περίφημον ἀναφοράν του (Relatio 3) διὰ τὴν ἄρσιν τῶν καταπιεστικῶν μέτρων τοῦ Γρατιανοῦ, ἣν ἀντέκρουσε δι' ἐπιστολῆς του μετὰ τῆς αὐτῆς παρρησίας καὶ ὀξύτητος ὁ Μεδιολάνων Ἀμβρόσιος (epist. XVII). Εἰς τὴν ἔντονον ταύτην ἀντίδρασιν τῆς Ρωμαϊκῆς Συγκλήτου καὶ γενικώτερον τῆς ἀρχαίας κοινωνίας τῆς Ρώμης ἀφ' ἑνὸς καὶ εἰς τὴν ἀρχαίαν αἴγλην τῶν ἱερῶν τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος ἀφ' ἑτέρου, ὀφείλεται τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀπόλυτος ἐπικράτησις τοῦ χριστιανισμοῦ προηγεῖται εἰς τὰς ἀνατολικὰς κυρίως ἐπαρχίας τοῦ Κράτους. Οὕτως ἐνῷ εἰς τὴν Δύσιν ἡ αὐτοκρατορικὴ διοίκησις ἀρκεῖται εἰς τὴν ἀπαγόρευσιν τῶν μεγάλων ἐθνικῶν ἑορτῶν (Cod. Theod. XII, 1, 112 τοῦ 386, Schultze ἔ. ἀ. I, 258, 3) εἰς τὴν Ἀνατολὴν ὁ Θεοδόσιος ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ πλειοψηφοῦντος χριστιανικοῦ κόσμου ἐπισπεύδει, δι' ἐπισήμων ἀποστολῶν καὶ βιαίων πολλάκις μέσων, τὸν ἐκχριστιανισμὸν τοῦ Κράτους. Πρὸς ἐπιβολὴν τῶν κατὰ τῶν ἐθνικῶν ληφθέντων μέτρων ἐκλέγει τὸν ὕπαρχον τῆς αὐλῆς Κυνήγιον, ὅστις καὶ ἀποστέλλεται εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας τοῦ Κράτους, ἵνα ἐπιμεληθῇ διὰ τὴν τήρησιν τῶν αὐτοκρατορικῶν διαταγμάτων περὶ ἀπαγορεύσεως τῶν θυσιῶν καὶ τῆς σπλαχνοσκοπείας (Cod. Theod. XVI, 10, 9 Schultze ἔ. ἀ. I, 260). Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς φανατικῆς χριστιανῆς συζύγου του Ἀκανθίας, ὁ Κυνήγιος δεικνύει ὑπερβάλλοντα ζῆλον εἰς τὴν δίωξιν τῆς ἐθνικῆς λατρείας. Εὑρισκόμενος ἐν Αἰγύπτῳ ἐν ἔτει 388, κλείει τὰς θύρας πλείστων ναῶν καὶ ἀπαγορεύει καὶ αὐτὴν τὴν τόσον ἐν Αἰγύπτῳ διαδεδομένην λατρείαν τοῦ Σεράπιος (Ζώσιμος IV, 37, 3, Seeck ἔ. ἀ. V σ. 218). Εἰς αὐτὸν δὲ ὀφείλεται καὶ ἡ καταστροφὴ τοῦ ἐν Ἐδέσσῃ ναοῦ καὶ τοῦ ἐν Ἀπαμείᾳ ναοῦ τοῦ Διὸς ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Μαρκέλλου (Λιβαν. λόγ. «*ὑπὲρ ἱερῶν*» 44 - 46, Θεοδώρητ. Ἐκκλ. Ἱστορ. V, 21, 5 κ. ἑ.).

Αἱ ἀκρότητες καὶ ὑπερβολαὶ ὅμως αὗται τῶν χριστιανῶν καὶ ἰδίᾳ τῶν μοναχῶν ἐπέφερον τὴν ἀντίδρασιν καὶ αὐτοῦ τοῦ Θεοδοσίου, ὅστις μετὰ τὸν αἰφνίδιον θάνατον τοῦ Κυνηγίου διώρισε διάδοχόν του τὸν ἐθνικὸν Τατιανόν (Ζώσιμος IV, 45, 1, Mommsen Chron. Min. I, 224, 388, Van Loy ἐν Byz. Zeitschr. XXII, 319, H. Gregoire, Anatolian Studies σ. 161 κ. ἑ.), Ἡ εὔνοια τοῦ αὐτοκράτορος στρέφεται τώρα καὶ πάλιν πρὸς τοὺς δύο ἐπιφανεστέρους ἐκπροσώπους τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου τὸν Σύμμαχον εἰς τὴν Δύσιν καὶ τὸν Λιβάνιον εἰς τὴν

Ἀνατολὴν (Σωκρ. V, 14), Ὁ πρῶτος προκρίνεται διὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ Ὑπάτου, ὁ δεύτερος λαμβάνει τιμητικῶς τὸν τίτλον τοῦ Ἐπάρχου, ἀφοῦ ἀμφότεροι ἔτυχον τῆς συγγνώμης τοῦ αὐτοκράτορος, διὰ προηγουμένας κατ' αὐτῶν κατηγορίας, ἀπαλλαγέντος, ὡς φαίνεται, τῆς ἐπιδράσεως τῶν χριστιανῶν συμβούλων του καὶ ἰδίᾳ τοῦ πολλοῦ ἐπισκόπου Ἀμβροσίου Μεδιολάνων (Symm. epist. III, 55, 84, Mommsen ἔ. ἀ. III, 525 καὶ ἐν Hermes XXXVI, 212, Seeck ἔ. ἀ. V 225, 529). Κατὰ τοὺς χρόνους δὲ τούτους καὶ δὴ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 389 καὶ 391 ἐγράφη ὁ περίφημος «*ὑπὲρ ἱερῶν*» λόγος τοῦ Λιβανίου, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Θεοδόσιον, διὰ τὸν τερματισμὸν τῶν κατὰ τῶν ἐθνικῶν ναῶν βανδαλισμῶν τῶν χριστιανῶν καὶ ἰδιαιτέρως τῶν μοναχῶν. (Περὶ τῆς χρονολογίας τοῦ λόγου τούτου πρβ. Geffken ἔ. ἀ. σ. 297 anm. 94 Seeck ἔ. ἀ. V σ. 526, Förster u. Münscher Pauly-Wissowa R. E. XII, 2, 2504, καὶ ἰδίως R. Van Loy ἐν Byzantion VIII, 1933 σ. 17 κ. ἑ.). Ὁ λόγος οὗτος τοῦ Λιβανίου ἀποτελεῖ σπουδαιοτάτην πηγὴν διὰ τῆς ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίου καὶ ἐντεῦθεν ἱστορίαν τῶν ἀρχαίων μνημείων. Οὕτως, κατὰ τὸν Λιβάνιον, ἐπὶ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίου ὑπῆρχε μὲν πτωχεία εἰς τὰ ἱερά, «*παρῆν δὲ ὁρᾶν ἅπαντα τἄλλα πληρούμενα*» ἐπὶ δὲ τοῦ Κωνσταντίου ἀπηγορεύθησαν μόνον αἱ θυσίαι (6, σελ. 90). Μετὰ δὲ τὸν θάνατον τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ ἐπαναγαγόντος τὴν ἀρχαίαν θρησκείαν, ὁ Λιβάνιος μνημονεύει τὸν ὑπὸ τοῦ Οὐάλεντος καὶ Οὐαλεντινιανοῦ ἐκδοθέντα νόμον, τὸν ἐπαναληφθέντα καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Θεοδοσίου περὶ τῆς ἀπαγορεύσεως τῶν ἀναιμάκτων θυσιῶν. Ρητῶς δὲ ἀναφέρει ὁ Λιβάνιος ὅτι καὶ ὁ λιβανωτὸς καὶ αἱ ἄλλαι, ἀπὸ τῶν λοιπῶν θυμιαμάτων τιμαὶ εἰς τοὺς ἐθνικοὺς θεοὺς ἐπετρέποντο καὶ ἐπιτίθεται δριμύτατα κατὰ τῶν μελανειμονούντων μοναχῶν, οἵτινες «*καὶ κρατοῦντος τοῦ νόμου θέουσιν ἐφ' ἱερὰ ξύλα φέροντες καὶ λίθους καὶ σίδηρον, οἱ δὲ καὶ ἄνευ τούτων χεῖρας καὶ πόδας*» (8, σ. 91). Πρέπει λοιπὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι αἱ κατὰ τῶν μοναχῶν κατηγορίαι αὗται τοῦ Λιβανίου ἀναφέρονται κυρίως εἰς τοὺς χρόνους τοὺς ὀλίγον προγενεστέρους τῆς ὑπὲρ τῶν ἐθνικῶν μεταστροφῆς τοῦ Θεοδοσίου καὶ ἰδίᾳ εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ ἀνωτέρω ἀναφερθέντος Κυνηγίου διαπραχθείσας κατὰ τῶν ἐθνικῶν μνημείων καταστροφάς. Οὕτω δυνάμεθα ἴσως μετά τινος πιθανότητος νὰ θεωρήσωμεν τὰ ἔτη ταῦτα ὡς τὸ παλαιότερον ὅριον τὸν terminum post quem διὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ εἰδωλολατρικοῦ ναοῦ τῆς Κερκύρας.

Εἰς τὴν χρονολόγησιν ὅμως ταύτην ἀντιτάσσονται, νομίζω τὰ ἑξῆς. 1. Αἱ ὑπὸ τοῦ Λιβανίου ἀναφερόμεναι καταστροφαὶ ἀναφέρονται κυρίως εἰς τοὺς ἐν ταῖς ἀνατολικαῖς ἐπαρχίαις εὑρισκομένους ναοὺς καίτοι φράσεις ὡς ἡ «*καθαιρουμένων ὀροφῶν, κατασκαπτομένων τοίχων, κατασπωμένων ἀγαλμάτων, ἀνασπωμένων βωμῶν*» ἐνθυμίζει τὸ λεκτικὸν τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Παλαιοπόλεως «*Ἑλλήνων τεμένη καὶ βωμοὺς ἐξαλαπάξας*». Ἀλλ' ἡ Κέρκυρα ὑπήγετο κατὰ τοὺς χρόνους τούτους εἰς τὴν Praefectura Illyrici Italiae et Africae καὶ παραδείγματα καταστροφῆς ναῶν κατὰ τοὺς χρόνους τούτους εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἰταλίαν, καθ' ὅσον γνωρίζω, δὲν ἀναφέρονται (ἰδὲ καὶ ἀνωτέρω σ. 44).

2. Δυσκόλως δύναταί τις νὰ πιστεύσῃ ὅτι εἰς πόλεις, ἔνθα ἡ παρακολούθησις τῆς ἐφαρμογῆς τῶν νόμων ἦτο πολὺ πλέον αὐστηρά, ἠδύνατο ἐπίσκοπός τις, ἄσημος, καθὼς φαίνεται, νὰ παραβαίνῃ ἐπισήμους διαταγὰς τοῦ κράτους καὶ νὰ ἐπαίρεται διὰ τὴν καταστροφὴν ἀρχαίων μνημείων. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Λιβάνιος ὁμολογεῖ ὅτι «*τολμᾶται μὲν οὖν κἂν ταῖς πόλεσι τὸ πολὺ δὲ ἐν τοῖς ἀγροῖς*» (8 σ. 92), ὅπου εὐκολωτέρα ἠδύνατο νὰ εἶναι ἡ παράβασις τῶν αὐτοκρατορικῶν διαταγμάτων. Μέχρι δὲ τῆς ἐποχῆς ταύτης τοὐλάχιστον, ἡ καταστροφὴ τῶν ναῶν ἐθεωρεῖτο πρᾶξις παράνομος, ἥτις ἠδύνατο νὰ λάβῃ χώραν πιθανῶς ἐκεῖ ἔνθα οἱ χριστιανοὶ εὑρίσκοντο ἐν πλειοψηφίᾳ. Ὅπου δέ τοὐναντίον οἱ ἐθνικοὶ ἦσαν ἀκόμη πολυάριθμοι, καὶ ὡς ἐκ τούτου ὑπολογιστέα δύναμις, ὡς π. χ. ἐν Ρώμῃ καὶ τῇ κυρίως Ἑλλάδι, ἡ θρησκευτικὴ ἐλευθερία, ἐπισήμως καθιερωμένη, δὲν ἦτο ὅπως ἀλλαχοῦ, ὀνομαστικὴ ἀλλ' ἐν ἰσχύϊ καὶ πραγματικὴ (πρβ. καὶ M. Albert de Broglie L'eglise et l'empire romain I, σ. 446 κ. ἑ., V. Schultze ἔ. ἀ. II, 170 κ. ἑ.). Τὸ ὅτι δὲ ὁ Λιβάνιος εἰς παλαιοτέρους λόγους του ἀναφέρει

καταστροφὰς ναῶν καὶ ἐπὶ Μ. Κωνσταντίνου (« *Μονῳδία ἐπὶ Ἰουλιανῷ* » XVII, 7) καὶ ἐπὶ Ἰοβιανοῦ (ἔ. ἀ. XVII, 34 καὶ ἔ. ἀ. XVIII, 287) δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀσφαλὴς ἀπόδειξις, ἀφοῦ ὑπ᾽ αὐτοῦ τούτου ἀναιροῦνται ταῦτα εἰς τὸν «*ὑπὲρ ἱερῶν*» λόγον του. Ἀλλὰ καὶ τὰ ἀναφερόμενα ἐν τῇ ἐπιστολῇ (883, 2) « *τῷ ἱεροφάντῃ* » πρέπει νὰ τοποθετηθῶσιν εἰς μεταγενεστέρους χρόνους (Seeck, Briefe d. Libanios, 178). Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν δὲ τοῦ Λιβανίου καὶ τοῦ ἐξ ἐθνικῶν περιβάλλοντός του ὁ Θεοδόσιος ἐξέδωκε καὶ νέαν διαταγὴν διὰ τὴν ἀπαγόρευσιν τῶν αὐθαιρεσιῶν τῶν μοναχῶν (Cod. Theod. XVI, 10 Σεπτ. 390).

Ἡ ὁριστικὴ ὑπὸ τοῦ ἐπισήμου κράτους καταδίκη τῆς ἀρχαίας θρησκείας ἐπιβάλλεται κυρίως μετὰ τὴν ἐν ἔτει 390 στάσιν τῆς Θεσσαλονίκης (πρβ. Γ. Κόλια, Ἡ προβυζαντινὴ Θεσσαλονίκη καὶ ἡ στάσις τοῦ 390) καὶ τὴν ἐπακολουθήσασαν φοβερὰν σφαγὴν διὰ τὴν δικαιολογίαν τῆς ὁποίας ἠναγκάσθη οὗτος νὰ ἐπιζητήσῃ καὶ πάλιν τὴν συνδρομὴν καὶ ὑποστήριξιν τοῦ Ἀμβροσίου Μεδιολάνων, τοῦ ὁποίου ἀγογγύστως ἐδέχθη τὰ ἐπιτίμια, καὶ τοῦ χριστιανικοῦ ἐν γένει κόσμου. Οὕτω διὰ σειρᾶς διαταγμάτων, ἀπηγορεύθη γενικώτερον ἡ ἀρχαία λατρεία, αἱ θυσίαι καὶ ἡ εἴσοδος ἀκόμη εἰς τοὺς ναούς, ἡ προσφορὰ ἔστω καὶ μικρῶν εἰδωλίων, οἱ δὲ κατὰ τόπους δικασταὶ καθίσταντο ὑπεύθυνοι διὰ τὰς τυχὸν παραβάσεις τῶν διαταγῶν τούτων (Cod. Theod. XVI. 10, 10, Φεβρ. 391, XVI, 10, 11, Ἰούν. 391 XVI, 10, 12, Νοεμβρ. 392). Παρὰ δὲ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἐπεβάλλετο διὰ τῶν ἀνωτέρω διαταγμάτων καὶ ἡ καταστροφὴ τῶν ἀρχαίων ναῶν οἱ χριστιανοὶ τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν καθοδηγούμενοι ὑπὸ φανατικῶν ἱερωμένων προέβαινον, ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς αὐτοκρατορικῆς προστασίας εἰς πλείστους βανδαλισμούς, οἵτινες ἐξήγειρον πολλάκις τὸν πολυάριθμον εἰσέτι ἐθνικὸν κόσμον. Χαρακτηριστικὴ πρὸς τοῦτο εἶναι ἡ καταστροφὴ τῶν ναῶν τῆς Ἀλεξανδρείας ὑπὸ τὰς ὁδηγίας τοῦ ἐπισκόπου Θεοφίλου καὶ ἡ ἐπακολουθήσασα ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ νεοπλατωνικοῦ Ὀλυμπίου στάσις τῶν ἐθνικῶν, τῆς ὁποίας ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν ἡ διαταγὴ τοῦ αὐτοκράτορος καταστροφὴ τοῦ περιφήμου Σεραπείου (Σωκρ. V, 16 κ. ἑ., Σωζομ. VII, 15, Ruf. hist. eccl. XI, 22, κ. ἑ., J. Geffken, Archiv für Religionswiss. XIX, 1919, 313). Ἀντιθέτως ὅμως εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα ἐξακολουθεῖ ζωηρὰ ἀκόμη ἡ κίνησις τῶν ἐθνικῶν καὶ ἡ ὑπὸ τὴν ἀνοχήν, ὡς φαίνεται, τοῦ αὐτοκράτορος ἄσκησις τῆς ἀρχαίας λατρείας (πρβ. J. Geffken, Der Ausgang d. griech-römischen Heidentums σ. 159), εἰς δὲ τὴν Ἰταλίαν ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Ἀρβογάστρου, τοῦ ἐπάρχου τῆς Ἰταλίας Νικομάχου Φλαβιανοῦ καὶ τοῦ σφετεριστοῦ τοῦ θρόνου γραμματικοῦ Εὐγενίου (392-394) νέα προσπάθεια καταβάλλεται πρὸς ἐπαναφορὰν τῆς εἰδωλολατρικῆς πίστεως (J. Geffken ἔ. ἀ. σ. 159 καὶ 299, G. Rauschen Jahrb. d. Christ. Kirche unter Kaiser Theodosius σ. 366 κ. ἑ.). Δικαίως δὲ θεωρεῖται ἡ παρὰ τὰς προσβάσεις τῶν Ἰουλιανῶν Ἄλπεων νίκη τοῦ Θεοδοσίου ὡς ἡ ἀποφασιστικὴ καὶ τελειωτικὴ πλέον ἧττα τοῦ εἰδωλολατρικοῦ κόσμου τῆς Δύσεως. Διότι ταύτην ἐπηκολούθησε καὶ πάλιν ἡ ἔκδοσις νέων διαταγμάτων, δι᾽ ὧν ἀπηγορεύοντο αἱ ἑορταὶ τῶν ἐθνικῶν, ἐπανελαμβάνοντο αἱ παλαιότεραι διαταγαὶ διὰ τὴν ἀπαγόρευσιν τῶν θυσιῶν καὶ τῶν ἐπισκέψεων τῶν ἀρχαίων ναῶν καὶ ἀφῃροῦντο τὰ προνόμια τῶν ἱερέων καὶ ἱεροφαντῶν (Cod. Theod. II, 8, 19. XVI, 10, 13, 14. XVI, 7, 6). Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης καὶ ἐξῆς πᾶσα καταστροφὴ τῶν ἀρχαίων εἰδωλολατρικῶν μνημείων τυγχάνει τῆς ἐπιδοκιμασίας τοῦ ἐπισήμου κράτους ἂν καὶ διὰ τοῦ διατάγματος ἐκδοθέντος κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς βασιλείας τοῦ Ἀρκαδίου (Cod. Theod. XVI, 10, 16, Ἰουλ. 399) ἀντιδιαστέλλονται οἱ ναοὶ τῶν πόλεων τῶν τῆς ἐξοχῆς: « *Si qua in agris templa sunt sine turba ac tumultu diruantur. His enim disjectis atque sublatis omnis superstitioni materia consumatur* ». Ἡ ἀντιδιαστολὴ δὲ αὕτη ἐπιτρέπει εἰς ἡμᾶς νὰ συμπεράνωμεν ὅτι οἱ ναοὶ τῶν πόλεων, ἂν καὶ κλειστοὶ εἰς τὴν δημοσίαν λατρείαν, ὑφίσταντο ἀκόμη καὶ μόνον διὰ νεωτέρου διατάγματος τοῦ 407 (Cod. Theod. XVI, 10, 19) ἐπεβάλλετο ἡ ἀπομάκρυνσις τῶν ἀγαλμάτων, ἡ καταστροφὴ τῶν βωμῶν καὶ ἡ πρὸς δημοσίας ἀνάγκας χρησιμοποίησις τῶν ἐθνικῶν ναῶν, ἀνετίθετο δὲ ἡ ἐπίβλεψις καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου εἰς τοὺς ἐπισκόπους, εἰς οὓς ἐδίδετο ἡ ἐξουσία, ὅπως χρησιμοποιῶσι καὶ

στρατὸν ἀκόμη διὰ τὴν ἐξαφάνισιν τῶν βωμῶν καὶ τῶν ἱερῶν. Δι᾽ ἑτέρου δὲ διατάγματος τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Β′ τοῦ ἔτους 435 (Cod. Theod. XVI, 10, 25) ἐπιβάλλεται, ὅπως ἅπαντες γενικῶς οἱ ναοὶ καὶ τὰ ἱερὰ τῶν ἀρχαίων Θεῶν, ἐὰν ὑφίστανται ἀκόμη τινά, καταστραφῶσι ἢ μετατραπῶσιν εἰς χριστιανικοὺς ναούς.

Ἐκ τούτου δυνάμεθα, νομίζω, μετὰ πολλῆς πιθανότητος νὰ θεωρήσωμεν τὴν μεταξὺ τῆς ἐκδόσεως τῶν διαταγμάτων τοῦ Ἀρκαδίου (402) καὶ τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Β′ (435) χρονικὴν περίοδον ὡς τὸ τελευταῖον ὅριον, τὸν terminum ante quem διὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ εἰδωλολατρικοῦ ναοῦ τῆς ἀρχαίας πόλεως καὶ νὰ τοποθετήσωμεν τήν, κατὰ τὰ ἔτη ταῦτα ἢ τὴν ἀκολουθήσασαν δεκαπενταετίαν, χρησιμοποίησιν τοῦ οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ διὰ τὴν κτίσιν τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς τῆς Παλαιοπόλεως. Διότι κατὰ τὸ 451 - 457 ἐπίσκοπος Κερκύρας ἀναφέρεται ὁ Σωτήριχος λαβὼν μέρος ἐν τῇ Δ′ οἰκουμενικῇ Συνόδῳ τῆς Χαλκηδόνος (451) καὶ προσυπογράψας τὴν ἐπιστολὴν τῶν ἐπισκόπων Ἠπείρου πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Λέοντα ἐναντίον τοῦ Τιμοθέου Αἰλούρου, φονέως τοῦ ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας Πρετερίου (458 μ. Χ. πρβ. Σπ. Παπαγεωργίου ἔ. ἀ. σ. 8 κ. ἑ.). Εἰς ταῦτα δύναταί τις νὰ ἀντιτάξῃ ὅτι εἶναι πιθανὸν ὁ ἀναφερόμενος Ἰοβιανὸς νὰ κατέλαβε τὸν ἐπισκοπικὸν θρόνον τῆς Κερκύρας μετὰ τὸν Σωτήριχον ὅστις, ἄν καὶ δὲν γνωρίζομεν τὸ ἀκριβὲς ἔτος τοῦ θανάτου του, ὑπῆρξεν ἐπίσκοπος μέχρι τοὐλάχιστον τοῦ ἔτους 458. Ἀλλ᾽ ἡ ἄποψις αὕτη εἶναι, νομίζομεν, καὶ διὰ τοὺς ἑξῆς λόγους ἀπίθανος. Μετὰ τὰ διατάγματα τοῦ Ἀρκαδίου καὶ μάλιστα τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Β′ (ἔ ἀ.) οὐδεὶς ἐπετρέπετο νὰ ὑπάρχῃ ναὸς οἱ δὲ ὑφιστάμενοι ἀκόμη ἔδει νὰ χρησιμοποιηθῶσιν ὡς χριστιανικαὶ ἐκκλησίαι. Καὶ εἰς αὐτὰς δὲ τὰς Ἀθήνας, ἔνθα ἡ αἴγλη καὶ ἀπαράμιλλος τέχνη τῶν ἀρχαίων εἰδωλολατρικῶν ναῶν ἠδύνατο νὰ ἐπισύρῃ περισσότερον παντὸς ἄλλου ἐπαρχιακοῦ κέντρου, τὸν σεβασμὸν τῶν χριστιανῶν, ὁ Παρθενὼν εἶχεν, οὐχὶ πολὺ μετὰ τὸ 426, μετατραπῆ εἰς χριστιανικὸν τέμενος (πρβ. J. Strzygowski, Die Akropolis in altbyzantinsh. Zeit, Ath. Mitt. XIV, 1889 σ. 273 κ. ἑ. καὶ J. Laurent ἐν B. C. H. XXIII, 1889 σ. 272). Ἀλλὰ καὶ ἐξ αὐτῆς ἐξ ἄλλου τῆς ὀρθῆς ἑρμηνείας τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Παλαιοπόλεως δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ καταστροφὴ τοῦ ἀρχαίου ναοῦ θὰ ἐγένετο εἰς χρόνους καθ᾽ οὓς ὑφίσταντο, τῇ συγκαταθέσει ἢ τοὐλάχιστον τῇ ἀνοχῇ τοῦ ἐπισήμου Κράτους καὶ ἄλλα εἰδωλολατρικὰ μνημεῖα, οὕτως ὥστε ὁ βανδαλισμὸς οὗτος τοῦ ἐπισκόπου Ἰοβιανοῦ νὰ θεωρῆται, ἀπὸ χριστιανικῆς ἀπόψεως, ὡς πρᾶξις ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ἐπαινετὴ καὶ ἀφ᾽ ἑτέρου ἐξαιρετικὴ καὶ τολμηρὰ καὶ ἀήθης, δικαιολογουμένη ἐκ τοῦ ὑπερβάλλοντος ζήλου πρὸς ἐπικράτησιν τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Διότι δὲν θὰ εἶχε λόγον νὰ ἐξαίρεται ἡ πρᾶξις, μετὰ τόσου μάλιστα στόμφου, ἄν ἡ καταστροφὴ ἐλάμβανε χώραν εἰς χρόνους μεταγενεστέρους, μετὰ τὴν ὁλοσχερῆ πλέον ἐξαφάνισιν τῆς ἀρχαίας θρησκείας.

Πρὸς τὴν χρονολογίαν ταύτην συμφωνεῖ, νομίζω, καὶ ὁ ἐν γένει γλυπτικὸς καὶ ἀρχιτεκτονικὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ, (εἰκ. 5) οὗ τὴν συστηματικὴν μελέτην θέλει ἐπεξεργασθῆ ὁ καθηγητὴς κ. Ξυγγόπουλος (πρβ. καὶ ἡμετέραν ἔκθεσιν ΠΑΕ, 1933 σ. 94 κ.ἑ.) Ἐπιβεβαιοῦται δὲ οὕτως ἅπαξ ἔτι ἡ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Σωτηρίου ὀρθῶς διατυπωθεῖσα παρατήρησις, ὅτι ὀλίγοι ἐν Ἑλλάδι χριστιανικοὶ ναοὶ δύνανται μετά τινος πιθανότητος νὰ ἀποδοθῶσιν εἰς τὸν 4ον αἰῶνα ἐνῷ ἡ μεγάλη οἰκοδομικὴ δραστηριότης συμπίπτει εἰς τὸν 5ον αἰῶνα, εἰς ὃν ἀνάγονται αἱ πλεῖσται τῶν ἐν Ἑλλάδι παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡ τῆς Κερκύρας (πρβ. Γ. Σωτηρίου Χριστ. καὶ βυζ. Ἀρχαιολογία Ι, σ. 292).

Ὁ καθορισμὸς τῆς κτίσεως τῆς τελευταίας ταύτης κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 5ου αἰῶνος δύναται νὰ ἀποτελέσῃ ἀξιόλογον χρονολογικὴν ἀφετηρίαν διὰ τὴν χρονικὴν τοποθέτησιν τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος [1].

Ι. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

[1] Ἰοβιανὸς ἐπίσκοπος Κερκύρας δὲν ἀναφέρεται ἐξ ἄλλων πηγῶν. Ὁ πρῶτος γνωστὸς ἡμῖν ἐπίσκοπος Κερκύρας εἶναι ὁ Ἀλητόδωρος, λαβὼν μέρος εἰς τὴν Α′ Οἰκουμενικὴν Σύνοδον τῆς Νικαίας (A. Harnak, Die Mission u. Ausbreitung d. Christentums τ. II, σ. 786). Ὁ Σ. Παπαγεωργίου (ἔ. ἀ. σ. 8) ὀνομάζει τοῦτον ἐσφαλμένως Ἀπολλόδωρον (πρβ. καὶ Le Quien II, σ. 147), ὁ Γ. Κονιδάρης (ἔ. ἀ. σ. 233) Ἀλιτόδωρον Κατὰ περίεργον σύμπτωσιν εἷς ἄλλος Ἰοβιανός, comes, κατέστρεψε τὴν 15 Μαρτίου τοῦ 399 μετὰ τοῦ Γαυδεντίου (Gaudentius) πατρὸς τοῦ Ἀετίου, τοὺς ναοὺς καὶ τὰ ἀγάλματα τῶν Θεῶν ἐν Καρχηδόνι (August. de civ. dei XVIII, 54. Mommsen ἔ. ἀ. I. 246). Ὁ δὲ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ἀναφερόμενος Ἐλπίδιος εἶναι βεβαίως ὁ δωρητὴς (περὶ τοῦ ὀνόματος πρβ. R. E.[2] VIII, 206, κ. ἑ).

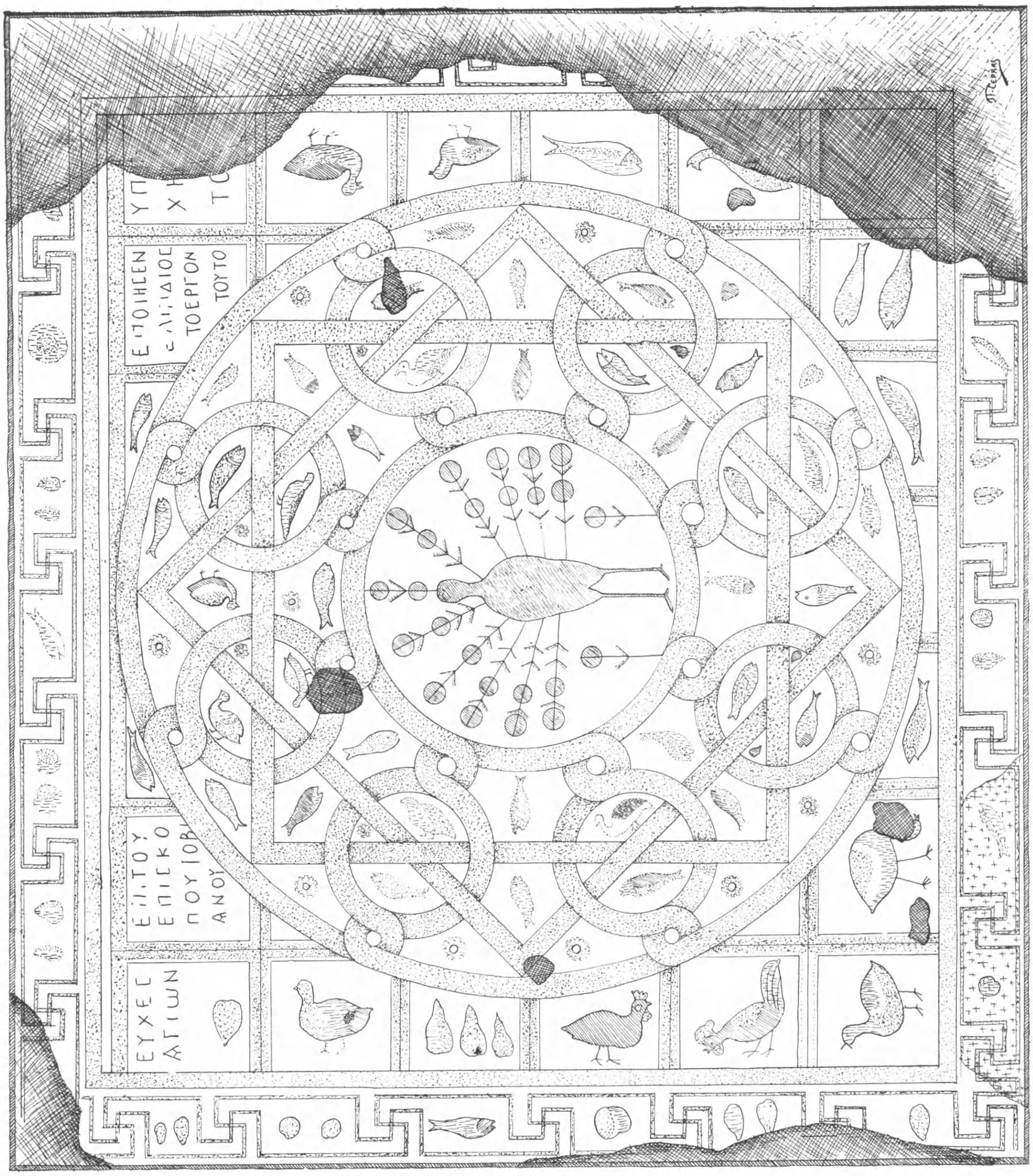

Πίν. 1. Σχεδίασμα τοῦ ψηφιδωτοῦ μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἐπισκόπου Ἰοβιανοῦ.

ΕΠΑΝΟΡΘΩΣΕΙΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ 1939 - 41

ΚΕΙΜΕΝΟΝ

σ.	β′			γρ. Ἐξεδόθη ὁ παρὼν (78 - 80ὸς) τόμος...
σ.	69	ὑποσ.	1	«Ἰωσὴφ Χατζιδάκης Ἀρχ. Ἐφ. 1912» προσθετέον σ. 176 ἑξ.
σ.	74	στίχ.	21	ἀντὶ πίν. 3, 5 γρ. 2, 5.
σ.	84	ὑποσ.	3	«ἀνευρίσκεται ἐπὶ Κυκλαδικῆς πυξίδος, ΑΕ» προσθετέον 1899 πίν. 8 ἀρ. 11α.
σ.	87	στίχ.	20	ἀντὶ «πίν. 3, 1 καὶ 5» γρ. πίν. 3, 1 καὶ πίν. 4.
σ.	88	στίχ.	15	«ὡς καὶ οἱ ἀντίστοιχοι ἐπὶ τοῦ πίνακος 5 ἀριθμοὶ» γρ. ἐπὶ τοῦ πίνακος 4.
σ.	88	ὑποσ.	3	ἀντὶ «ἐπὶ τῶν εἰκ. 15-17» γρ. εἰκ. 13-15.
σ.	108	στίχ.	2	ἀντὶ «Τῷ 461» γρ. 561.

ΧΡΟΝΙΚΑ

σ.	2	ὑπ᾽ ἀρ.	8	νὰ διαγραφῇ ἡ λέξις «λουτροφόρος».
σ.	9	» »	12	ἀντὶ «λουτροφόρος» γρ. λήκυθος.
σ.	10	» »	34	ἀντὶ «δύο λουτροφόροι» γρ. λήκυθοι.
σ.	14	» »	49	ἡ ἐπιγραφὴ ΦΙΛΗΜΑΝΤΩΝΟΣ ΘΥΓΑΤΗΡ νὰ γίνῃ ΦΙΛΗ ΜΑΝΤΩΝΟΣ ΘΥΓΑΤΗΡ.
σ.	16	εἰκ.	25	ἀντὶ «Λουτροφόρος Ἱππύλου» γρ. Λήκυθος Ἱππύλου.

Ἐν σ. 17, κατὰ παραδρομὴν ἐδημοσιεύθη ὑπ᾽ ἀριθ. 4 ὡς ἀρχαῖον σταθμίον Βυζαντινὴ σφραγίς, τῆς ὁποίας ἡ ἔκτυπος ἐπιγραφὴ πρέπει νὰ ἀναγνωσθῇ οὐχὶ Κεί(ων), ἀλλὰ *Κ(υρί)ῳ* (ΚΩ). Ὁμοία σφραγὶς εὑρίσκεται ἐν τῷ Μουσείῳ τοῦ Ἁλμυροῦ καὶ ἔχει δημοσιευθῆ ἐν τῷ Δελτίῳ τῆς ἐν Ἁλμυρῷ Φιλαρχαίου Ἑταιρείας Ὄθρυος, τεύχ. 6 τοῦ 1906, σελ. 14, μετ᾽ εἰκόνος γενομένης κατ᾽ ἀποτύπωμα τῆς σφραγῖδος ἤτοι μετὰ κανονικῆς φορᾶς τῶν γραμμάτων, ἐν ᾧ ἐπὶ τῆς σφραγῖδος τὰ γράμματα εἶναι ἀντίστροφα, ὅπως καὶ ἐπὶ τῆς νέας ἐν Ἀθήναις εὑρισκομένης.

σ. 29 γρ. Ἐξεδόθη ὁ παρὼν (78 - 80ὸς) τόμος...

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ 1942 - 44

ΧΡΟΝΙΚΑ

σ.	15	στίχ.	7	ἀντὶ Ν γρ. ΙΝ.
σ.	15	στίχ.	9	«συνεπλήρωσα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὑπ᾽ ἀρ. 6 ἐπιγραφῆς» γρ. τῆς ὑπ᾽ ἀρ. 5.

Δημοσιεύματα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας

(1837 - 1948)

Δραχμαὶ

1. ***Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς*** 1837-1944 (ΑΕ 1-83: πβ. πινάκιον παρὰ ⟨Β. Λεονάρδῳ⟩, Ἀρχαιολογικῆς ἐφημερίδος λεύκωμα, σ. 1-3). Σχῆμα 4ον.

(Περίοδος Α′): τόμος 1-16 (1837-1860).

1-7 (1837-1843): τεύχη α′-ιβ′, ιγ′ (καὶ ιδ′), ιε′ (τεῦχος ιϝ′ ἴδιον δὲν ἐξεδόθη), ιζ′-κθ′· 8-16 (1852-1860): τεύχη λ′-νε′· πωλοῦνται τάδε τὰ τεύχη: α′, β′, γ′, δ′· ἕκαστον τεῦχος 7.000

Περίοδος Β′: τόμος 17-21 (1862-1874).

17 (1862): τεύχη α′-ιβ′ (τὰ τεύχη θ′-ιβ′ ἐξεδόθησαν τῷ 1863)· ἕκαστον τεῦχος 7.000
18-21 (1869): τεῦχος ιγ′· 19 (1870): τεῦχος ιδ′· 20 (1872): τεύχη ιε′ καὶ ιϝ′ (τὸ ιϝ′ ἐξεδόθη τῷ 1873)· 21 (1874): τεῦχος ιζ′· ἕκαστον τεῦχος 7.000

Περίοδος Γ′: τόμος 22-62 (1883-1923).

22-62 (1883-1923): εἷς τόμος κατ᾽ ἔτος, ἐκ τεσσάρων τευχῶν συγκείμενος· ἕκαστος τόμος 150.000

Περίοδος Δ′: τόμος 63 κέ. (1924 κέ.).

63-75 (1924-1936): 1924, 1925-1926 (εἰς ἕνα τόμον), 1927-1928 (εἰς ἕνα τόμον), 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934/35 (εἰς ἕνα τόμον), 1936 εἷς τόμος κατ᾽ ἔτος· ἕκαστος τόμος 150.000
76 (1937) πανηγυρικὸς τόμος ἑκατονταετηρίδος εἰς τρία μέρη ἑκατὸν εἴκοσι περίπου τυπογραφικῶν φύλλων. Ἕκαστον μέρος 300.000
77-83 (1938-1944): 1938, 1939-1941 (εἰς ἕνα τόμον), 1942-1944 (εἰς ἕνα τόμον)· ἕκαστος τόμος . . 150.000

2. *Εὑρετήριον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τῆς τρίτης περιόδου·* ὑπὸ ***Ἀλεξάνδρου Λαμπροπούλου·*** τόμος 1ος: 1883-1887. Σχῆμα 4ον, σελίδες η′ + στῆλαι 550. 1902 . . . . 12.000

3. ***Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*** 1837-1944 (ΠΑΕ 1-100: πβ. πινάκιον ἐν ΠΑΕ 1921, σ. 77-79).

(Περίοδος Α′): τόμος 1-13 (1837-1848/9).

1-3 (1837, 1837/8, 1838/9): Σύνοψις τῶν πρακτικῶν ⟨τῆς Α′—Γ′ συνεδριάσεως⟩ τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν. ⟨Ἔκδοσις 1η.⟩. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 93. 1840. (Δὲν πωλεῖται). —
4 (1839/40): Πρακτικὰ τῆς Δ′ συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας. ⟨Ἔκδοσις 1η⟩. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 77. 1840. (Δὲν πωλεῖται). —
5 (1840/41) Πρακτικὰ τῆς Ε′ Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας. ⟨Ἔκδοσις 1η⟩. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 87. 1841. (Δὲν πωλεῖται). —
6 (1841/42): Πρακτικὰ τῆς Ζ′ (γράφε: Ϝ′) Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας. ⟨Ἔκδοσις 1η⟩. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 31. 1842 (δὲν πωλεῖται) —
7-11 (1842/3-1846/7): Δὲν ἐξετυπώθησαν ἰδιαιτέρως. —
1-11 (1837-1846/7): Σύνοψις τῶν πρακτικῶν ⟨τῆς Α′—ΙΑ′ Γενικῆς συνεδριάσεως⟩ τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν. (Ἔκδοσις 2α.) Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 325, πίναξ 1. 1846 (1847). (Δὲν πωλεῖται). —
12 (1847/8): Πρακτικὰ τῆς ΙΒ′ Γενικῆς συνεδρίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 31. 1848 (δὲν πωλεῖται) . . . . —
13 (1848/9): Πρακτικὰ τῆς ΙΓ′ Γενικῆς συνεδρίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 37. 1849 (δὲν πωλεῖται) . . . . —

(Περίοδος Β′): τόμος 14-25 (1858/9-1869/70):

14 (1858/9): Συνοπτικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες α′+43. 1859 (Δὲν πωλεῖται) . . . . —

	15-25 (1859/60-1869/70): Γενικαὶ συνελεύσεις τῶν ἑταίρων τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας, 1859/60, 1860/1, 1861/2, 1862/3 (ἐξεδόθη τῷ 1864), 1863/4 (δὲν πωλεῖται), 1864/5 (δὲν πωλεῖται), 1865/6, 1866/7 (δὲν πωλεῖται), 1867/8, 1868/9, 1869/70. Σχῆμα 8ον· ἕκαστον τεῦχος	Δραχμαὶ 7.500
	(Περίοδος Γ'): τόμος 26 κέ. (1870/71 κέ.).	
	26-74 (1870/71-1919): Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας 1870/71 (δὲν πωλεῖται), 1871/2, 1872/3, 1873/4, 1874/5, 1876, 1877 κέ.—1902, 1903 κέ.—1909 (δὲν πωλοῦνται), 1907 κέ.—1915, 1916—1919 (εἰς ἕνα τόμον). Σχῆμα 8ον· ἕκαστος τόμος	12.000
	75-100 (1920-1944): Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας 1920, 1921, 1922-1924 (εἰς ἕνα τόμον), 1925-1926 (εἰς ἕνα τόμον), 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941-1944 (εἰς ἕνα τόμον). Σχῆμα 8ον· ἕκαστος τόμος	12.000
3Α.	***Ὀργανισμὸς τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας.*** (Τεῦχος 1ον), σχῆμα 16ον, σελίδες 16. 1848. (Τεῦχος 2ον), σχῆμα 16ον, σελίδες 8. 1876. (Τεῦχος 3ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24. 1894. (Τεῦχος 4ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1896. (Τεῦχος 5ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24. 1899. (Τεῦχος 6ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 41. 1912. (Δὲν πωλοῦνται).	—
4.	***Ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι,*** ἀνακαλυφθεῖσαι καὶ ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ συλλόγου. Φυλλάδιον 1ον: 1851 (σελίδες 12, πίνακες 15· δὲν πωλεῖται), 2ον: 1852 (σελίδες ια'+22+5, πίνακες 8), 3ον: 1855 (σελίδες 60, πίνακες 4). Σχῆμα 4ον· τὸ φυλλάδιον ἑκάτερον	7.500
5.	***Πρακτικὰ τῆς ἐπὶ τοῦ Ἐρεχθείου ἐπιτροπείας*** ἢ ἀναγραφὴ τῆς ἀληθοῦς καταστάσεως τοῦ Ἐρεχθείου γενομένη κατ' ἐντολὴν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ συλλόγου. Σχῆμα 4ον, σελίδες 21, πίνακες 8. 1853. (Δὲν πωλεῖται)	—
6.	***Ἐπιγραφαὶ Ἑλληνικαί,*** κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτοι. Φυλλάδιον α' (ἄλλο δὲν ἐξεδόθη). Σχῆμα 4ον, σελίδες β'+34, πίνακες 9. 1860.	7.500
6Α.	***Ὁ περὶ ἀρχαιοτήτων νόμος καὶ αἱ σχετικαὶ πρὸς αὐτὸν ἐγκύκλιοι ὑπουργικαὶ καὶ ἄλλα τινά,*** ἐκδιδόμενα ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πρὸς χρῆσιν τῶν κατὰ τὸ Βασίλειον ἀρχῶν καὶ αὐτῶν τῶν πολιτῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 43. 1872. (Δὲν πωλεῖται)	—
7.	***Εὐθύμιος Καστόρχης·*** *Ἱστορικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτῆς τῷ 1837 μέχρι τοῦ 1879 τελευτῶντος.* Σχῆμα 8ον, σελίδες F' + 130. 1879 . .	7.000
7Α.	*Κατάλογος τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας.* (Τεῦχος 1ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 124, 1887. (Τεῦχος 2ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 126, 1906. (Δὲν πωλοῦνται).	—
8.	***H. G. Lolling·*** *Κατάλογος τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐπιγραφικοῦ μουσείου·* τόμος 1ος: Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, τεῦχος α': Ἀρχαϊκαὶ ἀναθηματικαὶ ἐπιγραφαί. Σχῆμα 4ον, σελίδες η'+στῆλαι 152 + η', πίναξ 1. 1899	27.000
9.	***Π. Καββαδίας·*** *Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ καὶ ἡ θεραπεία τῶν ἀσθενῶν.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 304, εἰκόνες 9, πίνακες 10, ὧν εἷς τοπογραφικός. 1900. (Δὲν πωλεῖται)	—
10.	***Π. Καββαδίας·*** *Ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1837 ἱδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ 1900.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 115. 1900.	7.000
10Α.	***⟨Βαλέριος Στάης⟩·*** *Τὰ εὑρήματα τοῦ ναυαγίου τῶν Ἀντικυθήρων* (=ΑΕ 1902, στήλη 145-173/4), εἰκόνες 21, πίνακες 8 (παρένθετοι) + 11	11.000
11.	*Comptes rendus du congrès international d'archéologie, 1ère session: Athènes 1905.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 400, μετ' εἰκόνων. 1905	13.500
12.	*Μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος·* τόμος 1ος: Γλυπτὰ ἐκ τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως (συντάκται: ***Καββαδίας, Καστριώτης, Κουρουνιώτης, Lechat, Λεονάρδος, Schrader, Schroeder, Στάης, Σωτηριάδης, Wolters***). Σχῆμα 4ον, σελίδες β'+ στῆλαι 118, πίνακες 36 (ἀρ. 1-33). 1906	60.000
13.	***P. Cavvadias + G. Kawerau·*** *Die Ausgrabung der Akropolis vom Jahre 1885 bis zum Jahre 1890*— ***Π. Καββαδίας + Γ. Καβερώου·*** *Ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τοῦ 1885 μέχρι τοῦ 1890.* Ἑλληνιστὶ καὶ γερμανιστί. Σχῆμα φύλλου, στῆλαι 150+σελίδες 2, εἰκόνες 14, πίνακες 13. 1906/7	150.000
14.	***Χρῆστος Τσούντας·*** *Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου.* Σχῆμα 4ον στῆλαι ιF' + 432, εἰκόνες 312, πίνακες 47. 1908	150.000
15.	***Γεώργιος Α. Παπαβασιλείου·*** *Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων μετὰ παραρτήματος Εὐβοϊκῶν ἐπιγραφῶν* Σχῆμα 4ον, στῆλαι β' + 108, εἰκόνες 53, πίνακες 21. 1910	45.000
16.	***Κωνσταντῖνος Κουρουνιώτης·*** *Κατάλογος τοῦ μουσείου Λυκοσούρας.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 72, εἰκόνες 74. 1911	15.000
16Α.	***⟨Βασίλειος Λεονάρδος⟩·*** *Ἀρχαιολογικῆς ἐφημερίδος ἀναγραφή.* Σχῆμα 4ον σελίδες 4. 1912. (Δὲν πωλεῖται)	—
16Β.	***⟨Βασίλειος Λεονάρδος⟩·*** *Ἀρχαιολογικῆς ἐφημερίδος λεύκωμα.* Σχῆμα 4ον, σελίδες 8. 1912. (Δὲν πωλεῖται)	—
17.	***Γεώργιος Π. Οἰκονόμος·*** *Ἐπιγραφαὶ τῆς Μακεδονίας·* τεῦχος 1ον. Σχῆμα 4ον, σελίδες 40, εἰκόνες 29. 1915.	22.500

		Δραχμαὶ
18.	**Γεώργιος Κ. Γαρδίκας·** *Μελετήματα ἀρχαιολογικά.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1915	2.250
19.	**Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος·** *Τοπογραφία τῶν Δελφῶν·* τεῦχος 1ον. Σχῆμα 8ον, σελίδες 113, εἰκόνες (παρένθετοι) 11, πίνακες 3. 1912-1917	7.500
20.	**Βαλέριος Στάης·** *Τὸ Σούνιον καὶ οἱ ναοὶ Ποσειδῶνος καὶ Ἀθηνᾶς.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 55, εἰκόνες 14, πίνακες 5. 1920	7.500
21.	**Georgius P. Oeconomus·** *De profusionum receptaculis sepulcralibus inde ab antiquissimis temporibus usque ad nostram fere aetatem usitatis.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 63, εἰκόνες 17. 1921	9.000
22.	**Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος·** *Ὁ ἀποτυμπανισμός,* συμβολὴ ἀρχαιολογικὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ποινικοῦ δικαίου καὶ τὴν λαογραφίαν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 144, εἰκόνες 21, ὧν 7 παρένθετοι. 1923	15.000
23.	**Ἀπόστολος Σ. Ἀρβανιτόπουλος·** *Γραπταὶ στῆλαι Δημητριάδος—Παγασῶν.* Σχῆμα 2ον, σελίδες 179, εἰκόνες 203, πίνακες παρένθετοι 7, πίνακες ἐν τέλει ἔγχρωμοι 10. 1928	225.000
24.	**Γεώργιος Ε. Μυλωνᾶς·** *Ἡ νεολιθικὴ ἐποχὴ ἐν Ἑλλάδι.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 174, εἰκόνες 86, πίνακες 2, γεωγραφικοὶ χάρται 3. 1928.	37.500
25.	**Ἰωάννης Γ. Γεννάδιος·** Ὁ Λόρδος Ἔλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς 1440-1837. Σχῆμα 8ον, σελίδες κF'+257, πίνακες 5. 1930.	37.500
26.	**Ἰωσὴφ Χατζιδάκης·** Ἱστορία τοῦ Κρητικοῦ Μουσείου καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Κρήτῃ. Σχῆμα 8ον, σελίδες 74. 1931	9.000
26Α.	**Γεώργιος Σωτηρίου·** Χριστιανικαὶ Θῆβαι (=ΑΕ 1929). Σχῆμα 4ον, σελίδες 256, εἰκόνες 270 πίνακες 5. 1931	150.000
27.	⟨**Γεώργιος Π. Οἰκονόμος**⟩· Τὸ ἔργον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν πρώτην αὐτῆς ἑκατονταετίαν 1837-1937, ἐν ἀλφαβητικῇ διατάξει. Σχῆμα 8ον, σελίδες 104. 1938 . .	15.000
28.	**Γεώργιος Π. Οἰκονόμος·** Τὰ ἑκατὸν ἔτη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Λόγος πανηγυρικὸς τοῦ Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου, ῥηθεὶς τῇ 23ῃ Ὀκτωβρίου 1938 ἐν τῷ Παρθενῶνι κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς Ἑκατονταετηρίδος. Σχῆμα 4ον, σελίδες 14.	5.000

Νέα σειρὰ ἐκδόσεων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ὑπὸ τὸν τίτλον:
Ἀρχαῖοι τόποι καὶ μουσεῖα τῆς Ἑλλάδος.

1.	**Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος·** *Ὁδηγὸς τῶν Δελφῶν.* Σχῆμα 16ον, σελίδες 144, εἰκόνες 100, χάρται 3. 1935	37.500
2.	**K. Kourouniotes·** *Eleusis. A Guide to the Excavations and the Museum.* Σχῆμα 16ον, σελίδες 127, εἰκόνες 71, χάρτης 1. 1936	37.500

Ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πωλοῦνται καὶ τὰ ἑξῆς συγγράμματα:

1.	**Βασίλειος Λεονάρδος·** Ἡ Ὀλυμπία. Σχῆμα 8ον, σελίδες 352, πίνακες 2. 1901	37.500

Αἱ ἀνωτέρω τιμαὶ τῶν δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας ἰσχύουσι διὰ τὴν πώλησιν αὐτῶν ἐν τῷ μεγάρῳ αὐτῆς (Λεωφόρος Πανεπιστημίου 22)· περὶ δὲ τῆς ἐκτὸς τοῦ μεγάρου τῆς Ἑταιρείας ἀποστολῆς τῶν ἀγοραζομένων παρακαλοῦνται νὰ φροντίζωσιν οἱ ἐνδιαφερόμενοι.

Ἐξεδόθη ὁ παρὼν (81-83ος) τόμος τῇ 1ῃ Δεκεμβρίου 1948.

ΝΕΑ ΒΙΒΛΙΑ

1. ***Γεωργίου Ν. Καζαβῆ:*** Νισύρου Λαογραφικά: Νέα Ὑόρκη: 1940.
2. ***Ἰακώβου Ν. Καζαβῆ:*** Τὰ Ἑλληνικὰ Δωδεκάνησα: New York N. Y.: 1941.
3. ***Μ. Χατζηδάκη:*** Μυστρᾶς. Ἀθῆναι: 1948.
4. ***Ν. Π. Δελιαλῆ:*** Κατάλογος ἐντύπων Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης. Μ. 1. Ἐν Θεσσαλονίκῃ: 1948.
5. ***W. Deonna:*** Du miracle grec au miracle chrétien. T. 2-3: Bâle: 1946-48.
6. » » La vie privée des Déliens. Paris: 1948. (Éc. Franç. d'Athènes: Travaux et Mém., 7).
7. ***N. Hammond, T. J. Dunbabin:*** John Pendlebury in Crete. Cambridge: 1948.
8. ***Φαίδωνος Κουκουλέ:*** Βυζαντινὸς βίος καὶ πολιτισμός. Τ. Α΄, 1-2: Ἐν Ἀθήναις 1948. (Collection de l'Institut Français d'Athènes, 10-11).
9. ***Γ. Ι. Κουρμούλη:*** Γλῶσσα καὶ Λατρεία: Ἐν Ἀθ. 1948.
10. ***E. Langlotz:*** Phidiasprobleme: Frankfurt a/M.: 1947.

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ„ ΙΠΠΟΚΡΑΤΟΥΣ 13 — ΑΘΗΝΑΙ 9831